

TÜRK DÜNYASI ARAŞTIRMALARI

Researches About The Turks All Around The World

YIL / YEAR: 39 CİLT / VOLUME: 116 SAYI / NUMBER: 228 ISSN: 0255-0644

SAYI:
228

MAYIS - HAZİRAN 2017
MAY - JUNE 2017

TÜRK DÜNYASI ARAŞTIRMALARI

Researches About The Turks All Around The World
ISSN: 0255-0644

2017 / 228
MAYIS - HAZİRAN
MAY - JUNE

İstanbul - 2017

Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi
Researches About The Turks All Around The World - ISSN: 0255-0644

Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı
The Foundation of Researches About Turks All Around The World

Kurucusu / Founder
Prof. Dr. Turan YAZGAN

Sahibi / Owner
Közhan YAZGAN

Yazı İşleri Müdürü / Managing Editor
Saadet Pınar YILDIRIM

Yayın Kurulu / Editorial Board
Prof. Dr. Salih AYNURAL (İstanbul Rumeli Üniversitesi)
Prof. Dr. Necdet ÖZTÜRK (Bahçeşehir Üniversitesi)
Prof. Dr. Ramazan TAŞDURMAZ (Doğuş Üniversitesi)
Prof. Dr. Emin ÖZBAŞ (İstanbul Esenyurt Üniversitesi)
Prof. Dr. Ahmet TAŞAĞIL (Yeditepe Üniversitesi)
Prof. Dr. M. Metin KARAÖRS (İstanbul Yeni Yüzyıl Üniversitesi)
Prof. Dr. Fatma ÜREKLİ (Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi)
Prof. Dr. İsmail YAKIT (Akdeniz Üniversitesi)
Yrd. Doç. Dr. Muzaffer ÜREKLİ (Beykent Üniversitesi)

Yayına Hazırlayan / Editor
Yrd. Doç. Dr. Gökmen KILIÇOĞLU

Dizgi / Typesetting
Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yuluğ Tekin Dizgi Merkezi

İç Tasarım / Design
Gökhan KAYA

Yabancı Dil Editörü / Foreign Language Editor
Mehmet Töre YILDIRIM

İletişim Adresi / Management Center
Kemalpaşa Mah. Bukalıdede Sok. No: 4 Saraçhane İstanbul / TÜRKİYE
Tel: (0212) 511 10 06 / Belgegeçer: (0212) 520 53 63
İnternet adresi: www.turan.org.tr / **e-posta:** tdav@turandergisi.org - dizgi@turandergisi.org
Posta Çeki Hesabı Numarası: İstanbul Aksaray PTT Şubesi - 141720
Vakıfbank İstanbul Fatih Şubesi: TR76 0001 5001 5800 7287 8397 25

Baskı / Press
Aktif Matbaa ve Reklam Hiz. San. Tic. Ltd. Şti: Halkalı Caddesi No: 245 Sefaköy / İSTANBUL
Tel: (0212) 698 93 54

Yayın Türü
2 Aylık, Süreli, Uluslararası, Hakemli

EBSCO PUBLISHING - ASOS Sosyal Bilimler İndeksi
Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi, **Ebsco Publishing** tarafından taranmakta ve makalelerin İngilizce özetleri indeksin servisinde yer almaktadır. **Ebsco Publishing:** www.ebscohost.com/titlelists/poh-coverage.pdf adresinden takip edebilirsiniz.
Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi, **ASOS Sosyal Bilimler İndeksi** tarafından taranmakta ve makalelerin Türkçe ve İngilizce özetleri indeksin servisinde yer almaktadır. <http://asosindex.com/journal-view?id=188> adresinden takip edebilirsiniz.

Adedi
25 TL

1 Yıllık Yurt Dışı Abonelik / Subscription
80 \$ veya karşılığı Türk Lirası

1 Yıllık Yurt İçi Abonelik
150 TL

Hakem Kurulu / Reviewer Board

- Prof. Dr. Eyyüp AKTEPE** • İstanbul Esenyurt Üniversitesi, Uygulamalı Bilimler Yüksekokulu, Uluslararası Lojistik Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. İsmail AKTÜRK** • Dokuz Eylül Üniversitesi, İİBF, Maliye Bölümü, Bütçe ve Mali Planlama Anabilim Dalı - Emekli / Türkiye
- Prof. Dr. Mustafa AYDIN** • İstanbul Üniversitesi, Hasan Ali Yücel Eğitim Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Kılıçbay BİSENOV** • Kızılorda Korkut Ata Devlet Üniversitesi, Mühendislik Fakültesi - Milletvekili / Kazakistan
- Prof. Dr. Veysel BOZKURT** • İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi, İktisat Bölümü, İktisat Sosyolojisi Anabilim Dalı / Türkiye
- Prof. Dr. Viktor BUTANAYEV** • Hakas Devlet Üniversitesi, Arkeoloji Etnografya ve Bölgesel Tarih Bölümü / Hakasya - Rusya
- Prof. Dr. Ahmet Vecdi CAN** • Sakarya Üniversitesi, İşletme Fakültesi, İşletme Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Recai COŞKUN** • Sakarya Üniversitesi, İşletme Fakültesi, İşletme Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Lütfi ÇAKMAKÇI** • Ankara Üniversitesi, Mühendislik Fakültesi, Gıda Mühendisliği Bölümü - Emekli / Türkiye
- Prof. Dr. Svetlana ÇERVONOJE** • Nicolaus Copernicus Üniversitesi, Tarih Bölümü / Polonya
- Prof. Dr. Mustafa DELİCAN** • İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi, Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Ayşeğül DEMİRHAN** • Uludağ Üniversitesi, Tıp Fakültesi, Tıp Tarihi ve Deontoloji Anabilim Dalı Kurucu Başkanı / Türkiye
- Prof. Dr. Sebahat DENİZ** • Marmara Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Orhan DOĞAN** • Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, Tarih Bölümü, Genel Türk Tarihi Bölüm Başkanı / Türkiye
- Prof. Dr. Mehmet DURMAN** • Sakarya Üniversitesi Eski Rektörü - Emekli / Türkiye
- Prof. Dr. İsmail Hakkı DÜĞER** • Dumlupınar Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü - Emekli / Türkiye
- Prof. Dr. Ercan DÜLGEROĞLU** • Uludağ Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Maliye Bölümü - Emekli / Türkiye
- Prof. Dr. Feridun Mustafa EMECEN** • İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi, Tarih Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Birol EMİL** • Haliç Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. İnci ENGİNÜN** • İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü - Emekli / Türkiye
- Prof. Dr. Ahmet Bican ERCİLASUN** • Gazi Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü - Emekli / Türkiye
- Prof. Dr. Mümin ERTÜRK** • İstanbul Esenyurt Üniversitesi, İşletme ve Yönetim Bilimleri Fakültesi Dekan Vekili / Türkiye
- Prof. Dr. Hüseyin FİLİZ** • Gaziantep Üniversitesi Eski Rektörü - Emekli / Türkiye
- Prof. Dr. Vasili GAYFULİN** • Tatar Milli Üniversitesi / Tataristan
- Prof. Dr. Reşat GENÇ** • Gazi Üniversitesi, Gazi Eğitim Fakültesi, Tarih Bölümü - Emekli / Türkiye
- Prof. Dr. Abdülcebbar GÖKLENOV** • Türkmenistan Azadi Üniversitesi, Tarih Bölümü - Emekli / Türkmenistan
- Prof. Dr. Abdurrahman GÜZEL** • Çanakkale Üniversitesi Eski Rektörü - Emekli / Türkiye
- Prof. Dr. Necdet HACIOĞLU** • Balıkesir Üniversitesi Eski Rektörü - Emekli / Türkiye
- Prof. Dr. Eyüp İSPIRİ** • Türkiye ve Ortadoğu Amme İdaresi Enstitüsü / Türkiye
- Prof. Dr. Günay KARAĞAÇ** • İstanbul Aydın Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Metin KARAÖRS** • İstanbul Yeni Yüzyıl Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Zekeriya KİTAPÇI** • Selçuk Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü - Emekli / Türkiye
- Prof. Dr. Yıldız KOCASAVAŞ** • İstanbul Üniversitesi, Hasan Ali Yücel Eğitim Fakültesi, Türkçe Eğitimi Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Bayram KODAMAN** • Süleyman Demirel Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Lev P. KURAKOV** • Çubuksarı Devlet Üniversitesi, İktisat Fakültesi / Çuvaşistan
- Prof. Dr. Berrak KURTULUŞ** • İstanbul Gedik Üniversitesi Rektörü / Türkiye
- Prof. Dr. Zeki KUŞOĞLU** • Marmara Üniversitesi, Atatürk Eğitim Fakültesi, Güzel Sanatlar Eğitimi Bölümü - Emekli / Türkiye
- Prof. Dr. Abdurrahman KÜÇÜK** • Ankara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Emine Gürsoy NASKALİ** • Marmara Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Roza NESEPOVA** • Türkmenistan Azadi Üniversitesi, İngiliz Dili ve Edebiyatı Bölümü - Emekli / Türkmenistan
- Prof. Dr. Mustafa ÖNER** • Ege Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Yeni Türk Dili ABD / Türkiye
- Prof. Dr. Emin ÖZBAŞ** • İstanbul Esenyurt Üniversitesi, Mühendislik ve Mimarlık Fakültesi, Elektrik-Elektronik Mühendisliği Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Türker ÖZDOĞAN** • George Washington Üniversitesi, Güzel Sanatlar Fakültesi, Seramik Bölümü / ABD
- Prof. Dr. Metin ÖZKUL** • Süleyman Demirel Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Gültekin RODOPLU** • İstanbul Gelişim Üniversitesi, İktisadi İdari ve Sosyal Bilimler Fakültesi, İşletme Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Recep SEYMEN** • İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi, Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkiler Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Yümnü SEZEN** • Marmara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Din Sosyolojisi Bölümü - Emekli / Türkiye
- Prof. Dr. Sabri SÜMER** • Marmara Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Biyoloji Bölümü - Emekli / Türkiye

Prof. Dr. Muratgeldi SÖVEGOV • Aşkabat Uluslararası Türkmen-Türk Üniversitesi, Türk Dili Bölümü / Türkmenistan
Prof. Dr. İlhan ŞAHİN • İstanbul Aydın Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
Prof. Dr. Mehmet ŞAHİN • Kayseri Üniversitesi Eski Rektörü - Emekli / Türkiye
Prof. Dr. Almas ŞAYHULOV • Başkurt Devlet Üniversitesi, Filoloji Fakültesi, Türk Dili Bölümü / Başkurdistan
Prof. Dr. Ahmet TAŞAĞIL • Yeditepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Ana Bilim Dalı Başkanı / Türkiye
Prof. Dr. Hacı Musa TAŞDELEN • Sakarya Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü / Türkiye
Prof. Dr. Ramazan TAŞDURMAZ • Doğu Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü / Türkiye
Prof. Dr. İsmail TATLIOĞLU • Bahçeşehir Üniversitesi, İktisadi İdari ve Sosyal Bilimler Fakültesi, Ekonomi ve Finans Bölümü / Türkiye
Prof. Dr. Kantörö Şarıpoviç TOKTOMAMATOV • İktisat ve Girişimcilik Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü / Kırgızistan
Prof. Dr. Vahit TÜRK • İstanbul Kültür Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / Türkiye
Prof. Dr. Valentina TUGUJEKOVA • Hakas Devlet Üniversitesi, Dil Edebiyat ve Tarih Enstitüsü / Hakasya - Rusya
Prof. Dr. Selçuk ÜNLÜ • Selçuk Üniversitesi, Ahmet Keleşoğlu Eğitim Fakültesi, Alman Dili ve Edebiyatı Bölümü - Emekli / Türkiye
Prof. Dr. Fatma ÜREKLİ • Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölüm Başkanı / Türkiye
Prof. Dr. Stefan VARBAN • Komrat Devlet Üniversitesi / Gagauzeli
Prof. Dr. İsmail YAKIT • Akdeniz Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Felsefe Bölümü, Bilim Tarihi ve Felsefi Ana Bilim Dalı / Türkiye
Prof. Dr. Durali YILMAZ • İstanbul Kültür Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü - Emekli / Türkiye
Prof. Dr. Osman YORULMAZ • Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
Prof. Dr. Mehmet YÜCE • Uludağ Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Maliye Bölümü / Türkiye
Prof. Dr. Mualla Uydu YÜCEL • İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Genel Türk Tarihi ABD Başkanı / Türkiye
Doç. Dr. Ahmet Ali ASLAN • Ardahan Üniversitesi, İnsani Bilimler ve Edebiyat Fak., İngilizce Mütercimlik ve Tercümanlık Bölümü / Türkiye
Doç. Dr. Besire AZİZALİYEVA • Azerbaycan Milli İlimler Akademisi, Nizami Adına Edebiyat Enstitüsü / Azerbaycan
Doç. Dr. Bülent BAYRAM • Kırklareli Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü / Türkiye
Doç. Dr. Murat CERİTOĞLU • Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü / Türkiye
Doç. Dr. Mehmet ÇERİBAŞ • Nevşehir Hacı Bektaş Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri Edebiyatları Bölümü / Türkiye
Doç. Dr. Dinçer KOÇ • İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
Doç. Dr. Abdullah KÖK • Akdeniz Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / Türkiye
Doç. Dr. Kutluk Kağan SÜMER • İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi, Ekonometri Bölümü / Türkiye
Doç. Dr. İlyas TOPSAKAL • İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Genel Türk Tarihi Anabilim Dalı / Türkiye
Yrd. Doç. Dr. Ali AHMETBEYOĞLU • İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
Yrd. Doç. Dr. Ergün Öz AKÇORA • Bingöl Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
Yrd. Doç. Dr. İbrahim AKIŞ • İstanbul Üniversitesi, Hasan Ali Yücel Eğitim Fakültesi, Türkçe Eğitimi Bölümü / Türkiye
Yrd. Doç. Dr. Yavuz ÇANKARA • Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü / Türkiye
Yrd. Doç. Dr. Uğur DOLGUN • İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi, İktisat Bölümü, İktisat Sosyolojisi Anabilim Dalı / Türkiye
Yrd. Doç. Dr. Yavuz HAYKIR • Fırat Üniversitesi, İnsani ve Sosyal Bilimler Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
Yrd. Doç. Dr. Neşe IŞIK • İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / Türkiye
Yrd. Doç. Dr. Muhsin KADIOĞLU • İstanbul Teknik Üniversitesi, Denizcilik Fak., Deniz Ulaştırma İşletme Mühendisliği Bölümü / Türkiye
Yrd. Doç. Dr. Gökmen KILIÇOĞLU • Düzce Üniversitesi, İşletme Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü / Türkiye
Yrd. Doç. Dr. Cengiz POYRAZ • İstanbul Üniversitesi, HAY Eğitim Fakültesi, Eğitim Bilimleri Bölümü, Rehberlik ve Psikolojik Danışmanlık ABD / Türkiye
Yrd. Doç. Dr. Yasin ŞERİFOĞLU • Kastamonu Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / Türkiye
Yrd. Doç. Dr. Yunus Emre TANSU • Gaziantep Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
Yrd. Doç. Dr. Aygün ÜLGEN • İstanbul Yeni Yüzyıl Üniversitesi, Mühendislik-Mimarlık Fakültesi, İç Mimarlık Bölümü / Türkiye
Yrd. Doç. Dr. Erol ÜLGEN • İstanbul Yeni Yüzyıl Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölüm Başkanı / Türkiye
Yrd. Doç. Dr. Muzaffer ÜREKLİ • Beykent Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
Yrd. Doç. Dr. Volkan YURDADOĞ • Çukurova Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Maliye Bölümü / Türkiye

Danışma Kurulu / Board of Advisory

Prof. Dr. Nevzat ATLIĞ • İstanbul Teknik Üniversitesi, Türk Müziği Konservatuarı - Emekli / Türkiye
Prof. Dr. Gülçin ÇANDARLIOĞLU • Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü - Emekli / Türkiye
Prof. Dr. Bayhan ÇUBUKÇU • İstanbul Üniversitesi, Eczacılık Fakültesi - Farmakognozi Ana Bilim Dalı - Emekli / Türkiye
Prof. Dr. Mustafa ERKAL • İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü - Emekli / Türkiye
Prof. Dr. Orhan TÜRKDOĞAN • Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü - Emekli / Türkiye

TÜRK DÜNYASI ARAŞTIRMALARI'NA GÖNDERİLECEK YAZILARDA UYULMASI GEREKEN KURALLAR

1. Türk Dünyası Araştırmaları iki ayda bir yayınlanır. Gönderilen yazılar yazı kurulundan ve hakem heyetinden geçtikten sonra yayınlanmak üzere sıraya konulur. Prensipte olarak, "**Türk Dünyası Araştırmaları**" ve "**Türk Dünyası Tarih Kültür**" dergilerinde çıkan yazılar ve **Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı**'na yayınlanan kitapları kaynak olarak gösteren yazılara öncelik verilmektedir.

2. Yayın Kurulumuzca, "**Türk Dünyası Araştırmaları**" ve "**Türk Dünyası Tarih Kültür**" dergilerinde yayınlanacak araştırmalarda: Orta Asya: *Türkistan*; Maveraiü'n-Nehir: *Aşağı Türkistan*; Amu-Derya: *Seyhun*; Sir-Derya: *Ceyhun*; Türkiye Cumhuriyetleri; *Türk Cumhuriyetleri* gibi milli terimlerimizin kullanılması uygun görülmüştür. Yazarlar, yayın kurulumuz tarafından yayınlanacak yazılarda, bu terimlerin otomatik olarak değiştirilebileceğini kabul etmiş sayılırlar.

Yazarlar mektup ve elektronik posta adreslerini de bildirmelidir.

3. Makale Metni: A4 boyutunda (29.7x21 cm) kâğıtlara, MS Word programında, *Times New Roman* veya benzeri bir yazı karakteri ile 10 punto, 1.5 pt satır aralığında yazılmalıdır. Dipnotlar 8 punto (normal) Times New Roman Türk fontu ile dizilmelidir. Sayfa kenarlarında 3'er cm boşluk bırakılmalı ve sayfalar numaralandırılmalıdır. Paragraflar 1 cm (4 karakter) içeriden başlatılmalıdır. Makaleler PC uyumlu *Microsoft Word* veya ".doc" uzantılı belge oluşturmaya elverişli herhangi bir kelime işlem programında yazılarak e-posta adresimize ve CD kaydı ve iki nüsha kâğıt çıktısıyla adresimize gönderilmelidir. Eski harfli metinler *Universal Word* ve benzeri programda yazılmış olmalıdır. Yazarlar istedikleri transkripsiyon sistemini kullanabilirler. Ancak dizgi imkânları da göz önünde bulundurularak, mümkün olduğunca Türkiye'de yaygın olarak kullanılan transkripsiyon sisteminin kullanılması gerekir. Özel bir yazı karakteri kullanılmış ise, belgeyle birlikte söz konusu karakterlerin fontlarının da gönderilmesi gerekmektedir.

Metin içinde vurgulanması gereken kısımlar, koyu değil *eğik* harflerle yazılmalıdır. Alıntılar *eğik* harflerle ve tırnak içinde verilmeli; beş satırdan az alıntılar satır arasında, beş satırdan uzun alıntılar ise satırın iki yanından 1 cm içeride, blok hâlinde, 1 satır aralığıyla ve 9 punto ile yazılmalıdır.

4. Makale içi başlıklar: Makalede, konunun işlenişine göre rakam-harf sistemi esas alınarak ana, ara ve alt başlıklar kullanılabilir.

5. Türk Dünyası Araştırmaları'nda yayımlanmayan yazılar, istek hâlinde iade edilebilir.

6. Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi' nin dili Türkiye Türkçesi'dir. Gerek görüldüğü hallerde, Çağdaş Türk lehçelerinde yazılmış yazılara da yer verilir. Yazılarda kullanılacak şekil, resim vb. malzemenin orijinalinin yüksek yoğunlukta taranmış "jpeg" formlarının veya kaliteli fotoğraflarının gönderilmesi şarttır.

7. Yazıların bilimsel sorumluluğu yazarlarına âittir.

8. Araştırma Dergimizde, makalelerin yazımında Türk Dil Kurumu Yazım Kılavuzu esas alınacaktır.

9. Kaynak gösterme: Dipnotlar, atıf ve açıklama için kullanılabilir. İki hâlde de sayfa altında gösterilir. Bir eserin ilk kullanımında kaynak ve yazar adının tam künyesi, aynı yazarın birden fazla eserinden yararlanılması durumunda ve genel olarak herhangi bir kaynağın sonraki kullanımlarında kısaltma ve basım yılı tercih edilebilir.

Örnek: Muhsin Kadioğlu, *Turan Yolunda Macaristan İzlenimleri ve Turancılık*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayını, İstanbul, 2014, s. 57.

10. Kaynaklar: Makalenin sonunda, çalışma esnasında yararlanılan kaynaklar, yazarların soyadları esas alınarak alfabetik biçimde sıralanmalıdır.

Örnek: KARA, Abdolvahap: "Türk Zeka ve Strateji Oyunu Mangala (Dokuz Kumalak) ve Türkiye'de Son Yıllarda Çalışmalar, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 225, Yıl: 38, Cilt: 114, Kasım-Aralık 2016, s. 19-35.

ISSN: 0255-0644

«TÜRK DÜNYASI ARAŞTIRMALARI»

Bakanlar Kurulu'nun 20.7.1980 tarih ve 8/1307 sayılı kararıyla kamu yararına hizmet veren vakıf olarak kabul edilerek vergi muafiyeti tanınmış olan

«TÜRK DÜNYASI ARAŞTIRMALARI VAKFI»nın hakemli, uluslararası, süreli ilmi yayın organıdır.

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

BİRÜNİ'NİN ETNİK MENSUBİYETİ HAKKINDA TARTIŞMALAR

DISCUSSIONS ON THE ETHNIC IDENTITY OF BIRUNI

Prof. Dr. İsmail YAKIT 9

MİHÁLY HOPPÁL'IN KAYA RESİMLERİNİ GÖSTERGEBİLİM (ŞAMANİZM VE SEMBOLLER) AÇISINDAN ELE ALAN KİTABI ÜZERİNE

*ON THE MIHÁLY HOPPÁL'S BOOK WHICH DEALS WITH THE ROCK PAINTINGS FROM THE
POINT OF SEMIOTICS (SHAMANISM AND SYMBOLISM)*

Prof. Dr. Yaşar ÇORUHLU 23

YENİ BELGELER IŞIĞINDA TOPKAPI FUKARAPERVER CEMİYETİ

IN THE LIGHT OF NEW DOCUMENTS THE TOPKAPI FUKARAPERVER ASSOCIATION

Doç. Dr. Cengiz MUTLU 39

İSLAM DÜNYASINDA AKLİ HAREKETLERİN İNŞASINDA TÜRKLERİN ROLÜ (IX. - X. YÜZYIL)

*THE ROLE OF TURKS IN BUILDING RATIONAL MOVEMENTS IN ISLAMIC WORLD
(IX. - X. CENTURIES)*

Doç. Dr. Mehmet Emin ŞEN 51

BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI'NDA IRAK CEPHESİ VE 101. YILINDA KUT'ÜL-AMARE ZAFERİ

IN WORLD WAR I IRAQI FRONT AND KUTU'L-AMARE VICTORY ON ITS 101TH ANNIVERSARY

Yrd. Doç. Dr. Zekeriya TÜRKMEN 63

VAKADAN DESTANA 1566 SZİGETVÁR KUŞATMASI

FROM EVENT TO SAGA THE SIEGE OF SZIGETVÁR IN 1566

Yrd. Doç. Dr. Hüseyin Şevket Çağatay ÇAPRAZ 99

SALTANATIN KALDIRILMASININ ARDINDAN İSTANBUL BÜROKRASİSİNİN TBMM HÜKÜMETİ'NE BAĞLANMA SÜRECİ VE İSTANBUL TÜRK LÜĞÜ'NÜN MUHAFAZASI TARTIŞMALARI

*THE PROCESS OF ATTACHING ISTANBUL BUREAUCRACY TO THE TURKISH GRAND
NATIONAL ASSEMBLY GOVERNMENT AFTER THE REMOVAL OF THE SULTANATE AND
DISCUSSIONS ON THE PRESERVATION OF TURKS IN ISTANBUL*

Yrd. Doç. Dr. Ramazan Erhan GÜLLÜ 119

SULTAN II. ABDÜLHAMİD'İN PAPA XIII. LEO'YU İSTANBUL'A DAVETİ	
<i>SULTAN ABDULHAMID II'S INVITATION TO THE POPE LEO XIII TO ISTANBUL</i>	
Canan PARMAKSIZOĞLU	145
KIBRIS'TA RUMLARIN GERÇEKLEŞTİRDİĞİ 1974 KATLIAMLARI	
<i>EXECUTED GENOCIDE BY GREEKS IN CYPRUS IN 1974</i>	
Dr. Turgay Bülent GÖKTÜRK	159
İNTERNET GAZETECİLİĞİ GELENEKSEL GAZETECİLİĞE KARŞI	
<i>INTERNET JOURNALISM VS CONVENTIONAL JOURNALISM</i>	
Dr. Murat ÖZTERMİYECİ	171
HUN TÜRKÇESİ ÜZERİNE ARAŞTIRMA VE İNCELEMELER - 24: MACARİSTAN'DAKİ BALATON GÖL ADININ KÖKEN VE ANLAMI	
<i>STUDIES IN HUNNIC TURKISH - 24: THE MEANING AND ORIGIN OF THE LAKE NAME OF BALATON IN HUNGARY</i>	
Dr. Yusuf GEDİKLİ	191
PRENS KALYANAMKARA PAPAMKARA'DAKİ DEYİMLERİN TÜRKİYE TÜRKÇESİ VE KARAÇAY-MALKAR TÜRKÇESİNDEKİ İZLERİ	
<i>TRACES OF EXPRESSIONS IN PRINCE QALYANAMQARA PAPAMQARA ON MODERN TURKISH AND KARACHAY-BALKAR TURKISH</i>	
Duygu YAVUZ ÖZ	201
KİTAP TANITMA: TÜRKİYE'DE ERMENİ MESELESİ (RUS GENELKURMAY BAŞKANLIĞI BELGELERİ)	
Yrd. Doç. Dr. Ayhan Nuri YILMAZ	227
KİTAP TANITMA: OSMANLI TARİHİ NASIL İNCELENİR? KAYNAKLARA GİRİŞ	
Tuğrulhan KARADUMAN	235
KİTAP TANITMA: RİNAT MUHAMMEDİYEV'İN "BORAN" ROMANI	
Yrd. Doç. Dr. Muhsin KADIOĞLU	239

BİRÜNİ’NİN ETNİK MENSUBİYETİ HAKKINDA TARTIŞMALAR*

Prof. Dr. İsmail YAKIT**

Öz

Bir filozofun, bir düşünürün, bir bilim adamının fikirleri, düşünceleri, sistemi ve dünya görüşü daha önemli değil mi? Onun şu veya bu etnik kökenden olması, şu veya bu millete mensup olması neyi değiştirir? Bu ve buna benzer soruları çoğaltabilirsiniz. Elbette, bir düşünürün, filozofun, bilim adamının felsefesi, fikirleri, buluşları etnik kökeninden daha önemlidir. Bunda hiçbir kuşku yok. Ancak, kaynaklar farklı yorumlanıyor, çarpıtılıyor, hattâ oradan farklı milliyeti akla getirecek yorumlar yapılıyorsa veya birileri hiç alakası olmadığı halde, farklı kökenlere dayandırıyor ise; araştırmacıların ve bilim adamlarının kaynakları tekrar ele alıp, onların ışığında iddiaları incelemesi, yanlış olanlarını çürütmesi, doğruları ortaya koyması gerekmektedir.

Bu itibarla, “En büyük İslam bilgini” olarak literatüre girmiş ve ünlü bilim tarihçisi G. Sarton’un eserinde bir asrı adına tahsis ettiği, matematik, astronomi, tıp, trigonometri, fizik, kimya, eczacılık, tarih, coğrafya, felsefe, etnoloji, botanik dinler tarihi alanlarında pek çok eser vermiş Ebu Reyhan el-Birünî (Beyrûnî de denir)’nin Arap, Fars veya Türk olduğuna dair pek çok tartışma yapılmıştır. Bu tartışmalar zaman zaman bilimsel olmaktan çıkmış, hatta kaynakların yanlış değerlendirilmesine kadar varmıştır. Öte yandan bugün İranlılar internet ortamında olsun, dünya çapında ansiklopedilerin ilgili maddelerinde olsun, Ortaasya kökenli bütün filozof ve bilim adamlarının hepsini -kaynak ve tarih bilgilerini yanılarak- İranlı gösterme gibi bir hevesleri vardır.

Bu bildirimizde konunun Birünî’niyle alakalı olan kısmını ve tartışmaları bilimsel olarak ele almak istiyoruz.

Anahtar kelimeler: el-Birünî, İran, Türk, Arap, Harezmi, Orta Asya, Kaşgarlı Mahmut.

* 2. Uluslararası Felsefe, Eğitim Sanat ve Bilim Tarihi Sempozyumu (Bildiri) 03-07 Mayıs 2017, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Muğla.

** Akdeniz Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Felsefe Bölümü, ismailyakit@gmail.com

Discussions On The Ethnic Identity Of Birunî

Abstract

Isn't it more important for a philosopher, a thinker or a scientist to have his/her ideas, systems and worldviews rather than to embrace an ethnicity? What differs if he/she has a specific ethnic identity or nationality? A variety of these kinds of questions can be asked. It is no doubt that philosophies, ideas and inventions of a thinker or a philosopher are much more important than his/her ethnicity. Yet, if the archival documents are read differently or distorted and, by doing so, if some philosophers are shown or implied to have some different ethnic origins, it will be necessary for researchers and scientists to reevaluate the sources in order to disprove the false approaches and uncover the truth.

From that point on, to whom a century is allocated by Science Historian G. Sarton, "The Greatest Muslim Scholar" Ebu Reyhan el-Birunî (a.k.a. Beyruni- known for his numerous contributions to the fields of mathematics, astronomy, medicine, trigonometry, physics, chemistry, history, geography, philosophy, ethnology, botanic and history of religions), is one of those scientists whose ethnic identity is widely discussed whether he is Arabic, Persian or Turk. These controversies have been frequently far from being scientific and resulted to the misinterpretation of the sources. Furthermore, Persian scholars are very enthusiastic about showing nationalities of all of the philosophers and scientists from Central Asia as Persian on their Internet Sources and their worldwide famous Encyclopedias by distorting the realities while dating incidences and evaluating archival documents. This paper aims to examine the discussions over Birunî's ethnic origin in above-discussed relations in a scientific manner.

Keywords: *el-Birunî, Iran, Turk, Arab, Harezmi, Central Asia, Kasgarli Mahmut.*

Birunî Kimdir?

Birunî, Türk-İslam âleminin ve dünya tarihinin en önemli bilim adamlarındandır. Adı ve künyesi kaynaklarda *Ebu Reyhan Muhammet bin Ahmet el-Birunî el-Harizmî* olarak geçer. Burada: *Ebu Reyhan*, künyesi olup asıl adı *Muhammet* veya *Mehmet*'tir. *Ahmet* babasının adıdır. *Birunî* hem lakabı hem de şöhretidir. Taşralı anlamındadır. *Harizmî* coğrafi nisbesidir. Harizm'in merkezinde doğduğu için bu nisbeyi de almıştır. Ancak kendisinden önce yaşamış ünlü matematikçi Muhammet bin Musa el-Harizmî ile karıştırılmaması için bu nisbesi çoğu zaman kullanılmaz.

Birunî, 03 Zilhicce 362 Hicri'de / M. 4 Eylül 973 yılında Harizm'in merkezi Kas'ta doğdu. Bu yer Ceyhun nehrinin aşağı kısmındadır.¹ Birunî'ye Beyrunî de denilir. Bir yazma eserinde Beyrunî şeklinde harekelenmiş olmasından dolayı o şekilde kullananlar vardır. Ancak her iki teleffuz da aynı anlama gelir. Kabul edilen ekser görüş Birunî şeklindedir. Farsça olarak "*Birun*" "*dışarı, taşra*" anlamındadır. Dolayısıyla "*Birunî=Taşralı, yabancı, dışarıdan olan*" demektir. Birunî'nin ailesi dışarıdan veya taşradan gelip Kas şehrine yerleştiği

¹ Kas, Şahabbas Veli yakınlarındadır. Bugünkü Karakalpak Özerk Cumhuriyeti veya Özbekistan'ın Hive şehri.

için, onlara Birünî denmiştir. Henri Corbin'e göre, "Birünî", o zamanlar İran sınırları dışından gelenlere verilen bir lakaptır.²

Birünî'nin ailesi hakkında kesin bir bilgimiz yoktur. Zaten kendisi babasını küçükken kaybettiğinden onu hiç tanımadığını, annesinin ise odun toplayarak satıp kendisini büyüttüğünden bahseder. Dedeleri hakkında bilgisi olmadığına dair şiirleri vardır. "Gölgelerinde nimetlendiğini" söylediği Afrigullarından Harizmşahların himayesine girdiği bilinmektedir. "Üstadım" diye nitelendirdiği ünlü matematikçi Ebu Nasr el-Mansur b. Ali b. Irak'tan ders almıştır.³ Ondan Öklit geometrisi ve Batlamyus astronomisi okumuştur. Birünî'nin uzun süreli bir öğrenim hayatı yoktur daha ziyade kendi kendini yetiştiren biridir. Erken yaşlarda eserler vermeye çalışan bir kişidir. Nitekim ilk rasat çalışmalarını 990 yılında 17 yaşındayken Türklerin meskûn olduğu alanlarda yapmıştır. Bu çalışmasında güneşe bakmaktan gözlerinin rahatsız olmasından dolayı güneşin suda aksine bakarak çalışmalarını sürdürdüğünden bahseder.⁴

995 yılında 22 yaşındayken gözlemler ve ölçmeler dizisi hazırlamış ve 8 m. çapı olan bir astronomik çember hazırlamıştır. Yine aynı yıl Me'munilerin Kâs'a saldırmasıyla Harzemşahların saltanatı sona erince huzuru kaçan Birünî, önce Büveyhiler'in idaresinde olan Rey şehrine gitmiş ve bir süre yoksulluk çekmiştir. 997'de tekrar Kas'a geri dönmüş ve ünlü matematikçi ve astronomu Ebu'l-Vefâ el-Büzcânî ile buluşmuş ve beraber ay tutulmasını incelemişlerdir.⁵ Aynı yıl Buhara'ya geçmiş ve Samanî hükümdarı II. Mansur'un himayesini görmüştür. 998'de Cürcan'a gitmiş ve Kâbüs Veşmgir'in himayesine girmiştir. Kâbüs'tan destek gören Birünî meşhur eserlerinden "El-Asâru'l-Bâkiye An Kurûni'l-Haliye" (Boş Asırlardan Arta Kalan Eserler) adlı eserini ona ithaf etmiştir. Meşhur filozof ve hekim İbn Sina ile mektuplaşmaları da bu döneme rastlamaktadır. Kâbüs'a minnet duymasına rağmen onun katı kalpliliğinden hoşlanmayan Birünî, Me'muni hanedanından Ebu'l-Hasan Ali b. Me'mun'un daveti üzerine 1009 yılında Cürcan'ı terk eder ve Gürgenç'e gider. Gerek Ebu'l-Hasan Ali ve gerekse kardeşi Ebu'l-Abbas Me'mun'dan çok memnun kalır. Hatta "şahın çemberi" adını verdiği kendi icadı olan astronomi aletini Ebu'l-Abbas'a ithaf eder.⁶ Onların sarayında üne kavuşur ve onlara danışmanlık yapar. İlmi çalışmalarını daha verimli olarak devam ettirir. Bu arada ünlü hekim Ebu Sehl İsa el-Mesihî ile de iletişimde bulunur. 1017 yılında Gazneli Mahmut, Harizmlilerin topraklarını kendi ülkesine katar. Bu arada Mahmut, Birünî'yi, hocaları Ebu Nasr el-Mansur b. Ali b. Irak, Abdüssamed

² H. Corbin, *İslam Felsefesi Tarihi*, Çev. H. Hatemi, İletişim Yayınları, 9. Baskı, İstanbul 2013, s. 268.

³ İ. Ağah Çubukçu, "Birünî", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XXVII, Ankara 1985, s. 89 vd.

⁴ Ebu Reyhan Birünî, *Tahdidü Nihâyeti'l-Emâkin li Tashîhi Mesâfîti'l-Mesâkin*, Tahk ve Neşr. Muhammet Tavit Tanci, Ankara 1962, s. 135-136.

⁵ Birünî, *Tahdidü Nihâyeti'l-Emâkin li Tashîhi Mesâfîti'l-Mesâkin*, s. 236.

⁶ Ebu Reyhan Birünî, *Kânûnu'l-Mes'ûdi fi'l-Hey'e ve'n-Nücûm*, Tahk ve Neşr: Seyid Hasan Bârânî, II, Haydarabat 1954, s. 612.

b. Abdüssamed ve Gürgeç'te beraber çalıştığı Ebu'l-Hayr el-Hammar'ı Gazne'ye götürür. Bu arada Birünî 44 yaşındadır. Birünî siyasi konumu sebebiyle bir süre Gazne'de göz hapsinde tutulur.⁷

Gazne'de en büyük sıkıntı halkın zihniyetidir. İlim adamlarını zındıklıkla, dinsizlikle suçlayan bir zihniyet hâkimdir. Nitekim hocalarından Abdüssamed öldürülmüştür. Birünî'yi de hedefe alsalar da etkili olmamıştır. Gazneli Mahmut'un yardım ve desteğini görür. Mahmut'un onun için "Sarayımızın en değerli hazinesi" dediği rivayet edilir. Birünî, Mahmut'un ölümünün arkasından "âlemin aslanı", "zamanın yegânesi" gibi övgüler yağdırır. Çünkü Mahmut, sarayını şair, edip, bilgin ve filozoflarla doldurmuştu. Birünî Gazne'de bulunduğu ilk on yıl içinde çok verimli çalışmalar yapar. Özellikle "Kitabu't-Tahkik Mâli'l-Hind" isimli eseri o dönemin meyvesidir. Çünkü Mahmut, 1002-1026 yılları arasında Hindistan'a çeşitli seferler düzenledi ve pek çok yerini fethetti. Birünî de İslam âlemine katılan bu yeni ülkeyi tanımak ve oradaki bilgilerden istifade etmek için çeşitli vesilelerle Hindistan'a gider. Sanskritçeyi öğrenip Hint bilginleriyle tartışmalara girmiştir.⁸

Birünî'nin Kaşgarlı Mahmut döneminde sadece ilmi değil, siyasi ve kültürel temasları da olmuştur. Mesela Volga boylarındaki Türk Hakanı'nın 1024 yılında Kaşgarlı'ya gönderdiği heyetle görüşmüş, kutuplarda güneşin batmadığı bilgisini doğrulamış ve hatta bu arada bu konuda ölüme mahkûm edilen birini de Sultan'ın elinden kurtarmıştır.⁹ 1030'da Kaşgarlı Mahmut'un ölümünden sonra tahta geçen oğlu Sultan Mesut da bilginleri himaye eden ve onlara değer veren bir kişiydi. Birünî bu dönemde önemli çalışmalar yaptı ve eserler yazdı. Bilhassa "el-Kanun el-Mes'udi"yi Sultan Mesut'a ithaf etti. Mesut bu ithafa bir fil yükü gümüş para ile ödüllendirdi ama Birünî "bu para beni rahata alıştırır, çalışmam" diye hediye kabul etmedi.

Birünî uzun süredir kendisini etkileyen hastalıktan 1035'te 62 yaşında kurtulduğunu eserinde belirtir ve aynı yıl ünlü hekim Ebu Bekir Zekeriyâ Razi'nin eserlerinin kataloglarını hazırlamaya çalışır. 1041'de Sultan Mesut da ölünce yerine oğlu Mevdud geçer (1041-1049). Onun zamanında da çalışmalarını sürdürür. Ona da iki kitap ithaf eder. Daha sonra görme ve işitme güçlüğü çekmeye başlar. Öğrencilerini yardımcı edinir. Son eseri *Kitabu's-Saydele fi't-Tıb*'tır (*Kitabu's-Saydene* de denir). Yazdığında yaşı sekseni geçmiştir. Gazne'de vefat eden Birünî'nin vefat yılı kesin değildir. Seksen yaşını geçtiği eserlerinin muhteviyatından anlaşıldığı için birçok yerde belirtilen 1048 tarihi geçerli değildir. Ekseri kaynakta geçen 1051 tarihi kesin değildir. Yakut'un belirttiği 1012 tarihi de istinsah hatasıdır. Vefat tarihinin H. 453/M. 1061¹⁰ olmasının tarihi verilere daha uygun olduğu kanaatindeyiz.

⁷ Günay Tümer, "Birünî", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. VI, İstanbul 1992, s. 207.

⁸ Tümer, *a.g.y.*, s. 207; Krş. İ. Yakıt - N. Durak, *İslam'da Bilim Tarihi*, Tuğra Matb., Isparta 2000, s. 160-161.

⁹ el-Hamavi Yakut, *Mu'cemu'l-Udebâ*, VI, 310, London 1923.

¹⁰ Günay Tümer, "Beyrunî'nin Karşılaştırmalı Dinler Tarihi Çalışmaları", *Beyrunî'ye Armağan*, 2. Basım, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, TTK Yayınları, Ankara 2011, s. 209.

İlmi Şahsiyeti ve Bilim Tarihindeki Yeri

Dünya çapında ünlü bilim adamlarından ve Ord. Prof. Dr. Aydın Sayılı hocamızın da hocası olan Sarton “*Bilim Tarihine Giriş*” isimli meşhur eserini, asırlara göre bilim adamlarını tahsis ederken, XI. asra “*Birünî Asrı*” adını vermiştir. Yine Sarton ona “*Bütün zamanların en büyük bilginlerinden biri*”¹¹ derken; Barthold da “*En büyük İslam âlimi*”, “*eşsiz müellif*”¹² sıfatlarıyla niteler. Gerçekten onun matematik ve tabii bilimlerdeki başarısı ve orijinalliği muhteşemdir.

Birünî, Batı dünyasında *Alboron* veya *Aliboron* olarak tanınmıştır. Çok yönlü bir bilgin olan Birünî matematik, astronomi, tıp, trigonometri, fizik, tabii bilim, eczacılık, jeoloji, jeodezi, botanik, mineroloji gibi pozitif bilimler olduğu kadar, sosyoloji, felsefe, tarih, coğrafya, etnoloji, dinler tarihi filoloji gibi sosyal ve beşeri bilimlerde de kendini göstermiş ve cem’an 30 kadar bilim alanında araştırmalar yapmış yüzden fazla eser yazmıştır. Ancak bunlardan bize yaklaşık 22 kadarı intikal etmiştir. Birünî, Türkçenin yanı sıra Arapça, Farsça, Sanskritçe, Yunanca, İbranca bilmekte olup sadece İslam âleminin değil, bütün dünyanın tanıdığı ve saygıyla andığı bir bilim adamıdır. Eserlerinin pek çoğu Batı dillerine çevrilmiş ve defeatle basılmıştır. 1973 yılında Unesco, doğumunun 1000’nci yılı münasebetiyle bütün dünyada anılmasını sağlamıştır.

Birünî bitmek tükenmek bilmeyen enerjisi ve çalışma azmiyle hurafeden arınmış bir dindarlığı bir araya getirmiş ve objektiflikten de ödün vermemiştir. Onun hipotezlerin deneylerle doğrulanmasına, gözlem, ölçme ve hesaplamalara verdiği önem ve metodu çağımızın bilim anlayışına ne kadar yaklaştığının göstergesidir. O bir filozof olmaktan ziyade bir bilim adamıdır. İlmi konularda yüzeysel kalmaktan veya kuşkulu davranmaktan sürekli kaçınmış, vaktini gözlem, deney ve ispatlama yolunda geçirmiştir. O metodunu, pozitif bilimlerin yanı sıra sosyal bilimlerde de uygulamış, hakikati arama ve ona ulaşma zevkini en yüce bir zevk olarak telakki etmiştir.

Birünî matematikte özellikle trigonometri alanında oldukça ayrıntılı çalışmalar yapmıştır. Trigonometrik fonksiyonların birer oran veya sayı niteliğinde olduklarına dikkat çekmiştir. O zamanlar bilinen sinüs, kosinüs, tanjant fonksiyonlarına sekant, kosekant ve kotenjant fonksiyonlarını eklemiş ve yarıçapın 1 kabul edilmesini önermiş, böylece yeni buluşlarıyla trigonometriye yeni bir yöntem kazandırmıştır. Onun kazandırdığı bu yeni fonksiyonlar Avrupa’da 15. asrın ikinci yarısından itibaren kullanılmaya başlanmıştır.¹³

Birünî deneysel fizik alanında da çok önemli buluşlara imza atmıştır. Madelerin özgül ağırlıklarını dikkate alarak birbirinden ayrılacaklarını düşünmüş ve “*konik alet*” adını verdiği bir ayardan yararlanmış. Bildiğimiz

¹¹ Georges Sarton, *Introduction to the History of Science*, The Williams & Wilkins Comp, 1950, I/707.

¹² W. Barthold, *İslam Medeniyeti Tarihi*, Neşr ve Notlar: M. Fuat Köprülü, 6. Baskı, Ankara 1984, s. 52.

¹³ Melek Dosay Gökdoğan, *Bilim Tarihinde Türkler*, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı, Ankara 2016, s. 53.

güğüme benzeyen bu aletle sekizi maden, gerisi değerli taş olmak üzere 23 katı ve 6 da sıvı olmak üzere cem'an 29 maddenin özgül ağırlıklarını günümüzde hesaplanan değerlerine çok yakın olarak belirlemiştir.¹⁴

Biruni'nin en çok temayüz ettiği alan hiç şüphesiz astronomidir. Özellikle tutulma düzleminin sabit olup olmadığı konusunu incelemiş ve bu eğilimin sabit olduğu sonucuna varmıştır. Ölçümlerdeki farkların kusurlu aletlerden kaynaklandığını fark etmiştir. Hâlbuki asırlar sonra Nicolas Kopernik (1473-1543), rasat sonuçlarına bakarak tutulma düzlemi eğiminin sabit olmayıp zamanla değiştiğine karar vermiştir. Bugün ise Kopernik'in yanıldığı Biruni'nin daha isabetli karara ulaştığı anlaşılmıştır.¹⁵ Yine astronomi gözlemlerinde aletlerin boyutlarını büyütmeden hassaslıklarını artırma problemi uzun yıllar çözülmeleyen bir problem olarak kalmıştır. Biruni, verniye prensibine benzer bir yol olan açı büyüklüklerinin okunduğu cetvelleri çapraz çizgilerle taksimatlandırma yöntemini önermiş, böylece tarihte bu yöntemin ilk öncüsü olmuştur. 14. asırda Levi ben Gerson ve 16. yüzyılda da Danimarkalı astronom Tycho Brahe de bu yöntemi kullanmıştır. Zira Biruni'nin bu hususları belirttiği "*Harezmi Ziyicinin Temelleri*" adlı eseri 12. nci yüzyılda matematikçi ve mütercim Abraham ben Ezra'nın İbranca çevirisiyle Avrupa'ya tanıtılmıştı.¹⁶

Biruni deneysel kimya ile de ilgilenmiş "*Kitabu'l-Cemâhir fî Ma'rifeti'l-Cevâhir*" (Cevherlerin Bilgisi Hakkında Bilginlerin Kitabı) adlı eserinde, Antikçağ'dan beri savunulan "*dönüşüm kuramı*" olarak bilinen "*simya*"nın doğru olmadığını, bakırı altın yapma veya madenleri gümüş ve altına çevirme yönteminin doğru olmadığını söylemiştir.

Biruni jeoloji alanında da zamanında en orijinal görüşlere ulaşmış bir kişiydi. Sözelimi Ceyhun ırmağının yatağının değiştiğini de belirtmiştir ve İndus havzasının alüvyonlu toprakla dolduğunu ve denizden kazanıldığını söylemiş, denizlerin karalara, karaların da denizlere dönüştüğü¹⁷ kuralını fosillere ait gözlemleriyle bulmuştur.

Biruni, tıp ve eczacılıkla ilgili önemli eserler vermiştir. "*Kitâbu's-Saydele (Saydene) fî't-Tıp*" adlı eseri bu konuda en önemli eseridir ve bitkilerden, hayvanlardan ve madenlerden elde edilebilecek ilaçlar konusunda detaylı bilgiler vermektedir. İlaç konusunda basit ve mürekkep ilaç yapımlarını ve ilaç yapımlarında dikkat edilmesi gereken hususları ayrıntılarıyla belirtmiştir.¹⁸ O ayrıca Botanikle de ilgilenmiş bitki şekillerinin rastgele olmadığını ve tac yaprakların sayısının ekseriya 3, 4, 5, 6 veya 18 olduğunu, 7 ve 9 taç yapraklı çiçek olmadığını¹⁹ gözlemlemiştir.

¹⁴ Aydın Sayılı, "Doğumunun 1000. Yılında Beyruni", *Beyruni'ye Armağan*, Ankara 2011, s. 23-24.

¹⁵ Sayılı, "a.g.m.", s. 12.

¹⁶ Sayılı, "a.g.m.", s. 11; Gökdoğan, *a.g.y.*, s. 54.

¹⁷ Fatih Gökmen, "Biruni", *İslam Ansiklopedisi*, II/646, MEB, İstanbul 1961.

¹⁸ A. Süheyl Ünver, "Ebu Reyhan el-Beyruni'nin Farmakoloji İle İlgili Görüşleri", *Beyruni'ye Armağan*, Ankara 2011, s. 41 vd.

¹⁹ Gökdoğan, *a.g.y.*, s. 54.

Birünî, tabii bilimler olduğu kadar sosyal ve beşeri bilimlerde de söz sahibidir. Felsefi eserleri maalesef bize kadar ulaşmamış olsa da onun, “*el-fete'l-fâzıl*” (=erdemli delikanlı) diye hitap ettiği ve kendisinden sadece yedi yaş küçük İbn Sina ile mektuplaşmaları ve Aristo felsefesine karşı yaptığı eleştiriler²⁰ ve özellikle ünlü filozof ve hekim Ebu Bekir Zekeriya Razi'nin Aristo felsefesine karşı düşünceleriyle yakından ilgilendiği biliniyor. Zaten 62-63 yaşlarındayken Zekeriya Razi'nin eserlerinin katologlarını hazırlamıştır.

Birünî, kronoloji ve coğrafya ile ilgili çalışmalarında yeryüzünde yaşayan kavimlerin dilleri, dinleri, kültür ve medeniyetlerini araştırmıştır. Bir kültür tarihçisi gibi incelemiş ve İslam dini dışındaki dinler hakkında karşılaştırmalı bilgiler de vermiştir. İslam dininin diğer dinlerden üstün olduğunu vurgulamıştır.²¹ Özellikle “*Kitabu't-Tahkik Mâ li'l-Hind*” (*Hindistan Araştırmaları*) adlı eserinde Hint kültürünü Antikçağ Grek, İran ve İslam kültürüyle karşılaştırarak anlatmıştır. Aydın Sayılı Hoca, “*Hindistan üzerine kaleme aldığı kitabı eskimeyen ve değerlerini kaybetmeyen birer kaynak niteliğindedir. Hindistan konusunda, İslam dünyasında Beyrunî'nin izinde yürüyen başka bir kimse yoktur. Kronoloji alanında da konuyu Beyrunî kadar geniş kapsamlı tarzda ele alan olmamıştır.*”²² demektedir. Astrolojiye pek olumlu bakmayan Birünî, sihir, büyü ve efsun gibi temelsiz bilgi ve düşüncelere inanmadığı gibi, hokkabazlık, göz boyama ve hipnotizmanın ne olduğunu da göstermeye çalışır. Hatta adı geçen kitabında “*Hindistan'da rastlanan ve halkın bilgisizliğini sömüren bilimler*” başlığını taşıyan bölümde bunlar hakkında bilgiler vermeye çalışır.²³

Birünî hem matematik hem de ülkeler coğrafyası alanında da başarılı çalışmalar yapmıştır. Boylam belirlemede kendine has bir metot geliştirmiştir. Metodu ise, iki nokta arasındaki boylam farkını o iki nokta arasındaki mesafe ile enlem farkı bilgilerinden çıkarmaya dayanan bir metottur. Bu yolla şehirlerin coğrafi yerlerini ölçmeye çalışmıştır. Birünî, aynı zamanda kibleyi tam olarak tespit için yöntem geliştirmiştir. Bu uğraşı için kıyamet günü Rabbin'den sevap ummaktadır.²⁴ Israrlı çabalarıyla dünyanın yarıçapını/çapını ölçmeyi başarmıştır. Ölçümleri günümüz değerleriyle hemen hemen aynıdır. Onun yöntemine Avrupa'da “*Birünî Kuralı*” denmektedir. İngiliz Newton'dan önce yerçekimi konusunda incelemeler yapan Birünî, dünyanın büyük bir hızla dönerken üzerindeki cisimlerin, ağaçların, taşların boşluğa fırlamamasının sebebinin dünyanın merkezi tarafından çekiliyor olmasındandır diye izah eder.²⁵

Birünî, Asya, Avrupa ve Afrika kıtaları hakkında oldukça ilgi çekici bilgiler de verir. Bu bilgileri muhtemelen Gazneli Mahmut'un sarayına gelen yaban-

²⁰ M. Tavit Tanci, “Beyrunî'nin İbn Sina'ya Yöneltiği Bazı Sorular, İbn Sina'nın Cevapları ve Bu Cevaplara Beyrunî'nin İtirazları”, *Beyrunî'ye Armağan*, Ankara 2011, s. 232 vd.

²¹ Tümer, “Birünî”, *DİA*, VI/212.

²² Sayılı, “a.g.m.”, s. 20.

²³ Ebu Reyhan Birünî, *Kitabu't-Tahkik Mâ li'l-Hind*, Tahk. Sachau, Haydarabat 1958, muhtelif sayfalar.

²⁴ Ebu Reyhan Birünî, *Tahd. Nihaye. Emâ.*, s. 14-16.

²⁵ Carra De Vaux, *Les Penseurs de l'Islam*, II, Paris 1920, s. 215-217.

cı elçilerden de almış olduğu anlaşılıyor. Hint ve Çin denizinde sefer yapan gemilerin enkazıyla Kuzey Atlantik Okyanusu'nda karşılaşmış olduğunu ve Atlas Okyanusu'yla Büyük Okyanus arasında bir irtibat bulunduğuna şahit olduğunu söylüyor. Afrika'nın güneyinde Hint Okyanusu'nun uzantısında bir deniz olduğunu, dolayısıyla bugünkü adıyla Ümit Burnu'nu biliyordu. Ayrıca İdil Bulgarlarının ülkesinin Kuzey Buz Denizi'ne kadar uzandığını ve Lapland ile Finlilerin buralarda yaşadığı hakkında bilgi sahibiydi. Bu bölgelerde köpeklerle çekilen kızaklarla nakliyat yapıldığından bahsediyor.²⁶

Birunî ahlak ve toplum düzeni hakkında da görüşlerini belirtmiştir. *"Ahlak ve davranışça güzel olmak bizim elimizdedir. Kendi isteklerini denetleyebilen özüne bir çekidüzen verebilen bir kişi, kötü diye değerlendirilen huylarını iyiye çevirebilir. Manevi çirkinliklerini gidererek iç âlemini aydınlatabilir. Ruhi (ruhani) tıp ile manevi hastalıklarını tedavi ederek iç yüzündeki marazlardan ve çirkinliklerden kurtulabilir."*²⁷

Birunî'ye göre insan üç şeyden dolayı mutsuz olur.

1- İnsan yeryüzünün en seçkin yaratığıdır. Ancak insanlar arasında kıskançlık vardır ve birbirlerinin sahip oldukları şeylere kıskanırlar. Sonunda toplumsal huzursuzluk olur.

2- İnsanlar kendi kabilesini, inancını ve mezhebini ötekilerden üstün görür ve bu da insanlar arasında sürtüşmelere yol açar.

3- Hurafeler ve boş inançlar, insanlığın gelişmesini önler ve anlaşmazlıklar doğurur.²⁸

Aydın Sayılı hocamız onun için, *"Beyrunî, bütün hayatını ve varlığını bilime ve yüksek düzeyde bilimsel araştırmaya adanmış, bilimsel araştırmayı kendisi için âdeta kutsal bir görev olarak benimsemiştir."*²⁹ demektedir. Şu halde, kısaca ifade etmek gerekirse Birunî çağını aşan, ölçü, deney ve gözleme önem verdiği kadar, akıl yürütme ve mantığa önem veren hurafe ve aldatıcı sözlere inanmayan İslam âleminin olduğu kadar, dünyanın da kabul ettiği büyük bir bilgidir.

Kökeni Hakkındaki İddialar

Tarihte isim yapmış, eserleri ve fikirleriyle kendisinden sonra gelenleri etkilemiş her büyük adamı sahiplenmek genel olarak toplumların eskiden beri devam ettire geldikleri bir alışkanlığıdır. Bunun için bazen kaynaklar bile tahrif edilmekte, hiç alakası olmayan gerekçelerle sahiplenilmektedir. İşte bunlardan biri de bilim tarihinin en büyük simalarından olan Birunî hakkındadır. Onun etnik mensubiyeti hakkında birtakım iddialar kesinmiş gibi gerek bazı araştırmalarda ve kitaplarda ve gerekse internet ortamında sürdürülmektedir. Daha önceki araştırmamızda da söylediğimiz gibi, Orta Asya *Türkistan-ı Kebîr* havzasında yetişmiş ve etnik olarak Türk olan birçok bilim,

²⁶ Sayılı, "a.g.m.", s. 18.

²⁷ İbrahim Olgun, "Beyrunî'nin Kişiyi ve Topluma Bakışı", *Beyrunî'ye Armağan*, Ankara 2011, s. 57.

²⁸ Olgun, "a.g.m.", s. 58; Krş. Çubukçu, "a.g.m.", s. 89 vd.

²⁹ Aydın Sayılı, "Beyrunî ve Bilim Tarihi", *Beyrunî'ye Armağan*, Ankara 2011, s. 69.

felsefe ve devlet adamına sahip çıkan İranlılar, Birünî'ye de sahip çıkmakta hiç gecikmemişlerdir. Birünî'yi Türk'e yakıştıramayan ve kendisine bir tarih yaratmaya veya tarihi şahsiyetleri kendine mal etmeye çalışanlar da onu ya kendilerinden göstermişler veya kendilerinden gösteremiyorlarsa bir başka kavme aitmiş gibi gösterme çabası içine giriyorlar. Söz gelimi bazıları Birünî'yi Soğd asıllı göstermektedir. Bu arada Avrupalı bazı yazarlar da hiçbir delile dayanmaksızın onu Pers veya Arap gösterme yarışı içindedirler. Çalışmalarında her ne kadar ciddi ve bilimsel olsalar da milliyet konusuna gelince, hele Türk-lük söz konusu olunca, ciddiyet ve bilimsellikten her nedense uzaklaşıyorlar.

Her şeyden evvel şunu ifade etmek gerekir ki, Birünî'nin eserlerinde onun etnik mensubiyeti hakkında açık ve sarıh bir ifadeye rastlamıyoruz. Zaten kendi döneminde etnik hususlar söz konusu değildi. Müslim veya gayri müs-lim olma söz konusuydu. Etnik hususiyetler, daha ziyade toplumların karakteri, alışkanlıkları kısaca ahlaki özellikleri vs. söz konusu olduğunda *"falanlar veya filan kavim şöyledir"* gibi söylenirdi. Nitekim Birünî'de de bunu görüyoruz. Hatta İranlılar'ı niçin sevmediğini aşağıda belirteceğiz.

Türkler, Müslüman oldukça İran içlerine yerleşmişler ve İran'da Türk nü-fusu Pers nüfusundan çok daha fazla olmuştur ki, Türkler İran içinde tarihte pek çok devlet kurmuşlar ve yönetmişlerdir. Müslüman olmayan Türkler ise, *"darülharp"* sınırı içinde kalmıştır. Onun için Türkler Müslüman oldukça kendi kabilesi, kendilerini yöneten sülalelerin isimleriyle anılıyorlar ve kendileri de *"Türk"* adını kullanmıyorlardı. Çünkü Türk o asırlarda *"darüislam"*ın dışında doğuda ve kuzeyde kalanların isimleriydi. Müslümanlar, Karahanlı, Gazneli, Harzemşahlı, Selçuklu adını alıyordu, ama Türk olmalarına rağmen bir türlü *"Türk"* adını kullanmıyorlardı.

İşte böyle bir dönemde, Türkistan bölgesinde yetişen bir âlim kendi etnik mensubiyetini açıkça ifade etmiyordu. Arap ve Fars isimlerinin kullanılması ise dilden ve kültürden dolayı idi. Onun için Batılılar bir Ortaasyalı bir bilgin için Arap ve İranlı derken, genelde ve sathi olarak kullanılan eserlerinin diline bakarak böyle diyorlardı. Öte yandan Araplar Arap olmayan herkes için daima *"Acem"* terimini kullanır. Bu kelime anlam itibarıyla *"Arap olmayan"* demektir. Acem tabiri tarihte her nasılsa Perslerin sıfatı olmuş. Her acem İranlı gibi ele alınmış. Batılı araştırmacıları yanıltan bir diğer nokta da budur. Şimdi iddiaları maddeler halinde ele alalım:

1- Birünî, hayatı bölümünde de söylediğimiz gibi, babasını çok küçükken kaybetmiş biridir. Dedesi ve diğer cedleri hakkında bilgisi yoktur. Bunu, *"Ben gerçekten kim olduğumu, nesebimi bilmiyorum. Ben babamı tanımıyorum ki, dedemi bileyim"* şeklinde hazin bir şekilde ifade eder. Yıllar sonra yazdığı bir şiirde de annesinin odun taşıyarak ve satarak kendisini büyüttüğünü belirtir: *"İnni Ebu Lehebun bilâ edeb, Na'm ve vâlideti hammâlete'l-hatab"* (*Ben huysuz bir Ebu Leheb gibiyim. Zaten annem de odun taşıyan bir kadındı.*) demektedir. Şu halde kendi ifadelerinden nesebi hakkında bilgi edinemiyoruz.

2- Bazıları Birünî'yi Pers veya Harezmi göstermektedir. Kaldı ki Birünî bizzat kendisi bu nevi ifadeleri çürütmektedir. Birünî'nin doğup büyüdüğü

ve ilk gençlik yıllarını geçirdiği Harezmi o eski İran'ın bir uzantısı olarak görmektedir. Tarihi verilere göre, Peçenekler, Guzlar, Kaylar (=Kayılar) bölgede çoktandır meskün idiler. Biruni'nin doğduğu zamanlarda Harezmi'nin başkenti Kat şehri Peçeneklerin hakimiyeti altında idi.³⁰ Harezmi yönetenler Türk'tü. Batur'a göre, Togan Biruni'nin Peçenek asıllı olduğunu telmihte bulunuyor. Çünkü Biruni'nin eserlerinde geçen "ııı, tengiz, hız, ovbaş vs." gibi Türkçe kelimeler Peçenek ve Oğuz lehçelerinin müşterek kelimeleridir.³¹

3- Biruni'nin aslen "İranlı olduğunu ileri sürenlerin, kendisinin İran milliyet duygusu ile dolu olup, bundan dolayı Arapları hiç sevmeyişi" E. Sachau, *El-Asârü'l-Bâkiye*'nin Mukaddime 27. sayfasında yazdığı³² yahut "Fars kanundan olan her insanı ve İran'a mensup olan her şeyi seven, hatta onlara iradesine hâkim olamayacak derecede âşık halis bir İran milliyetçisi olduğu" hakkındaki Kazvini'nin *Çahar Makale*'sinin ilaveler kısmının 196. sayfasındaki iddialar³³ hakkındaki değerlendirmelerin hiçbir mesnedi yoktur. Zira bu hususlar bizzat Biruni'nin kendi eserlerindeki ifadeleriyle tekzip edilebilir.

4- Biruni, *Kitabu's-Saydele*'nin önsözünde adeta günümüzdeki tartışmalara en net cevabı vermektedir. Niçin Arapça yazdığını savunurken, ne olduğunu söylemese de en azından ne olmadığını açık ve seçik ifade etmektedir. Bu eser merhum Ord. Prof. Şerafettin Yalıtıkaya tarafından tercüme edilmiş ve bunu Ord. Prof. A. Süheyl Ünver, Biruni hakkında yaptığı bir çalışmada onun sözlerini aynen yayımlamıştır. Biruni adı geçen eserinde diyor ki:

"Herkes kendisinin alışkın olduğu ve akrân ve emsalinin arasında konuşup görüştüğü dili, anadilini, daha hoş ve daha tatlı bulur. Ben bunu kendi nefsimden biliyorum. İlim dili olan Arapça yerinde benim anadilimle ilim tespit edilmiş olsa idi, oluk yerine çıkmış (dama çıkmış) deveye veya tarla sürmek için çifte koşulmuş olan zürafaya şaşıldığı gibi şaşılır ve hayret edilirdi. Ben gerek Arapça'yı ve gerek Farsça'yı ana dilimden sonra öğrendim. Bunların ikisi de benim ana dilim değildir. Bununla beraber bana, Arap diliyle hicvedilmem Farsça meth ve sitayiş edilmemden hoş gelir. Bu sözümü Farsça'ya çevrilmiş olan bir ilim kitabının ciddiyet ve güzelliğinin gittiğini ve parlaklığının sönerek husufa uğradığını ve gölge altında kaldığını ve artık ondan istifade etmem mümkün olmadığını takdir edebilenler tasdik ve kabul ederler. Farsça yalnız Kisralara dair verilen haberlere ve gece masallarına yarar."³⁴

5- Biruni, ayrıca, "*Kitabu'l-Cemâhir...*" adlı eserinde yeri geldikçe İranlıların ahlakından, onların mübalağacılık ve yalancılıklarından alaylı bir şekilde bahseder. Ayrıca "*Tahdidi Nihayetü'l-Emâkin...*" ve "*Kitabu's-Saydele (Sayde-*

³⁰ Z. Velidi Togan, "Birüni", *İslam Ansiklopedisi*, MEB, İstanbul 1961, II/636.

³¹ Ebu Reyhan Biruni, *El-Âsârü'l-Bâkiye (Maziden Kalanlar)*, Çev. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2011, s. 15.

³² Bkz. Togan, "a.g.m.", II, 635.

³³ Bkz. Togan, "a.g.m.", II/635.

³⁴ Krş. Biruni, *Kitabu's-Saydele*, Terc. Şerafettin Yalıtıkaya, A. Süheyl Ünver'den naklen, "a.g.m.", s. 46.

ne)” adlı eserlerinde Acemler ile Deylemlilerin İslam âleminde hükümlerlik davasına yeltenmelerinin sonuçsuz kalmış olmasından dolayı duyduğu memnuniyetini açıkça söyler.³⁵

6- Birünî’yi Harizm’in yerli halkından gösterenler vardır. Çünkü Harizm topraklarında doğmuştur. Kaldı ki Harizmlileri o, “*İran ağacının bir dalı*” sayar.³⁶ Onları İranlı kabul eder.³⁷ Birünî Harizmlilerin yüksek medeniyetinden ve Harizm diliyle yazılmış eserlerden de bahseder. Dolayısıyla kendi dili Harizm dili de olamaz. Harizmliler Farsçayı çok iyi bilirler demektir. Hatta kendi yazdığı Arapça “*et-Tefhim fî Avâilî Sanatî’t-Tencîm*” adlı eserini Harizm’in büyüklerinden Hüseyin el-Hârezmi’nin kızı için Farsçaya tercüme ettiğinden bahseder.³⁸ Eğer Harizm halkının dili onun ana dili olsaydı, o dile tercüme ederdi. Zaten Birünî’yi Harizmliler saymak doğru da değildir. Çünkü Harizme yerleşen babasına Harizmliler “*Birünî*” yani taşralı sıfatını takmışlardır. Yani orali olmadığı, oraya sonradan gelen yabancı olduğu unvanından anlaşılmaktadır.

7- Birünî Soğd asıllı da değildir. Çünkü araştırmalar o dönemde Soğdca’nın bir kültür ve medeniyet dili olduğunu ortaya koymuştur.³⁹ Harizm halkından olan Soğdlular tarihî kaynaklara göre Göktürklerden beriye tarih kitaplarında pek ismi geçmeyen bir halk olsa da dilleriyle yazılmış kitaplar mevcuttur. Hâlbuki kendisi kendi ana dilinin bir ilim dili olmadığını hayıflanarak söylemektedir.

8- Birünî’nin Arap asıllı olması da düşünülemez. Yukarıda da belirttiğimiz gibi, Arapça’yı Farsça gibi sonradan öğrenmiştir. Ayrıca, Arapça eserlerinde kullandığı dil ve üslup onun Arap olmadığını da ispat eder. Bir yabancı Arapçası olduğu her halinden anlaşılır. O kadar çok Arapça söyleyişte garabet söz konusu ki, saymakla bitmez. Bunun Peçenekçenin etkisine bağlayanlar vardır. Eserlerinde sık sık Peçenek ağzıyla Türkçe kelimeler kullandığı sabittir. Sözelimi “*Tahdidu Nihâyeti’l-Emâkin*” isimli eserinin 23. sayfasında “*..Bu küçük deniz, Türkçe’de ‘Hız tenguzi (=Kız denizi)’ yani ‘Bahru’l-azra’ olarak bilinir*” demektedir.⁴⁰ Durum böyle olunca Birünî’nin Peçenek asıllı bir Türk olabileceği ihtimalini kuvvetlendirmektedir.

9- Birünî, bizzat kendi ifadeleriyle henüz çocukken Kâs şehrinde saraya ilaç getiren ihtiyar bir Türkmen’le karşılaştığını bildirmesi⁴¹ astronomide yap-

³⁵ Z.V. Togan, “a.g.m.”, II/635-636; Ayrıca Krş. Birünî, *Kitabu’s-Saydele*, Terc. Şerafettin Yaltkaya.

³⁶ Birünî, *El-Âsârü’l-Bâkiye.*, s. 47, terc. s. 83 vd.

³⁷ Harezmece “*Dari*” dili olarak bilinmektedir. Osetçe’ye yakın bir Orta İran dili kabul edilmektedir. Farsça’nın bir lehçesi olduğu anlaşılmaktadır. (Lan Whithataker, “Birünî Çalışmalarının Bugünkü Durumu”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Çev. F. Kızıl, Bursa 2011, s. 261; Krş. M.M. Meçin, “Ebu Reyhan el-Birünî ve Bilimsel Bakışı Üzerine Bir Analiz”, *Tarih Okulu Dergisi*, Y. 7, XX, 5.

³⁸ Z.V. Togan, “a.g.m.”, II/636; Aynı müellif, *Umumî Türk Tarihine Giriş*, İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Yayınları, 3. Baskı, Enderun Kitabevi (tıpkı basım), İstanbul 1981, s. 98 vd.

³⁹ Tümer, “a.g.m.”, VI/206.

⁴⁰ Bkz. N. Keklik, *Türk-İslam Felsefesi Açısından Felsefenin İlkeleri*, İ.Ü. Yay., İstanbul 1987, s. 145; R. Şeşen, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 1985, s. 197.

⁴¹ Birünî, *Kitâbu’l-Cemâhir.*, Terc. Haydarabat 1936, s. 205-206.

tıği ilk rasatlarını Türklerle meskûn bölgelerde yapması, Kıtay Han'ın elçilere bizzat sorular sorması, kendisine yağmur taşı getiren bir Türk'le konuşması vs.⁴² dikkate alınırsa onun Türkçe bildiğinin ve Türk olduğunun önemli işaretleridir.⁴³

Sonuç

Biruni'nin etnik mensubiyeti üzerine iddiaları ve tartışmaları ele aldığımız bu çalışmamızı bir sonuca götürürsek görürüz ki, Biruni, Soğd asıllı olmadığı gibi Pers asıllı da değildi. Harezmlileri İran'ın bir kolu saydığından ve İranlıları da sürekli yerdüğinden dolayı Harizmli kabul de edemeyiz. Zaten Harizm merkezine dışarıdan gelen biri olduğu için Biruni yani taşralı denmiş birisine yok değilsin demek etik olmaz. Arapların da -bazı Batılılar onu Arapça yazdığı için Arap bilim adamı saysa da- Biruni'ye sahiplenme gibi bir iddialarının olmadığını görüyoruz. Zaten kaynaklarda bu hususta bir iddia ve tartışma da yoktur. O halde Arap da sayılamaz. Öyleyse geriye tek bir ihtimal kalıyor. O da Biruni'nin Türk asıllı olduğudur. Araştırmacı Ahsen Batur'un Biruni'nin "el-Asâru'l-Bâkiye.." adlı eserini "Maziden Kalanlar" adıyla Türkçe'ye güzel bir çevirisini yaptıktan sonra giriş kısmında "Biruni ve Zamanı" adıyla yaptığı ilave de söylediği gibi,

"Türk olduktan sonra Peçenek veya Oğuz veya Kay yahut Kayı veya hut Kıpçak olmasının pek de bir önemi yoktur... Hakim halklar arasında başka azınlıkların koloni halinde varlığını devam ettirdiğini göz önünde bulundurduğumuzda, Biruni'nin Türklerin dışında başka bir halka mensup olması da elbette mümkün; ama gerek kendi ifadelerinden ve gerekse tarihi kronolojiden anladığımız kadarıyla onun etnik kökeninin Türklerden başka bir halka bağlamanın mantıklı bir izahı yok gibi görünüyor."⁴⁴

Kaynaklar

BARTHOLD, W.: *İslam Medeniyeti Tarihi*, Neşr ve Notlar. M. Fuat Köprülü, 6. Baskı, Ankara 1984.

BİRUNİ, Ebu Reyhan: *Kitâbu's-Saydele fi't-Tıp* (Mukaddimesi), Terc. Şerafettin Yaltkaya, İstanbul 1937.

_____ : *Kitabu'l-Cemâhir fi Ma'rifeti'l-Cevâhir*, Ed. F. Krenkow, Haydarabat 1936.

_____ : *El-Kânûnu'l-Mes'ûdi fi'l-Hey'e ve'n-Nücûm*, Tahkik ve Neşr: Seyyid Hasan Bârânî, Haydarabat 1954.

_____ : *Kitabu Tahkiki Mâ li'l-Hind Min Makûletin Makbûletin fi'l-Akl ev Merzûle*, Tahkik ve Neşr: E. Sachau, Haydarabat 1958.

_____ : *Tahdîdu Nihâyeti'l-Emâkin li Tashihi Mesâfeti'l-Mesâkin*, Tah. ve Neş. Muhamet Tavit Tanci, Ankara 1962.

⁴² Biruni, *Tahd. Nihâye Emâ.*, s. 80; Aynı Yazar, *K. Cemâhir.*, s. 219.

⁴³ Bkz. Tümer, "a.g.m.", VI/206.

⁴⁴ Biruni, *El-Âsâru'l-Bâkiye.*, İstanbul 2011, s. 16.

_____ : *El-Asar el-Bâkiye (Maziden Kalanlar)*, Çev. D. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2011.

CORBİN, Henri: *İslam Felsefesi Tarihi*, Çev. Hüseyin Hatemi, İletişim Yayınları, 9. Baskı, İstanbul 2013.

ÇUBUKÇU, İbrahim Agah: "Birüni", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. XXVII, Ankara 1985, s. 89-95.

DE VAUX, Carra: *Les Penseurs de l'Islam*, V Volume, Paris 1920.

GÖKDOĞAN, Melek Dosay: *Bilim Tarihinde Türkler*, Türk Kültüründen Görüntüler Dizisi: 91, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı, Ankara 2016.

GÖKMEN, Fatin: "Birüni", *İslam Ansiklopedisi*, II, 645-647, MEB, İstanbul 1961.

KEKLİK, Nihat: *Türk-İslam Felsefesi Açısından Felsefenin İlkeleri*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1987.

MEÇİN, Mehmet Mekin: "Ebu Reyhan El-Birüni ve Bilimsel Bakışı Üzerine Bir Analiz", *Tarih Okulu Dergisi*, Yıl: 7, Sayı: XX, Doi No: <http://dx.doi.org/10.14225/joh619>, Aralık 2014, s. 1-32.

SARTON, George: *Introduction to the History of Science*, III Vol. The William & Wilkins Comp. 1950.

SAYILI, Aydın: "Beyruni ve Bilim Tarihi", *Beyruni'ye Armağan*, 2. Baskı (Tıpkıbasım), Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Tarih Kurumu Yayınları, VII. Dizi-Sayı: 68, TTK Basımevi, Ankara 2011, s. 67-81.

SAYILI, Aydın: "Doğumunun 1000. Yılında Beyruni" (Biri Renkli altısı siyah fotokopi ile birlikte) *Beyruni'ye Armağan*, s. 2. Baskı (Tıpkıbasım), s. 1-40, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Tarih Kurumu Yayınları, VII. Dizi-Sayı: 68, TTK Basımevi, Ankara 2011.

ŞEŞEN, Ramazan: *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1985.

TANCI, Muhammed: "Beyruni'nin İbn Sina'ya Yönelttiği Bazı Sorular, İbn Sina'nın Cevapları ve Bu Cevaplara Beyruni'nin İtirazları", *Beyruni'ye Armağan*, 2. Baskı (Tıpkıbasım), s. 231-301, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Tarih Kurumu Yayınları, VII. Dizi-Sayı: 68, TTK Basımevi, Ankara 2011.

TOGAN, Z. Velidi, "Birüni", *İslam Ansiklopedisi*, II, 635-645, MEB, İstanbul 1961.

TOGAN, Z. Velidi: *Umumî Türk Tarihine Giriş*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, No: 1534, Tarih Araştırmaları, No: 2, Tıpkı Basım, 3. Baskı, Enderun Kitabevi, İstanbul 1981.

TÜMER, Günay: "Birüni", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. VI, İstanbul 1992, s. 206-215.

TÜMER, Günay: "Beyruni'nin Karşılaştırmalı Dinler Tarihi Çalışmaları", *Beyruni'ye Armağan*, 2. Baskı (Tıpkıbasım), Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Tarih Kurumu Yayınları, VII. Dizi-Sayı: 68, TTK Basımevi, Ankara 2011, s. 209-230.

ÜNVER, A. Süheyl: “Ebu Reyhan el-Beyruni’nin Farmakoloji İle İlgili Görüşleri”, *Beyruni’ye Armağan*, Baskı (Tıpkıbasım), Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Tarih Kurumu Yayınları, VII. Dizi-Sayı: 68, TTK Basımevi, Ankara 2011, s. 41-47.

WHİTAKER, Lan: “Birûni Çalışmalarının Bugünkü Durumu, Bir İnceleme ve Bibliyografya”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Çev. Fatma Kızıl, C. 20, S. 1, Bursa 2011, s. 259-294.

YAKIT, İsmail & DURAK, Necdet: *İslam’da Bilim Tarihi*, Tuğra Matbaası, Isparta 2000.

YAKUT, el-Hamevî: *Mu’cemu’l-Udebâ*, VI vol, London 1923.

MIHÁLY HOPPÁL'IN KAYA RESİMLERİNİ GÖSTERGEBİLİM (ŞAMANİZM VE SEMBOLLER) AÇISINDAN ELE ALAN KİTABI ÜZERİNE*

Prof. Dr. Yaşar ÇORUHLU**

Öz

Türkiye’de de ilgi duyulmaya başlanılan kaya resimleri ile ilgili M. Hoppál’ın bu kayda değer çalışmasında yapılan son dönem araştırmalarına dayanarak, Kaya Resimlerini Göstergebilim açısından incelemenin yolları ortaya konulmaya çalışılmaktadır. Kendisi de tanınmış bir Şamanizm araştırmacısı olan ve İç Asya ve Orta Asya Türk halklarının da yaşadığı bölgelere giderek incelemeler yapan Hoppál, şamanizmi ve mitolojiyi de imgeleri açıklayan bir alan olarak ele almakta ve bu nedenle ve bu açılardan kitap içerisinde şamanist göstergeler konusuna yer vermektedir.

Hoppál’ın ilgilendiği, örneklerini verdiği kaya resmi bölgelerinin çoğunluğu, Türk halklarının atalarının ve çeşitli Türk halk ve devletlerinin ortaya çıktığı ve varlığını sürdürdüğü alanlardır. Bu nedenle onun yapmaya çalıştığı bu deneme Türk Sanatı Tarihi, Türk Arkeolojisi, Türk Antropolojisi veya kısaca Türkoloji alanı için de önem taşımaktadır.

* Mihály Hoppal, *Şamanlar ve Semboller-Kaya Resmi ve Göstergebilim* (Türkçe’ye çeviren Fatih Sel), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2013 (16.5 x 24 cm, karton kapaklı, 1. hamur kağıda basılı 139 sayfadan oluşmaktadır. ISBN: 978-975-08-3190-4). Kitabın İngilizcesi için bkz. Mihály Hoppal, *Shamans And Symbols-Prehistory of Semiotics In Rock Art, International Society for Shamanistic Research*, Budapest (Budapeşte), 2013. Kitabın içerisinde çevirenin tercihine göre ve onun konuyu çok iyi bilmemesinden kaynaklanan ve İngilizcesine göre farklı olarak yansıtılan bazı ifadeler vardır. Örneğin kitabın adı “Şamanlar ve Simgeler-Kaya Resmindeki Göstergelerin Prehistoryası (Tarih Öncesi)” olmasına rağmen bu isim yukarıda ifade ettiğimiz gibi farklı yansıtılmıştır. Metin içerisinde de bu tür farklılıklar görülebilir; misalen kitabın son bölümünde yazar, bu kitapla konu hakkında bir deneme yaptığını ifade etmek için “essay” kelimesini kullanırken Türkçe’de öncelikle “deneme” anlamına gelen bu sözcüğün Türkçe kitapta “makale” olarak çevrildiğini görüyoruz. Bununla birlikte bu türden çeviriye yönelik tercihler önemli-büyük anlam kaymalarına yol açmadığından ve amacımız kitabı tanıtarak genel hatları ile değerlendirmek olduğundan söz konusu çeviriyi başarılı bir çeviri olarak kabul ediyoruz. Yazımızı da bu yüzden Türkçe kitabı esas alarak kaleme aldık.

** Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü, Türk ve İslam Sanatları Ana Bilim Dalı.

Bu yazımızda araştırmacının Türkçe'ye çevrilen bu eseri çeşitli yönleriyle tanıtılmaya ve değerlendirilmeye çalışılmaktadır.

Anahtar kelimeler: *M. Hoppál, Kaya Resimleri, Göstergibilim, Şamanizm, Sibiry.*

**On The Mihály Hoppál's Book Which Deals With The Rock Paintings
From The Point Of Semiotics (Shamanism And Symbolism)**

Abstract

Based on Mihály Hoppál's significant works on rock paintings which also take interest in Turkey, it is tried to show the ways of investigation of rock paintings from the point of semiotics. Hoppál, who is a famous Shamanism researcher and has works about Inner and Central Asia where Turkish tribes also lived, handles shamanism and mythology as an explanation of images and because of this reason, includes shamanist semiotics in his book.

Most of the regions of rock paintings that Hoppál interested and gave examples, are from the areas where the ancestors of Turkish tribes and Turkish communities were flourished and survived. So, this essay which he tries to create is very important for Turkish Art History, Turkish archaeology, Turkish anthropology or shortly Turcology.

In this paper the book of this researcher which is translated into Turkish is tried to be represented by various ways and valued.

Keywords: *M. Hoppál, Rock Paintings, Semiotics, Shamanism, Siberia.*

Proto-Türk (Ön-Türk), Hun, Göktürk ve Uygurlar gibi Türk hanedan ve topluluklarının sanatı, arkeolojisi ve Türk Mitolojisi konularını kapsayan araştırma alanımızın bir gereği olarak kaya resimleri üzerine eğilme fırsatımız oldu. Kazakistan, Kırgızistan, Azerbaycan ve Türkiye'deki bazı kaya resmi bölgelerini de yerinde inceleme şansına sahip olduk. Bu ilginin sonucunda Türkiye'de ilk kez Göktürk devri kaya resimlerini konu alan ve sonrasında bildiri kitabında basılan bir bildiriye Türk Tarih Kongresi'nde sunma fırsatımız oldu.¹ Söz konusu alandaki çalışmalara bağlı olarak, günümüze yakın zamanlarda da "Türk Kaya Resimleri" konulu bir doktora dersini sürdürmeye başladık. O tarihlerden sonra son 10 yıl içerisinde, Türkiye'de kaya resimlerine ilginin yavaş yavaş arttığına daha doğrusu bu resimlerin öneminin idrak edilmeye başlandığına şahit olduk.

Türkoloji alanına "dil" açısından eğilen kimi araştırmacılar, bazı Eskiçağ tarihçileri hatta TV belgeselcileri bu alana eğilmeye başladılar. İyi gibi görünen bu durum, bilimselden çok duygusal yaklaşımlarla yapılmaya çalışılan faaliyetler sonucunda bazı sorunları da ortaya çıkardı. Daha önce kaya resimleriyle hiç ilgilenmemiş veya en azından Sanat Tarihi, Arkeoloji gibi alanlarla hiçbir bağlantısı olmamış birtakım insanlar, konu hakkında pek bir bilgiye sahip olmadıkları halde önemli iddialarda bulunmaya başladılar. Bu iddiaların başlıcası; İç Asya'daki ve Orta Asya'daki bütün kaya resim ve tasvirlerini

¹ Yaşar Çoruhlu, "Göktürk Devri Kaya Resimlerine Bir Bakış", XIV. (Uluslararası) Türk Tarih Kongresi, Ankara 9-13 Eylül 2002 Kongreye Sunulan Bildiriler, Cilt: III, 22 levha, Ankara 2005, s. 514-524.

Türk halklarına ait düşünerek, Anadolu'da yapılan kaya resimlerini yüzey-sel olarak bunlara benzetmek suretiyle, Anadolu'nun erken devirlere ait kaya resimlerinin Asya'dakilerle aynı olduğunu kabul ederek, bunu, Oğuzlardan önce çok erken tarihlerde, Türklerin Türkiye topraklarına gelmiş olduklarının delili saymak idi. Böylece duygusal acelecilik ile bilim bir kenara atılmış ve ideolojik bakış açısı ön plana çıkarılmış oldu. Ancak sanırım bu duygusal evre bir süre sonra aşılacak ve Türkiye'de de İç Asya, Orta Asya veya genel olarak Avrasya kaya resimleri, daha bilimsel bir bakış açısıyla incelenerek, Türkiye'deki kaya resimleriyle karşılaştırılacak ve sonuçta Türk halklarının yaptığı kaya resimleri ile Anadolu'dakilerin ilişkilerinin ne oranda ve ne olduğu net bir şekilde ortaya çıkacaktır.

Bahsedilen ortam içerisinde her şeyi olumsuz olarak kabul etmek de doğru değil; elbette bazı güzel işler de oldu. En azından Anadolu dahil olmak üzere, Orta ve İç Asya ve Avrasya'nın çeşitli bölgelerindeki epey miktar kaya resminin fotoğrafları Türkiye'de yayınlanmış oldu. Bu meyanda özellikle belgeselci ve Türk kültürü aşığı rahmetli Servet Somuncuoğlu'nun, belgeselleri için yerinde çektiği fotoğraflarını yayınladığı, iyi baskılı büyük albümlerin, Türklerin Avrasya'ya yayıldığı alanlardaki kaya resimlerinin iyi fotoğraflarını bir arada yayınlamaları açısından önemsenmesi gerektiğini belirtmek isterim.²

Türkiye'de Somuncuoğlu'nun çalışmaları dışında da bazı kaya resimleri ile ilgili kitap ve makalelerin olduğunu biliyoruz; ancak bu çalışmaların henüz yeterli oranda olmadığı ve Türkiye kaya resmi repertuarının çok az bir kısmını içerdiğini de ifade edebiliriz.³

Konuya ilginin artması, kaya resimleri ile ilgili Türkçe'ye çevirilerin yapılmasına da neden olmaya başladı. Martinov ve meslektaşlarının *Biçikti Bom* kaya resimlerini ele aldığı kitabı da bu sırada Türkçe'ye çevrildi.⁴

Bu türden bir çeviri çalışması da Mihály Hoppál'ın burada ele alacağımız, Fatih Sel tarafından Türkçe'ye aktarılmış kitabıdır (Fotoğraf-1). Bu küçük, fakat kaya resimlerinin değerlendirilmesine ilişkin yöntemsel öneriler getiren, benzeri türden çalışmalara öncülük edeceğini sandığım kitap üzerinde, ayrıntılı olarak durmanın faydalı olacağı düşüncesindeyim.

Türk yayın hayatına yeni dahil edilen Hoppál'ın, konuyu Göstergibilim açısından ele almaya çalışan "*Şamanlar ve Semboller-Kaya Resmi ve Göstergibilim*" konulu kitabı, Türk halklarının kaya resimleri ve hem de Türk

² Servet Somuncuoğlu, *Sibirya'dan Anadolu'ya Taştaki Türkler-The Turks On The Rock*, Az Yapı'nın Kültür Hizmeti, Güngör Matbaacılık, İstanbul 2008; Servet Somuncuoğlu, *Saymalıtış-Gökyüzü Atları-Saimaluu-Tash-Sky Horses*, AC Yapı'nın katkılarıyla, Ege Basım, İstanbul 2011; Servet Somuncuoğlu, *Damgaların Göçü-Kurgan-Ankara Güdül Kaya Resimleri-The Migration of Tamga/ Stamps-Kurgan-Ankara Güdül Rock Engravings*, AC Yapı'nın Kültür Hizmeti, Fabrika Basım, İstanbul 2012.

³ Örnek olarak bkz. Ersin Alok, *Anadolu'da Kayaüstü Resimleri*, Akbank Yayını, İstanbul 1988; Oktay Belli, "Kars Bölgesi'nde Keşfedilen Tarih Öncesi Döneme Ait Kayaüstü Resimleri", *Kars 2. Kent Kurultayı-Kafkasya'da Ortak Geleceğimiz*, Editör: Oktay Belli, Kars Belediyesi Kültür Yayını, İstanbul 2007, s. 30-75.

⁴ A.İ. Maritinov - V.N. Elin - R.M. Erkinova, *Biçiktu-bom-Svyatitse Gornogo Altaya-Monografiya*, Rio Gorno Altayskogo Gosuniversiteta, Gorno Altaysk, 2006. Bu kitabın Türkçe çevirisinde yazar olarak sadece Martinov'un adına yer verilmiştir. A.İ. Martinov, *Altay Kaya Resimleri Biçiktu Boom*, Çev. Z. Bağlan Özer, Atatürk Kültür Merkezi, Ankara 2013.

Sanatı'nda sembolizm konuları üzerine çalışan biri olarak şahsımı özellikle ilgilendirmektedir.⁵ Bu kitap başlangıç anlamında, konuyu daha önce yapılan araştırmaları değerlendirerek ele almaya çalışan veya sonraki çalışmalarının bir basamağı olan, değerli bir araştırma-inceleme olarak kabul edilebilir.

Söz konusu kitapta; kaya resmi / veya petroglif çalışmaları daha ziyade şamanizm ile bağlantılı olarak ve göstergebilim yöntemleri kullanılmak suretiyle ele alınmaya çalışılmaktadır (daha doğrusu bu yönde araştırmacıların söyledikleri değerlendirilmeye çalışılıyor). Bu nedenle yazar "*Kaya Resmi ve / veya Petroglif Çalışmaları*"ndan söz ettiği bölüme, önce şamanizm denildiğinde ne anladığını ifade ederek başlıyor ve burada Finli araştırmacı Anna Leena Siikala'nın tanımını kullanıyor: "*Temel olarak esrik bir rol üstlenme tekniği vasıtasıyla bu dünya ve öteki dünya arasındaki etkileşim halinin yaratıcısı olan şaman tarafından kullanılan iletişim yöntemi.*"

Bu kısımda (Kaya Resmi ve / veya Petroglif Çalışmaları) başlığı altında, oluşturulan konu ile ilgili hipotez ve teorilerden söz edilerek, dünyanın değişik yerlerindeki çalışmalardan bahsedilmektedir. Yazar şamanizmin sanatın başlangıcına bağlanmaya çalışılmış olduğunu ifade ederek, mağara resimleri ile ilgili bakış açılarını gündeme getiriyor. Burada mağara resimleri imgelerin bir yansıması olarak ele alınıyor.

Yeni nesil Rus arkeologlarının kaya resmi çalışmalarından bahsedilen yerde, 1950'lerin başlarından 1980'lere kadar olan dönemde, kaya resmi çalışmaları yapanlar arasında özellikle A.P. Okladnikov'un ön plana çıktığı görülüyor. Okladnikov ve onun yetiştirdiği öğrencilerinin çalışmaları, bütün bu kaya resimlerinin bulunduğu alanların, şaman ayinlerinin düzenlendiği kutusal alanlar oldukları düşüncesine dayanmaktaydı.

Hoppál, "*çizimlerin Neolitik dönemde başladığını gösteren birtakım veriler bulunsa da Şamanizm'in yükselişini -din fenomenolojisiyle bağlantılı değerlendirmelerden yola çıkarak- Bronz Çağı'na tarihlememizi sağlayacak veriler de mevcuttur*", derken, ayrıca karşıt görüşler olduğunu belirtmeden de geçiyor. Bu bağlamda, László Vajda'nın, şamanizmin din tarihi bakımından geç dönemin olguları gibi görünen bir dizi unsuru içermesi sebebiyle, bu özel ve oldukça organize inanç sisteminin, neolitik dönemin avcılar arasında ortaya çıkabileceğini ileri süren hipotezlerin geçerli olmadığını söyleyen sözlerine de yer veriyor.

⁵ Mihaly Hoppal, 1942 yılında Slovakya'nın doğusundaki Kassa şehrinde doğdu. 1961-66 yılları arasında Budapeşte Eötvös Lorand Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nin Halkbilimi, Müzecilik, Macar Dili ve Edebiyatı bölümlerinde lisans öğretimini tamamladı. 1967 yılında Macar Bilimler Akademisi'nde çalışmaya başladı. 1972 yılında Doktor oldu ve sözü edilen üniversitede Doçent olarak öğretim üyeliğine atandı. Hoppal, 1998'de Avrupa Folklor Enstitüsü Müdürü, 2000'de Macar Bilimler Akademisi Halkbilimi Araştırmaları Merkezi Başkanı ve 2006 yılında profesör oldu. Daha çok şamanizm ile ilgili konular üzerine çeşitli incelemeler, araştırmalar, yayınlar ve belgesellere imza atan M. Hoppal'ın, biri tanıtıp değerlendirmeye çalıştığımız bu kitap olmak üzere, Türkçeye çevrilmiş iki kitabı bulunmaktadır. Yazarın Türkçeye tercüme edilmiş öteki kitabı için bkz. Mihaly Hoppal, *Aurasya'da Şamanlar*, (Çev. Bülent Bayram - H. Şevket Çağatay Çapraz), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2010. M. Hoppal'ın bilimsel çalışmaları hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Zsuzsa Fazekas (Editör), *Mihaly Hoppal A Bibliography of His Works*, Hungarian Ministry of Education and Culture, Budapest 2007; Mihaly Hoppal, *The First Twenty Years of the USSR*, Budapest 2008.

Hoppál bununla birlikte Rusya'daki anlayışın daha sonra da sürdürüldüğünü belirterek, anne-kız araştırmacılar olan Marianna A. Devlet ve Ekaterina G. Devlet'in çalışmalarından bahsediyor. Türkiye'de gerçekleştirilen Avrasya Arkeolojisi Sempozyumlarından birinde tanışma fırsatını bulduğum ve soykökünde Tatarlık (Türklük) olduğunu belirten değerli bilim insanı Ekaterina Devlet de şamanizm türü uygulama ve inanmaların kökenlerinin erken devirlere inebileceği kanaatini taşımaktadır. E. Devlet, erken devirlerde kaya resimlerinde görülen röntgen filmini andıran görüntüler halinde tasvir edilmiş antropomorfik figürleri (iskelet biçiminde tasvir edildiklerinden) geç dönem şamanının "ölüp dirilme" ritüelinin eski dönemlerdeki bir ifadesi olarak ele almaktadır.

Konu ile ilgili çalışmalardan söz etmeye devam eden Hoppal, Esther Jacobson'un Sibirya "Geyik Tanrıçası" ve aynı bölge ve Moğolistan'daki diğer antropolojik tasvirlere dair makalelerinde metodolojik açıdan değerli çalışmalar ortaya koyduğunu ve onun çalışmalarının kültür ekolojisinin, inançların ve şamanizmin yeniden inşası üzerine kurulduğunu anlatmaktadır.

Çeşitli İç Asya ve Orta Asya bölgeleri ile ilgili çalışmaları değerlendirmeye devam eden yazar; başlangıçta Moğolistan araştırmalarının pek olmadığını, A.P. Okladnikov'un "en iyi öğrencilerinden biri" olan E.A. Novgorodova'nın çalışmalarıyla bu boşluğu doldurduğunu ve ele aldığı konuyla alakalı, farklı dönemlerden sembollerin karşılaştırıldığı tablolar yaptığını ve onun "kültürler ve çağlar arasında, örnekler üzerinde" yaptığı karşılaştırmaların insanlığın gösterge/simge üretme eyleminin daha iyi anlaşılmasına yardımcı olabileceğini söyler.

Hoppál, kaynak-yayın değerlendirmelerinin sonrasında, Çin Sanat Tarihi uzmanı Paola Demotte'nin İç Moğolistan (Çin) üzerine yayınlarından söz etmekte ve onun konu ile ilgili görüşlerine katıldığından bahsetmektedir. Sözü edilen Sanat Tarihçisi kısaca, Petrogliflerin tek bir nedene bağlı olmadan ayinsel-dinsel konulara dayanır şekilde, mitsel-tarihsel ve anımsatıcı göstergeler olarak çeşitli bağlamlarda üretildiğini ileri sürmektedir. Yazar, bu düşünceye katıldığını ifade ederken; "Ben de, kaya resimlerinin yalnızca küçük bir miktarının (yüzde birinden daha azının) insansı figürler içeriyor olması sebebiyle bu yaklaşıma katılıyorum" sözlerini sarf etmektedir. Böylece her iki araştırmacı da kaya resimlerinin tümünde şamanist eylemlerin, yansıtılmadığı düşüncesinde olduklarını belirtmiş olmaktadır. Bununla birlikte burada Rus araştırmacılarına bir parça haksızlık edilmiş gibi görünüyor. Çünkü Rus araştırmacıları da (en azından önemli bir bölümü) kaya resimlerinin şamanizm dışında çeşitli konuları içerdiğinin farkındadırlar. Sadece geç dönemlerde şamanizm olarak ifade edilen olgunun, yansımalarının, kaya resimlerinin en erken (özellikle de Neolitik) devirlere kadar indiğini göstermeye çalışmaktadırlar. Bu arada Hoppal'ın bahsettiği, kaya resimlerinin küçük bir miktarının insan figürlerini içermesi, tartışılan konu açısından bir kanıt oluşturmaz. Erken dönemlerde "biçim değiştirme" (metamorphosis) eğilimlerinin yaygınlığı, varlıkların birbirine dönüştüğüne inanılıyor olması, çok fazla sayıda olan hayvan figürlerinin de bu açıdan dikkate alınması gerektiğini de ortaya koyar. Ancak burada aslında şamanizmin erken devirlerde olduğu düşüncesinden ziyade,

erken inançların şamanizm tarafından kullanılmaya devam ettiğini ileri sürmek daha doğru görünmektedir. Bize göre kaya resimlerinde yansıyan erken din ve inanışlara ilişkin tezahürler, sonradan şamanizm olarak adlandırılan bütün içinde varlığını dönüştürmüş olarak sürdürmeye devam etmiştir.

Hoppál, kitabında ayrıca, bize göre aşırı milliyetçi bir yaklaşımla, sonuçları Çin etnisitesine yontar şekilde çalışan Çinli araştırmacıların yayınlarından da konuya katkıları açısından bahsediyor.

Yazar, sonraki aşamada nihayet Orta Asya kaya resimleri üzerine yapılan çalışmalar ve araştırmaların bir bölümüne yer veriyor. Bu bakımdan bilhassa A.M. Mariyashev'in Kazakistan ve bu ülkenin Yedisu bölgesindeki petroglifleri hakkındaki çalışmalarına değinilir. Mariyashev, incelediği kaya resimlerinden bahisle "Bunlar arasında, geniş coğrafyadaki kadim çağ insanlarının felsefelerini yansıtan, hem Orta Asya hem Kazakistan'da iyi bilinen dini temalar da bulunur." diyerek kaya resimlerinin konularının yalnızca şamanizmin kökenleri ile ilgili olmayıp çeşitli konuları yansıttığını ifade etmiş olur. Bu arada, Hoppál'ın Orta Asya kesimini içeren çalışmalara örnek olarak, başka bazı değerli araştırmacılarından da söz etmesi mümkünken bunlardan söz etmediğini de görüyoruz. Örneğin 2006 yılında yayınlanan Zaynolla Samaşev'in Kazakistan Petrogliflerinin toplu değerlendirmesini yapan kitabı gibi. Bu açıdan A.H. Margulan gibi ele alınabilecek başka araştırmacıların çalışmaları da vardır; ancak tabiki yazar bütün çalışmalarını değerlendirip gözden geçirmeyi gerekli görmemiş olabilir.⁶

Araştırmacı-yazar, Kenneth Lymer'in, Orta Kazakistan'daki Terekti-Avulı (Aulie) bölgesi ile ilgili çalışmalarından söz ederken bu yazara dayanarak; kaya resimlerinin bulunduğu alanların "kutsal alan" olarak düzenlendiğini hatta bunların bazılarının bugünkü Müslüman Kazak Türklerinin bir uğrak yeri olduğunu, o yüzden kaya resimlerinin bulunduğu alanların, sadece, geçmiş toplulukların önemli saydığı, mit, simge, inanış ve yaşayışlarının donmuş biçimde yansıdığı alanlar olmadıklarını belirtiyor. Sözü edilen bu yer eskiden beri bir iktidar ve hac mahallidir.

1990'lardan itibaren Rus meslektaşların İç Asya ve Orta Asya kaya resimleri üzerine yaptıkları çok miktardaki yayının derinlemesine ele alınması gerektiğini ifade eden yazar; A. Rozwadowski ve Maria M. Koško'nun editörlüğünü yaptığı (Türkçesi), "Ruhlar ve Taşlar: Şamanizm ve Kaya Resmi" adlı kitaptan aldığı bir cümle ile bu konuda vardığı yargıyı ifade eder: "Batı'nın Asya kaya resmine dair farkındalığı da oldukça yüzeysel kalmıştır."

"Artan Eleştirilere Dair Kısa Bir Değerlendirme" başlığını taşıyan bölümde yazar, 2000'lerde ortaya çıkan "Evrensel Şamanizm teorisine" yönelik olarak

⁶ Sözü edilen bazı yayın örnekleri için bkz. K. Tashbayeva - M. Khujanazarov - V. Ranov - Z. Samaşev, *Petroglyphs of Central Asia*, International Institute For Central Asian Studies Samarkand, Bişkek 2001; A.H. Margulan, *Soçineniya-Petroglifi Sararki-Gravuri S İzobrajeniem Vol'ego Totema-Kamenniya İzvayaniya Ul'tav*, "Dayk Press", Almatı 2003; Zaynolla Samaşev, *Petroglifi Kazahstana*, Öner, Almatı 2006; K.M. Baypakov - A.N. Mar'yaşev, *Bayan-Curek Petroglifleri-Petroglifi Bayan-Jureka-Petroglyphs of Bayan Zhurek*, "Sredo", Almatı 2008; K.M. Baypakov - A.N. Mar'yaşev, *Ak-Kaynar Petroglifleri-Petroglifi Ak-Kaynara-Petroglyphs of Ak-Kainar Site*, "Sredos", Almatı 2009 vs.

ortaya çıkan eleştirilere değiniyor. Bu eleştiri yönelten çalışmaların toplandığı bir yayın, 1-5 Eylül 1997'de Fransa, Chantilly'de düzenlenmiş, "4. Uluslararası Şamanistik Araştırmalar Topluluğu Uluslararası Konferansı"nın yayınlanan bildiriler kitabı idi. Sözü edilen kitabın içerisinde yer alan 10 bildiri konuyu "İlkel ve/ veya "yerli" sanatı, "trans teorisi" veya Evrensel Şamanizm teorisi" üzerinden yorumluyordu.

Bizim şahsi görüşümüze göre; "Evrensel Şamanizm" gibi genelleştirici bir kavram, derinlemesine incelenmesi gereken konuyu yüzeyselleştirmekten başka bir işe yaramayacaktır. Ayrıca Dünya'nın her yerinde, üstelik de binlerce yıldan beri süren bir şamanizmin varlığının söz konusu edilmesi, temel mantık ilkelerine bile aykırıdır. Bu düşünce birbirinden farklı özellikleri olan coğrafyalarda yaşayan toplulukları, ulusları, değişik halkların varlığını görmezden gelecek konuyu sadece "insan öznesi" zemininde ele almaktadır. Bize göre kaya resimleri öncelikle ait buldukları yerlerde yaşayan halk, topluluk ve devletlere göre değerlendirilmeli, sonra bu parçalar bir araya getirilip, evrensel anlamda insanlığa ne kattıkları belirlenmelidir. Örneğin biz Sanat Tarihçisi bakış açısıyla (veya başkası, çalıştığı alanın yöntemleriyle) kaya resimlerini inceleyerek, Türk Sanatı Tarihi'nin (veya başka bir bilimsel alanın) bu resimlere göre gelişimini, yüzyıllara ve Türk halklarının yayıldığı alanlara göre yapılan resimleri belirleyerek çıkarabilmeli ve Türk ulusunun ruhuna, sanatına, kültürüne neler kattığını belirleyebilmeli ve aynı çalışmayı başka uluslar açısından da yapabilmeliyiz. Bir sonraki aşama olarak da Türk toplumunun insanlık ailesi içindeki yerini ve katkısını yine bu çalışmalar ile ortaya koyabilmeliyiz. Toplulukları ortadan kaldıran anlayış gerçekçi bir zemin oluşturmayacaktır.

Şamanizm terimi, El-Biruni'nin "şamaniyyun" ifadesini ürettiği Ortaçağ sonrasında, zamanla ortaya çıkmış çeşitli dinsel inanışlar içinde yer alan yalnızca bir grubun inanışını tanımlıyor. Hatta çoğu kere bilim adamları "şamanizm" diye bir din olmadığı düşüncesine sahiptirler. Konuyu M.Ö. 3. binlerden itibaren İç Asya'da ortaya çıktığını varsaydığımız Türklerin ataları ve Türkler açısından ele alacak olursak, Türklerde "Gök ve Yer" ilkelerine dayanan bir din anlayışının olduğunu ve yüzyıllar boyunca bunun aşamalar ve değişikliklerle sürdüğünü, Şamanizmin ise Rus araştırmacılar tarafından tanımlanarak oluşturulduktan sonra Türk halklarına ve diğerlerine herkeşe giydirilen bir elbise gibi giydirilmeye çalışıldığını görürüz.⁷ Böylece belki de küreselleşme düşüncelerinin bir ifadesi olarak, insan topluluklarının tek elden yönetilmesine yol açacak bir argüman olarak "şamanizm" olgusunun (paralelindeki pek çok şey gibi) kullanılmaya çalışıldığı düşünülebilir.

Kitabın ikinci kısmı "Şamanlar, Semboller ve Göstergebilim (Semantik)" ana başlığının altında ele alınmıştır. Burada "Şamanizmin Başlangıcına Giriş", "Erken Dönem (Sibirya) Şamanlarının Ayırt Edici Özellikleri" ele alındıktan sonra, Göstergebilimsel yöntemin kaya resmi analizlerinde nasıl kullanıldığı

⁷ Yaşar Çoruhlu, *Türk Mitolojisinin Ana Hatları*, Kabalıcı Yayınevi (Yayınçılık), 7. baskı, İstanbul 2015, s. 17-19.

(bilimsel inceleme ve araştırmaların sonucunda yapılan yayınlara göre) incele-
leniyor. Yöntem izahından sonra “Kadim Çağ Gösterge ve Sembolleri Üzerine
Görüşler”ın ele alındığı bölümü takiben resimlerde anlamın nasıl oluşturul-
duğuna dair düşünceler aktarılıyor. Bu bağlamda konuyla bağlantılı olarak
da “Avcı Topluluklarında Erginleme Törenleri”, “Tedavinin ve Müziğin Şamanik
Kökenine Dair” ve “Bilişsel Evrimin ve Toplu Ayinlerin Görsel Temsilleri” başlık-
lı bölümler ile konuya son veriliyor. Yazar bu bölümlerde konu ile ilgili olarak,
fazla ayrıntıya ve çoğu kere de kendi düşüncelerine yer vermeden, ana hatları
içerecek yayınlar-çalışmalar üzerinde değerlendirmeler yaparak, çalışmasını
tamamlıyor. Kitap, “yayın için teşekkür”, kaynakça ve çoğunu metin içinde
sunduğu çeşitli yayınlara dayanan resimlerin kaynakçası ile sona eriyor.

Yazar yukarıda belirtilen “Şamanizm’in Başlangıcına Giriş” başlıklı ilk
bölümde, değişik dönem akademisyenlerinin yazdıklarını gözden geçirerek,
şamanizmin başlangıcının taş devrine kadar indirilmek istendiğinden bazen
de söylenenlerin desteği olmayan bilgiler mahiyetinde olduğundan söz eder.
Burada Sibiryaya’nın şamanizmin “*locus classicus*” (klasik vatanı/ana vatanı)
olduğu düşüncesine atıfta bulunarak “şamanistik ayinler ve sembollerinin ilk
temsillerinin, Orta ve Kuzey Asya kayalarında bulunmasının teorik bir olasılık”
olduğunu söyler. Ayrıca Sibiryaya kaya resimlerinin, Avrasya şamanizminin ön
tarihi hakkındaki en eski belgeler olduğunun da kabul edilebileceğini söyler.
Onun görüşüne göre bu resimler “Sibiryaya Şamanizmi’ni doğuran ve gelişimini
başlatan dini inanç sistemlerine ışık tutacak veriler” olarak görülmelidir. Böy-
lece yazar şamanizmin çok eski inanç sistemlerinin gelişimi sonucu ortaya
çıkıldığını düşündüğünü ifade etmiş olmaktadır.

Hoppál, daha sonra A.P. Okladnikov’dan başlayarak, çeşitli araştırmacıları-
nın şamanizm başlangıcına ilişkilendirdiği tarihleri sıralar ki verilen en erken
tarih M.Ö. 2000’dir. Ancak bu tarihlerin tarihlemelerin bilimselliği her zaman
tartışma konusudur. Nitekim daha önce Türk Mitolojisinin Ana Hatları başlıklı
kitabımızda belirttiğimiz gibi Gumilev Türk halkları arasında şamanizmin M.
IV-V. yüzyıllardan önce görülmediğini iddia eder.⁸ Bununla birlikte biz şamana
benzer din adamlarının çok daha eski kaya resimlerinde varlığını baz alarak
bu düşüncenin doğru olmadığını ileri sürebiliriz. Bu konudaki benim şahsi
görüşüm ise eski Türklerde mevcut olan din veya dinler günümüze yakın geç
dönemlerde “şamanizm” olarak nitelendirilmiş, bir dinsel alan olarak, özellikle
de bilim insanları eliyle yeniden yapılandırılmıştır. Başka bir deyişle günümü-
ze ulaşmış eskiden beri var olan bir şamanizm mevcut değildir ve bugün şama-
nizm denilen şey eski Türk inancı veya inançlarının günümüze ulaşmış şekline
yeniden isim verilmesinden ibarettir. O yüzden şamanizmin M.Ö.ki devirlerde
kökenini aramak yerine erken Türk kavimleri ve benzeri toplulukların eski
inançlarının günümüze ne şekilde ulaştığından söz edilmesi daha doğrudur.

Abdülkadir İnan (Tarihte ve Bugün Şamanizm) yine birçok araştırmacı
gibi eski ve yeni Türk halkları arasında şamanizmin varlığını ileri sürerken,

⁸ Yaşar Çoruhlu, *a.g.e.*, s. 18; L.N. Gumilev, *Eski Türkler*, Çev. Ahsen Batur, Selenge Yayınları,
İstanbul 1999, s. 129.

Türkiye'deki bir kısım araştırmacılar; örneğin İbrahim Kafesoğlu “şamanizmin” Türklere sonradan geldiğini ileri sürmekte (Eski Türk Dini), hatta bazı araştırmacılar ise bir kısım eski Türkçe metinleri ideolojik bir anlayışla eğip bükerek, İslamiyet'in ilk Türk topluluğu tarafından kabul edildiği (10. yüzyıl) dönemlerin öncesindeki çok daha erken zamanlarda, Türklerde İslamiyet'tekine benzer bir tek Tanrıcılığın olduğunu iddia ve ispata çalışmaktadırlar. Bu meyanda daha da ileri adım atan bir tarihçi meslekdaşımız İslami anlayıştaki Tanrı'nın güzel isimlerinin Gök Tanrı'nın sıfatları ile aynı veya çok benzer olduğunu dahi yazdığı bir kitapla ileri sürmüştür.⁹

M. Hoppál, kitabının sözü edilen bu bölümünde şamanizmin başlangıcına dair kendisi kabaca da olsa bir tarih vermeden ilgili kısmı tamamlamaktadır.

Yazar ikinci kısmın ikinci bölümüne (Erken Dönem (Sibirya) Şamanlarının Ayırt Edici Özellikleri), “şamanizmin başlangıcına dair bir uzlaşma yokken, var-sayılan büyücü ya da şamanların karakteristik özelliklerine dair fikirlerin daha çeşitli olacağını tahmin etmek zor değildir.” sözleriyle başlar. Yazarın bu bölümü ele almaktaki amacı şaman figürü olarak nitelendirilebilecek birtakım insan veya insansı figürlerin, -eksiksiz olmadığını kabul eden- geçici bir tipolojisini oluşturmaktır. Bu figürler çoğu kere hayvan-insan uzuvlarının karışımı şeklinde sunulurlar. Bunlar arasında hayvan başlı olanlar oldukça yaygın görülür. Boynuzlu insan başına sahip olanlar da epey yer tutarlar.

Geç dönemde şamanlarda görülen ayırt edici özelliklerin, M.Ö. 2000 yılı sonu kadar erken döneme incek biçimde kaya resimlerinde görüldüğünden söz edilir. Kuş kafalı, falluslu, boynuzlu, maskeli, haleli (ışıklı) bazen başlıklı veya taçlı ya da iskelet tarzında eski kaya resimlerinde gösterilen bütün figürler şaman olarak nitelendirilir; ancak bize göre bu düşüncenin doğruluğu tartışılabilir.

Yazar bu bölümde olduğu gibi “Türki” olarak nitelendirdiği Türk topluluklarından da zaman zaman örnekler vermektedir. Bu bölümde araştırmacının Hakaslar için yaptığı tesbit ilgi çekicidir ve doğrudur: “Hakaslar, Abakan ve Çulm nehri vadilerinde, Yenisey'in sol kıyısında ve Güney Sibirya'nın Altay ve Sayan Dağları'nda yaşayan küçük ve kadim bir Türki topluluktur. Buralarda, yakın geçmişte (19. - 20. yüzyıl) yerel kültürlerin (dağ ve bereket kültürleri) uygulandığı kutsal kayalara çobanların yaptığı küçük oymalar, yani tamgalar bulunmaktadır. Bu ayınların katılımcıları, katılımlarının hatırası olarak kutsal kayalara göstergeler bırakmışlardır.”

“Kaya Resmi Analizlerinde Göstergebilimsel Yöntem” başlığıyla ele alındığını söylediğimiz 3. bölümde araştırmacı, üç konuyu tartışmak niyetinde olduğunu söyleyerek söze başlar: “Söz konusu antropomorfik figürlere, hangi temellere dayandırılarak şaman denmektedir? Bu resimlerin, şamanizm denilen inanç sistemi ile herhangi bir bağlantısı var mıdır? Sibirya kaya resimleri neden sanat olarak adlandırılmaktadır ve gerçekten sanat mıdır?”

⁹ Sözü edilen araştırmacıların çalışmaları için bkz. Abdülkadir İnan, *Tarihte ve Bugün Şamanizm-Materyaller ve Araştırmalar*, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara 1972; İbrahim Kafesoğlu, *Eski Türk Dini*, Kültür Bakanlığı Yayını, Ankara 1980; Hikmet Tanyu, *İslamıktan Önce Türklerde Tek Tanrı İnancı*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1986; Sait Başer, *Gök Tanrı'nın Sıfatlarına Es-mâü'l-Hüsna Açısından Bakış*, Seyran Yayınları, İstanbul 1991.

Özellikle Rus araştırmacıların yapıtlarına dayanılarak analogik yöntemlerin sıklıkla kullanıldığı ve ortaya çıkan sonuçların doğru olarak kabul edildiğinden bahseden yazar, bunun hatalı durumlara yol açtığını, başka yazarlardan yaptığı alıntılarla ifade etmeye çalışır. Genellikle dinin yansıması olarak görülen kaya resimlerinin sadece bundan ibadet olmayıp toplumsal yapının tümüyle yansıdığı tasvirler olduğunu belirtir. Bu bakımdan yazarın (Siikala'nın fikrinden faydalanarak) deyişiyle *“Resimlerin, muhtemelen kutsal alanlarda gerçekleşen karmaşık sosyal faaliyetlerden birinin kalıntıları olduğu fikri makul bir varsayım olur.”* görüşü paylaşılır. Ayrıca burada *“Göstergelerle sembollerin ve aynı zamanda inançların yeniden üretimi, etno-kültürel sınırları muhafaza etmeye, başka bir deyişle, topluluğun etnik kimliğini ve bağlarını sürdürmeye yardımcı olur. Araştırmacının ilgisi yalnızca “bireysel” üslup kalıplarına odaklanmaz; aynı zamanda, görsel mesaj iletim şemasının anlaşılmasını sağlayacak olan ve kendisi de tekrar inşa edilmesi gereken bir iletişim süreci olarak kalıpların üretimine de odaklanır.”* denmektedir.

Yazar bahsedilen yerde ayrıca çeşitli araştırmacılara dayanarak imge üretimi üzerinde durmaktadır. İllaki sanat olarak adlandırılmak zorunda olmayan imgelerin göstergebilim açısından çözümlenebileceği ifade edilir. Bu bağlamda ilgili yerde yapılan etno-semiyotik çalışmalarına değinilir.

Bunlardan başka, kaya resimleri ile ilgili çalışmaların, bu resimlerin binlerce olmasından yola çıkılarak ve yorumların sadece bütüne göre az bir kısım materyalin göz önünde bulundurulmasıyla yapıldığından söz edilerek, ortaya atılan teorilerin doğruluk oranının az olduğundan da bahsedilir.

Yazara göre *“Kaya Sanatı göstergeleri ve sembolleri, erken dönem insanının kullandığı iletişim sistemi türlerinden biri olarak görülebilir.”* Yazar burada tırnak içinde kullandığı *“sanat”* ibaresi dolayısıyla bu sözün bir netlik içermediğini ifade etmektedir.

M. Hoppál, bu bölümü sonlandırdığı yere kadar olan kısımlarda başta ifade ettiği ve açıklayacağını belirttiği üç amaca tam açıklık kazandırmaya çalışmamıştır. Konuyu başka araştırmacıların açıklamalarına değinerek ifade etmeyi yeterli bulmuş görünmektedir.

Bununla birlikte burada göstergebilimsel yöntemlere aykırı olmayan, Sanat Tarihi alanında kullanılan İkonografik ve İkonolojik yöntemin, kaya resimlerini açıklamada bir yol olarak kullanılıp kullanılmayacağına değinilmesi de yerinde olurdu diye düşünüyorum.

Daha önce ifade edildiği üzere, sonraki bölüm *“Kadim Çağ Gösterge ve Sembolleri Üzerine Görüşler”* başlığını taşımaktadır.

Bu bölümde özetle gösterge sistemlerinin erken paleolitik çağdan beri var olduğu ve devirlere göre ve gerçekçi görünüşten soyut şekillere dönüşecek biçimde evrimsel bir çizgi içerdiği tartışılmaktadır. Erken dönemlerin simgesel temsil ifadesi ise, resimlerde yansıyan *“av büyü”*dür. Ayrıca *“Ortak algı, sembolün bilinçli kullanımı, tanımlı motifler ve tekrarlar soyutlama yeteneğinin gelişimine yol açmış ve uzunca bir sürede, Sibiry'a'da mağara resminin ve kaya sanatının oluşmasına neden olmuştur.”* denilmektedir. Kaya çizimleri üretil-

dikleri dönemde toplumun bireylerine ve diğer insanlara bir şeyler iletmek veya hatırlatmak, bilinç uyandırmak amaçlı yapılmıştır. Tabi bu durumda sanat, bir yönüyle bu işleve de sahip olduğuna göre, kaya resimlerini de sanatsal üretimler olarak görmek yanlış olmayacaktır. Bu bakış açısıyla düşünüldüğünde “yazı”nın gelişiminin başına da mağara ve kaya resimlerini koymak gerekir. Böylece bir hayvan figürüne ait bir ayrıntı, örneğin ayak izi, bir gösterge olabilir. Bunlardan ikonlar ortaya çıkar: Dişi ve erkek ögeleri ifade eden ikonlar gibi. Tabi anlatıldığı üzere ikonlar da değişik türde olabilirler. Aslı veya bütünü ile nesnel benzerliği olan ikonlar olduğu gibi, sadece ilgili toplumlarda bir ortak simge olarak algılanan seçilmiş şekil, işaret ve damgalar da vardır.

Söz konusu düşünceler Proto-Türk = (Ön Türk) devirlerinden neredeyse günümüze kadar kayalar üzerine, hatta inşa edilmiş binaların duvarları üzerine resim, şekil ve damgalar yapan Türk halkları açısından da çok önemlidir. Nitekim böylece tarihte doğrudan doğruya Türk kökenli olarak kabul edilebilecek Türk Run (Runik) yazısının (Orhun ve Yenisey Türk yazısı) kökeninin Paleolitik devirden beri mağara duvarları ve daha sonra da kayalar üzerine yapılan resim, şekil ve damgaların resim + piktogram + fonogram + harf haline dönüşmesiyle ilgili olduğunu kuvvetli bir şekilde ifade etmek mümkün olur.¹⁰

Yazar; söz geçiren bölümle “kaya resmi imgelemnin” bir şeyleri iletmek veya ifade etmek amaçlı olduğunu vurgulamış olarak, bunun ileri bir adımı anlamında bu durumun nasıl oluştuğu konusu üzerinde durmaktadır: “Resimlerde anlam nasıl oluşturulur?” Bu konuyu ifade etmek üzere de özellikle “av büyü”, “av eğitimi” gibi konularla alakalı resimler üzerinde durulur. Ancak gayet yerinde olarak yazar Paul Bahn’dan yaptığı (1991) alıntıyı örnek göstererek “av büyü” teorisinin bütün resimlerin yapım nedenini topluca açıklamaya yetmeyeceği kanısındadır. Bununla birlikte yine de bazı ikon olarak kabul edilmiş şekillerin tüm insanlar için evrensel olduğu da ileri sürülür.

Sonrasında bir anlamda kitabın başlangıcında ileri sürülen hususlar tekrar gündeme getirilir. Resimler bir dinsel sistemi mi yansıtmaktadır yoksa mitleri mi ifade etmektedir?

Sembollerin, göstergelerin bu her iki alanla da ilişkili olduğu aşıkardır. “Bereket büyü” kavramı da bir gösterge olarak incelenirse bu bütüne eklenebilir. “Rus bilimcilere göre, Kuzey Avrasya bölgesinde (ki Orta Avrasya bölgesinde de öyledir) kaya resimlerinde sembol kullanımının giderek sıklaştığı Neolitik dönemin ortalarında, insanların düşünce dünyası bereket kavramı ve buna bağlı olarak erotik ayin pratikleri ile meşguldü” denilir ve “Hayvan doğurganlığı fikri”nin “av büyü” düşüncesi ile bir araya geldiği ileri sürülür. Yazara göre kaya resimlerinde hayvan çizimlerinin çoğu ile (Elk gibi) üreme ve bereket anlatılır. Zaten bilindiği üzere kaya resimlerinde yer alan hayvan çiftleşme sahneleri de bunu ifade eder. Böylece Sibiryaya eski avcı kültürlerindeki muhtemel bahar = bereket (elk yavrularının doğumu) eşitliğinin kullanılması

¹⁰ Yaşar Çoruhlu, *Erken Devir Türk Sanatı-İç Asya’da Türk Sanatının Doğuşu ve Gelişimi*, Kabalcı Yayıncılık, 3. Baskı, İstanbul 2017, s. 189-190; Altay S. Amanjolov, *Türk Filolojisi ve Yazı Tarihi*, Ötüken Kitabevi, İstanbul 2006, s. 59; Ahmet Caferoğlu, *Türk Dili Tarihi*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1984, s. 121.

söz konusudur. Böylece hava ile insan biyolojisi arasındaki koşutluklar da söz konusu edilmiş olur: bahar-yaz, gün-gece, güneş-ay, erkek-dişi gibi.

Türk Sanatı ve Kültürü açısından bakıldığında bu anlayışların *Gök ve Yer* kavramları çerçevesinde ne kadar yaygın olduğunu ve kaya resimleri dışında diğer tasvir sanatlarında da görüldüğünü ve bu “dikotomik” ifade şekillerinin (hayvan mücadele sahnelerinde olduğu gibi) kaya resimlerindeki bu olguları desteklediğini görebiliyoruz.

İlk bakışta kitapta ele alınan konulara aykırı gibi görünmekle birlikte “*Avcı Topluluklarında Erginleme Törenleri*” başlıklı bölümün avcılıkla ilgili önemli bir aşamayı teşkil ettiği ve sıkı sıkıya konuyla ilişkili olduğu anlaşılmaktadır. Bazıları bunu “*şamanistik bir erginleme töreni*” olarak algılar. Yazar kitabında bazı erginleme modeli önerilerine örnekler de verir. “*Erginleme törenleri, bireyleri hayatta kalmak için verilecek günlük kavgaya hazırlayan ve acı, yorgunluk ve açlığa dayanma güçlerini arttıran önemli bir toplumsal işleve sahiptir (hala da öyledir).*”

Bu süreçte başarılı olanlar, toplumunun lideri olmaktadır. Kimileri bunu şamanla ve şamanizmle ilişkilendirdiler. Yazarın aktardığına göre (Winkelman), Şamanizm, beynin sembolik düşünce, manipilasyon ve entegre etme işlevlerini güçlendiren mekanizmalar üreterek insanın sosyal ve bilişsel evrimine katkı sağlamıştır. Araştırmacı burada şamanizmin evrensel ilkeleri olduğunu kabul eder ve bu ilkelerin “*şamanizm’i binlerce kültür ve on binlerce yıl boyunca merkezi bir kültürel kurum yapan uygulanabilir mekanizmaları üreten biyolojik bir alt yapıyı*” yansıttığına inanır ki oysa kitabın ilk bölümlerinde bundan şüphe duyduğunu yaptığı alıntılarla da ifade etmeye çalışıyordu.

Böylece söz konusu bölüm bir parantez açmayı gerektirir ve bu da kitabın bir sonraki bölümünün konusunu oluşturur: “*Tedavinin ve Müziğin Şamanik Kökenine Dair.*” Bu bölümde kaynaklara dayanılarak şaman tedavi aşamaları, yolları, usulleri ve uygulamalarından söz eder. Kitabın birçok yerinde şamanların müzik eşliğinde söylediği metinler “*song/şarkı*” olarak ifade edilmekle birlikte, bunu dinsel şarkı veya ilahi olarak belirtmek daha uygun gözükmektedir.

İlginç olan mağara ve kaya resimlerinin bulunduğu yerlerin “*ses, akustik*” konularıyla bağlantısı idi. Resimler akustiği iyi olan yerlerde yapılıyordu. Böylece şamanist eserlerde olduğu gibi Paleolitik devirden beri dinsel mekânlarda şarkının (ilahî) kullanımı söz konusuydu. Şaman da tedavi sürecinde daha çok hayvansı biçime sahip yardımcı ruhların ezgileri olan, şarkıları da kullanıyordu. Hatta Lymer’e göre: “*Geyik petroglifleri, topluluğun özel şarkı ve öyküleri tanınması ve hatırlanması için bırakılırken, muhtemelen şamanın doğaüstü güçlerine odaklanmasına da yardımcı oluyordu.*” Bu anlamda petroglifler ruhsal dünyanın görüntüleri idiler.

Müziğin söz konusu olduğu yerde dans da vardır. Araştırmacı burada konuyla bağlantılı olarak “*ritüel dans*”dan söz ediyor. Böylece müzik ve dans da resimlerle ortak konuları aktaran bir iletişim yolu olarak insanın gelişimine katkı da bulunmaktadır.

M. Hoppal, bundan sonra, çalışmasını sonuçlandırmakta ve “*Bilişsel Evrimin ve Toplu Ayınların Görsel Temsilleri*” konulu bölümle kitabına son vermektedir.

Yazar son bölüme “*Bu çalışmanın amacı, kaya resmi göstergeleri ve bunların sembolik anlamları ile ilgilenen yakın dönemdeki araştırmalara dair bir inceleme sunmaktır.*” sözleriyle başlamaktadır. Burada konuyu inceleyen bilim alanlarının yöntem farklılıklarının da sonuçlara yansıtacağını ifade eden araştırmacı “*güneş-geyik-elk ya da ren geyiği*” mitolojisinin Sibiryaya mitolojisinde sık görülen ve devam eden bir inanç olduğunu vurgularken, kendisinin de bir bireyi olduğu ve bize göre kurucu kabilelerinin Türk olduğunu kabul ettiğimiz Macarların İç Asya kökenine de değinmektedir. Büyük geyikleri gösteren kaya resimlerini Sibiryaya’da eski bir Türk kültürü olan Tagar kültürü dönemine ait olarak kabul eden yazar “*Bu dönem, Macarlarının atalarının Sibiryaya’nın güney bozkırlarındaki atlı göçebe dalgalarında görünmeye başladığı dönemdir.*” der.

Araştırmacı, geyik imgesinin bütün İç Asya’da Paleolitik devrinden beri gelişen, devrine göre bazı farklılıkları içererek yüzyıllar boyunca devam ettiğini söyler. Bir kısım araştırmacılara dayanarak bunun şamanlık pratikleriyle de ilgili olduğunu ifade eder. Yazarın şu sözleri, bölümün aslında belki de bir makale olarak ele alındığını ve sonra kitabın içinde yer aldığını bize gösteriyor: “*Bu makalede bazı topluluk ayini olgularını, özellikle de nörobiyolojik aracılıkla icra edilen ve karmaşık sosyal bağ kurma biçimleri olarak görülen tedavi törenlerini inceledik.*”

Böylece oluşturulan ve aslında Şamanlar ve Semboller-Kaya Resmi ve Göstergebilim konularında yapılan, bir kısım modern araştırmacıların görüşlerini değerlendiren kitapta her bölümle ilgili görünen kaya resmi örnekleri de metin içerisine konulmuş (bunların bir-ikisi fotoğraf diğerleri çizimdir) (Bkz. Çizim: 1-7), kitabın sonuna ise bir “*Teşekkür*” bölümü ile konu ile ilgili geniş bir yayın kaynakçası ve ayrıca kitapta kullanılan resmlerin kaynakçası ilave edilmiştir.

Bu şekilde bir yandan Göstergebilim açısından kaya resmine, özellikle şamanizm ve semboller açısından bakmaya çalışan bu inceleme, tanınmış bir şamanizm araştırmacısı olan Hoppál’ın sonraki çalışmalarına da bir basamak teşkil edecek şekilde ele aldığı ve konu ile ilgili araştırmaları, yetkin ancak öz bir biçimde değerlendirdiği, kayda değer bir kitap çalışması olarak karşımıza çıkmaktadır.

Sonuç olarak; Mihály Hoppál’ın yukarıda tanıtmaya ve değerlendirmeye çalıştığımız “*Şamanlar ve Semboller-Kaya Resmi ve Göstergebilim*” kitabı; kaya resimlerini Göstergebilim açısından ve ağırlıklı olarak şamanizm bağlamında inceleyen önemli bir bilimsel deneme olarak dikkate alınması gereken bir çalışmadır. Esasında sözü edilen konulardaki bilimsel çalışmaları kendi anlayışı ile ve göstergebilim açısından değerlendiren araştırmacının bu kitabı, bu türden bir çalışmanın nasıl yapılacağına dair bir örnek olarak da kabul edilebilir. Yer yer konu kapsamında eski Türk halklarına da değinen Hoppál, çok daha geniş bir alan ve çeşitli araştırma dönemlerinden örnekler vererek konuyu genel çerçeve içinde değerlendirmemizi sağlamakta ve başlangıcından beri yapılan konuyla ilişkili araştırmaların sağladığı bilimsel gelişimi de bize aktarmaktadır.

Kaynaklar

- ALOK, Ersin: *Anadolu'da Kayaüstü Resimleri*, Akbank Yayını, İstanbul 1988.
- AMANJOLOV, Altay S.: *Türk Filolojisi ve Yazı Tarihi*, Ötüken Kitabevi, İstanbul 2006.
- BAŞER, Sait: *Gök Tanrı'nın Sıfatlarına Esmâü'l-Hüsna Açısından Bakış*, Seyran Yayınları, İstanbul 1991.
- BAYPAKOV, K.M. - MAR'YAŞEV, A.N.: Bayan-Curek Petroglifleri-Petroglifi Bayan-Jureka-Petroglyphs of Bayan Zhurek, "Sredo", Almatı 2008.
- BAYPAKOV, K.M. - MAR'YAŞEV, A.N.: *Ak-Kaynar Petroglifleri-Petroglifi Ak-Kaynara-Petroglyphs of Ak-Kainar Site*, "Sredos", Almatı 2009.
- BELLİ, Oktay: "Kars Bölgesi'nde Keşfedilen Tarih Öncesi Döneme Ait Kayaüstü Resimleri", *Kars 2. Kent Kurultayı - Kafkasya'da Ortak Geleceğimiz* Editör: Oktay Belli, Kars Belediyesi Kültür Yayını, İstanbul 2007, s. 30-75.
- CAFEROĞLU, Ahmet: *Türk Dili Tarihi*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1984.
- ÇORUHLU, Yaşar: "Göktürk Devri Kaya Resimlerine Bir Bakış", *XIV. Uluslararası Türk Tarih Kongresi, Kongreye Sunulan Bildiriler, Ankara 9-13 Eylül 2002*, Cilt: III, Ankara 2005, s. 514-524 + 22 levha.
- ÇORUHLU, Yaşar: *Türk Mitolojisinin Ana Hatları*, Kabalcı Yayınevi (Yayıncılık), 7. baskı, İstanbul 2015.
- ÇORUHLU, Yaşar: *Erken Devir Türk Sanatı - İç Asya'da Türk Sanatının Doğuşu ve Gelişimi*, Kabalcı Yayıncılık, 3. Baskı, İstanbul 2017.
- FAZEKAS, Zsuzsa (Editör): *Mihaly Hoppal A Bibliography of His Works*, Hungarian Ministry of Education and Culture, Budapest 2007.
- GUMİLEV, L.N.: *Eski Türkler*, Çev. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 1999.
- HOPPAL, Mihály: *The First Twenty Years Of The ISSR*, Budapest 2008.
- HOPPAL, Mihály: *Avrasya'da Şamanlar*, Çev. Bülent Bayram - H. Şevket Çağatay Çapraz, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2010.
- HOPPAL, Mihály: *Şamanlar ve Semboller - Kaya Resmi ve Göstergebilim*, (Türkçeye Çeviren: Fatih Sel), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2013.
- HOPPAL, Mihály: *Shamans And Symbols-Ptehistory of Semiotics In Rock Art*, International Society for Shamanistic Research, Budapest (Budapeşte), 2013.
- İNAN, Abdülkadir: *Tarihte ve Bugün Şamanizm-Materyaller ve Araştırmalar*, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara 1972.
- KAFESOĞLU, İbrahim: *Eski Türk Dini*, Kültür Bakanlığı Yayını, Ankara 1980.
- MARGULAN, A.H.: *Soçineniya-Petroglifi Sarıarki-Gravurı S İzobrajeniem Volç'ego Totema-Kamenniya İzvayaniya Ultau*, "Dayk Press", Almatı 2003.
- MARİTİNOV, A.İ. - ELİN, V.N. - ERKİNOVA, R.M.: *Biçiktu-bom-Svyatiitse Gornogo Altaya-Monografiya*, Rio Gorno Altayskogo Gosuniversiteta, Gorno Altaysk, 2006.
- MARTINOV, A.İ.: *Altay Kaya Resimleri Biçiktu Boom*, Çev. Z. Bağlan Özer, Atatürk Kültür Merkezi, Ankara 2013.

SAMAŞEV, Zaynolla: *Petroglifi Kazahstana*, Öner, Almatı 2006.

SOMUNCUOĞLU, Servet: *Sibirya'dan Anadolu'ya Taştaki Türkler - The Turks On The Rock*, Az Yapı'nın Kültür Hizmeti, Güngör Matbaacılık, İstanbul 2008.

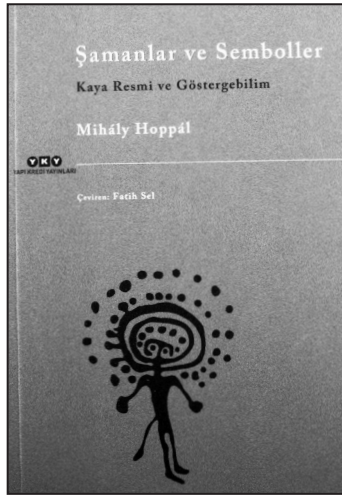
SOMUNCUOĞLU, Servet: *Saymaltaş-Gökyüzü Atları-Saimaluu-Tash-Sky Horses*, AC Yapı'nın Katkılarıyla, Ege Basım, İstanbul 2011.

SOMUNCUOĞLU, Servet: *Damgaların Göçü-Kurgan-Ankara Güdül Kaya Resimleri - The Migration of Tamga/Stamps-Kurgan-Ankara Güdül Rock Engravings*, AC Yapı'nın Kültür Hizmeti, Fabrika Basım, İstanbul 2012.

TANYU, Hikmet: *İslamıktan Önce Türklerde Tek Tanrı İnancı*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1986.

TASHBAYEVA, K. - KHUJANAZAROV, M. - RANOV, V. - SAMAŞEV, Z.: *Petroglyphs of Central Asia*, International Institute For Central Asian Studies Samarkand, Bişkek 2001.

Fotoğraflar

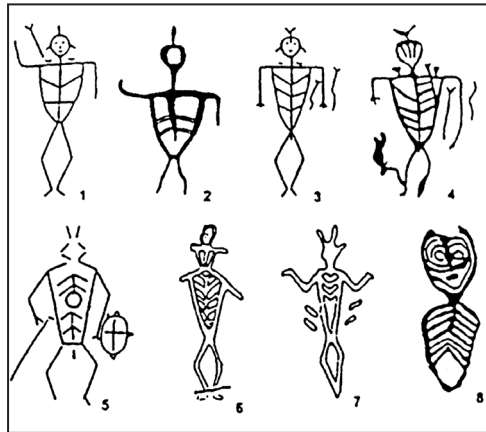
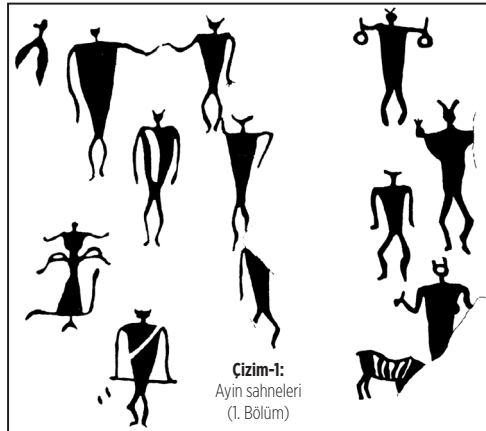

Fotoğraf-1:

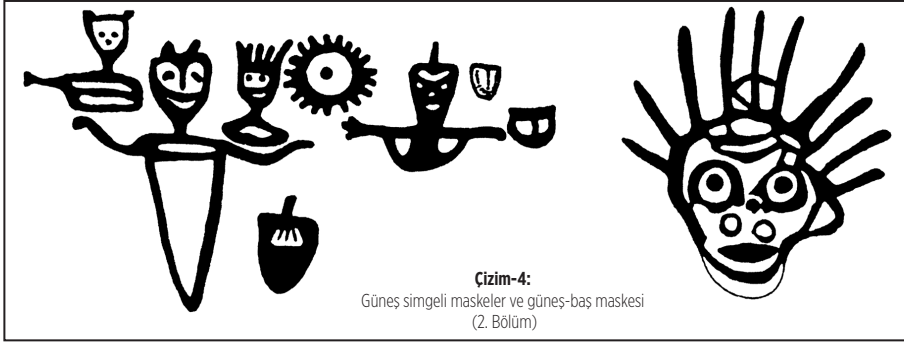
Mihály Hoppál'ın kitabının Türkçe çevirisinin kapağı

Çizim-2:
Kazakistan,
Güneş başlı ilah
ve yaban eşeği
(1. Bölüm)

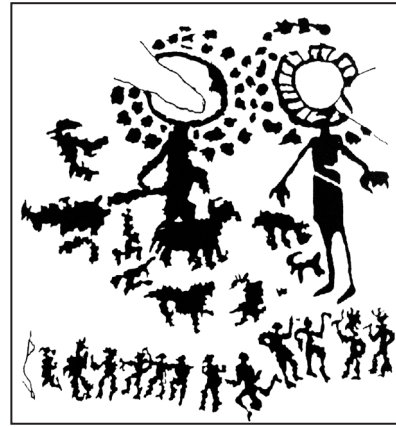
Çizim-3:
İskelet biçimli (röntgen tarzı) insan figürleri (1. Bölüm)

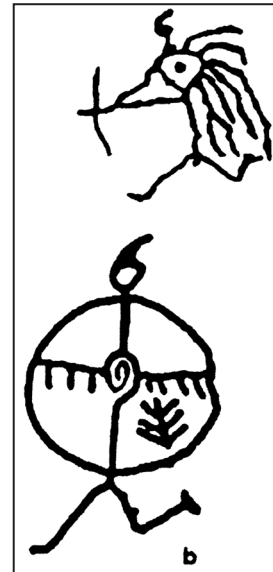
Çizim-4:
Güneş simgeli maskeler ve güneş-baş maskesi
(2. Bölüm)

Çizim-5:
(Moğolistan) Burhantın-Gazara kayalarında av ve cenaze sahneleri
(Ek: 3)

Çizim-6:
Kazakistan, Tamgalı Vadisi Tapınağı, güneş başlı insanlar (veya ilahlar), hayvanlar, dans edenler
(1. Bölüm)

Çizim-7:
Davulu ile şamanlar
(3. Bölüm)

YENİ BELGELER IŞIĞINDA TOPKAPI FUKARAPERVER CEMİYETİ

Doç. Dr. Cengiz MUTLU*

Öz

Osmanlı Devleti'nin son döneminde savaş ve isyanlar ülke ekonomisini derinden etkilemiştir. Bunun faturasını ise yoksul halk üstlenmiştir. II. Meşrutiyet yıllarında İttihat ve Terakki'nin Şehremini'deki Topkapı Kulübü binasında kurulan Topkapı Osmanlı Fukaraperver Cemiyeti, savaşların ve göçlerin getirdiği teşekküllerden biriydi. Balkan Savaşları ve Birinci Dünya Savaşı'nın ardından gelen göçmenlere yardımcı olan cemiyet, mütareke döneminde aşhaneler kurmak suretiyle fakirlere yemek dağıtımını üstlenmişti. Birçok kimsesiz çocuğa sahip çıkan, fakir ailelere yardım eden cemiyet günümüze kadar varlığını muhafaza etmiştir.

Anahtar kelimeler: Fakir, İstanbul, Yardım, Cemiyet, Savaş.

In The Light Of New Documents The Topkapı Fukaraperver Association

Abstract

In the last period of the Ottoman Empire wars and rebellions affected deeply the country's economy. The poors undertook this bill. Ottoman Topkapı Fukaraperver Association was founded in the years of the second Constitutional period at the Union and Progress Club's building in Şehremini. It was one of the enterprises founded because of wars and migration. This Association helped immigrants who came after the Balkan Wars and World War I. In addition to this, it distributed foods to the poor by establishing refectory during the Armistice period. Nowadays, it looks after orphans, helps poor families.

Keywords: Poor, Istanbul, Donation, Association, War.

Giriş

II. Abdülhamit döneminde iki kez dernekler hususunda yasaklama getirilmişti. Meşrutiyetin yeniden iadesinin ardından toplumsal bir olgu olarak ortaya çıkan dernekleşme, büyük ölçüde 1901 tarihli Fransız Dernekler Kanu-

* Sakarya Üniversitesi Karasu Meslek Yüksekokulu, cengizmutlu@sakarya.edu.tr

nu'ndan esinlenerek hazırlanan ve 16 Ağustos 1909'da çıkartılan Cemiyetler Kanunu ile hukuksal bir çerçevede meşruiyet kazanmıştır. Cemiyetler Kanunu'na devlet bir kısım sınırlama ve kısıtlama getirmeyi ihmal etmemiştir. Buradaki amaç toplumsal birliği sağlayacak şekilde "İttihad-ı Anasır" politikasını sürdürme endişesiydi.¹ Meşrutiyet devrinde birçok cemiyet kurulmuştur. Nitekim, bu dönemde Beyoğlu Mutasarrıflığı ve İstanbul Vilayeti'nce ruhsat verilen ve Dahiliye Nezareti'ne bazı evrakı noksan olarak devredilen İstanbul'da 212 cemiyet vardı.² Bunların bir kısmı ayrılıkçı amaçlarını hayırsever cemiyet maskesi altında devam ettirme gayretindeydi. Zira, üç partiye ayrılmış olan Bulgar komiteleri bir araya gelemekten ötürü hayır cemiyeti adı altında fesat komitesi teşkil etmişlerdi.³ Aynı şekilde askerlik yaşı gelen Rum gençleri Yunan emellerine hizmet için patrikhane tarafından yemin ettirilmekte ve Etnik-i Eteryay Cemiyeti fedailerince korkutulmaktaydılar. Fukaraperver Cemiyeti adı altında müteşekkil, Yunan emellerine hizmet eden on kadar cemiyet faaliyet ruhsatı almak istemişlerdi.⁴ Kumkapı'da kurulan Fukaraperver Cemiyeti'ne giren Yunanlı Doktor Ayrinik'in Yunan emellerine hizmeti nedeniyle kaydının silinerek Rum Emanyel'in başkan yapılmasına karar verilmiştir.⁵ Aynı durum Mütareke yıllarında da devam etmişti. İşgal yıllarında Rum Muhacirin ve Fukaraperver Cemiyeti Trabzon'a Rum muhaceretini organize ederken, diğer taraftan Rum çetelerine silah ve mühimmat tedarikinde rol oynamıştır.⁶

Türklerin kurduğu cemiyetlerden sözgelimi Türk Ocağı, Osmanlı Hilal-i Ahmer, Donanma Cemiyeti vb.lerinde siyasi iktidar partisi olan İttihat ve Terakki'nin etkisi-desteği olduğu gözlemlenmekteydi. Bu dönemde İstanbul'un çeşitli semtlerinde açılmaya başlanan İttihat ve Terakki Kulüpleri, amacı sosyal yardım olan hayır derneklerinin kuruluşunda rol oynamıştır. Bu bağlamda Topkapı Fukaraperver Cemiyeti'nin, Topkapı İttihat ve Terakki Kulübü binasında etkinlik göstermesi bunun deliliydi.⁷ Meşrutiyet devrinde birçok hayırsever cemiyetin ortaya çıktığı gözlemlenmiştir. Nitekim bunlar arasında; İstanbul Fukaraperver Cemiyeti,⁸ Kasımpaşa Fukaraperver Cemiyeti,⁹ İstan-

¹ Ahmet N. Yücekök - İlder Turan - Mehmet Ö. Alkan, *Tanzimattan Günümüze İstanbul'da STK'lar*, Türkiye Ekonomik Toplumsal Tarih Vakfı, İstanbul 1998, s. 51-53. Cemiyet kurmak için müracaat edenlerden devlet resmi prosodüre uygun olmak koşuluyla bazı isteklerde bulunmaktaydı. Söz gelimi, Dahiliye Nezareti'ne Eyüp Fukaraperver Cemiyeti'nin kuruluş dilekçesinin ulaşması üzerine nezaret, cemiyet tesis etmek isteyenlerin nizamnamelerinden iki nüshanın ekiyle beyannamelerini İstanbul'da dahiliye nezaretine göndermelerini cemiyetler kanununun altıncı maddesinde yazılı olduğu gibi kanun çerçevesinde nezarete müracaat etmelerini istemiştir. Bkz. BOA, *DH.MİÜ*, 121/17.

² BOA, *DH.EUM.AYŞ*, 64/49.

³ BOA, *A.MTZ (04)*, 140/26.

⁴ BOA, *DH.MÜİ*, 351/13. Osmanlı Arşivi'ndeki 1891 tarihli bir belgede, Yunan kralının talimatıyla Atina'da kurulan Makedonya Fukaraperver Cemiyeti insaniyet perdesi altında yayımlıcaılık ve istiklal fikri gütmekteydi. BOA, *Y.MTV*, 53/45.13.

⁵ BOA, *DH.EUM.THR*, 4/37.

⁶ BOA, *DH.ŞFR*, 102/88.

⁷ Yücekök - Turan - Alkan, *a.g.e.*, s. 108.

⁸ 1920 Aralık ayında İstanbul Fukaraperver Cemiyeti tarafından cemiyetin Cerrahpaşa'da Hobyar'daki merkez heyeti binasında şehitler, ölen muhacir ve fakirlere ithafen mevlid okutturulmuştur. Bkz. *Vakit*, 16 Kanun-i Evvel 1336.

⁹ BOA, *DH.HMŞ*, 4-1/4024.

bul Cemiyet-i Hayriyesi,¹⁰ Kadıköy Osmanlı Fukaraperver Cemiyeti,¹¹ Aksaray Fukaraperver Cemiyeti,¹² orduda bulunan efradın ailelerine harpte vefat edenlerin yetimlerine yardım etmek amacıyla Eyüp'te kurulan Osmanlı ve Türk Hanımları Esirgeme Derneği, Rehber-i Teavün ve Eyüp Fukaraperver Cemiyetleri,¹³ özellikle Çanakkale Savaşları sırasında yaralanıp Rus hastanesinde yatmakta olan Türk askerlerinin ihtiyaçlarını karşılamada büyük çaba sarf eden Osmanlı Kadınlar Cemiyet-i Hayriyesi¹⁴ sayılabilir.

İstanbul'un fakir semtlerinden birinde fakirlere yardım amacıyla ortaya çıkan Topkapı Fukaraperver Cemiyeti, 24 Şubat 1908'de¹⁵ Osmanlı Fukaraperver Cemiyet-i Hayriyesi'nin Topkapı Şubesi olarak, Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Şehremini'deki Topkapı Kulübü binasında faaliyete geçmişti. Cemiyet tarafından yayımlanan bir kitapçıkta, Galib Hakkı Bey'in başkanlığını üstlendiği ilk idare heyetinde; Veznadar Eczacı Onnik Mardiroşyan Efendi, Gureba-yı Müslimin Hastahanesi Eczacıbaşısı Nafiz Bey, Şehremini'de keresteci Hakkı Efendi ve Cemil Efendi, Bodos Efendi bulunmaktaydı.¹⁶ 1913 yılında "Osmanlı Fukaraperver Cemiyet-i Hayriye"nin kendisini fesh etmesiyle Topkapı Şubesi müstakil bir cemiyete dönüşmüş ve "Topkapı Fukaraperver Müessesesi-i Hayriyesi" adı altında faaliyetlerine devam etmiştir.¹⁷ Cemiyet, kuruluş sebeplerini ise şu şekilde açıklamaktaydı:

"İstanbul hudutları dahilindeki en fakir 15 mahalledeki yoksullara maddi ve manevi yardım yapmak, öksüz ve yetim çocukları koruma altına alarak okula gitmeleri için gerekli eşyayı temin ve bu çocukların ailelerine bakmak, hasta olanlarının evlerine doktor göndermek, ilaçlarını almak, ekmek ve katık vermek, işsizlere iş bulmak, haftanın belli günlerinde hastaları ücretsiz muayene etmek, hanesinde bakılamayan ve sokaklarda

¹⁰ BOA, DH.HMŞ, 4-1/4-149.

¹¹ BOA, DH.HMŞ, 4-1/4076. Kadıköy Osmanlı Fukaraperver Cemiyeti 15 Mayıs 1912'de Kadıköy'deki fakirlere yardım etmek için Mühürdar Caddesi'nde Selanik Eşrafi'ndan Şefket Bey'in haremî Aliye Şefket Hanım tarafından kurulmuştur. Bkz. BOA, DH.EUM.6.ŞB, 32/53. Diğer taraftan Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti nezdinden tesis edilen tetkikat komisyonunca, tüm hayır cemiyetleri nizamnamelerine göre hareket edip etmedikleri hususunda kontrol edilmekteydi. Bkz. BOA, DH.EUM.AYŞ, 60/60.

¹² BOA, DH.HMŞ, 4-1/4094.

¹³ BOA, DH.İUM, 89-02/123; DH.MUİ, 121/17. Eyüp Fukaraperver Cemiyeti için bkz. Sadık Sarısamam, "Eyüp Fukara Cemiyeti", *Tarihi Kültürü ve Sanatıyla Eyüp Sultan Sempozyumu Tebliğler*, İstanbul 2005, s. 70.

¹⁴ BOA, HR.SYS, 2174/3, lef 18.

¹⁵ BCA, 490.1.0.0/597.64.4, lef 4. Düünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi'nde cemiyetin 1940 tarihinde kurulduğu gibi yanlış bir bilgi vardır. Bkz. *Düünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, Cilt: 8, İstanbul 1995, s. 442; 27 Nisan 1909 tarihinde inşaatına başlanılmakta olan Bağdat hattının Osmanlı Fukaraperver Cemiyeti'ne verildiği taktirde elde edilecek gelirin Adana felaketzedeleri ve muhtaçlarına verileceği ve bu hususta Anadolu Demiryolu Şirketi'ne gerekli talimatların verilmesini içeren bir tezkere Dahiliye Nezareti'ne gelmiştir. Bkz. BOA, DH.MUİ, 691/34.

¹⁶ *Topkapı Fukaraperver Cemiyeti -1908-1968- Tarihiçesi-Hizmetleri-Tasanları*, İskender Matbaası, İstanbul 1968, s. 5.

¹⁷ Nadir Özbek, "90 Yıllık Bir Hayır Kurumu: Topkapı Fukaraperver Cemiyeti", *Tarih ve Toplum*, C. 30, No. 180, 1998, s. 4-10.

kalanları hastanelere sevk etmek, gerek maddi ve manevi, gerekse zelzele gibi felakete uğrayarak kimsesiz kalanlara yardım etmek."¹⁸

Cemiyetin en önemli gelir kalemlerinin başında konser ve müsamereler için satılan biletler gelmekteydi. Topkapı Fukaraperver Cemiyeti ile Ermeni Mektebi Fukara-yı Etfali, ihtiyaçları için beheri üç kuruluşluk beş bin adet bilet bastırılmışlardı. Mayıs 1910 tarihli Dahiliye Nezareti'ne gelen belgede, Topkapı haricinde Beylerbeyi Çeşmesi bahçesinde havanın müsait olduğu Haziran ayı içindeki bir Pazar günü konser verilmesi izni geçmektedir. Nezaret ise verdiği cevapta konserin zabıtaca mahzuru yok ise de zamanın netleşmemesinden dolayı inzibat tedbirlerinin alınamayacağını ve konserin tam gününün verilmesini istemiştir.¹⁹ Alınan iznin ardından konserin 6 Ağustos 1910'da Yeni-bahçe Tiyatro ve bahçesinde yapılmasına karar verilmiş, fakat 23 Temmuz 1910'daki İstanbul yangınının yaptığı tahribat fazla olduğundan konser ertelenmek zorunda kalmıştır. Cemiyet 1911 Ramazan ayı boyunca düzenlediği akşam konserleriyle bir miktar gelir elde etmiştir. Bu arada cemiyet tarafından İstanbul yangınzedeleri için dolaştırılan yardım kutusunda toplanan para iane komisyonuna teslim edilmiştir.²⁰

Balkan Savaşı'nda Hilal-i Ahmer'le işbirliği yapan cemiyet, Rumeli ve Trakya'nın çeşitli yerlerinde aşhaneler ve dispanserler açmak suretiyle muhacirlere yardım elini uzatmıştı. Ayrıca, Topkapı'da Ahmetpaşa Camisi'nde aşhane açmış, Tekkeci Ahmed Paşa, Fatmasultan, Ereğli Camileri ve diğer mescitlere yerleştirilen Balkan muhacirlerine yardım etmiştir.²¹

Çanakkale Savaşı sırasında yaralanan askerlerin yatırıldığı yerlerden olan Mecruhın Dispanseri ve Gümüşsuyu Hastanesi'nin ihtiyaçlarının karşılanması için Topkapı Fukaraperver Cemiyeti'nin yardımına başvurulmuştur.²²

Cemiyet İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin binasını kullanmaktaydı. 1916 Mayıs'ında Şehremini merkez memurluğu mıntikasındaki boş olan askeri karakol binasının aşhane yapılmak üzere cemiyet şubesine terk edilmiştir.²³ Fakat daha sonra binanın Şehremini mıntikasının tam göbeğinde olması ve merkez memurluğu binasına uygun olması, kiradan tasarruf edilmesi de düşünülerek binanın polise devri düşünülmüştür. Bedeli bütçeden karşılanmak suretiyle polis tarafından kullanılmak üzere satın alınması için Maliye Nezareti nezdinden girişimlere başlanılmıştır.²⁴

Dönemin gazetelerinde cemiyet adına yardım kampanyaları düzenlenmekteydi. Vakit Gazetesi'nin 11 Şubat'ta açtığı kampanyaya için sadece iki günde

¹⁸ Osmanlı Fukaraperver Cemiyeti uzun müddet yaşayamamıştır. Zira, İttihat ve Terakki Cemiyeti parti haline dönüşünce Osmanlı Fukaraperver Cemiyeti de tüm hak ve görevlerini Topkapı Şubesi'ne devrederek kendini fesh etmiştir. Bkz. *Topkapı Fukaraperver Cemiyeti -1908-1968-Tarihçesi-Hizmetleri-Tasarımları*, s. 7-8.

¹⁹ BOA, *DH.EUM.THR*, 37/44.

²⁰ Özbek, "a.g.m.", s. 12.

²¹ *Topkapı Fukaraperver Cemiyeti -1908-1968-Tarihçesi-Hizmetleri-Tasarımları*, s. 24.

²² BOA, *HR.SYS*, 2174/3, lef 2.

²³ BOA, *DH.EUM.MH*, 155/31.

²⁴ BOA, *DH.EUM.MH*, 157/40.

330 liralık bağış toplanmıştı. Hayırseverlerin müşfikane tavırlarına teşekkür eden Vakit, iki günde toplanan paranın şehirde süren sefaleti dindiremeye de büyük bir adım olduğunu ve devamının geleceğinin altını çizmekteydi. Vakit bu durumu şu şekilde betimlemekteydi:

“...hiç hükmünde bulunan bir para, İstanbul’un fukara babası ünvanına layık olan Dr. Galip Hakkı Bey’in elinde pek çok canları kurtaracak pek çok hastalara şifa verecek, birçok ailelerin yüzünü güldürecek bir memba-ı hayat hizmetini görecektir. Dr. Galip Hakkı Bey’in idare ettiği fukaraperver müessesesi her sene ancak birkaç yüz liralık bir bütçe ile hiç reklam aramayıp ve ses seda çıkarmayıp pek mühim bir faaliyet-i hayriyede bulunmaya muvaffak olmuştur.”²⁵

İstanbul’da sefaletin ne raddede olduğunu bilmeyenlerin Fatih semtinde dolaşmalarını tavsiye eden gazete, görülecek manzaranın insanı dehşete düşüreceğini ileri sürmekte ve sefaletin fotoğrafının Vakit’in sütunlarında yer alacağını haber vermekteydi. Vakit’e göre, yapılan bir miktar yardım sefalete son vermek yeterli değildi. Zira, dönemin İstanbul’unda mesken ve işsizlik buhranı da had safhadaydı. Hayırseverlerin adının olduğu listeyi yayımlayan Vakit, topladığı paraları günü gününe cemiyete verdiğini haber vermekteydi.²⁶ Vakit, ertesi gün de yardıma katılanların listesini yayımlamıştır. Üçüncü gün toplanan paranın 570 lirayı bulduğunu sevinçli bir haber olarak veren Vakit, Veliâht Abdülmecit Efendi’nin 100 lira bağışlamasını şükranla karşılamakta ve orta halli ailelerin bile karşı karşıya kaldığı sefaletin tahmin edilenin üstünde olduğunu bildirmekteydi. Vakit bu durumu, “böyle bir vaziyet içinde her türlü vesaitten mahrum olanların ızdırabatını bir saniye düşünmek bunlara karşı insani her türlü fedakarlığa sevk için kâfidir... İhtiyaca karşı muhitimizde bu samimi alaka devam ettikçe açtığımız sefalet mücadelesinden fevkalme’mul semereler ümit edebiliriz.”²⁷ sözleriyle dile getirmekte ve bağış yapanların isimleriyle haberi noktalamaktaydı. Vakit, dördüncü günkü iane listesinde toplanan 66.880 kuruşun gayet büyük bir başarı olduğunu sütunlarına taşımaktaydı. Vakit bu başarıda beş-altı kişinin başarısını övmüştür.²⁸ Vakit Gazetesi yazarları 17 Şubat’ta cemiyet merkezini ziyaret etmişlerdi. Yazarlar, ziyaretleri sırasında üç-beş yaşlarındaki çocuklardan yetmiş yaşındaki ihtiyarlara kadar kalabalık bir grubun sefaletine şahit olmuşlardı. Buraya gelenlerin bazıları

²⁵ Vakit, 13 Şubat 1335.

²⁶ Vakit, 13 Şubat 1335. Savaş sonrasının yoksulluğu, sıhhi şartların olumsuzluğu dönemin roman ve şiirlerinde yer bulabilmekteydi. Nitekim, M. Akif Ersoy’un Safahat’ının “Hasta” şiirinde, “edecek yok, çocuk artık yola girmiş, gidiyor. Sol taraftan akciğerin zirvesi tek mil çürümüş, hastalık seyr-i tabisini almış, yürümüş. Devr-i salıste ki asarı o melun marazın, var tamamıyla, değil hiçbir arazın...” dizeleri yer ederken, yine Safahat’ta babası ölüp küfesiyle ailesine bakmak zorunda olan Küçük Hasan’ın durumu şu satırlarda ifadesini bulmaktaydı: “cılız bacaklarının dizden altı çırçır lak. Bir ince mintanın altında titriyor, donacak. Ayakta kundura yok, başta var mı fes? Ne gezer. Dügümlü alınının üstünde sade bir çember. Nefes değil o soluklar, kesik kesik feryad... Bu bir ayaklı sefalet ki yalnayak, baş açık...”; Mehmet Akif Ersoy, Safahat, İnci Ofset, Konya Tarihsiz, s. 33, 43.

²⁷ Vakit, 14 Şubat 1335.

²⁸ Vakit, 15 Şubat 1335.

muayene, bazıları çamaşır-kömür için ellerinde mühürlü kağıtlarla bekleyen çaresiz insanlardı. Dr. Galip Hakkı Bey müracaat eden fakirleri muayene etmekte, cemiyet merkezine gelemeyecek kadar hasta olanların evlerine gitmekteydi. Galip Hakkı Bey, önce Gureba Hastanesi yapılmak üzere başlanan fakat tamamlanmadığı için yersiz yurtsuz fakirlerin iskanına tahsis edilen binaya girmişti. Odalardan birinde yırtık, eskimiş çuvallar ve kilimler, yerdeki eski hasırlardan her birinde dört-beş kişilik bir ailenin hayatı geçmekteydi. Bu insanlar yangından kurtarabildikleri birkaç parça kap-kacaklarıyla hayata tutunmaya çalışan birkaç aileden ibaret yangınzede insanlardı. Bu insanlar paçavralara sarılmış, “*dudakları morarmış*” bir halde eski bir sobanın önünde ısınmaya çalışıyorlardı.

Hastaları muayeneye başlayan Galip Hakkı Bey, bir kız çocuğunun önüne gelmiş ve kucağındaki kundağa gözü takılmıştı. Muhabir bu durumu: “... *bu daha on beş gün evvel doğmuş bir çocuktü. Sekiz ay evvel merhum olan zavallı bakkal Ali Efendi refikasını hamile bırakmış, vakit ve saati hulul etmiş, çocuk burada dünyaya gelmişti. Bütün felaketler, zaruretler arasında bu kış kıyamet gününde şimdi zavallı valide onu yaşatmaya çalışıyordu.*”²⁹ şeklinde betimlemekte ve hastanenin bodrumundan üstteki odalarına kadar ailelerin birer, ikişer, üçer yerleştirildiğini söylemekte, bodrumda rutubet ve karanlıkta yaşayan ailelerin yer açılır açılmaz üst katlara yerleştirildiklerini haber vermekteydi. Bodrumdakilerin tek ısınma aracı ise kömür yardımıyla yanan, genizleri tıkayan dumanı olan bir mangaldan ibaretti. Diğer katlarda ise Balkan Savaşları sırasında ancak canını kurtarabilen, kaldığı odada hiçbir şey olmayan, hatta yatak olmadığından zeminde yatan, sadece Hilal-i Ahmer’in dağıttığı çorbadan faydalanan muhacirler vardı.³⁰ Cemiyet adına 19 Şubat’ta Vakıt’in başlattığı kampanyada bağışlar 81.725 kuruşa ulaşmıştı.

Vakit’in hedeflerinden biri de, çalışmaya muktedir olan ancak tüketici olarak hayatını idame ettiren genç kızları üretici konumuna dönüştürmektü. Vatanışların katılımından memnuniyet duyan gazete, bu suretle yapılan fedakarlıktan umulan amaca ulaşamadığını, zira vatandaştaki genel temayülün her önüne gelene -kıyafeti düğün olmayan insanlara- para vermek olduğunu belirtmekteydi. Gazeteye göre, gerçek ihtiyaç sahibi olanları bulabilmek organize bir hayır kurumuna bırakılmalıydı. Vakıt, yaptığı çağrıda vatandaşın vereceği parayı hayır müessesesi vasıtasıyla dağıtmasını ve yapılan fedakarlıktan en yoksul olanların yararlanmasını istemekteydi.³¹ 19 Şubat’ta birkaç kişi Vakıt’e gelerek bağışta bulunmuştu. Bağışlar içinde en dikkat çeken ise, Nişantaşı Mahmud-ı Adli Numune Mektebi müdavimleri tarafından toplanılan yardımdı. Özellikle gençlerin kampanyaya katkısı olumlu bir gelişmeydi.

Vakit, Duhan Osmanlı Anonim Şirketi’nin de kampanyaya katıldığını, bunu diğerlerinin takip etmesi temennisinde bulunmuştu.³² 20 Şubat’a ka-

²⁹ *Vakit*, 18 Şubat 1335.

³⁰ *Vakit*, 18 Şubat 1335.

³¹ *Vakit*, 19 Şubat 1335.

³² *Vakit*, 20 Şubat 1335.

dar toplanan para 87.095 kuruşa ulaşmıştı. Önce birkaç kişinin katıldığı kampanyaya, mektepler, resmi ve özel kuruluşlar ve ailelere kadar ulaşmıştı.³³ Vakit'in yaptığı haberler devlet katında yaptığı etkiyle Müdafai-Milliyet, İstanbul yangınlarında zarar görenler için iki yüz yatak hazırlayarak yangınzede komisyonuna göndermiştir.³⁴ 24 Şubat'ta toplanan para 89.647 kuruşa ulaşmıştı. Vakit, sefaletle karşı açtığı mücadeleye katılmak üzere Çiftçi Kütüphanesi sahibi Ahmed Akif Bey'in, 27 Şubat'ta mağazasının kârının %50'sini Topkapı Fukaraperver Cemiyeti'ne vereceğini ve Akif Bey'in cemiyetten satışları kontrol etmesi için bir memur göndermesini istediğini bildirmekteydi. Ayrıca Vakit'te cemiyetin aşçılık, hizmetçilik ve dadılık yapabilecek sağlam terbiyeli insanlar aradığı haberi de yer almıştı.³⁵ Cemiyetin ilk hedefi sürekli tüketici konumundaki fakirleri üretici konuma dönüştürmekti. Bu amaçla Galip Hakkı Bey, yardımlardan gelen parayla 50-60 çıkırcık satın alıp, bunları Gureba Hastanesi olarak yapılan binanın müsait yerlerine yerleştirmeye, buradaki kadınlara örecekları iplik için yevmiye vermeye ve kalan hasılat ile de çalışamayacak durumdaki fakirlere yardım etmeye karar vermiştir.³⁶

Vakit'in verdiği hayatını kiraladığı çıkırcıkla idame ettiren yaşlı bir kadın haberi üzerine Ayandan Abdurrahman Şeref'in küçük kızı yaşlı kadın için bir çıkırcık hediye etmişti. Cemiyet ise hastanenin birinci katında bir salon hazırlamış, on kadar çıkırcıklı kadın bularak yerleştirmişti. Cemiyet Topkapı civarında bir çocuğunu veremden kaybeden altı çocuklu dul bir anne ile üç çocuklu dul iki aileyi koruma altına almıştı. Giderek cemiyet, çok çocuklu dul ailelerle meşgul olmayı tercih etmeye başlamıştı.³⁷

Kömür tüccarlarından Fatihli Mehmet Efendi, topraksız kuru olmak şartıyla Fatih Çarşamba'daki ve Yenikapı'daki depolarında fakirliği Topkapı Fukaraperver Cemiyeti'nce tasdiklenecek fakir ve yangınzedelere okkası sekiz kuruştan kömür vermeyi taahhüt etmiştir. İhtiyaç sahiplerinin cemiyetin merkez binasına gelerek başvuruda bulunmaları istenilmiştir. Böylece günlük bir okka kömür tüketen ihtiyaç sahibinin her üç günde bir günlük kömürünü temin etmesi sağlanmaktaydı.³⁸

Mütareke yıllarında her yere yetişemediklerinden belediye de işe el atmak zorunda kalmıştır. Nitekim fukara halka dağıtılmak üzere satın alınacak kömür meselesini görüşmek üzere 1 Kasım 1920'de Şehremaneti'nde Muhasebeci Saim Bey'in başkanlığında bir komisyon teşkil edilmiştir. Kömür satışı için müracaat edenlerden biri, 250 ton kömürü derhal teslim edeceğini, diğeri 250 ton kömürü Bulgaristan'dan getireceğini söylemiştir. Kömür dağıtılacak semtler ise Üsküdar, Yenikapı, Kasımpaşa, Kadıköy olarak saptanmıştır.³⁹

³³ *Vakit*, 21 Şubat 1335.

³⁴ *Vakit*, 22 Şubat 1335.

³⁵ *Vakit*, 25 Şubat 1335.

³⁶ *Vakit*, 27 Şubat 1335.

³⁷ *Vakit*, 29 Mart 1335.

³⁸ *Atı*, 28 Kanun-ı Sani 1335.

³⁹ *Vakit*, 2 Teşrinî Sani 1336.

1920 Ekim ayında dört gün zarfında 32'si çocuk olmak üzere Topkapı Fukaraperver muayenehanesine başvuran 94 hasta ücretsiz olarak, cins ve mezhep ayrımı yapılmaksızın muayene edilmiştir. Maddi durumları el vermeyen 81 hastanın ilaçlarının tedarikine başlanılmış, üç fakir hasta da hastanelere gönderilmiştir. Cemiyet, mıntıkası dâhilinde tesadüf ettiği beş çocuklu fakir bir aileye battaniye ve çamaşır yardımı yapmıştı. Koruma altındaki çocuklardan 140'nın kitap-kırtasiyeleri karşılanmış, beş fakir çocuğun okula gitmesi sağlanmış, altı çocuklu bir kadının çocuğuyla diğer bir yetim çocuğun öğrenim ücretleri verilerek aşıyan idadisine geceli kaydettilmiştir. Ayrıca cemiyet mıntıkası dâhilindeki muhacirlerden annesiz bir çocuğun ihtiyaçlarını gidermiş ve ihtiyaç sahibi ailelere battaniye dağıtmıştır.⁴⁰

Osmanlı Fukaraperver Cemiyeti kendini feshedince Topkapı Şubesi, Topkapı Fukaraperver Müessesesi Hayriyesi adı altında 1931 senesine kadar faaliyette bulunmuş, 20 Ocak 1931'de ismini sadeleştirerek "*Topkapı Türk Fukaraperver Hayır Müessesesi*" halini almıştır. Yeni bir kurucu heyet ile birlikte çocuk bakım evini açarak faaliyetini genişletmiştir. Bu kurucular ise, Galip Hakkı Üstün, Münir Erteğün, Cemil Erteğün, Hayrinüsa Erteğün, Emin Ali Durusoy, Şeyh Galip Sıddık, Hikmet Sezer, Nakiye Elgün'den ibaretti. 1934'te Türkçe'de sadeleşme akımının etkisiyle ismi "*Topkapı Yoksullara Yardım Kuruluşu*" adını almış ve bu ünvanla 1948'e kadar çalışmıştır.⁴¹

1930'lu yıllarda Topkapı Fakirleri Koruma Cemiyeti uzun yıllar CHP'nin maddi ve manevi yardımına mazhar olmuştur. 21 Şubat 1933'te kışın soğuktan korunmak için 50 çocuğun masrafı CHP Şehremini nahiye ocağının tarafından karşılanmış ve 216 çocuk giydirilmiştir.⁴² Cemiyet yardıma muhtaç asker ailelerine de yardımda bulunmuştur.⁴³

Uzun yıllar harap bir bina içinde mütevazı bir şekilde çalışan cemiyet azaları dönem dönem devletten yardım talebinde bulunmuştur. Bunun yanında gazetelerde isminin anılmasını istemeyen Talat Başsipahi gibi odun deposu sahibi hayırsever iş adamlarının yardımları da cemiyeti ayakta tutmuştur.⁴⁴

1932 tarihli bir belgede ise Topkapı Fukaraperver Cemiyeti'ne ait binanın belediyece istimlak edilmesi zaruri binalardan olması hasebiyle vakit geçirilmeksizin istimlaki gerekmişti. Gerek cemiyete yakın olması, gerekse belediyece istimlak edilmiş, fakat yeni olmaları sebebiyle iki binanın yıkılıncaya kadar cemiyete bedelsiz terki istenilmiştir.⁴⁵ Aynı yıl cemiyet her yıl belediyeden aldığı yardıma ek olarak İstanbul Halkevi tarafından 1.000 liralık bir yardım almış, fakat alınan yardımlar ihtiyaca kâfi gelmemiştir.⁴⁶

İkinci Dünya Savaşı sırasında Topkapı Fakirleri Koruma Cemiyeti devlet tarafından finanse edilmeye devam etmiştir. Nitekim 23 Eylül 1939'da CHP

⁴⁰ *Vakit*, 13 Teşrin-i Sani 1336.

⁴¹ *Topkapı Fukaraperver Cemiyeti - 1908-1968-Tarihçesi-Hizmetleri-Tasarımları*, s. 12.

⁴² BCA, 490.1.0.0/597.64.4, lef 26.

⁴³ BCA, 490.1.0.0/597.64.4, lef 30.

⁴⁴ BCA, 490.1.0.0/597.64.4, lef 21.

⁴⁵ BCA, 490.1.0.0/597.64.4, lef 31.

⁴⁶ BCA, 490.1.0.0/597.64.4, lef 32.

Genel Sekreterliği ve İş Bankası aracılığıyla cemiyete 500 lira,⁴⁷ 29 Mayıs 1940'da 700 lira,⁴⁸ 30 Ocak 1943'te 700 lira, bir hayırsever tarafından 500 kilo pirinç,⁴⁹ 10 Nisan 1946'da yine CHP Genel Sekreterliği'nce ve İş Bankası aracılığıyla 1.000 lira gönderilmiştir.⁵⁰ Yardımların karşılığında Topkapı Fakirleri Koruma Cemiyeti adına Erzurum Mebusu Nakiye Elgün CHP Genel Sekreterliği'ne bir teşekkür yazısı göndermiştir.⁵¹ Nakiye Elgün'ün yazıda,

"...yurdun her köşesindeki yurttaşlara değerli bağlarla bağlı yüce partimizin her alanda olduğu gibi yardım alanında da gösterdiği değerli ilgi arasında Topkapı Fakirlere Yardım Kurumu'na bağışladığı yıllık yardım parasının verilmesi elindeki yedek parasını yoksullara yedirmiş olan kurum için pek zamanında yetişmiş bir yardım olacağını yüce katunuza sunarım..."⁵²

ifadeleri ön plana çıkmaktaydı.

İstanbul'un yoksulu en çok olan köşesinde otuz yıla yakın faaliyette bulunan cemiyet 1937'de son üç yıllık faaliyetlerini içeren bir kongre ve kararları içeren broşür yayımlamıştır. Otuzlu yıllardaki iktisadi buhran dolayısıyla geliri azalan ve mütevazı tedbirlerle hayatini devam ettirebilen kurum, fakirlere yardıma koşmakta duraklamamıştır. Gerek hükümet ve belediye gerekse hayırsever vatandaşların yardımlarıyla varlığını devam ettiren cemiyet, kendi çalışma çevresinde bir çocuk esirgeme kurumunun yer alması yönünden çalışmalarını sıklaştırmıştır. Her Cumhuriyet Bayramı'nda 250-300 yoksul aileye yaptığı yardımı, bir buçuk yıldan beri her sıra ile her mahalledeki yoksula yaptığı yardımla yılda ikiye katlamıştı. Ayrıca çocuklara muayene ve tedavi suretiyle de yardımdan geri durmamıştır. Nitekim, 1374 çocuğun muayene ve tedavisi yapılmış ve bunlardan ilaç alamayacak derecede yoksul olanlardan 945'ine ücretsiz ilaç verilerek paraları ödenmiştir. Bunlardan gıdasız olanlara yardım yapılmak suretiyle yoksul ailelerden 250 aileye Cumhuriyet Bayramı dolayısıyla patates, pirinç, fasulye, şeker, sabun, kömür verilmiş ve bu maksat için 40.844 kuruş sarf edilmiştir. Samatya ve Karagömrük yoksullarına verilmek üzere her iki nahiyedeki yardım kurumlarına dört ton odun gönderilmiştir. Maçka'da kurulan mutfak vasıtasıyla yedi aile doyurulmuştur. İstanbul gümrüğünde satılmayıp cemiyete gönderilen muhtelif eşya Cumhuriyet Bayramı dolayısıyla fakirlere dağıtılmıştır. İkinci yılda 1169 yoksul-hasta çocuk bedelsiz muayene ve tedavi edilerek bunlardan 719'unun ilaçları verilmiştir. Ayrıca çocuklara 7.547 kuruş tutarında gıda yardımı yapılmıştır. Cumhuriyet Bayramı'nda 300 yoksul aileye patates, pirinç vb. yardımı yapılmış ve İstanbul gümrüğündeki satılmayan eşya da bunlara dağıtılmıştır. Ayrıca bu ailelere kömür yardımında da bulunulmuştur. Bay Sami adında hayır-

⁴⁷ BCA, 490.1.0.0/597.64.4, lef 20.

⁴⁸ BCA, 490.1.0.0/597.64.4, lef 19.

⁴⁹ BCA, 490.1.0.0/597.64.4, lef 8.

⁵⁰ BCA, 490.1.0.0/597.64.4, lef 2.

⁵¹ BCA, 490.1.0.0/597.64.4, lef 14.

⁵² BCA, 490.1.0.0/597.64.4, lef 16.

sever bir vatandaş malının üçte birini kuruma bağışlamış, diğer bir hayırsever ise 300 liralık bir tesisin gelirini bağışlamıştır. Üçüncü yılda 851 hasta çocuk muayene edilmiş ve bunların 594'ünün ilaçları ücretsiz verilmiştir. Çocuklara ayrıca Kızılay'dan gelen 186 kutu süt dağıtılmış ve aç kalan çocuklara şeker, pirinç, un vb. gıdalar verilmiştir. Cumhuriyet Bayramı'nda 291 aileye patates, şeker, pirinç vb. yardımı yapılmıştır. Her ay bir mahallenin fakirlerine yardım edilmiştir. Kuruma gelen bayanlar vasıtasıyla 32 kız çocuğu giydirilmiştir. Yedi koyun etin yanı sıra, ayrıca gümrüklerde satılmayan eşya da fakirlere dağıtılmıştır. Gelir ve giderlerin hepsi her ayın sonunda gelir-gideri bildiren belgeler ile idarece incelenmiş ve bir mazbata ile onaylanmıştır. Kurumun bilançosunu yayımlayan Nakiye Elgün, bu sayede vatandaşlardan kurumun artan ihtiyaçlarına mukabil yardım talebini, *"eğer bu gidiş böylece giderse bir kongre müddeti olan üç yılda bu uğurlu kurumun kapılarını kapamak zorunda kalacağız."*⁵³ sözleriyle dile getirmiştir.

Cemiyetin yirmi beş yıl önce yapılan nizamnamesi günün ihtiyaçlarını karşılamadığından yeni bir içerik dâhilinde bir kongrede ele alınmıştı. Nizamname gereği her üç yılda bir toplanması gereken kongre 11 Mayıs 1934'te azaların katılımıyla toplanmıştı. Azalardan olup izinli olarak İstanbul'da bulunan Washington Büyükelçisi Münir Ertegün de kongreye eşiyile beraber katılmıştır. Kongredeki murakıp raporunda cemiyetin üç yıllık faaliyetleri, mali durumu izah edilmiş ve kabul edilmiştir. Kongreden tüm vatandaşlara yapılan çağrıda, yoksullara yardım etmenin ihtiyaçtan ziyade zaruret olduğu vurgulanmakta, yardımın sadece para ile değil eşya, elbise, yiyecek ile de yapılabileceği belirtilmekte ve şu ifadelerin altı çizilmekteydi:

*"...her medeni insanın, her insanlık vazifesini anlamış olanın en yüksek ve en birinci işidir. Eğer hepimiz bu işi düşünür ve elinden geldiği kadarını yapar ve yapabilirse insanlık saadete doğru yükselir ve buna erişir. Türkün töresi, özü, yüreği hep civanmertlik, alicenaplıkla doludur. Ey Türk! Ve ey yüce insan! Bu özünü, bu varlığını hiç unutma. Senin yardımını bekleyen ve buna el açıp yüzüne bakan ve senden insanlık namına imdat bekleyen kardeşlerin olduğunu unutma!..."*⁵⁴

Cemiyetin sarf ettiği para ile kotardığı iş arasında uçurum vardı. Nitekim fuzuli hiçbir masrafa girmeyen cemiyet, gösterişin gerektiği durumda bile bu işi ücretsiz gerçekleştirmiştir. Faaliyetler sadece parayla gerçekleştirilmemiş, gerek hayırseverlerin, gerekse Kızılay'ın veya çeşitli esnaf cemiyetlerin yaptığı aynı yardımlarla kotarılmıştır. Bize göre kongre kitapçığına giren en önemli ifade ise şuydu: *"Her bir teşekkülü içtimai ve medeni teavün ve tesanüdü emreder."*⁵⁵

22 Kasım 1969'da merkezi İstanbul'da bulunan Topkapı Fukaraperver Cemiyeti'nin kamu yararına çalışan derneklerden sayılması İçişleri Bakanlığı'nın 10/09/1969 tarih, 81-103/T-157/358 yazısı ve 3512 sayılı kanunun

⁵³ BCA, 490.1.0.0/597.64.4, lef 21, 22, 23, 24, 27, 28, 29.

⁵⁴ BCA, 490.1.0.0/597.64.4, lef 14.

⁵⁵ BCA, 490.1.0.0/597.64.4, lef 14.

37. maddesine göre kararlaştırılmıştır.⁵⁶ Cemiyet bugün hala yoksullara yardımcı olabilmek için hayatiyetini devam ettirmektedir.

Sonuç

Osmanlı Devleti'nin son yüzyılı adeta savaşlar ve isyanlar tarihidir. Savaş ve isyanlar, ülkedeki üretici konumdaki erkek nüfusu eritmekte, bu da ülke ekonomisine büyük bir yük getirmekteydi. II. Meşrutiyet'le birlikte gelişen özgürlük ortamında çeşitli cemiyetler ortaya çıkmaya başlamıştı. Fakirliğin kol gezdiği imparatorluğun başkentinde yoksullara yardım amacıyla cemiyet kurma fikri devlet inisiyatifiyle gerçekleşmişse de, zamanla kurulan cemiyetler resmi devlet mekanizmasından bağımsız bir yola girmiştir. Bunlardan biri de ilk etapta İttihat ve Terakki'nin ön ayak olmasıyla bir şube olarak kurulan sonra da bağımsız bir oluşuma doğru evrilen Topkapı Fukaraperver Cemiyeti'di. İstanbul'un fakir alanlarını kendine hedef alan cemiyete hızla toplumun seçkin kesimleri üye olmaya başlamıştır. Balkan Savaşı ve 1. Dünya Savaşı'nda muhacir ve yaralıların yardımına koşan cemiyet Cumhuriyet kurulduktan sonra da hayatına devam etmiştir. Kendine hedef kitle olarak yoksulları alan cemiyet, aynı zamanda onları üretici konuma sokmayı da ihmal etmemiştir. Gerek kimsesiz ve yetim çocuklara, gerekse yoksul ve hastalara bakmakla kendini sorumlu gören cemiyet, konser, müsamere ve gelen yardımlarla günümüze kadar gelebilmiştir.

Kaynaklar

Arşiv Belgeleri

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA).
Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA).

Gazeteler

Atı, Vakit.

Eserler

Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, Cilt: 8, İstanbul 1995.

ERSOY, Mehmet Akif: *Safahat*, İnci Ofset, Konya, Tarihsiz.

ÖZBEK, Nadir: "90 Yıllık Bir Hayır Kurumu: Topkapı Fukaraperver Cemiyeti", *Tarih ve Toplum*, Cilt: 30, No: 180, 1998.

SARISAMAN, Sadık: "Eyüp Fukara Cemiyeti", *Tarihi Kültürü ve Sanatıyla Eyüp Sultan Sempozyumu Tebliğler*, İstanbul 2005.

Topkapı Fukaraperver Cemiyeti -1908-1968-Tarihçesi-Hizmetleri-Tasarıları, İskender Matbaası, İstanbul 1968.

YÜCEKÖK, Ahmet N. - TURAN, İlter - ALKAN, Mehmet Ö.: *Tanzimat'tan Günümüze İstanbul'da STK'lar*, Türkiye Ekonomik Toplumsal Tarih Vakfı, İstanbul 1998.

⁵⁶ BCA, 30.18.1.2/242.78.5.

İSLAM DÜNYASINDA AKLİ HAREKETLERİN İNŞASINDA TÜRKLERİN ROLÜ (IX. - X. YÜZYIL)

Doç. Dr. Mehmet Emin ŞEN*

Öz

IX. - X. yüzyıl, Abbasilerin iktidarda olduğu, İslam Dünyası'nın altın çağını yaşadığı bir dönemi içerir. Büyük bir coğrafyada birçok etnik unsurun birleşimiyle gerçekleşen bu medeniyette yükselişin âmilleri arasında ne hikmetse Türklerden fazla söz edilmez. Halbuki bu yüzyıllarda İslam dinini seçen azımsanamayacak sayıda Türklerden bir grubun, İslam Medeniyeti'nin oluşumunda, gelişiminde ve değişiminde, rasyonalist bakış ile, çok büyük katkısı olmuştur. Bu makalede, Türklerin İslam Dünyası'na getirdikleri bir anlayış değişimi olan rasyonalist bakış konusu ele alınacaktır. Ayrıca, özellikle Arap ve İslam dünyasında, Türklerin anayurdu olan Türkistan'da göçebe olarak yaşadıkları varsayımıyla, ilmî durumlarının olamayacağı konusundaki iddialara cevap verilecektir.

Anahtar kelimeler: Akli Hareketler, Zihinsel Faaliyetler, İslam Dünyasında Türkler, Entellektüel Hareketler.

The Role Of Turks In Building Rational Movements In Islamic World (IX. - X. Centuries)

Abstract

IX. - X. centuries include a period, when Abbasids were in power and Islamic World was experiencing its golden age. Heaven knows why, but Turks are not mentioned much among the causes of development of this civilization, which was made up of several ethnic elements in this vast geography. Nevertheless, a group comprised of numerous Turks that adopted Islam as their religion in this time, if viewed from the perspective of rationalist angle, had great contribution to the occurrence, development and change of Islamic Civilization. In this paper, an evaluation will be conducted on the change of understanding that the Turks brought to Islamic World; that is, it will be a rationalist look es-

* Akdeniz Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü.

pecially at Arab and Islamic World about allegations put forward in connection with the fact that the Turks lived as nomads in Turkestan, their motherland, therefore, they did not have any sciences.

Keywords: Rational Movements, Mental Movements, Turks In Islamic World, Intellectual Movements.

İslam Dünyasında Türkler

İslam'ın Mekke'de başlayıp Medine'de devam eden serüveni daha Hz. Muhammed'in döneminde iken Arabistan'ın neredeyse tamamına ulaşmıştı. Peygamberin vefatıyla yerine geçen Halifeler bu ulaşılan noktayı daha ileri götürdüler ve bu zaman diliminde Türklere komşu oldular. Emevilerin iktidara gelmesiyle Türklerle mücadeleler başladı, Abbasilerin iktidara gelmesinde ve bu iktidar döneminde hatırı sayılır bir Türk kitlesi de etkin oldu. Türklerin siyasi alanda başlayan bu İslam sahasındaki faaliyetleri hiç şüphesiz başka alanlarda da etkisini gösterdi. Nasıl ki geçmişten gelen askeri ve siyasi başarıları Türkleri İslam dünyasında söz sahibi yaptı ise, yine geçmiş birikimlerinden gelen kültür ve ilmi durumları da onların bu konularda etkin olmalarına sebep oldu.

Türklerin İlimi Durumu

Türklerin İslam dünyasına katkı sunabilecek bir ilmi birikimlerinin olup olmadığına burada kısaca temas etmemiz yerinde olacaktır. Zira İslam medeniyetinin oluşumunda aşağıda biraz daha ayrıntılı ele alınacağı üzere Türkler zannımızca göz ardı edilmiştir. Eğer ilmin anlamını ve gelişimini doğru belirleyebilirsek, Türklerin de ilmi birikimlerini belirlemiş oluruz. Arap tarihçi Ahmed Emin bu konuyu şöyle açıklar:

*"İnsanın aklı ile düşündüğü her nesne ilimdir. Başlangıçta ilim meseleleri dağınık olduğu gibi bilginlerin fikirleri de dağınık idi, dalları yoktu. Bu, Yunanlıların beşerin aklına gelen her şeyi felsefe adıyla anmaları gibidir. Sonradan her mesele halledildikçe bilgiler toplanmış, genellemeler yapılmış, bağımsız ilim dallarına geçiş olmuştur. Abbasiler Devleti kurulduktan sonra ilimler birbirinden ayrılarak, her ilme ait olan konular birbirine benzeyen meseleler bir başlık altında toplanmıştır."*¹

Bu bilgilerden anlaşıldığına göre bütün kavimlerin ilmi gelişmeleri (Arap, Türk vd.) benzer aşamalardan geçmiştir.

İslam Medeniyet dilinin Arapça olmasından dolayı bu medeniyetin bir Arap ürünü olduğu gibi bir düşünce zihinde oluşabilir. Lâkin dönemin tarihi kaynakları araştırıldıkça vaziyetin böyle olmadığı görülür. Hatta söz konusu medeniyette Araplardan daha çok başka kavimlerin katkılarının olduğuna dâir çok ciddi veriler bulunmaktadır. İslam fetihlerinin yayılması, her ulaştığı yerde Arap dilinin gelişmesiyle bütün kavimler bilgi ve birikimlerini ortak dil olan Arapça ile yazmış; dolayısıyla İslam Medeniyeti zirveye taşınmıştır. Ahmed Emin'in de ifade ettiği gibi ta Emeviler zamanında Türkistan'a İslam fetihleri

¹ Ahmed Emin, *Duha'l-İslâm*, Daru'l-Kütübü'l-İlmiyye, Cilt: II, Lübnan 2010, s. 13.

ulaşmış, Arap dili de buralarda kullanılmıştır.² Hiç şüphesiz tamamı olmasa da bir kısım Türklerin Abbasi döneminde başlayan “*Türk Nüfuzu*” döneminden yıllar önce bu dili öğrendikleri ve bu dilde bilgilerini yazdıkları muhakkaktır.

Ancak Abdurrahman el-Bezzaz,³ Naci Maruf⁴ gibi Arap asıllı yazarlar, İslam Medeniyeti'nin ortak bir ürün olmayıp, Arap zeka ve dehasının bir sonucu olduğu fikrindedirlerdir ki; kabul edemeyeceğimiz bu görüşe, ünlü tarihçi ve sosyolog İbn Haldun'un şu sözleri sanırım yeterli cevabı verecektir:

“İslam istikrar bulup halkın bünyesine iyice yerleşti. Uzak memleketlerdeki milletler bu dini ilk sahiplerinin elinden aldı ve öğrendi. Günlerin ve zamanın geçmesi ile dinî ahval değişti. Vakaların çoğalması ve üst üste gelmesi sebebiyle naslardan çıkarılan şer’î hükümler fazlalaştı. İşte bunlar, hüküm çıkarırken, insanı hatadan koruyan kanun ve kaidelere ihtiyaç duyulmasına sebep oldu. Artık ilim, talime ihtiyaç gösteren bir meleke ve ihtisas kolu haline geldi. Böylece eğitim, sanat ve zenaatlardan biri şekline girdi... Bu sırada asabiyet sahipleri mülkü ve devleti idare etme işi ile meşgul olduklarından ilmi ve talim işini kendileri dışında bu görevi yapacak şahıslara havale ettiler. Artık ilim ve talim bir sanat ve meslek oldu. Burunları yukarıda olan devlet adamları ve refah içinde yaşayanlar eğitim-öğretim işine teşebbüs ve tenezzül etmez oldu. İlimiye intisap, zayıf görülen kişilerin mesleği ve hususiyeti oldu. İlmi ve talimi meslek edinenler, asabiyet ve mülk sahipleri nezdinde hakir görüldü.”⁵

“İslam’daki ilim adamlarının ekserisi Acemdir. Garip vakialardandır ki, çok nadir istisnalar dışında gerek şer’î ilimler gerekse aklî ilimler sahasında İslam dininin bünyesinde yetişmiş olan âlimlerin çoğu Acem yani gayr-i Arap’tır. Gerçi ulema arasında nesepleri itibariyle Arap olanlar vardır, ama bunlar da lisanları ve yetişmeleri itibariyle Acem olup üstadları Arap değildir.”⁶

Çok erken devirlerde yabancıların bu denli ilmi konularda üstünlük göstermesinden Arapların rahatsız oldukları anlaşılmaktadır ki, bu durum dönemin kaynaklarına dahi yansımıştır; Emevi Devlet adamı İsa b. Musa, İbn Ebû Leyla’yı huzuruna çağırarak, Irak, Mekke, Medine, Küba ve Yemen gibi Arapça ve Arapça’nın öz yurdu olan şehirlerdeki fakihleri sormuş ve bunların çoğunun Arap olmadıklarını öğrenince öfkesinden yüzü kıpkırmızı olmuş ve nerede ise karşısındakinin kafasını uçurmak istemiştir.⁷ Corci Zeydan da İslami ilimlerin ilk ortaya çıkışı devirlerinde, hafızların, müfessir, muhaddis ve fakihlerin çoğunluğunun Arap olmayan Müslümanlardan olduğunu ifade etmiştir.⁸

² Emin, *a.g.e.*, Cilt: I, s. 206.

³ Abdurrahman el-Bezzaz, *Islam and Arap Nationalism*, Londra 1965, s. 39.

⁴ Naci Maruf, *Urubetu’l-Ulema*, Bağdad 1974, s. 42-43.

⁵ İbn Haldun, *Mukaddime*, haz. Süleyman Uludağ, Dergah Yayınları, Cilt: I, İstanbul 1988, s. 245.

⁶ Haldun, *a.g.e.*, Cilt: II, s. 944.

⁷ Ebû Amr Ahmed b. Muhammed en-Endelûsî - İbn Abdırahbîh, *el-İkdu’l-Ferid*, Cilt: II, Kahire 1962, s. 262.

⁸ Corci Zeydan, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, Mütercim: Zeki Meğamiz, Cilt: III, İstanbul 1976, s. 10.

Ahmed Emin, İslam Medeniyeti'nin zirveye ulaşmasının etkenlerinden bahsederken Abbasiler Devleti'nde ilmi faaliyetlerde galip unsurun Farslar ve başkaları olduğunu, bunların devletin idaresini ve ilimde rehberliği ellerine aldıklarını söyler.⁹ Burada Ahmed Emin, devletin idaresini ele alan Farslardan bahsederken diğerlerinin kim olduğunu açıkça zikretmez. Şüphesiz kaynaklarda Abbasilerin ilk yüzyılında devletin idaresinde etkin olan unsur İranlılar iken; ikinci yüzyılında Türkler idi. Ahmed Emin'in idarî ve ilmi hâkimiyetten bahsettiği gayri Arap unsurun biri Fars ise diğeri kimdir? Onun başka diyerek vurguladığı diğeri unsuru, hangi amaçla belirtmediğini bilemesek de kaynaklardan onların Türkler olduğunu çıkarmak çok da zor olmayacaktır.

Her ne kadar Türklerin anayurdu olan Orta Asya'da göçebe olarak yaşadıkları ve dolayısıyla ilmi durumlarının olmadığı ile ilgili düşünceler olsa da, bunlar mesnedi olmayan kuru iddialardan öteye geçmemektedir. Bu dönemin ilim merkezleri olarak gösterilen Horasan, Maverâünnehir, Harezmi'nin Türklerle münasebetinin olmadığını dahi ileri sürerek, İslam Medeniyeti'nde Türk varlığı inkar edilmek istenmiştir. Araplar ve Batılı oryantalistler bilimsel yayınlarda Fuat Sezgin'in de ifade ettiği gibi Farisiler ve Türkler'in İslam Bilim Tarihi'ne yaptıkları katkıyı görmezden gelmişlerdir. Halbuki, Abbasilerin ilk çeyreğinde hemen hemen eş zamanlı doğan üç cebir kitabı sayesinde yeni bir zenginleşme yaşanmıştır. Bu eserlerin yazarları Muhammed b. Musa el-Harezmi, Sind b. Ali, Abdulhamid b. Vasi İbn Türk'dür.¹⁰ Cebir ilminin ilk öncüleri arasında Türk olarak ifade edilen Abdülhamid İbn Vâsi İbn Türk ile Muhammed b. Musa el-Harezmi'nin adının geçmesi, Türklerin cebiri daha önceden bildiklerini işaret etmektedir.¹¹ Maalesef gerek Türk olan bu ilim adamlarının gerekse aşağıda biraz daha ayrıntılı ele alındığı üzere Türklerin ilmi geçmişlerinin yeteri kadar bilinmemesi, Yakıt'ın da tespit ettiği gibi Türk kavramı eğitimsiz, cahil, köylü anlamında kullanılması ile sonuçlanmış ve tarih boyunca "*çileli ve hazin bir serüveni*" olmuştur.¹²

Jean Paul Roux, Orta Asya'yı büyük bir uygarlık merkezi, güçlü düşünce akımlarına, dehalara, bilime ve sanata hayat veren özel diyarlar olarak tanıtır.¹³ Orta Asya evrensel uygarlığı çıkarmaya uygun bir zemindi. Çok önemli bir geçmişe ve hazineye sahipti. Bağrında Araplar, İranlar, Türkler, öte yandan Mazdeizm, Budizm, Hristiyanlık, Maniheizm, hatta Helen uygarlığından ne kaldıysa kaynaşmıştır. Arapların başarısı da bu malzemeleri bir potada eritip çıkarmalarıdır.¹⁴ Bu konuda Barthold'un tespiti de oldukça önemlidir:

⁹ Emin, *a.g.e.*, Cilt: II, s. 16.

¹⁰ Fuat Sezgin, *İslâm'da Bilim ve Teknik*, İstanbul Büyükşehir Yayınları, II. Basım, Cilt: I, İstanbul 2008, s. 13.

¹¹ Aydın Sayılı, "Orta Çağ Bilim ve Tefekküründe Türklerin Yeri", *Türkler Ansiklopedisi*, Cilt: 5, Ankara 2002, s. 614-622.

¹² İsmail Yakıt, "Türk Kavramının Tarih Boyunca Geçirdiği Çileli ve Hazin Serüveni", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 219, Yıl: 37, Cilt: 111, Kasım-Aralık 2015, s. 9-26.

¹³ Jean Paul Roux, *Orta Asya -Tarih ve Uygarlık-*, çev. Lale Arslan, Kabcacı Yayınevi, İstanbul 1999, s. 19.

¹⁴ Roux, *a.g.e.*, s. 274.

“Araplar ve Farslar tarafından başlamış olan medeni faaliyeti Türklerin taze kuvvetleriyle devam ettirdiklerini ve Müslüman Medeniyeti’ne yeni bir hayat verdiklerini düşünmek elbette mümkündür.”¹⁵

Günümüzden tarihin erken devirlerine gidildikçe göçebe yaşamın arttığını söyleyebiliriz. Her kavmin durumu da buna benzer bir durum arz eder. İbn Haldun bu konuda Arapların öbür milletlerden daha çok bedevi olduklarını, çöl ve sahralara daha fazla açıldıklarını söyler.¹⁶ Hatta daha da ileri giderek İslam fetihlerinin başlangıcı esnasında Arapların kendilerine ikram edilen yufkayı kağıt zannettiklerini ve hadarilikten hiç haberleri olmadıklarını açıkça ifade eder.¹⁷ Bugün de hâlâ göçebe olarak yaşayan insanlar bulunmaktadır. Ama bu oran geçmişe oranla yok denecek kadar azdır. İslamiyet öncesi Türklerin nasıl ki tamamının göçebe olarak yaşadığı söylenemese de, tamamının yerleşik düzende oldukları da söylenemez. Yerleşik yaşayanların oranı göçebelik kültürüne sürdürenlere göre elbette daha azdı. Gerek arkeolojik gerekse diğer kaynaklardan Türklerin İslamiyet’ten önce de devletler kurduklarını ve buradaki şehirlerde ilmi faaliyetlerde bulduklarını tespit etmek mümkündür. Mavearaünnehir’de Oxus Hazinesi adıyla paha biçilmez bir hazine bulunmuş ve British Museum’da sergilenmektedir.¹⁸ Bunlar, IV. yüzyılda buraların önemli bir uygarlık merkezi olduklarına dair önemli ip uçlarıdır. Bölgede yapılan kazılardan anlaşıldığına göre milattan önce Türkler madenleri kullanmışlar,¹⁹ tunç, bakır, kurşun ve demirden eşyalar yapmışlar, tarımla uğraşıp buğday, arpa yetiştirmişlerdir.²⁰ Sovyet döneminde yapılan kazılar göstermiştir ki, tarımcılığı bilen Türkler, Seyhun Nehri gibi bölgelerin yaşama daha elverişli yörelerinde köyler kurup yerleşik yaşama da geçmiş bir halktır. Hun ve Göktürk Devleti ve bunların bıraktıkları Kültigin, Bilge Kağan, Tonyukuk yazıtları herkesçe malumdur.²¹ Ok, mızrak, kalkan ve bütün silahların kullanımında ve yapımında mahir oldukları bilinmektedir.²² Türklerin kullandıkları 12 hayvanlı takvim, Uygurların geliştirdiği alfabe, bu dilde yazmış oldukları eserler, yetiştirdikleri pamuk ve bundan elde ettikleri kağıt Türklerin İslamiyet öncesi ilmi durumuna verilecek örneklerden bazılarıdır.²³ Hatta, Çandarlıoğlu’nun bir makalesinde bahsettiği üzere, “Andronovo” kültürü;²⁴ eğer ciddi şekilde araştırılıp ortaya konabilirse, bu kültürün Türk kül-

¹⁵ W. Barthold, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, haz. M. Fuad Köprülü, Alfa Yayınları, İstanbul 2013, s. 119.

¹⁶ Haldun, *a.g.e.*, Cilt: I, s. 473.

¹⁷ Haldun, *a.g.e.*, Cilt: I, s. 509.

¹⁸ Roux, *a.g.e.*, s. 69.

¹⁹ Kürşat Çolak, “Bozkır Kültüründe Bronz’un (Tunç) Ortaya Çıkışı ve İşlenip Yayılması”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 218, Yıl: 37, Cilt: 111, Eylül-Ekim 2015, s. 103-116.

²⁰ Roux, *a.g.e.*, s. 136; Bahaddin Ögel, “Türk Kılıncının Menşei ve Tekâmülü”, *AÜDTCF Dergisi*, Cilt: VII, Sayı: 2, Haziran 1949, s. 431-460.

²¹ Roux, *a.g.e.*, s. 148.

²² Cähiz, *Hilafet Ordusunun Menkıbeleri ve Türklerin Faziletleri*, Terc. Ramazan Şeşen, Ankara 1988, s. 82.

²³ Zeki Velidi Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, Enderun Yayınları, İstanbul 1981, s. 100.

²⁴ Gülçin Çandarlıoğlu, “Türk Tarihinde Andronovo Kültürü”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 216, Yıl: 37, Cilt: 110, Mayıs-Haziran 2015, s. 9-18.

türü ile benzerliğini dolayısıyla Türk kültürünün çok erken devirlerine dair izlerine rastlayabiliriz.

Aklı Hareketlerin İnşasında Türkler

Emeviler döneminden başlayarak ilk Abbasiler döneminde gelişen ilmî faaliyetler ve bunun içindeki Türk ilim adamlarının varlığı, özellikle IX. - X. yüzyılda zirveye ulaşmıştır. Bu esnada ciddi manada artan Türk varlığının İslam dünyasındaki zihinsel değişimlerde, akli hareketlerde rolü olmuştur. Zira uzun yıllar Abbasi hilafeti içinde siyasi alanda son derece etkili olan Türklerin, İslam kültür ve medeniyetinin gelişiminde gözle görülür bir şekilde tesirleri ve katkılarının olmasından daha tabii bir şey olamaz.

İslam'ın geldiği ve ilk yayılmaya başladığı Arabistan ve bu coğrafyada yaşayan toplumlar, daha İslam gelmeden önce sıkı bir geleneksel anlayışa sahip idiler. Bu geleneksel yapı, atalarından öğrendikleri şekilde, sorgulamayan, araştırmayan bir itaat kültürü tarzında idi. Kur'an-ı Kerim, bu konuyu Maide Suresi'nin 104. âyetinde şöyle ifade eder:

“Allah'ın indirdiğine, Kur'an'a ve ilâhî hükümleri icraya, ülkeyi imara, dünya düzenini kurmaya, sağlamaya memur tek yetkili Rasulullah'a, sünnetine gelin denildiği zaman: Gördüğümüz, bildiğimiz babalarımızın yolu, hayat tarzı bize yeter derler. Ataları hiçbir şey bilmez ve hak yolu benimsememiş, doğruyu, aydınlığı, hayrı ve refahı bulamamış kimseler ise de mi, onların yolundan gidecekler?”²⁵

Ayrıca Kur'an-ı Kerim'in binlerce yerinde *‘Hiç akletmiyecek misiniz²⁶* gibi âyetlerle, akli kullanmayı vurgular. Bu bilgilerden anlaşılmalıdır ki, İslami emirler bireylerin araştırma, sorgulama ve akli kullanma becerilerinin artırılmasını ve düşünsel gelişimi desteklemektedir. Arapların geleneksel düşünce dünyasında bu anlayışın hemen yerleşip neşvü nema bulması mümkün değildi. Bunun gerçekleşebilmesi için uzun bir zamana ihtiyaç vardı. Değişimin kısa bir sürede gerçekleşmesi de beklenemezdi. İslam toplumunda gerek aklın vahyi anlamada bir araç olarak kullanılması/*makuliyet* ve gerekse aklın rehberliği/rasyonalizm şeklindeki anlayış biçimlerinin toplumda yer edinmesi uzun zaman aldı. Bu zihniyet hiçbir zaman hâkim olamadı. İslam toplumunda, özellikle İslam'ın ilk yıllarında Kur'an, sünnet ve icmaya sıkı sıkıya bağlılığın gerçekleştiği, aklın nakle tabi olduğunu söyleyen gelenekçi anlayış daha ağır bastı.²⁷

Nakli bilgi dışında hiçbir bilginin kabul edilmediği anlayış biçimi, şüphesiz İslam'ın ilk yüzyılı içinde daha etkindi. Doğrusu Peygamberin sağlığında buna ihtiyaçta yoktu. İnsanlar karşılaştıkları sorunları Allah'ın temsilcisi Peygamber'e sorarak-danışarak çözüm yoluna kavuşuyorlardı. Bu durum Halifeler döneminde de kısmen devam etti. İslam'ın daha geniş coğrafyalara yayılması,

²⁵ Ahmet Tekin, *Lügatlı Tefsiri Meal “Kur'an'ın Anlaşılmasına Doğru”*, Kelam Yayınları, İstanbul 2010.

²⁶ Yusuf 109, Nahl 17.

²⁷ Binyamin Abrahamov, *İslâm Kelâmı -Gelenekçilik ve Akılcılık-*, (çev. Emine Buket Sağlam), İnsan Yayınları, İstanbul 2010, s. 150.

yeni kültürlerle etkileşimi, yeni etnik unsurların da İslam Uygarlığı içinde yer edinmesi birçok sorunu da beraberinde getirdi. Dolayısıyla yeni sorunlar var olan bilgilerle giderilmek istense de delil yetersizliği buna cevap verememekte idi. Böylelikle nakli bilgiler göz önünde bulundurularak, yeni içtihat ve kıyaslara gereksinim oluştu. Bunlar ancak aklın etkin kullanılması ile mümkündü. Bu zihniyet 'Rasyonalist', 'Akıl Taraftarları' olarak anılmıştır. Şahıs düzeyinde ilk temsilcileri arasında İbrahim en-Nehaî, Hammad b. Ebî Süleyman ile Ebû Hanife ve onun öğrencileri gelmektedir. Mezhep düzeyinde akılcı tezahürler Mürcie, Mutezile ve Maturidilik ekolleri karşımıza çıkmaktadır.²⁸

Acaba bu geleneksel anlayışı yıkan etmenler neydi? İslam dünyasında akli hareketlerin gelişimi nasıl gerçekleşti? Bu değişimin ilk temsilcileri kimdi? Türklerin bu konuda katkıları var mıydı? gibi akla gelebilecek sorulara verilen cevaplar, tarihin tozlu raflarına saklanmış gerçekleri gün yüzüne çıkaracaktır.

Basra, Türk tarihi açısından oldukça önemli bir sahadır. Çünkü 674 yılında Müslümanlar Buhara üzerine yürüdüğünde, Buhara'nın hükümdarı Türk Kabaç Hatun idi. Çevresindeki Türklerden yardım istemesine rağmen, Ubeydullah b. Ziyad karşısında tutunamayınca bir milyon dirhem vergi vermek suretiyle sulh talebinde bulundu.²⁹ Ubeydullah yanına aldığı 2000 (*başka bir rivayette 4000*) iyi ok atan Türk savaşçı ile Basra'ya döndü. Basra'da onların yerleştirildiği sokağa 'Buharalılar Sokağı' denildi.³⁰ Bu savaşçılar daha sonra Basra'da meydana gelen bir isyanın bastırılmasında da görev aldılar.³¹ Çok ilginçtir, akli hakem kabul eden, hakikatleri akılla bulmaya çalışan ilk fikrî hareket, Türklerin yerleştiği Basra'da baş gösterdi. İlk hareketin başında Bap oğlu denilen Amr İbn Ubeyd (ö.763) adlı bir Türk âlimi bulunuyordu.³² Günaltay'ın da ifade ettiği gibi, Amr İbn Ubeyd'in babası, Türk ellerinde vukubulan futûhat esnasında esir edilerek Irak'a getirilmiş bir Türk'tü. Burada kurulan mektebe Avrupalılar "İslam Rasyonalizmi", yahut "İslam Akliye Mektebi" adını verirler. Bu bilim dalıyla İslam inançları tartışılmaya açılmış ve meseleler akla uygun bir şekilde açıklanmaya çalışılmıştır. Bütün bunlar göstermektedir ki, İslam dünyasında akli hareketlerde başlayan faaliyetlere toplumsal destekte Türklerin rolü göz ardı edilemez.

Arapça şiir yazabilecek seviyede kendini yetiştiren ve devrin şairleri arasında yer alan bir diğer Türk aydını ise Ebü Yakub el-Hureymi (ö. 829)'dir.³³

²⁸ Daha geniş bilgi için bak. Sönmez Kutlu, *İslam Dünyasında İlk Gelenekçiler*, Kitâbiyât, 2. Baskı, Ankara 2002.

²⁹ Belâzurî, Ahmed b. Yahya b. Câbir, *Futûhu'l-Buldân*, çev. Mustafa Fayda, Ankara 1987, s. 577; Taberî, Ebü Ca'fer Muhammed b. Cerir, *Târîhu'l-Ümeme ve'l-Muluk*, Thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim, Cilt: V, Beyrut, 1967, s. 297.

³⁰ Belazurî, herhangi bir sayı vermeden bir topluluk asker olarak ifade eder. s. 545, 577; Bazı kaynaklar 2000 olarak verir. Bak. Taberî, Cilt: V, s. 297; Yâkût el-Hamevî, Şihâbüddin Ebü Abdullah Yâkût el-Hamevî b. Abdullah, *Mucemü'l-Büldân*, Cilt: I, Beyrut 1975, s. 356; Câhiz 4000 olarak belirtmiştir. Câhiz, *a.g.e.*, s. 10-11.

³¹ Câhiz, *a.g.e.*, s. 10-11; Taberî, Cilt: V, s. 230.

³² Şemseddin Günaltay, "İslâm Medeniyetinde Türklerin Mevkii", *I. Türk Tarih Kongresi Konferanslar ve Müzakere Zabıtları*, Cilt: 1, Ankara 1937, s. 289-306.

³³ İbnü'n-Nedim, Ebu'l-Ferec Muhammed b. İshak, *Fihristü'l-Ulûm*, thk. İbrahim Ramzan, Beyrut 1994, s. 122.

Hureymî, inanç esaslarını aklın ve felsefenin ışığı altında inceleyen bir ilim adamıydı.³⁴ Bu ilime farklı bir boyut getiren Hureymî, şiirlerinde akli konuları işlemiştir. “Hiçbir şey din, iman ve akıldan üstün değildir. Bunların dışında övünülecek bir şey yoktur.” görüşündeydi. O, el-Kindî, el-Fârâbî ve İbn Sina gibi Müslüman filozoflardan çok önce akıl-iman konusundaki düşünceleriyle tanınmıştır.³⁵ Hureymî’nin akli konularla bu denli ilgilenmesinin sebebini, alt yapısında var olan, şahsiyet ve olgunlaşmasına etki eden Türk düşünce sisteminin varlığı olarak görmek mümkündür. Elbette Mutezile’yi himaye eden Halife Me’mun devrinde yaşamış olmasının, Bağdat’ta kelam ve felsefe meclislerine de katılmasının da etkisi vardı.³⁶

Acaba bu değişimde etkili olan Türkler gerçekten böyle bir muktesabata sahip mi idiler? Bunun için H. Ziya Ülken’in ‘Türklerin düşünce ve felsefe yaklaşımı’ hakkındaki tespitlerini vermemiz yerinde olacaktır. Zira Türk düşünce yapısı bilinirse, İslam dünyasındaki değişimde Türklerin rolü de anlaşılabilir olacaktır. Ülken, Türklerin felsefesindeki dört temel özelliğe temas eder:

1. Türk tefekkürü realisttir. O ne Hintliler gibi nefsin içine kapanmış mistik görüşlü bir millettir, ne de Eski Yunanlılar gibi tabiat ve “nizam-ı âlem”e esir olmuş kaderci bir ırktır.

2. Türk tefekkürü nazariye ile ameliye arasında daima sıkı bir irtibat bulmaya elverişlidir. Onda ameli olmayan ve sırf bir zekâ oyunu olarak kalan “muakale”ler yapmak zevki yoktur.

3. Türk tefekkürü fikirler ve mefhumları basitleştirmek, vazih ve anlaşılabilir bir hale koymak; ona en rasyonel ve kolay şeklini vermeye müsaittir. Yani o tasavvufta bile rationaliste’dır.

4. Türk tefekkürü hadisevidir. Yani o vakalarla temasında onlardan kendi aksiyonu için ani ve seri neticeler çıkarmaya muktedirdir. Muhtelif medeniyetlere süratli intibak kabiliyeti bunun eseridir.³⁷

Ülken’in bu konuyla ilgili bir kaygısını burada dile getirmeliyiz. Zira bu, bizim dikkate aldığımız ve asla hamasi düşüncelerimizin tesirinde kalmadığımız bir hususun da ifadesidir. O da şudur ki; şüphesiz tarihî tekâmül içinde bu esaslara uymayan Türk tiplerine rastlanılabilir, fakat bu durum ortaya konulan umumî bir karakteri tespit etmeye mani değildir. Aynı zamanda bunlar kesin bir prensip de değildir, yeni araştırmalar başka istikametlere de götürülebilir. Fakat bugün Türk tefekkürü hakkında elde edilen tahlillerle bunları söylemek mübalağa olmasa gerektir.³⁸

Türklerin bir realist dünya görüşüne sahip olmasında, çeşitli ırk, medeniyet ve çevrelerle karşılıklı temas içerisinde olmalarının etkisi olmuştur. Orhun Kitabeleri’ndeki yazıtlarda anlatıldığı gibi, Türkler var kalabilmenin en önemli

³⁴ İsmail Durmuş, “Hureymî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 18, İstanbul 1998, s. 385-387.

³⁵ Câhiz, *el-Hayvan*, Tahk. Abdüsselam Muhammed Harun, Cilt: I, Kahire 1948, s. 224.

³⁶ Durmuş, “a.g.m.”, aynı yer.

³⁷ Hilmi Ziya Ülken, *Türk Tefekkür Tarihi*, YKY, İstanbul 2016, s. 18.

³⁸ Ülken, *a.g.e.*, s. 18.

unsuru olarak bilgiyi görmüşlerdir. Türklerde Kağan, imparator anlamında kullanılmıştır ve en önemli özelliklerinden birisi de bilge olmasıdır. Bilgisiz kağanlar yerilmiştir. Göktürkler sonrasında Çin'in de etkisiyle Türklerde yönetici de filozof olma özelliği de aranmış ve bu hükümdarlara da "Bögü-Kağan" denilmiştir.³⁹

Bu ilk örneklerini saydığımız Türk filozoflarından başka bu ilmi zirveye taşıyan Fârâbî, Aristo'nun bütün eserlerini şerh etmiş, kısaca Yunan felsefesini İslam dünyasına tanıtmıştır.

Bir diğer Türk filozofu da İbn Sina'dır: Küçük yaşta çağının bütün ilimlerini öğrenen İbn Sina, Aristo Metafiziğini okuduğu halde bir türlü esasını kavrayamamış, eline geçirdiği Fârâbî'nin Aristo'ya ait şerhinden sonra bu konuları anlamış ve kendini felsefe alanında geliştirmiştir. Fârâbî ve İbn Sina gibi bu Türk filozofları din-felsefe uyuşmasını sağlamışlardır. Her ikisi de Yahudi ve Hıristiyan felsefelerini ciddi şekilde etkilemişler, bu medeniyetlerin Antik Yunan düşüncesine tekrar kavuşmalarında önemli roller oynamışlardır.⁴⁰

İslam dünyasındaki akli hareketlerin en önemli simalarından biri de kuşkusuz bir Türk alimi ve itikatta bugün binlerce insanın örnek aldığı ve imam kabul ettiği İmam Maturidi'dir. Onun asıl adı Ebû Mansur Muhammed b. Mahmud el-Maturîdî es-Semerkandî'dir (ö.944).⁴¹ Bir Türk ve İslam şehri olan Semerkant'ın, Maturid Kasabası'nda dünyaya gelmiş ve el-Maturidî nispetiyle anılmıştır. Buhara ve Semerkant Medreselerinde Temel İslami İlimleri tahsil eden el-Matürîdî, Kelam ve Tevhid ilminde "*Kitâb et-Tevhid*", Tefsir ilminde "*Te'vilatü'l-Kuran*" adlı kitaplarını yazmıştır. 80 cüzden oluşan *Te'vilatü'l-Kuran* adlı kitap, Maturidi'nin, "*Tefsir*" derslerinde, talebelerine verdiği takrirlerden meydana gelmekte idi. Bu, bizlere Semerkant medreselerindeki ilim hayatı ve okutulan derslerin seviyesi ve öğrencilerin ilmi seviyesi hakkında ciddi ip uçları vermektedir.

İmam Maturidî'nin bu eseri başta Türkistan olmak üzere, Müslüman alimlerin çok büyük ilgisini çekmiş, özellikle tefsir ehlinin zevkle okuduğu bir kitap olmuştur. Onun bu paha biçilmez eseri daha sonraki asırlarda; Anadolu ve Türkistan arasında kurulan büyük kültür ve Medeniyet Köprüsü'nden geçerek İstanbul'a ulaşmış ayrıca İslami kültür birliğimizin sağlanmasına da hizmet etmiştir.⁴² İmam Maturidi'nin İslam Dünyası'nda yaptığı en önemli iş, yukarıda bahsettiğimiz Ebû Hanife ve arakadaşlarınca başlatılan dini anlayış ve algılama biçimini, epistemolojik ve felsefi açıdan temellendirmiş olmasıdır. Bu amaçla Maturidi, Kutlu'nun ifadesiyle; varlık, siyaset, din, şeriat, toplum ve sosyal hayata ait olguları çözümleyebilmek ve hem de hangi dinden ve mez-

³⁹ Salih Yılmaz, "Türk Mitolojisinde Bilgelik Kavramı", *Türk Dünyası Bilgeler Zirvesi: Gönül Sultanları Buluşması, 26-28 Mayıs 2014*, Türk Dünyası Kültür Başkenti Ajansı (TDKB), s. 233-251.

⁴⁰ Ömer Faruk Erdem, "Mitolojik Dönem ve Sonrasında Türkler'in Felsefi Anlayışı ve Felsefeye Katkılarına Genel Bir Bakış", *İSTEM*, Sayı: 25, Yıl: 13, Konya 2015, s. 95-110.

⁴¹ D.B. Macdonald, "Mâtürîdî", *İslam Ansiklopedisi*, ikmal eden: Ahmet Ateş, MEB., Cilt: 7, İstanbul 1968, s. 404-406.

⁴² Daha geniş bilgi için bak. M.R. İmamoglu, *İmamı Ebu Mansur el-Maturidi ve Te'vilatü'l-Kuran'daki Tefsir Metodu*, Ankara 1991; Talip Özdeş, *İmamı Matürîdî'nin Tefsir Anlayışı*, İstanbul 2003.

hepten olursa olsun herkesle tartışabilecek ortak bir zemin ve tutarlı bir bilgi kuramı oluşturmakla işe başlamıştır.⁴³

İmam Maturidi, gerek tevhid gerekse sosyal boyutta olan konuların çözümünde akla ve maslahata çok önem vermiştir. İlahi emirlerin ve toplumsal yasaların düzenlenmesinde bireylerin ve toplumun maslahatının-yararlarının gözetilmesinin esas alınması gerektiği kanaatine varmıştır. Dolayısıyla bu bakış açısıyla meseleleri değerlendirmiş, içinde yaşadığı toplumun sorunlarını çözmeye ve zihniyet değişiminde son derece aktif ve etkin rol almıştır. Haklı olarak da X. yüzyıldan beri, özellikle Türklerin ve daha nice kavimlerin itikattaki imamı, rehberi ve yol göstericisi olmuştur. İnanç konularında onun görüşleri ve düşünceleri, insanların gönüllerinde tatmin edici cevaplarla yer edinmiştir. Dini düşüncelerin temelindeki asıl amacın adaleti sağlamak, zulmü ortadan kaldırmak olduğunun farkına varmıştır. Onun düşüncesindeki temel bakış, bireyin ve toplumunun mutluluğu olmuştur. Bu münasebetle o, yararlı olan şeyleri tercih ederek mutluluğu gerçekleştirmeyi, zararlı olanlardan da kaçınarak mutsuzluğun önüne geçmek istemiştir.

Sonuç

Türkler, Müslüman olduktan sonra IX. ve X. yüzyılda İslam dünyasında sadece askeri, siyasi ve idari alanlarda etkili olmamıştır. Bu dönemde ilim ve kültür alanında da meşhur Türk şahsiyetler ortaya çıkmıştır. İslam medeniyetinin gelişmesinde Araplar, Farslar ve diğer unsurlarla beraber Türklerin de en az onlar kadar katkıda bulduklarını söyleyebiliriz. İlk dönem İslam tarihi eserlerinde Türklerin askeri ve siyasi yönlerine ağırlık verilmesi, onların ilmi durumu ile ilgili malumatlarının yeterince ortaya konulamamasına neden olmuştur.

İlk İslam fetihleri sırasında Horasan ve Maveraünnehir bölgesinde Türklerin yaşadığını ve burada, Müslüman Arapların Türklerle karşılaştıklarını kaynaklar ortaya koymaktadır. Hiç şüphesiz Türkler, Araplar'ın Horasan ve Maveraünnehir'e ulaşmadan önce bu bölgede şehir medeniyeti içinde, yerleşik olarak, bir kısmı da göçebe olarak yaşamışlardır. Bu durum, Müslüman Arapların Türklerle ilk karşılaştıkları dönemde, bu merkezleri bizzat yerinde görüp inceleyen İslam coğrafyacılarınca da belirtilmiştir. İlk İslam coğrafyacıları bu merkezleri birçok meslek ve sanayi ürünlerinin üretildiği, satıldığı büyük bir kültür ve medenî bir şehir olarak tasvir etmişlerdir. Yine kaynaklar, ilk İslam fetihleri esnasında bu merkezlerin fethedildiklerini, bu esnada buralara İslami motiflerin yerleştirildiğini ve İslam merkezi olma yolunda ilerlediklerini bildirmektedirler. Bu bölgelerden getirilen Türk gruplarının İslam Medeniyeti'ne katkılarının olduğu muhakkaktır.

İslami düşünce sisteminde var olan ve olması istenilen '*akılcı ve rasyonel hareketler*', ayetlerle de desteklenmektedir. İslam, coğrafi olarak genişlemey-

⁴³ Sönmez Kutlu, "Mâtürîdi Akılcılığı ve Bunun Günümüz Sorunlarını Çözmeye Katkısı", *Büyük Türk Bilgini İmâm Mâtürîdi ve Mâtürîdîlik, Milletlerarası Tartışmalı İlimi Toplantı, İstanbul 2009*, M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul 2012, s. 549-575.

le, birçok kültür ve etnik unsurlarla etkileşim içine girmiştir. Her millet ve kültür de kendi düşünce mirasını, İslam Medeniyeti'ne ilave ederek kendince katkıda bulunmuştur. Bu mirasa katkıda bulunan en önemli milletlerden biri şüphesiz Türklerdir. Türk tefekkür hayatında var olan akli yaklaşım İslam'ın temel öğretilerinde yer alan esasta karşılığını bulmuştur. Dolayısıyla bu konuda Türklerin katkısı sair unsurlardan daha fazla olmuştur.

Önemli bir kavşak noktasında yaşayan Orta Asya'daki Türklerin, İslam'ın bu bölgede yayılmasıyla gerek İslamî ilimleri öğrenerek din ilimlerinde ilerledikleri, gerekse kadim bilgi, tecrübe, teori ve aletlerini İslam dünyasına tattıkları ve aktardıklarını söylemek gerekir. İslam dininin inançsal boyutu oldukça stabil kalmasına rağmen uygarlığı oluşturan kültürel ve sosyal ayağı devasa bir alanda iletişim kurduğu pek çok farklılık ve yenilikle harmanlanarak bir senteze doğru evrilmiş denilebilir. "Hiç şüphesiz ispat edilmiş hakikattir ki; terakkinin en büyük amili, kavimler arasındaki münasebetlerdir."

Kaynaklar

- ABDURRAHMAN EL-BEZZAZ: *Islam And Arap Nationalism*, Londra 1965.
- ABRAHAMOV, Binyamin: *İslâm Kelâmı -Gelenekçilik ve Akılcılık-*, (çev. Emine Buket Sağlam), İnsan Yayınları, İstanbul 2010.
- AHMED EMİN: *Duha'l-İslâm*, Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Lübnan 2010.
- BARTHOLD, W.: *İslâm Medeniyeti Tarihi*, haz. M. Fuad Köprülü, Alfa Yayınları, İstanbul 2013.
- BELÂZURÎ, Ahmed b. Yahya b. Câbir: *Futûhu'l-Buldân*, çev. Mustafa Fayda, Ankara 1987.
- Câhiz: *el-Hayvan*, Tahk. Abdüsselam Muhammed Harun, Kahire 1948.
- Câhiz: *Hilafet Ordusunun Menkıbeleri ve Türklerin Faziletleri*, Terc. Ramazan Şeşen, Ankara 1988.
- ÇANDARLIOĞLU, Gülçin: "Türk Tarihinde Andronovo Kültürü", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 216, Yıl: 37, Cilt: 110, Mayıs- Haziran 2015, s. 9-18.
- ÇOLAK, Kürşat: "Bozkır Kültüründe Bronz'un (Tunç) Ortaya Çıkışı ve İşlenip Yayılması", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 218, Yıl: 37, Cilt: 111, Eylül-Ekim 2015, s. 103-116.
- D.B. MACDONALD: "Mâtüridi", *İslam Ansiklopedisi*, ikmal eden: Ahmet Ateş, MEB., Cilt: 7, İstanbul 1968, s. 404-406.
- DURMUŞ, İsmail: "Hureymi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 18, İstanbul 1998, s. 385-387.
- ERDEM, Ömer Faruk: "Mitolojik Dönem ve Sonrasında Türklerin Felsefi Anlayışı ve Felsefeye Katkılarına Genel Bir Bakış", *İSTEM*, Sayı: 25, Yıl: 13, Konya, 2015, s. 95-110.
- GÜNALTAY, Şemseddin; "İslâm Medeniyetinde Türklerin Mevkii", *I. Türk Tarih Kongresi Konferanslar ve Müzakere Zabıtları*, Cilt: 1, Ankara 1937, s. 289-306.
- İbn Abdirabbih: Ebû Aamr Ahmed b. Muhammed en-Endelûsi: *el-İkdu'l-ferid*, Kahire 1962.

İbn Haldun: *Mukaddime*, haz. Süleyman Uludağ, Dergah Yayınları, İstanbul 1988.

İbnü'n-Nedim: Ebu'l-Ferec Muhammed b. İshak, *Fihristü'l-Ulüm*, thk. İbrahim Ramzan, Beyrut 1994.

İMAMOĞLU, M.R.: *İmamı Ebu Mansur el-Maturidi ve Te'vilatü'l-Kurandaki Tefsir Metodu*, Ankara 1991.

KUTLU, Sönmez: "Mâtürîdî Akılcılığı ve Bunun Günümüz Sorunlarını Çözmeye Katkısı", *Büyük Türk Bilgini İmâm Mâtürîdî ve Mâtürîdîlik, Milletlerarası Tartışmalı İlmî Toplantı, İstanbul 2009*, M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul 2012, s. 549-575.

KUTLU, Sönmez: *İslam Dünyasında İlk Gelenekçiler*, Kitâbiyât, 2. Baskı, Ankara 2002.

Naci Maruf: *Urubetu'l-Ulema*, Bağdad 1974.

ÖGEL, Bahaddin: "Türk Kılıncının Menşei ve Tekâmülü", *AÜDTCF Dergisi*, Cilt: VII, Sayı: 2, Haziran 1949, s. 431-460.

ÖZDEŞ, Talip: *İmamı Matürîdî'nin Tefsir Anlayışı*, İstanbul 2003.

ROUX, Jean Paul: *Orta Asya -Tarih ve Uygarlık-*, çev. Lale Arslan, Kabcacı Yayınevi, İstanbul 1999.

SAYILI, Aydın: "Orta Çağ Bilim ve Tefekküründe Türklerin Yeri", *Türkler Ansiklopedisi*, Cilt: 5, Ankara 2002, s. 614-622.

SEZGİN, Fuat: *İslâm'da Bilim ve Teknik*, İstanbul Büyükşehir Yayınları, II. Basım, İstanbul 2008.

TABERİ, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerir: *Târihu'l-Ümeme ve'l-Muluk*, Thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim, Beyrut 1967.

TEKİN, Ahmet: *Lügatlı Tefsiri Meal "Kur'an'ın Anlaşılmasına Doğru"*, Kelam Yayınları, İstanbul 2010.

TOGAN, Zeki Velidi: *Umumi Türk Tarihine Giriş*, Enderun Yayınları, İstanbul 1981.

ÜLKEN, Hilmi Ziya: *Türk Tefekkür Tarihi*, YKY, İstanbul 2016.

YAKIT, İsmail: "Türk Kavramının Tarih Boyunca Geçirdiği Çileli ve Hazin Serüven", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 219, Yıl: 37, Cilt: 111, Kasım-Aralık 2015, s. 9-26.

Yâkût el-Hamevî, Şihâbüddin Ebû Abdullah Yâkût el-Hamevî b. Abdullah, *Mucemü'l-Büldân*, Beyrut 1975.

YILMAZ, Salih: "Türk Mitolojisinde Bilgelik Kavramı", *Türk Dünyası Bilgeleri Zirvesi: Gönül Sultanları Buluşması, 26-28 Mayıs 2014*, Türk Dünyası Kültür Başkenti Ajansı (TDKB), s. 233-251.

ZEYDAN, Corci: *İslâm Medeniyeti Tarihi*, Mütercim: Zeki Meğamiz, İstanbul 1976.

BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI'NDA IRAK CEPHESİ VE 101. YILINDA KUTÜ'L-AMARE ZAFERİ

Yrd. Doç. Dr. Zekeriya TÜRKMEN*

Öz

Osmanlı Devleti'ne savaş ilan eden İngiltere, 6 Kasım 2014 tarihinde Şattü'l-Arap ağzındaki Fav mevkiine asker çıkarmış, Basra Körfezi'nden kuzeye doğru ilerleyerek petrol bölgelerini ele geçirmek üzere Irak'a yönelik işgal harekâtını başlatmıştır. Bölgede çok yönlü propaganda faaliyetinde bulunan İngilizler Arap kabilelerinin önemli bir kısmını kendi yanlarına çekmeyi başarmışlardır. Dicle Nehri boyunca ilerleyen İngilizler, 21 Mayıs'ta Ammare'yi, 25 Temmuz'da Nasıriye'yi, 28 Eylül'de Kutü'l-Amare'yi işgal etmiştir.

Bu sırada Albay Nurettin komutasındaki Türk Ordusu, taarruz fırsatını ele geçirebileceği yere kadar taktik geri çekilme yaparak yıpranmadan kuzeye çekmeyi başarmıştır. Nitekim, 22-24 Kasım 1915'de cereyan eden Selmanpâk Muharebesi'nde Türkler zafer kazanmış ve İngiliz Ordusu'nu takibe koyulmuşlardır.

VI. Ordu Komutanlığı'na atanan Halil Paşa komutasındaki Türk Ordusu İngilizleri teslim etmeye zorlamak için kuşatmanın şiddetini her geçen gün artırmıştır. Kuşatmayı yaramayan İngilizler, Türk Ordu Komutanlığı'na çeşitli tekliflerle bulunarak muhasaranın kaldırılması için çaba harcamışlar, ancak bu teklifler Ordu Komutanı Halil Paşa tarafından reddedilmiştir. 29 Nisan 1916 günü Halil Paşa komutasındaki VI. Ordu muzaffer olarak Kutü'l-Amare'ye girmiş, General Townshend komutasındaki İngiliz Ordusu tüm personeliyle teslim alınmıştır.

Anahtar kelimeler: Birinci Dünya Savaşı, Irak Cephesi, Kutü'l-Amare Zaferi, Albay Nurettin, Albay Halil (Paşa), Colmar Von Der Goltz, General Townshend, VI. Ordu.

In World War I Iraqi Front And Kutu'l-Amare Victory On Its 101th Anniversary

Abstract

England declared war on Ottoman State on 6th November 1914 and landed troops on the cove of Shatt al-Arab, named Fav, marching towards the north

* Beykent Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi.

of the Persian Gulf, British troops launched the invasion of Iraq to seize the oil fields. The British, who were involved in many propaganda activities in the region, have failed to attract a significant portion of their Arab tribes to their side. The English, who went along the Dicle River, occupied Amarr on May 21, Nasiri on 25 July, and Kutu'l-ammare on 28 September.

Meanwhile, the Turkish army commanded by Colonel Nurettin succeeded in withdrawing to the north without worn out tactical retreat until he could take the opportunity to attack. Indeed, in the Battle of Selmanpâk, which took place between November 22nd and 24th, 1915, the Turks won victory and followed the British army.

The Turkish army under the command of Halil Pasha, who was appointed to the 6th Army Command, increased the violence of the siege every passing day to force the British to deliver. The British, who did not use the encirclement, made various offers to the Turkish army command and tried to remove the army but 6th Army commander Halil Pasha rejected these orders. On April 29, 1916, the 6th Army under the command of Halil Pasha entered the Kutu'l-ammare victoriously, and the British army under the command of General Townshend was taken over by the whole staff.

Keywords: First World War, Iraq Front, Victory Of Kut Al Amara, Colonel Nurettin, Colonel Halil (Pasha), Colmar Von Der Goltz, General Townshend, 6th Army.

Birinci Cihan Harbi'ne Gिरerken Irak Cephesi ve Türk-İngiliz Mücadelesi

XIX. yüzyılda devletler arasında giderek artan ekonomik çıkar savaşları, buna bağlı olarak gelişen büyük devletlerin sömürgeci politikaları, Osmanlı Devleti gibi hammadde kaynakları üzerinde bulunan, gelişmemiş bir sanayi'e sahip devletleri hem pazar, hem de işgal amaçlı hedef haline getirmiştir. Sahip olduğu zengin petrol kaynaklarından dolayı Irak coğrafyası, XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren emperyalist devletlerin ilgi alanına girmiştir. Başta İngiltere olmak üzere, Fransa ve Almanya gibi ülkeler, Ortadoğu'ya yönelik siyasetlerinde Irak coğrafyasının petrol kaynaklarına sahip olmak amacıyla çok yönlü politikalarını uygulamaya koymuşlardı.¹ Irak'ın kuzeyinde yer alan Musul-Kerkük coğrafyası ise zengin petrol kaynaklarından dolayı -sanayi devrimiyle büyük atılım yapan- Avrupa devletlerinin iştahını kabartan bir mekân olmuştur.²

Donanma eşliğinde Hindistan'dan getirilen İngiliz Müstemleke Ordusu, Basra Körfezi'nin kuzeyinde Şattü'l-Arap ağzındaki Fav'a 6 Kasım 1914 tarihinde asker çıkarıp kuzeye doğru ileri harekâtı başlatmıştır. Irak cephesinde Arap kabilelerine ve ilan edilen cihat fetvasına güvenen Osmanlı idarecileri bu

¹ Zekeriya Türkmen, "Birinci Dünya Savaşı'nda İngiltere'nin Basra Körfezi Kuzeyindeki Petrol Kaynaklarını Ele Geçirmeye (Irak Cephesi) Yönelik Askeri Harekâtı Çerçevesinde Türk Ordusunun Selmanpak ve Kutu'l-amare Zaferine Dair Bir Değerlendirme (6 Kasım 1914-29 Nisan 1916)", 100. Yılında Birinci Dünya Savaşı Uluslararası Sempozyumu, 3-5 Kasım 2015, Budapeşte-Macaristan, Atatürk Araştırma Merkezi Başkanlığı Yay., Ankara, 2015, s. 133.

² Edward Mead Earle, *Bağdat Demiryolu Savaşı*, (Çev. Kasım Yargıcı), İstanbul, 1972, s. 27.

düşünceden hareketle bölgede çok az sayıda bir askerî güç (8.000) bırakmıştı. Silah-techizat bakımından da zayıf Türk kuvvetleri İngiliz ordusunun Fav'a düzenlediği çıkarma harekâtı karşısında tutunamayıp geri çekilmek zorunda kaldı. Böylece Irak Cephesi açılmış oldu. Türk kuvvetleri bu sırada daha fazla kayıp vermeden taktik geri çekilme planı çerçevesinde Şattûlarap boyunca kuzeye doğru çekildiler.³

Irak'ın Coğrafi Yapısı, İklimi ve Ulaşım Şartları

Coğrafi terim olarak Irak; Şam Çölü ile İran sınırı arasında kalan yaklaşık 200 km eninde, Basra Körfezi'nden kuzeybatı istikametine ortalama 700 kilometre uzunluğundaki bölgedir. Irak adı 1921'den itibaren uluslararası hukukta devlet adı olarak kullanılmaya başlanmıştır.⁴

Irak'ın kuzeyinde karasal iklim, batı ve güneyinde ise çöl iklimi görülmektedir. Kasım-Nisan ayları arasında yağış alan Irak'ta nehirlerde sıkça taşkınlar ve sel felaketi yaşanır. Bundan dolayı Mezopotamya havzasında bataklıklar çoktur; bu ise bulaşıcı hastalıklara özellikle de sıtmaya yol açan bir durumdur. Diğer taraftan yöre halkının zorunlu su ve temizlik ihtiyacını Dicle ve Fırat'tan karşılaması kolera hastalığına yakalanma riskini de artırmaktadır.⁵ Çöl iklimine sahip olan bölgede sıcaklık Nisan ortalarında artmaya başlar Temmuz-Ağustos aylarında tahammül edilmez bir hal alır ve gölgede 50 dereceyi aşar; bu dönemde gölgede sıcaklık ortalaması 46 dereceye ulaşır.⁶ Bundan dolayı bu coğrafyada askerî hareket yapılabilmesi için son derece gelişmiş bir lojistik destek sistemine sahip olmak gerekir.

1914'lerin Irak coğrafyasında nehirlerle paralel olarak kuzeye uzanan üç yol bulunuyordu. Bunlardan ilki Fao-Basra-Kurna-Ammare-Kutü'l- amare-Bağdat-Salahiye-Kerkük-Musul-Nusaybin-Resulayn yolu; ikincisi Bağdat'tan başlayıp Dicle Nehri batı sahilinden yukarı uzanan Bağdat-Şerkat Musul yolu ki, bu yol Musul'da birinci yol ile birleşmektedir. Üçüncü yol Basra'dan itibaren kuzeye doğru ilerleyen ve genel olarak Fırat Nehri'nin batı sahilini takip eden Basra-Nasıriye-Semave-Hit-Ane-Miyadin yoludur. Bundan başka Fırat ve Dicle nehirleri arasını birbirine bağlayan Kutü'l-amare-Nasıriye, Bağdat-Müseyyip, Bağdat-Fellüce, Samarra-Ramadiye, Tikrit-Hit, Şerkat-Ane, Musul-Sincar-Miyadin yolları bulunmakta idi.⁷ Bütün bunlar dikkate alındığında, muhtemel bir savaşta Irak coğrafyasında personelin ve savaş malzemesinin sevkiyatında büyük güçlükler çekileceği aşikâr görünmektedir.

³ Zekeriya Türkmen, "Birinci Dünya Harbi'nde Irak Cephesinde Türk-İngiliz Mücadelesi", *1914'ten 2014'e 100'üncü Yılında Birinci Dünya Savaşı'nı Anlamak, 20-21 Kasım 2014, Uluslararası Sempozyum Bildirileri*, (Ed. Zekeriya Türkmen), Harp Akademileri K.lığı Yay., İstanbul, 2015, s. 381.

⁴ Harp Akademileri Komutanlığı, *Türkiye-İrak İlişkilerinin Dünü, Bugünü, Yarını*, Harp Akademileri Basımevi, İstanbul, 1994, s. 1.

⁵ Hikmet Özdemir, *Salgın Hastalıklardan Ölüm, 1914-1918*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara, 2010, s. 255-261.

⁶ Behzat Balkış - Nezihi Fırat, *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, Irak-İran Cephesi*, Cilt: III-1, s. 31-33.

⁷ Yavuz Ölçen, *Birinci Dünya Harbi Irak Cephesi Kutü'lammare Muharebeleri (29 Nisan 1916-16 Şubat 1917)*, Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara, 1992, s. 36-37.

Irak Coğrafyasında Casuslar Savaşı

Irak bölgesi, Orta Doğu'yu Uzak Doğu'ya bağlayan yolların üzerinde yer almasından dolayı, Arap yarımadasını kuzeyden kontrol etmek isteyenlere avantaj sağlayacak bir konumdadır. Irak'ta, özellikle Musul vilayeti, büyük güçlerin, petrol arama ve işletme imtiyazları elde etme yarışına giriştikleri bölge olmuştur.⁸ II. Abdülhamit döneminde temelleri atılan, Osmanlı-Alman yakınlaşması sonunda Berlin-Bağdat demir yolu yapım işinin Almanlara verilmesi⁹ Irak bölgesinde Alman etkisinin artmasına yol açmıştır.¹⁰⁰ Bu sırada İngilizler de bölgeye gönderdikleri biyolog, tarihçi, diplomat, zoolog vs. meslek gruplarından casuslar aracılığıyla kendi siyasetlerini kalıcı kılmaya, diğer taraftan küçük menfaatler temin ederek bölge halkı üzerinde -özellikle de aşiret reislerinde- İngiliz hayranlığını artırmaya gayret etmişlerdir. Hatta İngiltere Yüzbaşı WHI Shakespeare aracılığıyla daha 1910'larda Basra Körfezi civarında tampon bir Vahabi devleti kurmayı ve onun aracılığıyla doğal kaynakları kullanmayı düşünmüştür.¹¹ Irak ve Hicaz coğrafyasında uzun yıllar faaliyet gösteren ünlü kadın casus Gertrude Bell kendisine aşkla bağlanan aşiret reisleri üzerinde çok büyük etkiler bırakmış, İngiliz idaresine karşı önemli bir ilgi-alâka uyandırmıştır. Arapça, Farsça ve Türkçe'yi çok iyi bilen Bell, dönemin kaynaklarının da hem fikir olduğu üzere Irak bölgesindeki şeyhlerle diplomasının çok ötesinde özel ilişkiler kurarak İngiltere'nin gelecekteki askerî harekâtının bir yerde altyapısını oluşturmaya çalışmıştır. Bell bu sırada Küveyt Emiri ile İbn-i Suud ve Basra'da Seyyid Talip ile görüşerek bu bölgedeki güçlü aşiretlerin İngiltere'yi desteklemesini sağlamıştır.¹²

Öte yandan Enver Paşa, Irak havalisine gönderdiği Teşkilat-ı Mahsusa ajanlarıyla bölge halkı üzerinde önemli otorite sayılan -güçlüden yana hemen taraf değiştirebilen- Şii din adamlarını Osmanlı Devleti yanında tutmak için büyük gayretler harcamıştı. Nitekim Alman İmparatoru Kayzer II. Wilhelm ve Alman Hariciyesi ve Genelkurmayı, Baron Max von Oppenheim'i 1914 yılı Ekim başında İslam dünyasını harekete geçirerek ayaklandırmak, pan-islamist propagandayı Ortadoğu ve Osmanlı coğrafyası ile tüm İslam dünyasında etkin kılmak üzere görevlendirmiştir.¹³ Oppenheim ilk önce İslam dünyasının ikinci kutsal beldesi sayılan Medine'de işe başlarken, Wilhelm Wasmus ve

⁸ Zekeriya Türkmen, (Editör), *Kut'lu Bir Zafer 1916'dan 2016'ya 100'üncü Yılında Kutü'l-Amare Zaferi*, Harbiye Askerî Müze ve Kültür Sitesi K.lığı Yay., İstanbul, 2016, s. 24-25.

⁹ Murat Özyüksel, *Osmanlı-Alman İlişkileri Gelişim Sürecinde Anadolu ve Bağdat Demiryolları*, Arba Yay., İstanbul, 1988, s. 25 vd; Ayrıca bkz. H. Bayram Soy, *Almanya'nın Osmanlı Devleti Üzerine İngiltere ile Nüfuz Mücadelesi (1890-1914)*, Phoenix Yay., Ankara, 2004, s. 2002 vd.

¹⁰ Zekeriya Türkmen, *Musul Meselesi, Askerî Yönden Çözüm Arayışları 1922-1925*, ATAM Yay., Ankara, 2003, s. 11-13.

¹¹ Briton Cooper Bush, *Britain, India, and the Arabs 1914-1921*, University of California Press, California, 1971, pp. 74-80.

¹² Selçuk Duman, *Aynı eser*, s. 97-98.

¹³ Sean McMeekin, *Berlin-Bağdat Demiryolu: Almanya'nın Dünya Hakimiyeti Mücadelesi ve Osmanlı İmparatorluğu 1898-1918*, Çev. Azize F. Çakır, Picus Yay., İstanbul, 2012, s. 33-48; Ayrıca bkz. Kadir Kon, *Birinci Dünya Savaşında Almanya'nın İslam Stratejisi*, Küre Yay., İstanbul, 2013, s. 52-62.

Yüzbaşı Fritz Klein ise İran ve Basra'ya oradan da Necef ve Kerbela'ya gönderilerek Türk-Alman cihadını buradaki halka anlatmak, Hicaz ve Basra körfezi taraflarını kontrol altında tutarak güvenliği sağlamakla vazifesiyle icraata başlamışlardır. Böylece Kayzer II. Wilhelm'in "Weltpolitik"i (dünya / küresel siyaseti) "Drang nach Osten" (Doğu'ya doğru açılım) siyasetiyle bütünleştirilerek uygulamaya konulmuş oldu.¹⁴ Avusturyalı ünlü Şarkiyat alimi Profesör Alois Musil ise Hicaz bölgesindeki aşiret reisleriyle irtibat kurarak onları Türk-Alman ittifakının yanında tutma gayretini harcarken topladığı bilgileri anında Viyana ve Berlin'e aktararak görevini icra ediyordu.¹⁵ Baron Max von Oppenheim tarafından daha 1914 yılı Ekim başında hazırlanarak ilgili birimlere sunulan "İslam Dünyası'nın Düşmanlarımıza Başkaldırısı" adlı raporda Almanya ve Osmanlı Devleti'nin baş düşmanları İngiltere, Fransa ve Rusya egemenliğindeki İslam ülkelerinde başlatılacak olan ayaklanmalara dair ayrıntılar işlenmiş, cihat politikasının nasıl uygulanacağına dair geniş açıklamalar yer almıştır.¹⁶ Netice itibarıyla Osmanlı Ortadoğu coğrafyasının sahip olduğu jeopolitik değeri ve stratejik öneminden dolayı Birinci Dünya Savaşı'na uzanan süreçte bölgenin öncelikle büyük bir psikolojik harekât alanı olarak değerlendirildiği, sıcak savaş öncesinde kamuoyunun psikolojik harekât yöntemi ve taktikleriyle elde edilmek için büyük savaşların verildiği bir mekân olduğu görülmektedir. Aslında bütün bu girişimlerin nihai hedefi Almanlar tarafından Türklerin bir an önce savaşa sokularak Avrupa cephesindeki yüklerini biraz olsun hafifletmek düşüncesi de önemli yer tutmakta idi.¹⁷

Britanya İmparatorluğunun Irak'a Yönelik Stratejisi

1914'lerde Britanya İmparatorluk Hükümeti, Basra Körfezi ile Güney Irak'a müdahale ederek Bağdat'ın ele geçirilmesinden şu faydaları sağlamayı umuyordu: Osmanlı Devleti ile müttefiklerinin Irak ve İran petrollerinden faydalanmalarına engel olunacak, İran üzerinden güneye inecek Rus Kafkas Ordusu ile birleşerek, Türklerin Irak-Suriye ve Kafkas cephelerinin gerilerine düşülecek, böylece Türk Ordusu'nun imhası sağlanacak, Arap Yarımadası'ndaki, Arap emirlikleri üzerinde kurulan İngiliz etkisi pekiştirilecek, Irak'taki Arap kabileleri Osmanlı Devleti aleyhine ayaklandırılacak, bölgedeki birliklerin lojistik tesislerine ve ikmal üstlerine saldırılar düzenlenecek, Türk Ordusunun Irak ve İran cephelerinden Hindistan'a ulaşma, Hindistan'daki Müs-

¹⁴ Selami Kılıç, "Birinci Dünya Savaşı'na Uzanan Süreçte Türk-Alman Yakınlaşması", *1914'ten 2014'e 100'üncü Yılında Birinci Dünya Savaşı'nı Anlamak, 20-21 Kasım 2014, Uluslararası Sempozyum Bildirileri*, Harp Akademileri K.lığı Yay., İstanbul, 2015, s. 120-123.

¹⁵ Selami Kılıç, "Birinci Dünya Savaşı'nda Türk-Alman Cihat Politikasına Bir Bakış", *100. Yılı Münasebetiyle I. Dünya Savaşı'nda Kafkas (Doğu) Cephesi Uluslararası Sempozyumu, 25-27 Eylül 2014 Erzurum*, Atatürk Araştırma Merkezi Başkanlığı Yay., Ankara, 2015, s. 163.

¹⁶ Mustafa Çolak, *Alman Arşiv Belgelerine Göre Alman İmparatorluğu'nun Doğu Politikası Çerçevesinde Kafkasya Politikası 1914-1918*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara, 2006, s. 34; Kadir Kon, *Birinci Dünya Savaşında Almanya'nın İslam Stratejisi*, s. 62-63; Ayrıca bkz. Selami Kılıç, "Birinci Dünya Savaşı'nda Türk-Alman Cihat Politikasına Bir Bakış", *100. Yılı Münasebetiyle I. Dünya Savaşı'nda Kafkas (Doğu) Cephesi Uluslararası Sempozyumu, 25-27 Eylül 2014 Erzurum*, s. 165-166.

¹⁷ Friedrich Freiherrn Kress von Kressenstein, *Son Haçlı Seferi: Kuma Gömülen İmparatorluk*, Çev. Tahir Balaban, Yeditepe Yay., İstanbul, 2007, s. 17.

lûman halkı ayaklandırma düşünce ve tehlikesi bertaraf edilecek, Osmanlı padişahı tarafından ilan edilen Kutsal Cihat (Cihâd-ı Mukaddes)'in etkisiyle Arabistan, İran, Afganistan ve özellikle Hindistan'daki Müslümanların harekete geçmeleri önlenecek, Alman denizaltılarının, Basra Körfezi'nde üslenip Hint Denizi'ni kontrol etmelerinin önüne geçilecek, İngilizlerin, Güney Irak'a egemen olması ile, Kuzey Irak ile Doğu Anadolu'daki Kürt, Nasturi, Süryani ve Ermenilerin ayaklanmaları sağlanacaktı.¹⁸

Aslında Britanya Krallığı Irak Cephesini açarak Hindistan'a yönelik harekâtın önünü kesmek istemişti. Bu öngörülü siyaset, askeri stratejide “*dolaylı tutum*” olarak bilinen ve düşmanın dengesini bozmayı ve sonunda yenilgiye uğratmayı hedefleyen bir taktiktir. İngilizler ilerleyen zamanda Çanakkale yenilgisiyle kaybettikleri psikolojik üstünlüğü yeniden ele geçirmeyi de amaçlamışlardı.¹⁹

Türklerin Kutü'l-Amare Kuşatmasına Kadar Irak Cephesi

Hindistan yolunu emniyete almak isteyen İngilizler, daha 1913'lerde -Osmanlı Sadrazamı Mahmut Şevket Paşa'nın onayıyla geçici olarak verilen- Bahreyn, Katar ve Küveyt'te konuşlandıkları arazide yığınak yaparak silah, teçhizat ve personel yönünden bölgedeki kuvvetlerini artırdılar.²⁰ Ortadoğu'nun petrol zenginliklerine sahip olmak, İngiliz İmparatorluğunun egemenlik sahasını daha da genişletmek düşüncesiyle planlayıp kurguladıkları “*kurtlar sofrası*”nda “*Büyük Oyun*”u sahneye koymuşlardı.²¹

3 Kasım 1914 günü Fav açıklarına gelen ilk İngiliz birliklerini diğerleri takip etti. 6 Kasım günü çıkarılan İngiliz öncülerıyla Türk ordusuna bağlı hudut birlikleri arasında ilk sıcak çatışma karşılıklı top ve tüfek atışlarıyla başlatılmış oldu.²² 16. İngiliz Tugayı, 8-10 Kasım 1914 tarihleri arasında gemilerle Şattü'l-Arap'a girerek kuvvetinin büyük kısmını Abadan'ın güney kıyılarına çıkarmıştı. Basra'yı savunmak isteyen Türk kuvvetleri ise, İngiliz birliklerinin ve özellikle nehir filosunun üstün ateş gücü karşısında ağır zayıflık vererek kuzeye doğru çekilmişlerdi.²³

İngilizler bölgedeki kuvvetlerini bir kolordu düzeyine çıkararak ileri harekâta geçmişler ve 23 Kasım 1914'de Basra'yı işgal etmiş, kimi Arap aşiretleri

¹⁸ Fahir Armaoğlu, *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi*, Ankara, 1984, s. 112; *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi (Irak-İran Cephesi)*, Gnkur. ATASE Bşk.lığı Yay., Ankara, 1979, s. 372-375; Ayrıca bilgi için bkz. Yavuz Ölçen, *Birinci Dünya Harbi Irak Cephesi Kutü'lammare Muharebeleri (29 Nisan 1916-16 Şubat 1917)*, Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara, 1992, s. 5.

¹⁹ Zekeriya Türkmen, “Birinci Dünya Harbi'nde Irak Cephesinde Türk-İngiliz Mücadelesi”, *1914'ten 2014'e 100'üncü Yılında Birinci Dünya Savaşı'nı Anlamak, 20-21 Kasım 2014, Uluslararası Sempozyum Bildirileri*, s. 391.

²⁰ Behzat Balkaş - Nezihi Fırat, *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, Irak-İran Cephesi*, Cilt: III-1, Gnkur. ATASE Bşk.lığı Yay., Ankara, 1979, s. 15-21.

²¹ Zekeriya Türkmen, “Birinci Dünya Harbi'nde Irak Cephesinde Türk-İngiliz Mücadelesi”, *1914'ten 2014'e 100'üncü Yılında Birinci Dünya Savaşı'nı Anlamak, 20-21 Kasım 2014, Uluslararası Sempozyum Bildirileri*, s. 393.

²² Zekeriya Türkmen, “Birinci Dünya Savaşı'nda İngiltere'nin Basra Körfezi Kuzeyindeki Petrol Kaynaklarını Ele Geçirmeye (Irak Cephesi) Yönelik Askeri Harekâtı Çerçevesinde Türk Ordusunun Selmanpak ve Kutü'l-amare Zaferine Dair Bir Değerlendirme (6 Kasım 1914-29 Nisan 1916)”, s. 135.

²³ Selçuk Duman, *Aynı eser*, s. 105-106.

İngiliz askerlerini sevinç gösterileriyle karşılamıştır.²⁴ İngilizler Basra'da halka hitaben bir bildiri neşrederek İngiltere'nin bir İslam Devleti olduğuna dikkat çekerek, Osmanlıların Almanlarca kandırılıp yanlış yola sürüklendiğini, Türk- lere ve Müslümanlara karşı bir tavırlarının olmadığını belirten beyannameler- le halkı sindirmeye çalıştılar.²⁵

4 Aralık 1914'te üstün kuvvetlerle Kurna mevziine saldıran İngilizler, 9 Aralık tarihinde Türklerin kuzeye çekilmesi ile üstünlüğü ele geçirmişlerdi. Birinci (4 Aralık) ve İkinci Müzeyra (7 Aralık) Muharebesinde İngilizler galip gelmiş; 38. Tümen komutanı Albay Suphi, 45 subay 989 erle teslim olmak zorunda kalmıştır.²⁶

Teşkilat-ı Mahsusa Önderlerinden Yarbay Süleyman Askerî Bey'in Irak Harekâtı

2 Ocak 1915'te Irak ve Havalisi Genel Komutanlığına Teşkilat-ı Mahsusa Örgütünün²⁷ önde gelenlerinden Yarbay Süleyman Askerî Bey²⁸ tayin edilmiştir.²⁹ Başkumandan Vekili ve Harbiye Nazırı Enver Paşa, Süleyman Askerî Bey'in Irak cephesinde yerel kuvvetlerle İngiliz ilerleyişini durdurabileceğini düşünüyordu. Irak'taki aşiret reislerinden Uceymi (Acemî) Sadun Paşa, Sü- leyman Askerî Bey'in yanında yer aldı,³⁰ harbin sonuna kadar da kendine bağlı aşirete güçleriyle Türk ordusuna destek verdi.³¹

²⁴ Serdar Sakin, "Birinci Dünya Savaşında Irak Cephesinde Osmanlı Devleti ile İngiltere Arasın- daki Çarpışmalar", *Gazi Akademik Bakış*, Cilt: IV, Sayı: 7, Kış 2010, s. 136-137; Kemal Arı, *Birinci Dünya Savaşı Kronolojisi*, Gnkur. ATASE Bşk.lığı Yay., Ankara, 1997, s. 79.

²⁵ Selçuk Duman, *Aynı eser*, s. 108; Zekeriya Türkmen, (Editör), *Kut'lu Bir Zafer 1916'dan 2016'ya 100'üncü Yılında Kutü'l-Amare Zaferi*, s. 31.

²⁶ Ali İhsan Sabis, *Harp Hatıralarım*, Cilt: II, İstanbul, 1991, s. 391; Ayrıca bkz. Tarık Saygı, *İngiliz Generali Townshend ve Türkler*, Paraf Yay., İstanbul, 2011, s. 49.

²⁷ Teşkilat-ı Mahsusa Örgütünün kuruluşu ve faaliyetleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Ahmet Tetik, *Teşkilat-ı Mahsusa (Umur-ı Şarkıye Dairesi) Tarihi, 1914-1916*, Cilt: I, Türkiye İş Bankası Yay., İstanbul, 2014.

²⁸ Süleyman Askerî Bey (1902-P.28), (1884-14 Nisan 1915) 1884'de Prizren'de doğmuş, 14 Mart 1900 tarihinde girdiği Harbiye Mektebi'nden 6 Aralık 1902'de teğmen olarak mezun olmuştur. Daha sonra Erkân-ı Harbiye Mektebi'ne devam etmiş fakat mezun olamayıp 5 Kasım 1905'te mümtaz (kurmaylıkları onanmayanlar mümtaz olarak adlandırılırdı) yüzbaşı olarak kıtaya çıkmış, ancak 1912'de kurmaylığı onanmıştır. 1911-1912 Türk-İtalyan Savaşı'na ve 1912-1913 Balkan Savaşı'na katılmıştır. 13 Aralık 1914'te 38. Tümen Komutanlığı ve aynı zamanda Basra Valiliği'ne, 2 Ocak 1915 tarihinde Irak ve Havalisi Genel Komutanlığı görevine atanmıştır. 20 Ocak 1915'te Birinci Rota Muharebesinde İngilizleri mağlup etmiştir. 12-14 Nisan 1915'te Şuayyibe Muharebe- si'nde İngilizler karşısında savaşı kaybedince üzüntüsünden dolayı bunalıma girmiş ve arabasına bindikten sonra canına kıymıştır. Mezarı Basra Berceziye'dedir. *Türk Harp Tarihi Derslerinde Adı Geçen Komutanlar*, Harp Akademiler Komutanlığı Yay., İstanbul, 1993, s. 423-425.

²⁹ Gnkur. ATASE Daire Başkanlığı Arşivi, BDH, Nu: 4/10481, Kıs: 3644, Ds: H-15, F: 1-2, 1-7. Süleyman Askerî'nin ataması için ayrıca bkz. BOA., BEO, Harbiye Gelen nr: 324391. BOA., İ-HB, nr: 163/69, 10 K.evvel 1330. Ayrıca bkz. Ahmet Tetik, *Teşkilat-ı Mahsusa (Umur-ı Şarkıye Dairesi) Tarihi, 1914-1916*, Cilt: I, s. 16.

³⁰ Orhan Avcı, "Mütareke Döneminde Acemi Paşa", *Yedinci Askerî Tarih Semineri Bildirileri*, Cilt: I, 1763-1938 Yılları Arasında Osmanlı İmparatorluğu ve Türkiye Cumhuriyeti'nde Ordu ve Toplum (25-27 Ekim 1999, İstanbul, Gnkur. ATASE Bşk.lığı Yay., Ankara, 2000, s. 359.

³¹ Zekeriya Türkmen, "Birinci Dünya Harbi'nde Irak Cephesinde Türk-İngiliz Mücadelesi", *1914'ten 2014'e 100'üncü Yılında Birinci Dünya Savaşı'nı Anlamak, 20-21 Kasım 2014, Uluslararası Sempozyum Bildirileri*, s. 395-396.

Irak ve Havalisi Komutanı Süleyman Askerî Bey, gayr-i nizamî harp yöntemi ve usullerini bilen Bağdat'ta Jandarma Komutanlığı görevinde bulunduğu bölgeyi, aşiret yapısını ve araziyi iyi tanıyan bir kişiydi.³² İngilizlere karşı gayr-ı nizamî harp yöntemleriyle mücadelesini sürdüren Süleyman Askerî Bey, 7 Ocak 1915 tarihinden itibaren İngilizlerle yapılan savaşlarda düşmana ağır kayıplar verdirmiş, 5 Şubat 1915 tarihli raporunda, 2 subay 17 asker şehit, 5 subay 68 asker yaralı verdiklerini açıklarken İngilizlerin 400 ölü 1000'in üzerinde yaralı bıraktığını bildirmiştir.³³ Teşkilat-ı Mahsusa'nın meşhur "Osmancık Taburu"nun³⁴ da Irak cephesine getirilerek savaştığı bu muharebelerde Süleyman Askerî Bey, ayağından yaralanmasına rağmen muharebe meydanından ayrılmamıştır.³⁵ 1915 yılı Ocak ayından Mart ayına kadar takip eden aylar boyunca, İngilizler Bağdat'ı işgal etmek, Türkler ise İngilizlerin işgalindeki Basra'yı geri almak amacıyla Dicle Nehri boyunca birkaç kez ileri harekate girişmişlerse de bir sonuç alamamışlardı. Ancak İngilizler Arap aşiretlerine yönelik yayınladıkları beyannamelerde İngilizlerin "Arapları Türk zulmünden kurtarmak" amacıyla geldiğini vurgulamışlardır.³⁶

1915 yılı Mart ayı boyunca Şuayyibe bölgesinde Süleyman Askerî Bey'e bağlı birliklerle İngilizler arasındaki mevzii muharebeler devam etmiştir.³⁷ 12 Nisan 1915 tarihinde Fırat boyunca yöneltilecek kesin bir taarruzla Basra'nın ele geçirilmesini planlayan Süleyman Askerî Bey'in bu taarruzu, aşiret kuvvetlerinin kısa sürede dağılmasından dolayı başarısız olmuştur. Bu başarıdan yararlanmak isteyen İngilizler 14 Nisan 1915'de Türk savunma hatlarına taarruza geçmiş, üç gün süren muharebelerde Türkler çok kayıp vererek nehrin 120 km kadar kuzeyine Hamisi'ye çekilmişlerdir.³⁸ Şuayyibe Meydan Muharebesi'ndeki yenilgi son derece gururlu bir asker olan Süleyman Askerî Bey'in bunalıma girip şakağına rovelvörünü dayayarak canına kıymasına yol açmıştır.³⁹

³² Ahmet İzzet Paşa, *Feryadım*, Nehir Yay., Cilt: II, İstanbul, 1992, s. 211.

³³ Behzat Balkış - Nezihî Fırat, *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, Irak-İran Cephesi*, Cilt: III-1, s. 126-131.

³⁴ Osmancık Taburu, 100'er kişilik 6 bölükten kurulu bir teşkilatlanma olup, genelde özel kuvvet harekati icre edilecek yerlerde bu taburlardan istifade edilmiştir. Osmancık Taburunda "Teşkilat-ı Mahsusa"nın pek çok kahramanı görev yapmıştır. Ali Çetinkaya'dan Yahya Kaptan'a kadar pek çok şahsiyetin bu taburun personeli olduğu ve Balkan Harbi'nde ilk teşkilatlanmanın yapıldığı bilinmektedir. (Y.N.)

³⁵ Ali İhsan Sabis, *Harap Hatıralarım*, Cilt: II, s. 393.

³⁶ Selçuk Duman, *Aynı eser*, s. 112; Ayrıca bkz. Zekerîya Türkmen, "Birinci Dünya Savaşı'nda İngiltere'nin Basra Körfezi Kuzeyindeki Petrol Kaynaklarını Ele Geçirmeye (Irak Cephesi) Yönelik Askerî Harekâtı Çerçevesinde Türk Ordusunun Selmanpak ve Kutül'amare Zaferine Dair Bir Değerlendirme (6 Kasım 1914-29 Nisan 1916)", *100. Yılında Birinci Dünya Savaşı Uluslararası Sempozyumu, 3-5 Kasım 2015, Budapeşte- Macaristan*, Atatürk Araştırma Merkezi Başkanlığı Yay., Ankara, 2015, s. 138.

³⁷ BOA., HR. SYS., nr: 2109/9-17.

³⁸ Türk kaybı hakkında çeşitli rakamlar ileri sürülmekle birlikte Edward J. Erickson, Türklerin 16.000'e yakın şehit ve yaralı, subay ve er 700'de esir verdiklerini; kayıpların önemli bir bölümünün Arap Aşiret kuvvetlerinden olduğunu ifade etmektedir. Bkz. Edward J. Erickson, *Size Ölmeyi Emrediyorum! Birinci Dünya Savaşında Osmanlı Ordusu*, Kitap Yay., İstanbul, 2003, s. 150-151.

³⁹ Ahmet İzzet Paşa, *Feryadım*, Cilt: II, s. 212.

Şuayyibe'de Türk Kuvvetleri 3000'den fazla kayıp vermiştir.⁴⁰

Albay Nurettin Bey (Sakallı Nurettin Paşa)'in Irak ve Havalisi Komutanlığı

Şüleyman Askerî Bey'in şahadetinden sonra yerine geçici olarak Dağistanlı Mehmet Fazıl Paşa getirilmiş, bir süre sonra Irak ve Havalisi Komutanlığına Albay Nurettin Bey (Sakallı Nurettin Paşa)⁴¹ -18 Nisan 1915 tarihli Harbiye Nezareti teklif yazısı ve 20 Nisan 1915 tarihli irade-i seniyye ile- atanmıştır.⁴² Albay Nurettin Bey, hiç vakit kaybetmeden Edirne'den Bağdat'a gitmek üzere yola çıkmıştır.⁴³

İngiliz istihbaratı, Şuayyibe muharebesinden sonra özellikle şiilerin çoğunlukta oldukları bölgelerde Türklere karşı halkı ayaklandırmak için büyük propagandalara girişmiştir. Nefes ve Kerbela'da Osmanlı idaresine karşı başkaldırıları olmuştur.⁴⁴

İngiltere'nin büyük ümitler bağladığı Irak Seferi, Hindistan'daki İngiliz karargâhı tarafından yönetilip yönlendirilmekteydi. Nisan 1915'te General Sir Charles Vere Ferrers Townshend⁴⁵ Irak Cephesinde 6. Tümen Komutan-

⁴⁰ Behzat Balkış - Nezihi Fırat, *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, Irak-İran Cephesi*, Cilt: III-1, s. 200-201; Ayrıca bkz. Ali İhsan Sabis, *Harp Hatıralarım*, Cilt: II, s. 394.

⁴¹ Albay Nurettin Bey (Sakallı Nurettin Paşa): Asıl adı Nurettin İbrahim (Konyar), 1873 yılında Bursa'da doğmuştur. Müşir İbrahim Paşa'nın oğludur. 1890 yılında girdiği Harbiye Mektebi'nden 1893 yılında mezun olmuş, 1895'de Erkân-ı Harbiye Mektebi'ni bitirmiştir. 1897 Osmanlı-Yunan Harbine Müşir Ethem Paşa'nın yaveri olarak katılmıştır. Hassa Ordusu'nda, Üçüncü Orduda kurmay subay olarak görev yapmış, Makedonya'da çetecilerle savaşmıştır. Babasının karşı çıkmasına rağmen İttihat ve Terakki Cemiyetine girdi, 1909'daki tasfiye sırasında rütbesi Albaylıktan Binbaşılığa indirildi. 1911'de Yemen'de asilerle mücadele eden birliklerini başında bulundu, 1913'de Balkan Harbi'nin son aşamasına katıldı. 29 Nisan 1915'de Irak ve Havalisi Genel Komutanı olarak atandı. Haziran'da komutanlığı devraldı. Aynı zamanda Basra ve Bağdat valiliği de ilave edildi. 22-23 Kasım 1915'de Selmanpak'ta General Townshend komutasındaki İngiliz kuvvetini yendi. 20 Ocak 1916'da yerine Halil Paşa atandı. Nurettin Bey, 9. Kolordu Komutanı ve III. Ordu Komutan vekilliğine getirildi. 1918'de mirliva (tuğgeneral) oldu. Mütareke döneminde İzmir'de vali ve 17. Kolordu komutanı idi. Kurtuluş Savaşı'nda Merkez Ordusu komutanı idi. Büyük Taarruzda I. Ordu Komutanı olarak hareketi katıldı ve ferikliğe (korgeneral) terfi etti. 1923'te Yüksek Askerî Şura üyesi oldu. 1925'de askerlikten istifa edip milletvekili olarak mecliste göreve devam etti. 18 Şubat 1932'de İstanbul Kadıköy'deki evinde vefat etti. Bkz. Genelkurmay Harp Tarihi Başkanlığı, *Türk İstiklal Harbine Katılan Tümen ve Daha Üst Kademelerdeki Komutanların Biyografileri*, Ankara, 1972, s. 31-33; Necati Fahri Taş, *Nurettin Paşa ve Tarihi Gerçekler*, Nehir Yay., İstanbul, 1997; Ayrıca bkz. Necati Fahri Taş, *Nurettin Paşa*, Atatürk Araştırma Merkezi Başkanlığı Yay., Ankara, 2014, s. 1-241.

⁴² BOA., İHB., nr: 168/16, 5 Nisan 1331 / 18 Nisan 1915. Ayrıca bkz. BOA., İ.MMS., nr: 196/5, 12 Nisan 1331 / 25 Nisan 1915.

⁴³ Gnkur. ATASE Daire Bşk.lığı Arşivi, BDH, Kls: 3644, Ds: 19, F: 1, 9. Ayrıca bkz. Necati Fahri Taş, *Nurettin Paşa*, s. 18.

⁴⁴ Behzat Balkış - Nezihi Fırat, *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, Irak-İran Cephesi*, Cilt: III-1, s. 284-287.

⁴⁵ General Sir Charles Vere Ferrers Townshend (1861-1924): I. Dünya Savaşı öncesi büyük bir askerî kariyeri vardı. 1895 yılında Chitral'deki (Pakistan'daki İngiliz Garnizonu) başarılı komutanlığıyla ünlenmişti. Mısır, Sudan ve Hindistan'daki İngiliz birliklerinde görev yaptı. 1914 yılı Nisan ayında Mezopotamya'daki 6. Hint Tümeni Komutanlığına atanmıştır. 1915 yılından itibaren Basra'dan kuzeye doğru harekete geçen İngiliz Ordusu'nun komutanı olarak bulundu. 29 Nisan 1916'da Halil Paşa komutasındaki Türk ordusuna Kutü'l-amare'de bütün birlikleriyle beraber esir düştü. 1916-1918 tarihlerinde Bursa ve İstanbul Büyükada'da zorunlu ikâmete tabi tutuldu.

1918'de Mondros Ateşkes Antlaşmasıyla serbest bırakıldı. 1920'de Ordudan emekli olup Avam Kamarası'nda parlamenter olarak görev aldı. Büyük Taarruz öncesi Anadolu'ya gelip Mustafa Ke-

lığına atanmıştır.⁴⁶ Townshend, 23 Nisan 1915 Basra'ya gelip görevi devralmıştır.⁴⁷

Albay Nurettin Bey de 19 Mayıs 1915'te Bağdat'a ulaşıp Irak ve Havalisi Genel Komutanlığı görevini devralmış, muharebe hatlarını denetleyerek gerekli savunma tedbirlerinin alınması yönünde emirler vermiştir.⁴⁸ Albay Nurettin Bey daha sonra Kurna kuzeyi ile Nasıriye istikâmetinde çekilen birlikleri tertipleyerek burada bir savunma hattı oluşturmuştur.⁴⁹ İngilizler 31 Mayıs 1915'te Kurna'nın kuzey istikâmetinde yeniden taarruza geçince⁵⁰ burada İkinci Rota muharebesi yapılmış; ancak Türk birlikleri üstün İngiliz kuvvetleri karşısında tutunamamış, çözüme yaşanmıştır.⁵¹ Bu muharebede bölgedeki Arap aşiretlerinin olumsuz tavırlarının her geçen gün artması Türk birlikleri Kurna'dan sonra Nasıriye istikâmetinde kuzeye doğru çekilmek zorunda bırakmıştır.⁵² İngilizler 03 Haziran 1915'de hiçbir mukavemetle karşılaşmadan Ammare'yi işgal etmişlerdir.⁵³ Albay Nurettin Bey, daha önce verdiği emirde İngilizlerin Ammare'yi ele geçirmeleri durumunda Kutü'l-amare'nin savunmasının çok zor olacağını belirtmişti.⁵⁴ Albay Nurettin Bey, Haziran ortalarına kadar Kutü'l-amare civarındaki mevcut kuvvetleri yeniden teşkilatlandırıp, personel ve cephane bakımından güçlendirmeye çalışmış, bu konuda 15 Haziran 1915 tarihinde Başkomutanlık vekâletine gönderdiği raporunda kuvvet durumunu da bildirmiştir. Buna göre Irak ve Havalisi Komutanlığı'nın Kutü'l-amare'deki kuvveti 348 subay, 12.335 er, 9.558 tüfek, 19 top, 707 binek hayvandan ibarettir.⁵⁵

mal Paşa ile görüşmüş ve Türklere olan derin saygı ve sevgisini ifade etmiştir. 18 Mayıs 1924'de 63 yaşında ölmüştür. Kutü'l-amare müdafii Townshend öldü başlığıyla ölümü duyurulmuştur. İngiltere Norfolk'ta defnedilmiş mezar taşına "Kut'lu Townshend..." yazılmıştır. Townshend, hatıralarını "My Campaign in Mesopotamia" adıyla 1920 yılında Londra'da yayımlamıştır. Tarih-i Askerî-i Osmanî Encümeni 1921 yılında bu hatıratı Türkçe'ye çevirerek "Irak Seferim" adıyla 1921'de İstanbul'da Matbaa-i Askeriye tarafından yayımlanmasını sağlamıştır. Bkz. Charles V. F. Townshend, *Irak Seferi ve Esaret*, Çev. Recep Ahışalı, Yeditepe Yay., İstanbul, 2007; Edward J. Erickson, *I. Dünya Savaşı'nda Osmanlı Ordusu, Çanakkale, Kutü'l-amare ve Filistin Cephesi*, Çev. Kerim Bağrıaçık, Türkiye İş Bankası Yay., İstanbul, 2009, s. 123-124; Tarık Saygı, *İngiliz Generali Townshend ve Türkler*, Paraf Yay., İstanbul, 2011, s. 253-254, 261-266.

⁴⁶ F. J. Moberly, *Irak Seferi*, 1914-1918, (Çev. Binbaşı Cemal), Cilt: I, İstanbul, 1928, s. 218, 227.

⁴⁷ Charles V. F. Townshend, *Irak Seferi ve Esaret*, s. 64-66; Ayrıca bkz. İsmet Üzen, "Türklerin Kutü'l-amare Kuşatması Sırasında İngiliz Ordusunda Bulunan Hintli Askerlerin Tutumu (Aralık 1915-Nisan 1916)" *Gazi Üniversitesi Akademik Bakış Dergisi*, Kış Sayısı, Gazi Üniv. Yay., Cilt: II, Sayı: 3, Ankara, 2008, s. 81 vd.

⁴⁸ Necati Fahri Taş, *Nurettin Paşa*, s. 18-19.

⁴⁹ Zekeriya Türkmen, "Birinci Dünya Harbi'nde Irak Cephesinde Türk-İngiliz Mücadelesi", *1914'ten 2014'e 100'üncü Yılında Birinci Dünya Savaşı'nı Anlamak, 20-21 Kasım 2014, Uluslararası Sempozyum Bildirileri*, s. 399-400.

⁵⁰ Kurna Savaşı hakkında ayrıntı için bkz. Charles V. F. Townshend, *Irak Seferi ve Esaret*, s. 97-108.

⁵¹ Behzat Balkış - Nezihi Fırat, *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, Irak-İran Cephesi*, Cilt: III-1, s. 234-243.

⁵² Gnkur. ATASE Daire Bşk.lığı Arşivi, Kls: 3644, Ds: 20, F: 1-2. Ayrıca bkz. Necati Fahri Taş, *Nurettin Paşa*, s. 21.

⁵³ *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, Irak-İran Cephesi*, Cilt: III-1, s. 248, 249; Ammare'nin düşmesiyle ilgili ayrıntılar için bkz. Charles V. F. Townshend, *Irak Seferi ve Esaret*, s., 114-126; Ayrıca bkz. Selçuk Duman, Aynı eser, s. 117.

⁵⁴ Gnkur. ATASE Daire Bşk.lığı Arşivi, Kls: 3644, Ds: 20, F: 1-6.

⁵⁵ Gnkur. ATASE Daire Bşk.lığı Arşivi, Kls: 3644, Ds: 20, F: 1-5, 1-9, 1-32.

Türk birlikleri bu bölgede sadece İngilizlerle değil, aynı zamanda aynı inançtan olduklarını düşündükleri, ancak din-iman tanımayan asi Arap aşiretlerinin de baskın tarzı akınlarıyla yıpranmakta idi. Özellikle Ammare'nin düşmesinde etkili olan Beni Lâm Aşireti Reisi Şeyh Gazabanü'l-Bünye ve kardeşi Şeyh Fethü'l-Gazaban İngilizlerle işbirliği yapmakta, Türklerden ele geçirdikleri top vs. silahları General Townshend'e hediye ederek bağlılıklarını bildirmekte idiler.⁵⁶

İngilizler 13 Temmuz 1915'te taarruzu daha da şiddetlendirdiler, bir süre sonra da Nasıriye'yi ele geçirdiler. Türk Kuvvetleri ise bu taarruzlar karşısında tutunamayarak Kutü'l-amare'ye çekildiler ve bu bölgede savunmaya yönelik tahkimat faaliyetlerine başladılar. Nurettin Paşa, Başkomutanlık vekaletine gönderdiği mektubunda bölge halkından olan subayların isteksizce muharebelerde yer aldıklarını belirttikten sonra aşiretlere ise -Müntefik ve bir kaç hariç- kesinlikle güvenilemeyeceğini ifade etmiştir.⁵⁷

Irak cephesinde yer alan iki nehrin arasındaki geniş bataklıklar özellikle sıtma hastalığı, kirli sular da koleranın tetikleyicisi olmuştur. Gıdasızlıktan dolayı zayıf düşmüş olan yöre halkı kadar askerler arasında bu hastalıkların yaygın olduğu bir gerçektir.⁵⁸ İngilizler de bölgede hastalıklarla mücadele etmek zorunda kalmıştır. General Townshend da hatıratında Ammare'yi ele geçiren Nasıriye hattından ilerledikten sonraki süreçte hummaya (sıtma) yakalandığını ve tedavi için Hindistan'a gitmek zorunda kaldığını belirtir ve Ağustos ortasında ancak Irak cephesine dönebildiğini ifade eder.⁵⁹

Albay Nurettin Bey'in Taktik Geri Çekilme Planı ve Savunma Tertibatı

Irak ve Havalisi Genel Komutanı Albay Nurettin Bey, kalabalık İngiliz ordusu karşısında daha fazla yıpratmadan birlikleri taktik geri çekilme planıyla kuzeye çekmeye karar vermiştir. Nurettin Bey yeni bir savaş planı yaparak bu sırada İngilizleri mümkün olduğunca iç cepheye çekerek imha etmeyi düşündü. İngilizlerle aradaki mesafe mümkün olduğunca açılacak ve Türk kuvvetleri Selmanpak mevzilerine kadar çekilecektir. Bu çekilmede kazanılan zamanla Türk birliklerine yeniden bir çeki düzen verilecek, personel ve silah ikmal yapıldıktan sonra muharebeye girişilecekti.⁶⁰ Nurettin Bey planını Başkomutanlık vekaletine de göndermiş; ancak Enver Paşa Türk birliklerinin 120 km kuzeye çekilmesini uygun bulmadığını ifade ettikten sonra, geniş bir arazi parçası terk edildikten sonra elverişli bir mevzide durulmasını ve savunma tedbirleri alınmasını istemiştir.⁶¹ Aslında Albay Nurettin Bey bu planla büyük bir riski de göze alarak Türk birliklerinin geri çekilmesi yönünde inisiyatif sahibi bir komutan olarak sorumluluk alıp emirler vermiştir.

⁵⁶ Gnkur. ATASE Daire Bşk.lığı Arşivi, Kls: 3644, Ds: 21, F: 1-26.

⁵⁷ Gnkur. ATASE Daire Bşk.lığı Arşivi, Kls: 3644, Ds: 22, F: 1-17.

⁵⁸ Abdülkadir Noyan, *Son Harplerde Salgın Hastalıklarla Savaşların*, s. 50-78.

⁵⁹ Charles V. F. Townshend, *Irak Seferi ve Esaret*, s. 141-146.

⁶⁰ Gnkur. ATASE Daire Bşk.lığı Arşivi, Kls: 3644, Ds: 25, F: 1-13.

⁶¹ Gnkur. ATASE Daire Bşk.lığı Arşivi, Kls: 3644, Ds: 25, F: 1-14, 1-15.

26 Eylül 1915'de General Townshend, Kutü'l-amare'ye hücum kararı almış⁶² ancak, Albay Nurettin İngilizler karşısında fazla kayıp vermeden gizli çekilme planı uyarınca Kutü'l-amare'yi boşaltıp kuzeye çekilmiştir. İngilizler ele geçirdikleri yerlerde kendi otoritelerini tesis etmeye yönelik faaliyete girişmişlerdir.⁶³

Irak ve Havalisi Komutanı Albay Nurettin Bey'in gizlilik içinde gerçekleştirdiği taktik geri çekilme planı İngilizleri şaşırtmıştır.⁶⁴ Türk kuvvetlerini takip eden General Townshend, 5 Ekim 1915 tarihinde Kutü'l-amare'nin 100 km kuzeyindeki Aziziye'ye (Bağdat'a 80 km) ulaşmıştır.⁶⁵ Ancak İngiliz komutan hiç bir zaman aradığı fırsatı bulamamıştır.⁶⁶ Albay Nurettin Bey yaptığı yeni plana göre, Aziziye ile Bağdat arasındaki Selmanpak'ta birliklerini konuşlandırdıktan sonra İngiliz ordusuna son darbeyi burada indirmek düşüncesinde idi.⁶⁷ Selmanpak, Müslümanlar için kutsal bir mekândı; Hint Müslümanlarından çekinen İngilizler, yazılı ve sözlü emirlerinde askerlerin Selman-ı Farisî'den etkilenmesinden çekindiklerinden (Tak-ı Kısra'nın yer aldığı Medayin şehri) antik dönem Helenistik çağdaki "Ctesiphon" adını kullanmışlardır.⁶⁸

Selmanpak Meydan Muharebesi ve Zaferi (22-23 Kasım 1915)

Bu sırada Türk kuvvetleri Kafkas ve Suriye cephesinden gönderilen birliklerle takviye edildi. Bölgeye takviye amaçlı gönderilen 51 ve 52. tümenler 18. Kolorduya bağlanmışlardı. 18. Kolordu Komutanı Halil (Kut) Bey, Irak bölgesine geldikten sonra Dicle Grubu komutanı olarak göreve başlamıştır.⁶⁹ Irak ve Havalisi Komutanlığı gelen takviye birlikleriyle birlikte 19 makineli tüfek, 52 top ve 20.000 kişiye yaklaşan bir kuvvet ve ayrıca 400 kişilik bir süvari birliğiyle İngilizlerle kader muharebesine girişecekti.⁷⁰ Türk kuvvetlerinin personel ve silah mevcudu dönemin kaynaklarında farklı şekilde verilmiş olsa da genel ortalama verilmek gerekirse; Selmanpak muharebesinden önce Türk birliklerinin personel ve silah durumu 736 subay, 25.027 er, 18.090 tüfek, 44 değişik çap ve tipte top, 3.606 aşiret süvarisi ve 1985 yük hayvanı olarak tespit edilmiştir.⁷¹ İngilizler, Türk ordusuna gelen bu yeni takviye kuvvetlerden habersizce hazırlıklarını sürdürmüşlerdir. Bu defa Türkler, -Townshend

⁶² Charles V. F. Townshend, *Irak Seferi ve Esaret*, s. 191 vd.

⁶³ Major Charles H Barber, *Besieged in Kut-and After*, William Blackwood and Sons, Edinburgh and London 1918, p. 24.

⁶⁴ Gnkur. ATASE Daire Bşk.lığı Arşivi, Kls: 3644, Ds: 20, F: 1-13, 1-14, 1-15; Ayrıca bkz. *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, Irak-İran Cephesi*, 1979 / III-1: 367.

⁶⁵ Zekeriya Türkmən, "Birinci Dünya Harbi'nde Irak Cephesinde Türk-İngiliz Mücadelesi", *1914'ten 2014'e 100'üncü Yılında Birinci Dünya Savaşı'nı Anlamak, 20-21 Kasım 2014, Uluslararası Sempozyum Bildirileri*, s. 402.

⁶⁶ Major Charles H Barber, *Besieged in Kut-and After*, pp. 31-55.

⁶⁷ Charles V. F. Townshend, *Irak Seferi ve Esaret*, s. 204-207.

⁶⁸ Mahir Küçükvatan, "İngiliz Basınında Osmanlı'nın Kutü'l-amare Zaferi", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Dokuz Eylül Üniv. Yay., Cilt: XIII/26, Bahar Sayısı, İzmir, 2013, s. 60.

⁶⁹ Halil Kut, *Kutü'l-amare Kahramanı Halil Kut Paşa'nın Hatıraları*, Yay. Haz. Erhan Çiftçi, Timaş Yay., İstanbul, 2015, s. 151-152.

⁷⁰ Edward J. Erickson, *Size Ölmeyi Emrediyorum! Birinci Dünya Savaşında Osmanlı Ordusu*, s. 154.

⁷¹ Necati Fahri Taş, *Nurettin Paşa*, s. 29.

hatıratında eşit sayıda askere sahip olduğunu belirtmesine rağmen- sayıca İngiliz ordusunun üzerinde bir personel gücüne kavuşmuşlardı. Albay Nuttin Bey, gelen bu yeni kuvvetlere güvenmekle birlikte birliklerinin o güne kadar gösterdikleri kötü savaş deneyimlerinden dolayı da endişeli idi. Bu sırada İngiliz istihbaratı da binlerce savaşçı ere sahip olan Anize ve Şammar aşiretlerinin Türklerin safında yer aldıklarını tespit ederek, İngiliz karargâhını uyarmıştır.⁷²

General Townshend komutasındaki İngiliz birlikleri 21 Kasım günü Türk birliklerine karşı taciz ateşi açarak muharebeyi başlattılar. Ertesi günü (22 Kasım 1915) Townshend bütün kuvvetiyle Türk birliklerinin bulunduğu Selmanpak'a doğru taarruza geçti.⁷³ İngilizler; iki kolla cepheden, iki kolla da kuzeyden kuşatıcı şekilde taarruzu başlatmışlardı. Bu sırada her iki orduya ait birlikler birbirine girmiş, muharebenin şiddetinden olsa gerek aslında her iki tarafta panik havası baş göstermiştir. Muharebe sahası ve özellikle de cephe hattındaki gelişmeleri yakından takip eden Albay Halil'in, bu sırada İngilizlerin Türklerden daha zor durumda olduklarını fark ederek taarruza devam edilmesi yönündeki fikrine uyularak, Türk ordusu tarafından takip harekâtına girilmiştir.⁷⁴ 51. Türk Tümeninin 23 Kasım'da kuzeyden yaptığı şiddetli bir karşı taarruz üzerine İngilizler püskürtülerek büyük bir yenilgiye uğratılmış; üstelik 4.593 kişi zayıt vererek geri çekilmek zorunda kalmışlardır.⁷⁵ İngilizlerin kendi kaynaklarında verdikleri bilgiye göre General Townshend ordusu 282 subay, 4401 er; Türkler ise 119 subay, 5901 er kaybetmiştir.⁷⁶ Selmanpak Muharebesinin birinci günü General Townshend hatıra defterine:

"Avrupa'da hiçbir asker yoktur ki -bu ifademini altını çiziyorum- savunmada Türklerle kıyaslanabilsin. Almanların savunmada gayet iyi olduğu farz ediliyor. Fakat siperlerde bulunduğu zaman onlar Türklerle kıyaslanamazlar. Buna verebileceğim bir örnek Gelibolu'dur. Orada, bizim gemi ateşlerimizle birçok kayba uğrayan kıtalar, eğer Alman olsaydı yerlerinde kalamazlar ve hemen Türklerle değiştirilirdi. Halbuki Türkler bütün savaş boyunca yerlerinde kaldılar."⁷⁷

notlarını yazarken, muharebedeki gelişmelerden sonra talihsizliğinin cezasını çektiğini ifade etmiştir.⁷⁸ Halil (Kut) Paşa hatıralarında Selmanpak muharebesini büyük bir çöl savaşı olarak değerlendirirken Irak ve Havalisi Komutanı

⁷² Charles V. F. Townshend, *Irak Seferi ve Esaret*, s. 243-244.

⁷³ Taylan Sorgun, *Halil Paşa, Bitmeyen Savaş*, Yaylacık Matbaası, Ankara, 1972, s. 119.

⁷⁴ Zekeriya Türkmen, "Birinci Dünya Savaşı'nda İngiltere'nin Basra Körfezi Kuzeyindeki Petrol Kaynaklarını Ele Geçirmeye (Irak Cephesi) Yönelik Askeri Harekâtı Çerçevesinde Türk Ordusunun Selmanpak ve Kutü'l-amare Zaferine Dair Bir Değerlendirme (6 Kasım 1914-29 Nisan 1916)", *100. Yılında Birinci Dünya Savaşı Uluslararası Sempozyumu, 3-5 Kasım 2015, Budapeşte-Macaristan*, Atatürk Araştırma Merkezi Başkanlığı Yay., Ankara, 2015, s. 143.

⁷⁵ Gnkur. ATASE Daire Bşk.lığı Arşivi, BDH, Kls: 551, Ds: 2140, F: 102-1; İkdam, 30.04.1916; Ayrıca bkz. Mahir Küçükvatan, Aynı makale, s. 63.

⁷⁶ F. J. Moberly, *Irak Seferi 1914-1918*, Cilt: II, s. 106, 516.

⁷⁷ Charles V. F. Townshend, *Irak Seferi ve Esaret*, s. 295.

⁷⁸ İsmet Görgülü, *On Yıllık Harbin Kadrosu*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara, 1993, s. 157.

Albay Nurettin'in planıyla İngiliz ordusunun büyük bir hezimete uğradığını belirtirken, 18. Kolordu ile cepheye gelişinin General Townshend'in hatıralarında "Waterloo'da Blücher'in gelmesine"⁷⁹ benzetildiği yorumunda bulunmuştur.⁸⁰

Albay Nurettin'in General Townshend'ı Kutü'l-amare'de Kısırtıp Kuşatması

General Townshend, 25 Kasım günü birliklerine daha fazla yıpranmadan geri çekilme emrini vermiştir.⁸¹ Bundan sonra Türk birlikleri; kısa süreli bir hazırlık ve toparlanmayı müteakip, 28 Kasım 1915'de İngilizleri takibe koyuldu. Türk kuvvetlerinin bu amansız takibinden kurtulmak için güneye doğru kaçan İngiliz kuvvetleri, Delabiha'dan itibaren 58 km yürütülerek 2 Aralık sabahı Şadiye'ye varmışlar, oradan hızla yollarına devam edip 3 Aralık 1915 sabahı, Selmanpak'a yaklaşık 130 kilometre kadar uzaklıkta bulunan Kutü'l-Amare'ye sığınmışlardır.⁸² Bu çekilme sırasında Türk birlikleri Delabiha'da 500'den fazla İngiliz askerini ve üç subayı esir alırken, çalışır vaziyette 4 İngiliz uçağı da ele geçirilmiştir.⁸³ General Townshend'in Kutü'l-amare'ye çekilmesini başarılı bir geri çekilme hareketi olarak gören General Nixon, Townshend'e gönderdiği emirde savunmada da bu üstün ruhu sergileyeceklerine inandığını ifade etmiştir.⁸⁴ Irak ve Havalisi Komutanı Albay Nurettin Bey, Başkomutanlık Vekaleti ve Musul'da bulunan Goltz Paşa'ya gönderdiği ayrıntılı telgrafında; Selmanpak Zaferi'nden sonraki gelişmeler kısaca özetlendikten sonra düşmanın kara gücüyle ve nehir filosunun Kutü'l-amare'de yığınak planlarına göre konuşlandığı, Selmanpak'tan sonra Delabiha'da düşmana büyük kayıplar verdirildiği ve ordunun ilerlemeye devam ettiği bildirilmiştir.⁸⁵

Selmanpak Muharebesi'nden sonra Irak ve Havalisi Komutanlığı yeni bir düzenlemeye tabi tutulmuş; 18. ve 13. Kolordulardan oluşan VI. Ordu Komu-

⁷⁹ Waterloo Muharebesi veya Waterloo Savaşı; 16-18 Haziran 1815 tarihlerinde gerçekleşen, Fransa İmparatoru Napolyon'un (Napolyon Bonapart) mutlak yenilgisiyle sonuçlanan ve Avrupalı güçler arasında 23 yıldır süren silahlı mücadelenin (Fransız Devrim Savaşları ve Napolyon Savaşları) sonunu getiren muharebe. Fransızcada Mont-Saint-Jean Muharebesi olarak da bilinir. Muharebe İngiltere-Prusya ittifakı ile Fransa arasında, Belçika'nın Waterloo kasabası yakınlarında gerçekleşmiştir. Savaşta İngilizlere Dük Wellington, Prusyalılara ise Gebhard von Blücher komuta etti. Müttefikler, Fransa'nın kuzeydoğusuna doğru saldırıyı düşünürken Napolyon onlara Belçika'da bir engelleyici saldırıda bulundu, sonrasında bu Waterloo Savaşı'na dönüştü. Öncelikle İngiliz ordusuyla karşılaşan Napolyon, üstün görünürken süvari birliklerinin yanlış bir manevrası hemen savaşı İngilizlerin lehine çevirdi, daha sonra Prusyalıların von Blücher komutasındaki birliklerinin yetişmesi Fransızların yenilgisini bozguna dönüştürdü ve savaş hemen hemen tüm Fransız ordusunun imhası ya da esaretiyle sonuçlandı. Ayrıntı için bkz. Lord Chalfont (ed.), *Waterloo: Battle of Three Armies*, London, 1979.

⁸⁰ Halil Kut, *Kutü'l-amare Kahramanı Halil Kut Paşa'nın Hatıraları*, Yay. Haz. Erhan Çiftçi, Timaş Yay., İstanbul, 2015.

⁸¹ Charles V. F. Townshend, *Irak Seferi ve Esaret*, s. 304-310.

⁸² *The Times*, 06 December 1915; Tarık Saygı, Aynı eser, s. 70.

⁸³ *Gnkur. ATASE Daire Bşk.lığı Arşivi*, Kls: 3644, Ds: 31, F: 1-13.

⁸⁴ Charles V. F. Townshend, *My Campaign in Mesopotamia*, Burtleigh Press, Lodon, 1920, p. 200, Türkçesi için bkz. Charles V. F. Townshend, *Irak Seferi ve Esaret*, s. 310.

⁸⁵ *Gnkur. ATASE Daire Bşk.lığı Arşivi*, Kls: 3644, Ds: H-31, F: 1-20.

tanlığı teşkil edilmiştir.⁸⁶ Kasım 1914 sonlarında Belçika Genel Valiliği görevinden alınan Colmar Von der Goltz (Golç),⁸⁷ Almanlarla yapılan askerî ittifak antlaşması gereği VI. Ordu Komutanlığına atanmıştır.⁸⁸ Goltz Paşa, 6/7 Aralık 1915'de Bağdat'a ulaşmış ve VI. Ordu Komutanlığı görevini devr almıştır. Teşkil edilen bu ordunun hedefi Irak coğrafyasındaki İngiliz işgal faaliyetini durdurmak, Irak, İran ve Basra körfezi havalisinden İngilizleri söküp atmak, hatta -Goltz'un hayallerine göre- Hindistan'a kadar giderek İngilizlere en büyük darbeyi vurmaktır. Goltz'a verilen görev oldukça ağır ve emrindeki birlikler de karmaşık (seferî kuvvet, aşiret birlikleri, Alman müfrezeleri, gönüllüler) bir yapıya sahipti. Muhayyel plana göre Goltz, ayrıca İran'ın kuzeyinden ilerleyen Ruslarla güneyinden giren İngilizleri durduracak, bu ülkelere karşı İran halkını ayaklandıracak, İran-İrak'ta mevcut askerî kuvvetleri bir araya getirmek suretiyle bir İran ordusu da kuracaktı.⁸⁹

Irak ve Havalisi Komutanı Albay Nurettin, VI. Ordu Komutanlığına -belki tecrübesi tartışılmaz ancak yaşı ilerlemiş olan- 72 yaşındaki Goltz Paşa'nın, atanmasını hoş karşılamamış;⁹⁰ Enver Paşa'ya hitaben yazdığı telgrafında şifhelerini şöyle dile getirmiştir:

“Buraya morali çökmüş, ümidini yitirmiş bir birliği karşında bularak geldim. Aşiretlere büyük paralar harcamış ve büyük ümitler bağlanmıştı. Oysa onlar her fırsatta Türk ordusunu soyuyorlardı. Irak'da 20.000'den çok asker kaçağı vardı. Düşmanla açık veya gizli işbirliği yapan asi ruhlu bir halk kitlesi vardı... Bunlara karşılık yirmi beş yıldır her türlü araç ve

⁸⁶ Şükrü Kanatlı, *Irak Muharebelerinde 3'üncü Piyade Alayı Hatıraları*. Gnkur. ATASE Bşk.lığı Yay., Ankara, 2006, s. 8.

⁸⁷ Colmar von der Goltz, Alman mareşali, 1843'de Doğu Prusya'da (Kaliningrad) doğmuştur. Osmanlı ve Alman ordularından Mareşal rütbesiyle görev yapmış bir asker ve yazardır. Von der Goltz, 1861 yılından itibaren Prusya ordusunda subay olarak değişik birliklerde bulunduktan sonra, 1878-1883 arasında Berlin'deki askerî akademide öğretmenlik yapmış, “*Silahlanan Millet*” adlı kitabını 1883 yılında yayımlamıştır. Kitabı “*Millet-i Müsellaha*” adıyla Türkçeye çevrilmiştir. Haziran 1883'te Binbaşı rütbesindeyken askerî müşavir olarak Osmanlı Ordusuna katılmak üzere Alman askerî heyeti içinde yer almıştır. Bu işbirliği faaliyetiyle birlikte Osmanlı Devleti, Krupp ve Mauser gibi Alman şirketlerinden silah almaya başlamıştır. Goltz, Almanya'nın ve Osmanlı Devleti'nin Doğu'daki nüfuzunu garantilemek için Bağdat tren yolunun inşa edilmesini de desteklemiştir. Goltz, 1908 yılında tekrar Osmanlı Ordusu'nda görevlendirilmek üzere davet edilmiştir; 1911 yılında Mareşal rütbesine terfi ederek Osmanlı ordusunun Erkân-ı Harbiye Riyaseti İkinci Başkanlığına (*Gnkur II. Başkanı*) kadar yükseltilmiştir. I. Dünya Savaşı'nın başlamasıyla Ağustos 1914'te Almanya'ya dönmüş, işgal edilen Belçika'nın askerî valiliğine atanmıştır. Goltz, 2 Ağustos 1914 tarihli Türk-Alman gizli ittifak antlaşması gereği Kasım 1914'te Sultan V. Mehmet'in kurmay başkanı (*Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Reisi: Genelkurmay Başkanı*) olarak İstanbul'a gönderilmiştir. I. Dünya Savaşı'nda İngiliz Ordusuna karşı Osmanlı ve Alman ordularının birlikte hücum etmesi fikrini Harbiye Nazırı Enver Paşa ve Osmanlı Orduları Komutanı Otto Liman von Sanders'e beğenmeyen Goltz Paşa'ya Irak'taki 6. Ordu komutanlığı görevi verilmiştir. Goltz 6. Ordu bölgesine gelince Türk komutanlar tarafından bu atama pek hoş karşılanmadı. Bağdat'ta rahatsızlandı. 19 Nisan 1916'da yakalandığı tifüs hastalığı nedeniyle oluşan yüksek ateş sonucu vefat etti. Mezarı İstanbul'a nakledildi, Tarabya'da Alman elçiliği bahçesine defnedildi.

⁸⁸ *Golç Paşa'nın Hatıratı, İstanbul'da (1914-1915); Irak ve İran'da (1915-1916)*, Çev. E. Kaymakam Salih Mayakuşu, İstanbul Askerî Matbaa, 1932, s. 1.

⁸⁹ Jeduha L. Wallach, *Aynu eser*, s. 179.

⁹⁰ Zekeriya Türkmen, “Birinci Dünya Harbi'nde Irak Cephesinde Türk-İngiliz Mücadelesi”, *1914'ten 2014'e 100'üncü Yılında Birinci Dünya Savaşı'nı Anlamak, 20-21 Kasım 2014, Uluslararası Sempozyum Bildirileri*, s. 409.

gereçle donatılmış Irak içlerine kadar sızmış mağrur düşman vardı. İşte her şeyi elinden alınmış, Araplar tarafından soyulmuş, milli duygularını dahi kaybetmiş subaylardan ve askerlerden kurduğum teşkilatla altı aydır mücadele ediyorum. Selmanpak'a çekilme tabiidir, bunu sizin takdirinize bırakıyorum. Goltz Paşa'nın bana iletmiş teklifi kabul etmememin sebebi şahsi değil, milli olduğunu arz ederim.⁹¹

Kutü'l-amare Muharasası (3 Aralık 1915-29 Nisan 1916)

Kutü'l-amare'nin üzerinde bulunduğu arazi, üç tarafı Dicle Nehriyle çevrelenmiş olup, geniş bir yarımadaı andırır. Kuzeydoğudan güneydoğu istikâmetine akan Dicle Nehri'nin geniş bir yay çizerek tekrar batıya yönelmesiyle oluşan bu yarımada üzerindeki Kutü'l-amare Kalesi'nde sıkıştırılan İngilizler, kendilerini karadan (batı tarafı) kuşatan Türk ordusuna karşı iki kademeli bir savunma hattı oluşturmuşlardır. 5 Aralık tarihinden itibaren Türk ordusunun Kut'a yönelik tazyikinin giderek artması İngiliz ordusu için sıkıntılı günlerin başlangıcı olarak kabul edilmiştir.⁹²

Dört tümenle Kutü'l-amare'yi kuşatma altına alan Türk ordusunda şimdilik 15.000 tüfek, 1.000 deve, 31 hafif, 7 ağır top bulunmaktadır. Ayrıca 2.000 kişilik bir aşiret kuvveti de destek birliği olarak orduyla beraberdir.⁹³

Bu sırada Türk ordusu Kutü'l-amare'dekileri teslim zorlamak için çalışmalarını sürdürürken, General Townshend İngiliz yardım kuvvetlerinin kısa sürede kaleye ulaştırılacağını umduğundan pek endişeli görünmüyordu. Kutü'l-amare'nin üç tarafının nehirle çevrelenmiş olması savunmadaki İngilizlere bir yerde avantaj da sağladığı ifade edilebilir. İngiliz generali bir bakıma nehirdaki gidiş geliş kaleden kontrol edebileceğini umarak bunu kendisi için bir avantaja dönüştürebileceğini sanıyordu. Townshend hatıratında Kutü'l-amare'de mahsur kalan askere 60 gün yetecek yiyecek bulunduğunu; 5-6.000 nüfuslu kasaba halkına da üç ay yetecek erzakın varlığından bahsederek Türk taarruzlarına dayanabileceğini umuyordu.⁹⁴

Irak Ordusu Komutanı Nurettin Bey, 8 Aralık 1915 tarihinde General Townshend'e boşuna direnmemesini ihtar ederek Türk kuvvetlerine teslim olması yönünde Fransızca olarak kaleme aldığı bir mesajı gönderdi.⁹⁵ Mesajda;

"Zayıf kuvvetiniz, üstün ordumuz karşısında ve dar bir sahada mahsur kaldı. Ciddi bir hareketimizin, mukavemetinizi kırması tabiidir. Bundan başka, meskun bir kasaba civarında muharebe etmek uygarlık koşullarına tamamen aykırıdır. Beyhude kan dökmekten sakınarak ve biçare masum halkı koruyarak sizi teslim olmaya davet ediyorum. Bu suretle biz in-

⁹¹ Selçuk Duman, *Aynı eser*, s. 125-126.

⁹² Major Charles H Barber, *Besieged in Kut-and After*, pp. 56-135.

⁹³ Tarık Saygı, *Aynı eser*, s. 73.

⁹⁴ Charles V. F. Townshend, *Irak Seferi ve Esaret*, s. 369.

⁹⁵ Zekeriya Türkmen, "Birinci Dünya Harbi'nde Irak Cephesinde Türk-İngiliz Mücadelesi", *1914'ten 2014'e 100'üncü Yılında Birinci Dünya Savaşı'nı Anlamak, 20-21 Kasım 2014, Uluslararası Sempozyum Bildirileri*, s. 410-411.

*sanlık görevimizi yaptığımız gibi, sizin de aynı medeni hislere ve insanlık görevine uyacağınızı ümit ederim...*⁹⁶

deniliyordu.

Albay Nurettin Bey'in teslim teklifine General Townshend olumsuz cevap verdi, kesinlikle teslim olmayacaklarını, şehir sakinlerinin de kaderlerini İngilizlerle birleştirdiklerini ve şehri terk etmeyeceklerini bildirdi.⁹⁷ Nurettin Bey bu cevabı alınca ileri harekât emrini verdiği Türk birlikleri 8/9 Aralık gecesi Kutü'l-amare çevresinde İngilizlerin kazdıkları boy siperlerine 700-900 metre mesafeye kadar yaklaşarak baskı ve tazyiki artırmaya başlamıştır.⁹⁸

İngiliz gururuyla hareket eden General Townshend, elindeki yiyecek ve cephaneye bakarak iki ay daha Kutü'l-amare'de dayanabileceğini ve fırsat bulduğunda gerçekleştirmeyi planladığı bir huruç harekâtıyla kurtulmayı hesap etmekteydi. Bu arada Kutü'l-amare Aralık ayı başında ve ortasında, silah ve cephaneye yetersizliğine rağmen Türkler tarafından düzenlenen iki taarruzdan bir sonuç alınamayınca; Kutü'l-amare'nin daha şiddetli muhasara edilerek teslim alınması kararına varıldı. Bu sırada kimi İngiliz gazeteleri gelişmeleri İngiliz menfaatlerine göre yorumluyor, Türk birliklerinin küçük başarıları önemsizmiş gibi, kendi kayıplarını ise normalmiş gibi göstermeye çalışıyorlardı. Kamuoyunun tepkisini azaltmak için de Türklerin başarılarının geçici olduğu ifade ediliyordu.⁹⁹ Basında çıkan haberler bir yana Hindistan'daki İngiliz yönetimi, Kutü'l-amare'de mahsur kalan General Townshend'i kurtarmak için bundan sonra (Aralık 1915-Nisan 1916) takviye birlikler göndererek pek çok girişimde bulunacaktı. Aralık ayı sonlarına gelindiğinde Albay Nurettin Bey'in kuvveti, personel bakımından 25.000 kişiye ve 50 topa ulaşmıştır.¹⁰⁰

VI. Ordu Komutanı Colmar von der Goltz ile Albay Nurettin Bey'in Çatışması

Albay Nurettin Bey üst rütbeli bir Türk subayı olarak, VI. Ordu Komutanı Colmar von der Goltz'un emrinde olmayı gururuna pek yedirememiştir.¹⁰¹ Nurettin Bey, Goltz'un Irak'ta komutanlıktan çok, gayr-ı millî ve askerlik dışı işlerle uğraştığını belirterek Alman menfaatleri için bölgeye gelmiş olan bu yaşlı generalin bilgisinden istifadeye ihtiyaç olmadığını Başkomutanlık vekâletine yazdığı mektubunda açıkça belirtmiştir.¹⁰² Nurettin Bey bu mektubunda devamla şunları yazmıştır:

⁹⁶ *Gnkur. ATASE Daire Bşk.lığı Arşivi*, BDH, Klasör: 3610, Dosya: 316/33, Fihrist: 44-4. Ayrıca bkz. *Gnkur. ATASE Daire Bşk.lığı Arşivi*, Kls: 3644, Ds: 31, F: 1-32. Zekerîya Türkmen, (Editör), *Kut'lu Bir Zafer 1916'dan 2016'ya 100'üncü Yılında Kutü'l-Amare Zaferi*, s. 47.

⁹⁷ *Gnkur. ATASE Daire Bşk.lığı Arşivi*, Kls: 3644, Ds: 32, F: 1-3. Selçuk Duman, *Aynı eser*, s. 211.

⁹⁸ *Gnkur. ATASE Daire Bşk.lığı Arşivi*, Kls: 3644, Ds: 32, F: 1-4.

⁹⁹ *Western Daily Press*, 7 December 1915.

¹⁰⁰ Edward J. Erickson, *Size Ölmeyi Emrediyorum! Birinci Dünya Savaşında Osmanlı Ordusu*, s. 156-157.

¹⁰¹ *Gnkur. ATASE Daire Bşk.lığı Arşivi*, Kls: 3644, Ds: 33, F: 1-28.

¹⁰² Necati Fahri Taş, *Nurettin Paşa*, s. 39.

“... Cihad-ı ekber ilan etmekle, ahalisi İslam olan Irak kut’asına hiç lüzumu yokken bir gayr-ı müslim general göndermek arasındaki tezat şayan-ı dikkattir. Irak’ta Alman menfaatinin tesisi tasvir edilen şekil ve vaziyet-i idare bu kısım vatan için zararlıdır. Binaenaleyh ictihadıma mugayirdir...”¹⁰³

İşin aslına bakıldığında Goltz Paşa, Irak’ta tamamen Nurettin Paşa’nın düşüncelerini doğrular nitelikte uygulamalara imza atmıştır.

Onun muhayyel planına göre İran coğrafyasındaki Rus ve İngiliz birlikleri buradan çıkarılacak, hatta İran’da bir ordu kurularak İngiliz ve Ruslara yönelik hareketin altyapısı oluşturulacaktı.¹⁰⁴

Goltz Paşa, Albay Nurettin Bey’in Kutü’l-amare’ye yönelik taarruz hareketi yapılması tekliflerine hep -ağır silahlar olmadığı gerekçesiyle- karşı çıktığı, engellemeye çalıştığı dönemle ilgili çalışma yapanların eserlerinde de açık bir şekilde ifade edilmektedir.¹⁰⁵

Halbuki Irak Ordusu komutanı Albay Nurettin Bey, Goltz’un emirlerine rağmen fırsat buldukça Kutü’l-amare’ye yönelik taarruzlarına devam etmiştir.¹⁰⁶

Başkomutanlık vekâletinden gönderilen bir emirle Albay Nurettin Bey, -bir yerde de Goltz’un talepleri doğrultusunda- 10 Ocak 1916’da bir başka göreve atanmak üzere Irak Ordusu Komutanlığından alınmıştır.¹⁰⁷

Albay Nurettin Bey’in Görevden Alınıp Albay Halil (Kut) Bey’in Irak ve Havalisi Komutanlığına Getirilmesi

Albay Nurettin Bey cephe komutanlığı görevini 13 Ocak 1916’da Yarbay Halil’e devrederek oradan ayrıldı. Enver Paşa’nın teklifi ve padişahın iradesiyle Halil Bey’in rütbesi 20 Ocak 1916’da albaylığa yükseltilmiştir.¹⁰⁸

İngilizlerin General Townshend’i kurtarmak için 21 Ocak’ta Hana mevziinde başlattığı taarruz, aşırı yağışlar ve sel döneminin gelmesi nedeniyle başarılı olamadı; çarpışmalar Şubat ayı boyunca karşılıklı siper muharebeleri şeklinde devam etti. İngilizler Türk ordusundan başka bir de arazideki baskınlarda çamur deryasına dönüşen bölgede rahat hareket edememenin sıkıntısını çekmekte idiler. Türk ordusu tarafından kuşatılan General Townshend, 25 Ocak 1916’da İngiliz Dicle Kolordusu garnizonuna gönderdiği mektupta içine düştüğü durumu Plevne muhasarasına benzeterek özetle şu cümleleri yazmıştır:

“... Durumu daha çok düşündükçe oynayabileceğim en yüce rolün Plevne’de Gazi Osman Paşa örneğini izlemek olduğuna daha çok inanıyorum. Bu örnekte Osman Paşa savunması Rus ilerleyişini durdurmuş ve İstanbul’u kurtarmıştı. Kut savunması da tüm Basra’yı kurtaracaktır.”¹⁰⁹

¹⁰³ Abid Süreyya, *Gazi Nurettin Paşa Hazretlerinin Tercüme-i Hali*, İstanbul, 1339, s. 8.

¹⁰⁴ Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, Cilt: III, Ks. 3, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1983, s. 129.

¹⁰⁵ Necati Fahri Taş, *Nurettin Paşa*, s. 40.

¹⁰⁶ *Gnkur. ATASE Daire Bşk.lığı Arşivi*, Kls: 3644, Ds: 35, F: 1-23.

¹⁰⁷ Necati Fahri Taş, *Nurettin Paşa*, s. 40.

¹⁰⁸ *BOA., İ-HB.*, nr: 180/27, 7 K.sani 1331 / 20 Ocak 1916.

¹⁰⁹ Charles Townshend, *My Campaign..*, s. 263; Charles Townshend, *Irak Seferim..*, s. 332; Altı maddelik bu uzunca telgrafın Türkçe metni için bkz. Charles V. F. Townshend, *Irak Seferi ve Esaret*, s. 448-450.

Yeni İngiliz taarruzu 8 Mart'ta başladı. General Aylmer,¹¹⁰ Türk kuvvetlerinin arkasından ayrı kollarla saldırmaya karar verdi. İngilizlerin hedefi bölgeye hakim bulunan Sabis Tepesi'ydi. Türk birlikleri Sabis Tepesi ve çevresinde savunma tedbirleri aldı. Türkler sayıca az olmalarına rağmen, düşmana karşı uyguladıkları yanıtma ve aldatma yöntemleriyle üstün İngiliz kuvvetlerine karşı başarılı olmuşlardı. İngiliz komutanı General Aylmer, başarısızlıklarından dolayı planladığı yeni bir saldırı teşebbüsünü iptal etti. Yoğun geçen çarpışmalardan sonra 9 Mart'ta İngiliz birlikleri bölgeden çekilmek zorunda kaldı.¹¹¹ Sabis muharebesi denilen bu çarpışmanın ardından 35. Türk Tümeni Beytiisa bölgesini ele geçirdi. Sabis muharebesi sırasında, 13. Kolordu Komutanı Kurmay Yarbay Ali İhsan (Sabis) büyük gayretler göstererek zaferde önemli pay sahibi olmuştur. Bu muharebelerde nehir geçiş harekâtı nokta-i nazarından bakıldığında Osmanlı ordusuna bağlı İnşaat-İstihkam birliklerinde görev yapan köprücüler muharebelerin seyri açısından önemli başarılarla imza atmışlardır.¹¹²

Irak cephesi Komutanı Halil Bey, Kutü'l-amare'de mahsur kalan General Townshend'e 10 Mart 1916 tarihinde gönderdiği mektubunda kibarca hitaplarda bulunarak Türk ordusuna teslim olmasını teklif etmiş;¹¹³ ancak bu teklif, Townshend tarafından kabul edilmemiştir.

VI. Ordu Komutanı Goltz Paşa, 13 Mart 1916 tarihinde Kutü'l-amare kuşatmasında cesaret ve gayretleriyle savaşan Irak Ordusu subay ve erlerinin kahramanlıklarını takdirle karşıladığını yayınladığı mesajında şu övgü dolu cümlelerle belirtmiştir:

"Irak Zâbitânı ve Askerleri!... Bu günlerdeki tavır ve hareketiniz, 40 sene evvel Plevne, Şıpkı ve Alacadağ'ında bütün dünya tarihlerine şan vermiş olan ecdadınızınkinin aynıdır. Milletinin büyüklüğü ve şanı için muharebe etmiş olan en cesur Osmanlı muhâripleri arasında siz dahi sayılacaksınız, isminiz unutulmayacaktır. Muzafferiyetinizi haber alan vatanınız, sizleri minnet ve şükranla yad edecektir... Kütü'l-amare henüz düşmedi ve düşman mukaddes Osmânlı toprağundan daha tard edilmedi. Bu cihâd-ı mukaddesin size yüklediği vazifenin tamâmen çözümlenmesi için büyük bir metânete, birçok fedâkârlıklara ve yeni yeni muzafferiyetlere lüzüm vardır. Bu aslı görevi de yine Osmânlılığa lâyık bir sûrette ifâ edeceğinizi biliyorum. Cenâb-ı Allah yardımcınız olsun!"¹¹⁴

Bu sırada General Townshend, koşum hayvanlarını 1100 kadar at ve kartırı kestirip etlerini yedirmek suretiyle 7 Nisan'a kadar dayanabileceğini bil-

¹¹⁰ General Fenton John Aylmer, 1862'de İngiltere'de doğmuş, Irak cephesinde görev almış daha sonra İngiliz Kraliyet ordusunda komutanlık yapmış, 1935'de ölmüştür.

¹¹¹ Tanin, 14 Mart 1916.

¹¹² Gnkur. ATASE Daire Bşk.lığı Arşivi, BDH, Kls: 3612, Ds: 42, F: 42-1.

¹¹³ Halil Kut, *Kütü'l-amare Kahramanı Halil Kut Paşa'nın Hatıraları*, Yay. Haz. Erhan Çiftçi, Timaş Yay., İstanbul, 2015, s. 156.

¹¹⁴ Gnkur. ATASE Daire Bşk.lığı Arşivi, BDH, Klasör: 3612, Dosya: 40, Fihrist: 9-18. Ayrıca bkz. *Aynı Arşiv*; Klasör: 3649, Dosya: 151, Fihrist: 211-34; Zekerîya Türkmen, (Editör), *Kut'lu Bir Zafer 1916'dan 2016'ya 100'üncü Yılında Kutü'l-Amare Zaferi*, s. 53.

dirdi. Ayrıca her askere verilecek olan ekmek ve et istihkakını yeniden hesap ettirmiştir. Gıda sıkıntısının giderilmesi gerekiyordu; bundan dolayı Kut'ta mahsur kalanların kurtarılmasına yönelik taarruz harekâtının geciktirilmeden yapılması zarureti İngiliz karargâhının birinci öncelikli konusuydu.¹¹⁵

İngilizler General Townshend'i kurtarmak için yeni bir taarruzu 5 Nisan 1916'da başlattılar. Türk komutanlığı Sinaiyat ve Felahiye'de savunma tertibatı aldı. 7. İngiliz Tümeninin 6 Nisan'da başlatıp Sinaiyat'a yönelttiği İkinci Felahiye Muharebesi'yle başlatılan taarruzda İngilizlere büyük kayıplar verdirilerek geri püskürtüldü. İngilizler 9 Nisan'da tekrar hücumla kalkıştılar ancak başarılı olamadılar. Üçüncü Felahiye muharebesinin başarısızlığının ardından İngiliz komutanlığı nehrin güneyinden sonuç almaya karar verdi. 12 Nisan'dan 15 Nisan'a kadar Türk mevziilerine taarruz eden İngilizler bir sonuç alamadılar. Hatta Halil Paşa, General Townshend'e gönderdiği bir mektupta Felahiye'de 7.000 kişi kaybeden İngilizlerin zor duruma düştüklerini, kendisinin de boş yere uğraşmayıp teslim olması gerektiğini hatırlatmıştır. Ancak Townshend bu teklife olumsuz cevap vermiştir.¹¹⁶ 18-19 Nisan gecesi Goltz, Bağdat'ta tifüsten vefat etmiş, cenazesi önce Bağdat'ta Dicle kıyısına gömülmüş, daha sonra İstanbul'a getirilerek 24 Haziran 1916'da Tarabya sırtlarındaki Alman elçiliği bahçesine defnedilmiştir.¹¹⁷

Mirliva Halil Paşa: VI. Ordu Komutanı ve Kutü'l-amare Kuşatması

Bu sırada rütbesi tuğgeneralliğe yükseltelen Kurmay Albay Halil Bey, artık Halil Paşa olarak VI. Ordu Komutanlığına atanmıştır.¹¹⁸ Halil Paşa bu sırada Townshend'e tekrar teslim olması yolunda bir mektup göndermiş, Townshend yazdığı cevapta teslim olmak istemediğini bir kez daha belirtmiştir. Townshend askerlerine yayımlandığı emirde ellerinde dayanacak malzemelerinin olduğunu, tarihi bir görevi yerine getirdiklerini, ayrıca yiyecek konusunda endişeye mahal olmadığını yemek için 3.000 kadar canlı hayvanlarının (çoğunluğu at, çok azı deve) bulunduğunu bildirmiştir.¹¹⁹ Ancak yine de Hint kökenli askerler et yemediklerinden bünyeleri her geçen gün daha da zayıflamıştır. Townshend, Hind kökenli askerlerin at eti yemeleri konusunda Hindistan'daki İslam ulemasından, diğer dinlere mensup yetkililerden de icazet alarak askerlere bunları tebliğ ederek et yemeleri konusunda ikna etmeye çalışmıştır.¹²⁰

Fındıklılı Yüzbaşı Mehmet Muzaffer, III. Felahiye Muharebesi ve Şehadeti

Kütü'l-amare Kalesi önünde yer alan siperlerde ve daha da güneyde İngiliz birlikleriyle muharebeler zaman zaman devam etmiştir. Bu muharebe-

¹¹⁵ Charles V. F. Townshend, *Irak Seferi ve Esaret*, s. 497-498.

¹¹⁶ Charles V. F. Townshend, *Irak Seferi ve Esaret*, s. 500-501.

¹¹⁷ *Golç Paşa'nın Hatıratı, İstanbul'da (1914-1915); Irak ve İran'da (1915-1916)*, s. 66-67. Edward J. Erickson, *Size Ölmeyi Emrediyorum! Birinci Dünya Savaşında Osmanlı Ordusu*, s. 213.

¹¹⁸ *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Irak-İran Cephesi*, 1979/ III-1: 834.

¹¹⁹ Tarık Saygı, *Aynı eser*, s. 103-104.

¹²⁰ Charles V. F. Townshend, *Irak Seferi ve Esaret*, s. 553-557.

lerde bazen ibret verici olaylar da yaşanmıştır. Nitekim 9 Nisan 1916 tarihinde Üçüncü Felahiye Muharebesi esnasında İngilizlerle Türkler arasında çok kanlı çarpışmalar olmuştur. Bu muharebelerde 18. Kolorduya bağlı Türk ordusundan 51. Tümen, 9. Alay 9. Piyade Bölük komutanı Yüzbaşı Fındıklılı Mehmet Muzaffer Efendi, boğazından aldığı ağır bir kurşun yarasıyla aşırı kan kaybıyla dizlerinin üzerine yığılır kalır. Konuşamayacak kadar yarası derin ve aşırı derecede kan kaybetmektedir.

Emir eri Mehmet'ten işaret diliyle kâğıt kalem ister. Kendisini çaresizlik ve şaşkınlıkla izlemekte olan emir eri Mehmet'in gözleri önünde kalemin ucunu boğazından oluk oluk akan kızıl kana batırır ve ceketinin üst cebinden çıkardığı sarı zarfın üstüne yazmaya başlar. İlk cümlesinde kible ne tarafta diye yazdıktan sonra kelime-i tevhidi yazar. Yüzbaşı Mehmet Muzaffer Efendi bir yandan da dudaklarını kıvıldatarak kelime-i şahadet getirirken, kibleye yöneltilir ve zarfın diğer yüzüne de al kanıyla 9. Piyade Bölüğüne son emrini yazar: "*Bölük intikamını alsın!*" Muharebenin o en şiddetli anında Bölük Komutanı Yüzbaşı Fındıklılı Mehmet Muzaffer Efendi'nin son emri yüksek sesle askere okunur. Emri aldıktan sonra coşan Mehmetçik arslanlar gibi İngiliz birliklerinin üzerine atılır ve şehit komutanları Mehmet Muzaffer'in intikamını alır.¹²¹ Mezarı Kutü'l-amare şehitliğinde bulunan Yüzbaşı Mehmet Muzaffer, Çanakkale muharebelerine de katılmış bir kahramandır. "*Bedeli Çanakkale'de altun olarak ödenecektir*" cümlesi yazılı olan 100 liralık banknotu sanat-kâr bir üslupla yapan kişi olduğu değerlendirilmektedir.¹²²

İngilizlerin Kutü'l-amare'ye ikmal maddesi gönderme girişimleri başarısız oldu. İngiliz makamlarınca Kutü'l-amare'de mahsur kalan orduya götürülmek üzere yiyecek yüklü bir gemi hazırlanmıştır. "*Julnar*" adındaki geminin yükü 23 Nisan günü hazır edilmiş, 24 Nisan 1916 günü 5.000 askeri iki ay süreyle besleyecek 270 tonluk erzak yüküyle Felahiye'den yola çıkarılmıştır.¹²³ Sınaiyat mevkiinde şiddetli Türk ateşine maruz kalan geminin süvarisi hayatını kaybetmiş fakat buna rağmen yoluna devam etmeye çalışan gemi, Makasis karşısında bir kabloya çarparak karaya oturmuştur. Türkler bu gemiye daha sonra "*Kendi Gelen*" adını vermişlerdir.¹²⁴ Adı geçen geminin isim levhası bugün İstanbul'da Harbiye Askerî Müzesi'nde sergilenmektedir. Bütün bunlardan sonra bir türlü başarılı olamayan İngiliz Irak Ordusu Komutanlığınca, General Townshend'in kurtarılması için müzakerelere başlanmasına karar verilmiştir. Bu arada mukavemeti biraz daha uzatabilmek amacıyla uçaklarla

¹²¹ VI. Ordu Komutanı Halil Paşa, 11 Temmuz 1916 tarihinde Yüzbaşı Mehmet Muzaffer için yayınladığı özel bildirisinde; "*Mehmet Muzaffer Efendi'nin bu yüce davranışı yani bir Türk subayının örnek maneviyatı olan o kanlı beyaz zarf, Askerî Müze'ye gönderilmiş, Türk çocuklarına ve gelecek nesillere, cevher değerinde bir miras olmuştur. Yaşayan ölülerin mirasları içinde bu zarf da yaşayacak, daima yükselmeye teşvik ve milletin iftihar etmesi için bir belge olarak kalacaktır*" demiştir. Bkz. Metin Soylu, *Yüzbaşı Mehmet Muzaffer*, Truva Yay., İstanbul, 2012, s. 1-170; Tanık Saygı, *Aynı eser*, s. 104.

¹²² Zekerîya Türkmen, (Editör), *Kut'lu Bir Zafer 1916'dan 2016'ya 100'üncü Yılında Kutü'l-Amare Zaferi*, s. 54.

¹²³ M. P., *Mons, Anzac and Kut*, Edward Arnold, London, 1919, pp. 223-226.

¹²⁴ Halil Kut, *Kütü'l-amare Kahramanı Halil Kut Paşa'nın Hatıraları*, s. 158.

Kutü'l-amare'ye yardım ulaştırılması gündeme gelmiş; İngilizler uçaklara yükledikleri yiyecek, giyecek gibi yardım malzemelerini havadan atmışlar, ancak Türk birliklerinden uçaklara ateş edilmesi üzerine istenen başarı sağlanamamış, hatta bir kısım un, şeker ve çikolata çuvaları Türk birliklerinin olduğu yerlere düşmüştür.¹²⁵ Türk ordusuna bağlı 103. Alay mıntikasına düşen un ve şekerle ekmek ve helva yapıp askere yedirilmiştir. Türkler bu esnada bir kaç İngiliz uçağını düşürmeyi de başarmışlardır. Dolayısıyla uçakla havadan yardım ulaştırma çabası da başarısızlıkla sonuçlanmıştır.¹²⁶

Halil Paşa'nın General Townshend ile Teslim Konusunu Görüşmesi

Kutü'l-amare'ye istenilen yardımın ulaştırılamaması üzerine İngilizlere tekrar teslim olmaları teklif edilmiştir. Bundan sonra Türk makamlarıyla yapılan görüşmelerde teslim şartlarının müzakeresine başlandı. General Townshend, Halil Paşa'ya gönderdiği mektupta Kutü'l-amare'yi savunanların bitkin durumda olduğunu belirterek on günlük yiyecek temini ve serbestçe gitmelerini talep etmiştir. Townshend ayrıca, topların tahribi ve tazminat konusunun da görüşülmesini istemiştir.¹²⁷

27 Nisan 1916 günü Kutü'l-amare'nin dört kilometre kadar yakınında bir yerde, Türk siperlerinin önünde öğleden önce saat 10.00 civarında VI. Ordu Komutanı Halil Bey ile General Townshend, görüşmüştür. Halil Bey bu görüşmeleri aynı gün Başkomutanlık vekâletine yazdığı telgrafta ayrıntılarıyla dile getirmiştir.¹²⁸ Bu görüşmeye dair ayrıntıları Halil Bey daha sonra yayımlanan hatıratında da ayrıntılı bir şekilde şöyle anlatmaktadır:

“Vakit geçirmeden müzakerelere başladık. Bana şu tekliflerde bulundu:

- 1. Dünya harbi devam ettiği müddetçe maiyetimden kimse ve ben, Türkiye aleyhinde hiçbir harekette bulunmayacağım.*
- 2. İngiliz kuvvetleri 40 top ve bilumum cephanelerini sağlam olarak Türklere verecektir.*
- 3. Arzu edeceğiniz herhangi bir bankaya adınıza yazılmış bir milyon İngiliz sterlinlik çek teslim edilecektir. Bu çekin verilmesine İngiliz hükümeti muvafakat etmektedir.*
- 4. Bu şartlar kabul edildiği takdirde, İngiliz kuvvetleri esir alınmayacak ve Basra istikametinde çekilmelerine olur verilecektir.”¹²⁹*

General Townshend'in bu teklifi Halil Paşa'yı çok sinirlendirmiştir. Hatıratında hissiyatını şu sözlerle dile getirmektedir: *“Bu teklif, herhalde başka şart-*

¹²⁵ Charles V. F. Townshend, *Irak Seferi ve Esaret*, s. 559-561.

¹²⁶ Ali İhsan Sabis, *Harp Hatıralarım*, Cilt: II, Nehir Yay., İstanbul, 1991, s. 166.

¹²⁷ Charles Townshend, *Irak Seferi ve Esaret*, Yeditepe Yay., İstanbul, 2007, s. 570.

¹²⁸ *Gnkur ATASE Daire Bşk.lığı Arşivi*, BDH, nr: 198, Kıs: 278, Ds: 834, F: 55-3, 55-3a. General Townshend, Halil Paşa'nın aksine hatıratında bu görüşmenin 27 Nisan'da değil de, 26 Nisan günü yapıldığını belirtir. Krş. Charles V. F. Townshend, *Irak Seferi ve Esaret*, s. 569. Öte yandan Edward J. Erickson ise 27 Nisan'da yapıldığını belirtir. Bkz. *Size Ölmeyi Emrediyorum! Birinci Dünya Savaşında Osmanlı Ordusu*, s. 213.

¹²⁹ Taylan Sorgun, *Aynı eser*, s. 185; Ayrıca bkz. Zekeriya Türkmen, “Birinci Dünya Harbi'nde Irak Cephesinde Türk-İngiliz Mücadelesi”, *1914'ten 2014'e 100'üncü Yılında Birinci Dünya Savaşı'nı Anlamak, 20-21 Kasım 2014, Uluslararası Sempozyum Bildirileri*, s. 420.

lar içinde yapılıysaydı tek cevap, silahımın namlusundan çıkacak tek bir kurşun olurdu.” Bundan sonra Halil Bey, General Townshend’e şunları söylemiştir:

“General, beş aydır sizinle, Aylmer ve Gorringe orduları ile dövüşüyorum. Türk ordularının maneviyatları için sizin ve ordunuzun esaretinin zarureti hasıl olmuştur. İngiliz yapısı top, tüfek ve cephane de bizim ordularımızın modellerine uymaz, bu itibarla bana lazım değildir, serbestçe imha edebilirsiniz. Daha sonra benim tarafımdan en ufak bir saldırıya uğramanız ihtimali de olamaz. Şahsıma teklif edilen bir milyon sterlinlik çek meselesini de bir latife olarak telakki ediyorum... Biliyorsunuz Baltacı Mehmet Paşa (Prut Savaşında Rus Çarlığı II. Katerina’dan rüşvet alıp da Büyük Petro’nun 160000 kişilik Osmanlı ordusundan kendisini ve ordusunu kurtarması olayını hatırlatarak) devirleri çok geride kaldı. Biz Baltacı değil, kazmacıyız!”¹³⁰

Bu sırada Türk tarafına Ortadoğu bölgesinde faaliyetlerini sürdüren İngilizlerin ünlü casusu Lawrance’ın geldiği haber verilmiştir. Yeni bir teklifle gelen Lawrance’ın şartları şöyledir: Daha önce konuşulduğu gibi birinci ve ikinci maddeler aynen tekrarlanmış, çek ile ilgili olan madde: “Türkiye hükümeti namına iki milyon İngiliz sterlini.” şekline dönüştürülmüştür. İngilizlerin bu rüşvet teklifleri bir süre sonra İstanbul basınında da haber konusu yapılmıştır.¹³¹

Kütü'l-amare Zaferi ve General Charles Townshend'in Teslimi

Halil Bey iki milyon sterlinlik bu büyük rüşvet teklifini de reddetmiştir. 28 Nisan gecesi Kutü'l-amare Kalesi'nden gelen infilak sesleri ve alevler İngilizlerin ellerindeki cephaneleri imha ettiğini göstermekteydi. Öte yandan General Townshend, 29 Nisan günü Halil Bey'e gönderdiği mektubunda açlık ve diğer şartlardan dolayı teslim olmak zorunda kaldığını ifade ederken, İngiliz gurur ve kibirine rağmen Türklerin merhametine sığınmaktan başka çıkar yolun kalmadığını da ifşa etmekte idi.¹³² 29 Nisan günü Halil Bey, silahsız kalan

¹³⁰ Taylan Sorgun, *Aynı eser*, s. 185; Şükrü Kanatlı, *Aynı eser*, s. 26.

¹³¹ *Tasvir-i Efkâr Gazetesi*, 9 Mayıs 1916.

¹³² General Townshend 29 Nisan 1916 günü VI. Ordu Komutanı Halil Bey'e gönderdiği teslim mektubunda şunları yazmıştır: “Efendim Hazretleri! Açlık bizi terk-i silâha icbâr ediyor. Zât-ı âlilerin “Sizin cesür askerleriniz bizim samîmî ve kıymet-dâr misâfirlerimiz olacaktır.” hitâb-ı te’vîdiyle tev-sîk ettiğiniz kahraman askerlerimi size teslim hâzırım. Efrâd-ı askerîyyem uhde-i icrâsına mevdu’ olan vazîfeyi yapmış olduğu cihetle kerîm ve semâvet-perver olunuz. Siz, askerlerimi Selmanpak Muhârebesi’nde, ric’at zamânlarında, beş ay devâm eden Kütü’l-amare muhâsarasında -ki ben burada sizin ablukanızı yarmak için sevk-ül-ceyşî bir rol oynadım ve bu Irak’a kuvve-i imdâdiyyenin vusûlünü te’min etdim.- görmüşsünüzdür. Askerlerimin vazîfesini nasıl ifâ ettiğini görmüşsünüzdür. Târih-i harb-i askerî bir fasl-ı mahsûsî ile bu mes’eleyle te’vîd edecektir. İcâb eden tertîbât ve tafsilâtı tanzim etmek üzere zâbitânımdan Yüzbaşı (Morlenâ) ile Binbaşı (Glaferist)’i gönderiyorum. İcâb eden şerâit ihzâr edildikten sonra sizin karâr-gâhınıza gelmek ve Kütü’l-amare’yi teslim etmek husûsunda hâzırım. Fakat erzâkın sevkini tesrî’ etmenizi ricâ’ ve temennî eylerim. Size; refâkatimde bulunan tabîm ile ser-tabibinizin hasta-hânemi ziyâret etmesini ve orada bulunan efrâd-ı askerîyyemden ba’zılarının kolsuz ve ayaksız ve ba’zılarının da “fesâd-ı-dem”den musâb olduğunu görmesini teklif ediyorum. Bunları esîr-i harb olarak almağa heves-kâr olduğunuzu farz etmem. Bunlar için en iyi tarihin mecrûh ve yaralıların Hindistan’a sevkî olacağı kanâatindeyim. Londra’da bulunan Erkân-ı Harb Reîsi bana mübâdele-i üserâ için me’zûniyyet verdi. Muhârib efrâdımdan ser-best bırakılacak mîkdârda Mısır ve Hindistan’da bulunan Türk üserâ-yı askerîyyesine ser-best verilecektir. En yüksek ihtirâmâtımı kabûl ediniz. İmzâ’ Ferik Ceneral Tavzend 6’ncı Furka ve Kütü’l-amare

İngilizlerin Araplara karşı korunması için 3. Piyade Alay Komutanı Albay Nazmi'yi (Solok) görevlendirmiştir. 3. Piyade Alayı bandonun çaldığı marşlar eşliğinde Kutü'l-amare Kalesi'ne girmiştir.¹³³ Alayla birlikte şehre giren Halil Bey daha sonra General Townshend'in karargâhına gitmiştir. Bu sırada General Townshend birliklerine yayınladığı veda mesajında şunları ifade etmiştir:

"Kut'taki muhafızlarımızı almak üzere bir Türk alayı yaklaşmaktadır. Hem kalenin, hem şehrin üzerine beyaz bayrağı çektim. Taburlar saat 2'de Şumran yakınındaki kampa girmeye başlıyorlar. Biz telsizi yavaşça imha ediyoruz ki, bu iş yapılmaya değer. Kut'tan bütün gemiler ve istasyonlara elveda ve hepinize iyi şanslar. 13.35."¹³⁴

Halil Bey, Generalin teslim alınış hikâyesini şöyle özetlemektedir:¹³⁵

"Kurmaylarla beraber şehre girdim ve doğruca General Townshend'in karargâhına gittim. Generalin odasında hazırlanmış bir masa vardı. Masanın üzerine Generalin kılıcı ve iki revolveri konulmuştu. Yani bir askerin şanı ve şerefi. Savaşın kaderidir bu, esir komutanlar bu acıya dayanmak zorunda kalmışlardır. Teslim olan orduların ya da birliklerin komutanları bunları parçalayarak ya da sağlam bir şekilde teslim etmek zorundadırlar."

Silahları aldım ve tekrar General'e uzattım:

"General, uzun zaman şan ve şerefle kullanılan bu silahlar yine sahibine aittir..." dedim. General, gözleri yaşararak silahlarını geri alırken:

"İngiltere hükümeti bana bir ay dayandığım takdirde kurtarılacağımı vaad etmişti. Ben beş ay dayandım ve fakat ne yazık ki, verilen söz tutulmadı " demiştir. Bunun üzerine Halil Paşa:

"Generalim! Siz ordunuzun ve milletinizin şerefini tamamen müdafaa ettiniz. Durumunuz kısmen, Plevne'deki Gazi Osman Paşa'nın durumudur. Sizi harp esiri olarak kabul etmiyorum. Türk milletinin misafirisiniz. Rus çarı yanında Osman Paşa ne muamele gördüyse, siz de Türkiye'de aynı muameleyi göreceksiniz" karşılığını vermiştir. General Townshend teslim olduktan sonra kendisine son derece kibar davranılmış, bir esir komutan gibi değil de, misafir gibi karşılanmıştır. O da Halil Paşa'ya gönderdiği kısa notta: *"Aziz Generalim, gayet müteessir ve minnettârim. Bana karşı iyiliğinizi hiçbir zaman unutamayacağım. Şarl Tavzent"* ifadeleriyle memnuniyetini belirtmiştir.¹³⁶

O dönemde Irak cephesinde 3. Alay 3. Bölük Komutanı olarak görevli bulunan Üsteğmen Şükrü (Orgeneral Kanatlı) o günü hatıratında şöyle anlatmaktadır:

Kuwe-i Askeriyyesi Kumandanı. Bkz. *Gnkur. ATASE Daire Bşk.lığı Arşivi*, BDH, Kls: 549, Ds: 2133, F: 15, 15-1. Zekeriya Türkmen, (Editör), *Kut'lu Bir Zafer 1916'dan 2016'ya 100'üncü Yılında Kutü'l-Amare Zaferi*, s. 56-57.

¹³³ İkdâm, 13 Mayıs 1916. Ayrıca bkz. Major Charles H Barber, *Besieged in Kut-and After*, pp. 218-257.

¹³⁴ *Gnkur. ATASE Daire Bşk.lığı Arşivi*, BDH Fotoğraf Albümü, Albüm No: 7, Fotoğraf: 109.

¹³⁵ Zekeriya Türkmen, "Birinci Dünya Harbi'nde Irak Cephesinde Türk-İngiliz Mücadelesi", *1914'ten 2014'e 100'üncü Yılında Birinci Dünya Savaşı'nı Anlamak, 20-21 Kasım 2014, Uluslararası Sempozyum Bildirileri*, s. 422.

¹³⁶ *Gnkur. ATASE Daire Bşk.lığı Arşivi*, BDH, Kls: 4472, Ds: 649, F: 6, 6-10.

“...İngiliz birliklerinin iâşe durumlarının iyi olmadığı bilindiğinden tesliminden hemen sonra onlara tarafımızdan koyun eti ve diğer yiyecek maddeleri gönderildi. Çok duygulandılar. En büyük sıkıntılarında biri de sigara idi. Bol bol tütün ve sigara verdik. Beni General Townshend’in karargâhına, öğle yemeğine çağırıldılar. O gün öğle yemeğinde at eti ve suyuna çorba yapmışlardı. At eti biraz ekşimtrak oluyordu. O günden itibaren yemekleri, tarafımızdan yollanan iâşe maddeleriyle yapmaya başladılar...”¹³⁷

VI. Ordu Komutanı Halil Paşa’nın Kut Bayramı Mesajı

Bu zaferden sonra bir üst rütbeye terfi ederek mirliva (tuğgeneral) olan Halil Paşa, Kutü'l-amare’nin Türklerin eline geçtiği 29 Nisan 1916 günü VI. Ordu’ya tarihî mesajını yayınladı:

On Sekizinci Kolordu Komutanlığına

Orduma:

“Arslanlar!

1. Bütün Türklere şeref ve şân, İngilizlere kara meydan olan şu kızgın toprağın güneşli semasında şehitlerimizin ruhları sevinçle gülerek uçarken, ben de hepinizin pâk alınlarından öperek cümlelerinizi tebrik ediyorum.

2. Bize 200 seneden beri tarihimizde okunmayan bir olayı kaydettiren Cenâb-ı Allah’a şükrederim. Allah’ın büyüklüğüne bakınız ki, 1500 senelik İngiliz Devleti’nin tarihine bu olayı ilk defa yazdıran Türk süngüsü oldu. İki senedir devam eden Cihan Harbi böyle parlak bir olay daha göstermemiştir.

3. Ordum gerek Kut karşısında ve gerekse Kut’u kurtarmaya gelen ordular karşısında 350 subay ve 10.000 erini şehit vermiştir. Fakat buna karşılık bugün Kut’ta 5 general, 481 subay ve 13.300 er teslim alıyorum.¹³⁸ Bu teslim aldığımız orduyu kurtarmaya gelen İngiliz kuvvetleri de 30.000 zayıat vererek geri dönmüşlerdir.

4. Şu iki farka bakılınca, cihanı hayretlere düşürecek kadar büyük bir fark görülür. Tarih bu olayı yazmak için kelime bulmakta zorluk çekecektir.

5. İşte Türk sebatının İngiliz inadını kırdığı birinci zaferi Çanakkale’de, ikinci zaferi burada görüyoruz.

6. Yalnız süngü ve göğsümüzle kazandığımız bu zafer yeni gelişen savaş durumumuz karşısında gelecekteki başarılarımızın parlak bir başlangıctır.

Bugüne “Kut Bayramı” adını veriyorum. Ordumun her ferdi, her yıl bugünü kutlarken şehitlerimize Yasınlar, Tebarekeler, Fatihalar okusunlar.

¹³⁷ Şükrü Kanatlı, *Aynı eser*, s. 27.

¹³⁸ Kut muhasarası sırasında İngilizlerden alınan esirlerin sayısı Townshend’in verdiği rakamlara göre 5 General, 232 İngiliz subayı, 2.592 İngiliz askeri, 204 Hint subayı, 6.988 Hintli ve diğer askerler, 3.248 silahsız kişi olmak üzere toplam 13.309 kişidir. Bkz. Charles V. F. Townshend, *Irak Seferim*, Çev. Tarih-i Askeri Encümeni, Matbaa-yı Askeriye, İstanbul, 1327, s. 428.

*Şühedamız ebedî hayatta göklerde kızıl kan(at)lar ile uçarken, gazilerimiz
de gelecekteki zaferlerimizin bekçileri olsunlar!*

VI. Ordu Kumandan Vekili,
Mirliva Halil”¹³⁹

18. Kolordu Komutanı Albay Kâzım Karabekir de bu sırada yayımladığı emirde, 29 Nisan 1916’da 51. Tümenin Selmanpak’ta kırdığı düşman sün-gülerinin enkazını bugün Kutü’l-amare’de toplattığını ve bu nedenle 51. Tü-men’in, 29 Nisan tarihini daimi bayram günü olarak anması gerektiğini söy-lemiştir.¹⁴⁰

Halil Paşa bu sırada Başkomutanlık Vekaletine gönderdiği raporda zafe-ri müjdeleyen şu ifadeyi kullanmıştır: “*Takriben beş aydan beri kahraman kıt’aatımızın tazyiki altında Kutü’l-ammare’de mahsûr kalan İngiliz Ordusu, nihâyet Ordû-yı Hümayûn’un kuvve-i kahiresine teslim-i seyf ve silâh etmeğe mecbûr olmuştur...*”¹⁴¹

Ayrıca Dahiliye Nezareti’ne gönderdiği bir başka telgrafta da, Kutü’l-amare Zaferi’nin müjdesini vermiş; bu büyük zaferin bütün ilgili devlet birimlerine ve kamuoyuna duyurulmasını istemiştir.¹⁴² Başkomutan Vekili Enver Paşa da Sivas karargâhından 17 Nisan 1332 (30 Nisan 1916) tarihinde gönderdiği uzunca telgrafında; “*Takriben beş aydan beri kahraman kıt’aatımızın tazyiki altında Kutü’l-amare’de mahsur kalan İngiliz Ordusu, nihayet Ordu-yı Hüma-yun’un kuvve-i kahiresine teslim-i seyf ü silah etmeye mecbur olmuştur...*”¹⁴³ dedikten sonra teslimin nasıl gerçekleştiğini ayrıntısıyla anlatmıştır.

İngiliz Gururunun Kırılması: Kutü’l-amare Esirleri

Halil Paşa, Kutü’l-amare’de İngilizlerden alınan ve Anadolu’ya sevk etmek durumunda olduğu esir birlikleri yürütmek istemedi; bu nedenle İngiliz General Gorringe’e bir mektup yazarak esirlerin hiç değilse yolun bir kısmını nehir gemileri ve trenlerle sevk edilebilmeleri için gerekli olan kömürün verilmesini istedi. General Gorringe cevabında: “*Bu kadar necip bir düşmanla çarpışmış olmaktan mutluyuz, ancak savaş halinde olduğumuzdan size kömür göndermemize maddeten imkân yoktur!*” diyerek bu talebi nazikçe reddetmiştir.¹⁴⁴

Halil Paşa, General Townshend’e esir olduktan sonra son derece medeni davrandı; onu bir esir gibi değil, bir misafir komutan gibi ağırladı. Bu konuda

¹³⁹ Gnkur ATASE Daire Bşk.lığı Arşivi, BDH, A-5/4579, Klasör: 4496, Dosya: H-35, Fihrist: 1-11; Ayrıca bkz. Gnkur ATASE Daire Bşk.lığı Arşivi, BDH, Kls: 4490, Ds: H-33, F: 1-56. Bu konuda yapılmış yayınlarda da bahse konu meşhur kutlama mesajı yer almıştır. Bkz. Taylan Sorgun, *Aynı eser*, s. 184-190; Ayrıca bkz. Halil Kut, *Kutü’l-amare Kahramanı Halil Kut Paşa’nın Hatıraları*, s. 163-164; Zekeriya Türkmen, (Editör), *Kut’lu Bir Zafer 1916’dan 2016’ya 100’üncü Yılında Kutü’l-Amare Zaferi*, s. 58-59.

¹⁴⁰ Yavuz Ölçen, *Aynı tez*, s. 58.

¹⁴¹ Gnkur ATASE Daire Bşk.lığı Arşivi, BDH, nr: 20, Kls: 59, F: 96-5, 96-6.

¹⁴² BOA, DH. KMS: 38 / 18, 16 Nisan 1332.

¹⁴³ BOA., BEO., Harbiye Giden nr: 330793, lef 1-2.

¹⁴⁴ Zekeriya Türkmen, “Birinci Dünya Harbi’nde Irak Cephesinde Türk-İngiliz Mücadelesi”, *1914’ten 2014’e 100’üncü Yılında Birinci Dünya Savaşı’nı Anlamak, 20-21 Kasım 2014, Uluslararası Sempozyum Bildirileri*, s. 424.

Başkomutanlık Vekâleti'yle de daima irtibat halinde idi; silah ve özel eşyalarını generale teslim etti.¹⁴⁵ Townshend ve kurmay heyetini bir nehir gemisine bindirdikten sonra askerî törenle Bağdat'a gönderdi, esir generali bu sahneler çok duygulandırmıştı. Tasvir-i Efkâr gazetesi 2 Mayıs 1916 tarihli sayısında şu haberi yazmıştır:

*“General Townshend ve maiyeti esna-yı esaretlerinde layık oldukları ihtiramat-ı askeriye'yi görmüşlerdir. General Townshend herhalde İngilizlerin en mahir ve kabiliyetli bir kumandanı idi. Townshend, hem müdafaada, hem de taarruzda kudret-i askeriyesini ispat için ve galip gelmek için her türlü maharet ve kudretini sarf eylemiştir...”*¹⁴⁶

Townshend Bağdat'ta iken İkdâm gazetesine verdiği röportajında Irak Cephesi'nde görev yapan Türk askerinin sabır, sebat ve dayanıklılığını överek anlatmıştır.¹⁴⁷

16. ve 17. tugayların erlerinden oluşan ilk esir kafilesi 30 Nisan 1916'da karadan üç süvari bölüğünün muhafızlığında Bağdat'a sevk edildi. Eşyaları vapurla gönderildi. Kutü'l-amare'de İngilizlerin 1.306 hasta ve yaralı askeri ile 694 hasta bakıcı ve yardımcı hizmet erleri vardı. 2 Mayıs 1916'da bu hasta ve yaralılar İngiliz hasta vapurları ile kendilerine iade edilmiştir. Bu hareket tarzı, Türklerin hasta ve yaralılara gösterdiği şefkat ve şerefli davranışa ibret verici bir örnektir.¹⁴⁸ Halil Paşa İngiliz esirlerine herhangi bir zarar verilmemesi için elinden gelen çabayı göstermiştir. Ancak ulaşım ve sağlık koşullarının elverişsizliğinden dolayı esirlerin bir bölümü esaret sırasında hayatını kaybetmiştir.¹⁴⁹ İngiliz Ordusu'ndan alınan esirler ülkenin değişik yerlerindeki (Bursa, Afyon, Kastamonu ve İstanbul gibi) esir kamplarına gönderilmişlerdir.¹⁵⁰

İngiltere kamuoyu, esirlerin durumunu basından merakla takip etmiştir. Daily Mail, Daily Express, The Manchester Guardian, The Observer gibi gazetelerin muhabirleri, İngiltere'de özellikle Kutü'l-amare yenilgisi konusunda uygulanan sansürü de dikkate alarak İstanbul'dan gelen haber ve bilgileri çok hassas bir şekilde değerlendirmeye tabi tuttuktan sonra İngiliz kamuoyuna aktarmaya gayret etmişlerdir.¹⁵¹ General Townshend, Bağdat'tan başlayan 22

¹⁴⁵ Gnkur ATASE Daire Bşk.lüğü Arşivi, BDH, nr: 198, Kls: 278, Ds: 834, F: 55-2. Ayrıca bkz. Mücahit Özçelik, “Kutü'l-Ammare Esirleri”, *Unutulan Zafer: Kutü'l-Ammare, 100'üncü Yılında Yeniden Anlamak Sempozyumu Bildirileri*, 8 Mart 2016, Harp Akademileri K.lığı Stratejik Araştırmalar Enstitüsü Yay., İstanbul, 2016, s. 390-391.

¹⁴⁶ *Tasvir-i Efkâr*, “Kutü'l-amare'nin Zaptı Etrafından” başlıklı haber, 19 Nisan 1332 (2 Mayıs 1916).

¹⁴⁷ *İkdâm*, 17 Mayıs 1916.

¹⁴⁸ Şükrü Kanatlı, *Aynı eser*, s. 28.

¹⁴⁹ Erickson, Ronald Millar'ın (*Death of an Army, The Siege of Kut 1915-1916*, Boston, Houghton Mifflin, 19170) adlı çalışmasından etkilenecek İngiliz esirlerinin % 70'inin esarete hayatını yitirdiğini belirtir ki, bu rakam biz göre oldukça abartılı görünmektedir. Bkz. Edward J. Erickson, *Size Ölmeyi Emrediyorum! Birinci Dünya Savaşında Osmanlı Ordusu*, s. 214.

¹⁵⁰ Ramazan Sonat, “Birinci Dünya Savaşı Yıllarında Osmanlı Devleti'nin Muhasım Devlet Tebe'ası Politikası (1914-1918)”, *Tarihin Peşinde, Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Sayı: 11, Yıl: 2014, s. 259-290.

¹⁵¹ Ü. Gülsüm Polat, “*Esir Kut Komutanı Townshend'in İstanbul'a Getirilişi ve İngiliz Basınına Müdahale*”, *100. Yılında Birinci Dünya Savaşı Uluslararası Sempozyumu, 3-5 Kasım 2015, Budapeşte-Macaristan*, Atatürk Araştırma Merkezi Başkanlığı Yay., Ankara, 2015, s. 1015-1032.

günlük bir yolculuğun ardından 3 Haziran 1916 tarihinde İstanbul'a ulaşmış, kendisini Haydarpaşa Garı'nda dönemin I. Ordu Komutanı, Kurmay Başkanı ve Harbiye Nezareti'nden çok sayıda üst rütbeli subay karşılamıştır. Haydarpaşa'da bir deniz motoruna bindirilerek Heybeliada'daki daimi ikametgahına götürülmüş, iki yıldan fazla bir zaman burada kontrol altında hayatını sürdürmüştür.¹⁵² Townshend, Kutü'l-amare'deki askerî faaliyetlerini, yazmış olduğu eserlerde ayrıntılı bir şekilde vererek bir yerde tarihe karşı kendi savunmasını da yapmıştır; ancak bu harekât sırasında maiyetinde bulunanlar da yazdıkları eserlerle bu mühim olayı farklı bakış açılarıyla da olsa kamuoyunun bilgisine sunmuşlardır.¹⁵³

İngilizlerin, Kutü'l-amare'yi Türk Ordularının kuşatmasından kurtarmak için mücadele ettikleri dört ay zarfında 30.000 kişi kaybettiği bilinmektedir. İngilizlerin, diğer cepheler de hesaba katılırsa toplam zayıyatı 40.000 kişiye yaklaşmıştı. Aynı süre zarfında VI. Orduya bağlı birliklerdeki Türk subay ve erlerin toplam zayıyatı 350 subay ve 10.000 erden ibarettir. Türkler, İngilizlerden ayrıca iki tahrip edilmiş nehir gemisi, 40 adet otomobil, 3 adet uçak, 40 top, 25 makineli tüfek, 5.000 piyade tüfeği teslim almışlardır.¹⁵⁴ Tarihçi Briton Cooper Busch, İngilizlerin Kutü'l-amare'de düştüğü durumu: "Gösteri olarak başlayan sefer saldırıya, başarılı bir ilerleme de küçük düşürücü askerî bir başarısızlığa dönüştü,"¹⁵⁵ sözleriyle ifade etmiştir. Aslında ortaya çıkan sonuç itibarıyla değerlendirmek gerekirse, Kutü'l-amare Zaferi "İngiliz prestijinin Birinci Dünya Savaşında yediği en büyük darbeydi." demek daha doğru olacaktır.

Kütü'l-amare'de General Townshend ve ordusunun esir alınmasına yol açan askerî harekâtın hazırlayıcısı aslında Albay Nurettin Bey olmuştur. General Townshend'in bu zaferin büyüklüğünü ve şiddetini ifade ederken; "Kütü'l-amare ve cehennem eğer benim olsaydı, her halde Kutü'l-amare'yi satar, cehennemi muhafaza ederdim.." açıklamasında bulunduğu belirtilmektedir.¹⁵⁶

Kütü'l-Amare Zaferi'nin Sonuçları

Irak Cephesi'nde 29 Nisan 1916 tarihinde kazanılan Kutü'l-amare Zaferi, Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Ordusu'nun zor şartlar ve imkânsızlıklar içerisinde, Çanakkale'den sonra İngilizlere karşı kazandığı ve bir İngiliz tümenin bütün personeli ile birlikte esir alındığı eşsiz bir zaferdir. Kutü'l-amare veya kısa adıyla Kut Zaferi hem yerli, hem de yabancı basında geniş haberlere

¹⁵² Charles V. F. Townshend, *Mezopotamya Seferim, Kurna, Kutulamare ve Selmanpak Muharebeleri*, Çev. Gürol Koca, Türkiye İş Bankası Yay., İstanbul, 2012, s. 614.

¹⁵³ Major E. W. C. Sandes, *In Kut and Captivity, with the sixth Indian Division*, John Murray, London, 1919, pp. 8-488.

¹⁵⁴ *The New York Times*, 10 May 1916. Ayrıca bkz. Zekeriyâ Türkmen, "Birinci Dünya Savaşı'nda İngiltere'nin Basra Körfezi Kuzeyindeki Petrol Kaynaklarını Ele Geçirmeye (Irak Cephesi) Yönelik Askerî Harekâtı Çerçevesinde Türk Ordusunun Selmanpak ve Kutü'l-amare Zaferine Dair Bir Değerlendirme (6 Kasım 1914-29 Nisan 1916)", *100. Yılında Birinci Dünya Savaşı Uluslararası Sempozyumu, 3-5 Kasım 2015, Budapeşte- Macaristan*, Atatürk Araştırma Merkezi Başkanlığı Yay., Ankara, 2015, s. 156.

¹⁵⁵ Briton Cooper Busch, *Britain, India, and the Arabs 1914-1921*, University of California Press, California, 1971, p. 5.

¹⁵⁶ Mehmet Emin, *Selman-ı Pâk Meydan Muharebesi*, Cilt: II, İstanbul, 1337, s. 342.

konu olmuştur.¹⁵⁷ Kut Zaferi'ne uzanan süreç ve zafer, günümüzde de pek çok araştırmacıya ilham kaynağı olmaktadır.¹⁵⁸

Bu zafer, başta kendisini dünyanın rakipsiz en büyük gücü gören İngiltere olmak üzere bütün dünyada büyük yankı uyandırmıştır. İngiltere bu yenilgi-den sonra Irak Cephesi'nin devam etmesi konusunda tereddüde düşmüş ve altı ay süreyle savunmada kalarak Türk Birlikleri'ni rahatlatmıştır. Bugün beste ve güftesi elimizde olmasa da, o sırada Prusya Konningberg Askerî Orkestrası Müdürü Paul İvan tarafından bestelenen Kutü'l-amare Zaferi konulu marş, Osmanlı belgelerine göre Padişah V. Mehmet Reşat'a takdim edilmiştir.¹⁵⁹ Ancak yaptığımız araştırmada bu marşın ne güftesi, ne de bestesine rastlanmamıştır. Yapılan araştırmada Alman bestekârların belirtilen dönemde besteledikleri "Yaşasın Osmanlılar", "Gazi" ve "Türk Kahramanlığı" adında piyano ile çalınabilecek tarzda marşlar besteledikleri tespit edilmiştir.¹⁶⁰ Kut Zaferi, Anadolu ve Balkan şehirlerinde de kutlanmış, bununla ilgili yazılan tebrik telgrafları askerî ve mülkî erkâna gönderilmiştir.

Padişah tarafından Halil Paşa'ya muharebe altın imtiyaz madalyası tevcih edilmiş, Sabis Muharebeleri'ndeki başarısından dolayı 13. Kolordu komutanı Ali İhsan (Sabis) Bey tebrik edilirken, 1. Piyade Alayı Sancağı'na altın ve gümüş imtiyaz madalyası takılmıştır.¹⁶¹

Kutü'l-amare Zaferi Osmanlı Devleti'nin müttefiki Almanya'da da sevinçle karşılanmıştır. Alman Genelkurmay Başkanı General Falkenhayn, Başkomutan Vekili Enver Paşa'ya gönderdiği kutlama mesajında Halil Paşa ve ordusunu tebrik ettiği gibi Türklerle iftihar ettiklerini belirtmiştir.¹⁶² Enver Paşa'nın Kutü'l-amare Zaferi'yle ilgili telgrafı da mecliste okunmuştur.¹⁶³ Berlin sefaretiden bildirildiği üzere Alman imparatorunun emriyle Berlin'de Brandenburg kapısında törenler icra edilmiş, okullar bir gün tatil edilmiştir.¹⁶⁴ Almanlar bir yandan da bu zaferin payını kendilerine mal etme gayreti içerisindeydiler. Çünkü Kutü'l-amare Zaferi'nden kısa bir süre önce vefat eden General Von der Goltz'un yaptığı harekât planlarıyla bu sonuca ulaşıldığını belirtmektedirler.¹⁶⁵ İngiliz Hükûmeti ise kamuoyunun tepkisini azaltacak tarzda yayınlar yapmakta, Kutü'l-amare'yi savunmaları bir kahraman olarak göstermeye gayret etmektedir. Times gazetesinin 1 Mayıs 1916 tarihli nüshasında Kutü'l-a-

¹⁵⁷ *L'ami de L'ordre*: 2, 13 Mai 1916.

¹⁵⁸ Bu konuda son yıllarda yapılan bir araştırma için bkz. Nikolas Gardner, *The Siege of Kut-al-Amara: At War in Mesopotamia, 1915-1916*, Indiana University Press, Indianapolis, 2014.

¹⁵⁹ *BOA, İ-DUİT*: 16/91-2, 09.06.1916.

¹⁶⁰ Bu konuda bize Almanya'dan destek sağlayarak bu üç marşı tespit edip de bize gönderen değerli araştırmacı Rehan Gündoğmuş Bey'e teşekkür ederim. Bu marşları Batı Müziği formunda bestelenmiş eserlerdir. (Y.N.) Ayrıca bkz. Zekeriya Türkmen, (Editör), *Kut'lu Bir Zafer 1916'dan 2016'ya 100'üncü Yılında Kutü'l-Amare Zaferi*, s. 61-62.

¹⁶¹ Ali İhsan Sabis, *Harp Hatıralarım*, Cilt: 1/2, s. 176-177.

¹⁶² *İkdam*, 3 Mayıs 1916.

¹⁶³ *İkdam*, 2 Mayıs 1916; Tark Saygı, *Aynı eser*, s. 123-124.

¹⁶⁴ *BOA., HR. SYS.*, Ds: 2420, Gömlek: 28, 06 Mayıs 1916.

¹⁶⁵ Tark Saygı, *Aynı eser*, s. 126-127.

mare'yi elde tutmak yerine Bağdat'ı almak için serserice başlatılmış olan askerî harekâtın büyük bir hezimetle neticlendiği ifade edilirken, bu kötü gidişin İngiliz halkını derinden üzdüğü belirtilmekte sonra bundan İngiliz idareci ve askerlerinin gereken dersleri almaları hususuna dikkat çekilmekte idi.¹⁶⁶

Kutü'l-Amare Zaferi'nden Sonra Irak Cephesindeki Gelişmeler

1916 yılı sonlarına kadar geçen sürede Irak Cephesi'nde her iki taraf karşılıklı olarak buldukları yeri şimdilik muhafaza etmeyi yeterli gördüler. İngilizler Kutü'l-amare'deki acı yenilginin ardından Mezopotamya Ordusu komuta kademesinde değişikliğe giderek hırslı bir kişilik yapısında olan General Sir Stanley Maude'yi atadıkları gibi Maude'yi takviye için Dicle ve Fırat vadilerine iki tümen daha gönderdiler. Ancak Kutü'l-amare'de İngiliz kuvvetlerinin teslimi ile bölgede Türkler lehine kurulan dengeden pek fazla istifade edilemedi.¹⁶⁷

Yaz sıcaklarının başlamasıyla İngilizlerin yeni kuvvetler temin etseler bile uzun müddet harekete geçemeyecekleri fikrinden yola çıkılarak Almanların talebi ve Enver Paşa'nın emriyle 13. Kolordu'nun öncelikle 6. Tümeni Bağdat'tan, ardından diğer bağlı birlikleri Kutü'l-amare Cephesi'nden İran'a nakledildi. Önemli miktarda kuvvetin İran'a gönderilmesine gerekçe olarak İngilizlere yardım amacıyla İran'dan Hanikin'e doğru ilerleyen Rus Baratof Kolordusu'nun durdurulması gösterildi. Enver Paşa'nın Rusya'yı içerden çökertip İran üzerinden Afganistan yoluyla Türkistan'a ulaşma hayalleri ve Almanların da bu yolda teşvik ve tahrikleri bu kararın alınmasında etkili olmuştur. Böylece Irak Cephesi büyük ölçüde Osmanlı güçlerinden arındırılmış, önemli geçit ve kavşak noktalarının kontrolü zayıf bırakılmıştı. İngilizler, bölgede doğan bu boşluğu iyi değerlendirerek Basra'da beklettikleri Hindistan kuvvetleriyle ileri safta bulunan birliklerini takviye ettiler. Daha çetin şartlarda dayanabilmek içinde erzak ve mühimmat tedarikine önem verdiler. General Maude'un elinde süvari, topçu ve uçaklarla desteklenmiş olan beş piyade tümeni bulunuyordu. Ayrıca Dicle üzerinde kendisini destekleyecek bir nehir filosu da teşkil edilmişti. 1916 yılında yazı ve sonbaharı boyunca hazırlıklarını sürdüren General Maude'un muharip gücü, 107.000'i Hint ordusundan olmak üzere 166.000 personelden oluşuyordu.¹⁶⁸

Kutü'l-amare yenilgisinden yeterince ders alan İngilizler, Irak Cephesi'nde bütün hazırlıklarını tamamlayarak gerekli istihbari bilgileri değerlendirdikten sonra, ileri harekâta karar verdiler. İngilizler gerekli takviyeyi yaptıktan sonra Aralık 1916 tarihinde Kutü'l-amare Cephesi'nden geniş bir kuşatma harekâtıyla kuzeye doğru taarruza geçtiler. General Maude, Dicle Nehri'nin her iki yakasından güçlü birer kolordu ile ilerlemeye başladı. İngiliz Birlikleri yağmur

¹⁶⁶ Times gazetesinin bu haberi Osmanlı Hariciye Nezareti tarafından tercüme edilerek ilgili birimlere bilgi olarak da yazılmıştır. Bkz. BOA., HR. MA., nr: 1169/63.

¹⁶⁷ Zekeriya Türkmen, "Birinci Dünya Harbi'nde Irak Cephesinde Türk-İngiliz Mücadelesi", 1914'ten 2014'e 100'üncü Yılında Birinci Dünya Savaşı'nı Anlamak, 20-21 Kasım 2014, Uluslararası Sempozyum Bildirileri, s. 426.

¹⁶⁸ Edward J. Erickson, *Size Ölmeyi Emrediyorum! Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Ordusu*, s. 226.

mevsimi girdiğinden, ileri harekâtı güç bela sürdürebildiler; 17 Şubat 1917 tarihine gelindiğinde Kutü'l-amare'nin 20 kilometre güneyindeki Sinaiyat'a ancak ilerleyebildiler. İngilizlerin tedbirli bir stratejiyle ilerleyişini haber alan Halil Paşa da boş durmayı sür'atle birliklerini düzenlemeye gayret etmiştir.¹⁶⁹

İngilizlerin Irak Cephesi'ndeki Türk Savunma Hattı'nı kırmaları ancak 23 Şubat 1917'de mümkün olabilmıştır. General Maude'un taarruzları Şubat sonu Mart başında daha da şiddetli ve baskın tarzında devam etmiştir. 4-5 Mart'ta başlayan İngiliz Taarruzu'nu aldığı savunma tedbirleriyle durdurmayı amaçlayan Halil Paşa, umutsuzca direnmeye gayret etmesine rağmen güçlü İngiliz Ordusu karşısında daha fazla tutunamayacağını anlayınca kuzeye çekilmeye karar verdi. Mart başında şiddetini artıran İngiliz taarruzları karşısında Diyala ve Bağdat'ı koruyamayacağını anlayınca, isteksizce de olsa 11 Mart 1917 tarihinde Bağdat'ı boşalttı; İngiliz Kuvvetleri hiçbir mukavemetle karşılaşmadan şehri işgal etti.¹⁷⁰ Bağdat düştüğü tarihlerde VI. Ordu'da görevli bulunan Alman subaylarından Kurmay Binbaşı Paraguin; "*açlık Irak'ta Türklerin gücünü ispat etmelerine imkan vermemiştir.*" diyerek acıklı durumu ifade etmiştir. Binbaşı Paraguin 13 Mart 1918'de Erkân-ı Harbiye Reisi Von Seeckt'e gönderdiği raporda, Irak Cephesi'ndeki zorlukların askerî açıdan ziyade ekonomik zorluklardan ve lojistik takviye unsurlarının yetersizliğinden kaynaklandığını, elverişsiz yol ve iklim şartlarından dolayı uzak mesafelerdeki orduya iaşe temininde sıkıntıların giderilmesinin mümkün olmadığını belirlerken, Irak Cephesi'nde mağlubiyetin kaçınılmaz olduğunu dile getirmiştir.¹⁷¹

General Maude, muzaffer bir edayla 11 Mart 1917 tarihinde Bağdat'a girdi. Bağdat'ın işgali İngiliz kamuoyunda büyük yankı uyandırmış ve sevinçle karşılanmış; Kutü'l-amare yenilgisiyle sarsılan itibarlarının iade edildiğine inanmışlardır. Bağdat'ın düşmesi Irak Cephesi'ndeki büyük çözümlenin kara habercisi gibi kamuoyunda derin yankılar uyandırırken, VI. Ordu Komutanı Halil Paşa Musul'a çekilerek orada mevzilenmiştir.¹⁷²

1918 yılında Irak cephesinde karşılıklı siper savaşları devam etmiştir. 1918 Mart ayında hücumla geçen İngilizler Han Bağdat'ta Fırat üzerinde XVIII. Kolordu'yla yaptıkları muharebede Türk tarafına büyük kayıp verdirmelerine rağmen kesin sonuç alamayıp yaz döneminin geçmesini beklemişlerdir. İngiliz savaş kabinesi yaptığı değerlendirmede savaşın kısa bir süre sonra biteceğine hükmederek petrol kaynaklarına sahip olan Musul'un gecikmeyle de olsa ele geçirilmesini çıkarlarına uygun bularak Irak Cephesi'ndeki General Marshall'a 2 Ekim 1918'de nehir boyunca kuzeye Musul'a doğru ilerleme emri vermiştir. İngiliz süvarilerinin çevirme harekâtıyla arkadan kuşatılan Türk

¹⁶⁹ Edward J. Erickson, *Size Ölmeyi Emrediyorum! Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Ordusu*, s. 227.

¹⁷⁰ Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, Ankara, 1983, Cilt: 1/2. Kısım, s. 109-111; Sabit Duman, *Aynı eser*, s. 138-142.

¹⁷¹ Carl Mühlmann, *Aynı eser*, s. 230-231.

¹⁷² Zekerîya Türkmen, "Birinci Dünya Harbi'nde Irak Cephesinde Türk-İngiliz Mücadelesi", *1914'ten 2014'e 100'üncü Yılında Birinci Dünya Savaşı'nı Anlamak, 20-21 Kasım 2014, Uluslararası Sempozyum Bildirileri*, s. 429.

Kuvvetleri 30 Ekim 1918 tarihinde teslim olmak zorunda kalmıştır. İngiliz Süvari Tugayı, teslim olan Türk Dicle Grubu'ndan 11.322 esir, 51 top ele geçirmişlerdir.¹⁷³ İngilizlerin, 30 Ekim 1918 günü imzalanan Mondros Mütarekesi hükümlerine aykırı olarak da 1 Kasım günü Musul şehrini işgal etmeleri üzerine bir cephe kapanmıştır.¹⁷⁴

Kaynaklar

A. Arşiv Kaynakları

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA, Belge numaraları metin içinde verilmiştir).

Gnkur. ATASE Daire Bşk.lığı Arşivi (Belge numaraları metin içinde verilmiştir).

B. Yayımlanmış Belgeler ve Gazeteler

Askerî Tarih Belgeler Dergisi (ATB), Genelkurmay ATASE Daire Bşk.lığı Yay., Ankara, Ocak 2016, Sy: 137.

Musul Kerkükle İlgili Arşiv Belgeleri (1525-1919), Başbakanlık Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yay., Ankara 1993.

The Times, 6, 7 December 1915.

Western Daily Press, 7 December 1915.

Evening Telegraph, 10 January 1916.

The Daily Telegraph, 7 February 1916.

Tanin, 14 Mart, 4 Nisan 1916.

İkdam, 30 Nisan, 2-3, 13, 17 Mayıs 1916.

Tasvir-i Efkâr Gazetesi: 2, 9 Mayıs 1916.

The New York Times, 10 May 1916.

L'ami de L'ordre: 2, 13 Mai 1916.

C. Hatırat, Makale ve Araştırma Eserleri

ÂBİD SÜREYYA: *Gazi Nurettin Paşa Hazretlerinin Tercüme-i Hâli*, İstanbul 1339.

AHMET İZZET PAŞA: *Feryadım*, c. I, II, Nehir Y., İstanbul 1992.

ANDERSON, M.S.: *The Eastern Question 1774-1923*, London 1966.

ARI, Kemal: *Birinci Dünya Savaşı Kronolojisi*, Gnkur. ATASE Bşk.lığı Yay, Ankara 1997.

AVCI, Orhan: "Mütareke Döneminde Acemi Paşa", *Yedinci Askerî Tarih Semineri Bildirileri*, c. I, 1763-1938 Yılları Arasında Osmanlı İmparatorluğu ve Türkiye Cumhuriyeti'nde Ordu ve Toplum (25-27 Ekim 1999, İstanbul, Gnkur. ATASE Bşk.lığı Yay., Ankara 2000, s. 359.

¹⁷³ Edward J. Erickson, *Size Ölmeyi Emrediyorum! Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Ordusu*, s. 275.

¹⁷⁴ Türkiye, Musul-Kerkük ve Süleymaniye'yi Lozan'da başlayan süreci takiben 1926'daki Ankara antlaşmasıyla tamamen terk etmek zorunda bırakmış, dönemin Hariciye Vekili Tevfik Rüştü Bey'in ifadesiyle "bağrına taş basarak Musul'dan vazgeçmek" mecburiyetinde bırakılmıştır. Ayrıntı için bkz. Zekeriya Türkmen, *Musul Meselesi, Askerî Yönden Çözüm Arayışları*, Atatürk Araştırma Merkezi Başkanlığı Yay., Ankara, 2003.

- _____ : *Irak'ta Türk Ordusu 1914-1918*, Vadi Yay., Ankara 2004.
- _____ : "Irak'ta Türk Cephesi (1914-1918)", *Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti*, Editör: Ali Arslan-Mustafa Selçuk, Kitabevi Yay., İstanbul 2015, s. 207-227.
- _____ : "Birinci Dünya Savaşı'nda Irak Cephesinde Türk Askeri", *Savaş Tarihi Araştırmaları Uluslararası Kongresi, 100. Yılında 1. Dünya Savaşı ve Mirası Bildirileri*, c. 1, Editör: Halil Çetin - Lokman Erdemir, Çanakkale 2015, s. 347-370.
- BALKIŞ, B. - FIRAT N.: *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, Irak - İran Cephesi*, C. 3, Kısım 1., Gnkur. ATASE Bşk.lığı Yayınları, Ankara 1979.
- BARBER, Major Charles H.: *Besieged in Kut-and After*, William Blackwood and Sons, Edinburgh and London 1918.
- BAYKOÇ, Hulusi: *Birinci Dünya Savaşında Kafkas ve Irak Cephesinde 5.nci Seferi Kuvvetler (52. Tümen)*, (Yay. Hz. Zekeriya Türkmen-Özlem Demireğen), Gnkur. ATASE Bşk.lığı Yay., Ankara 2006, s. 2-3.
- BAYUR, Yusuf Hikmet: *Türk İnkılabı Tarihi*, c. III, Ks. 3, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1983.
- _____ : *Türk İnkılabı Tarihi*, c. I/2. Kısım, Ankara 1983.
- BELEN, Fahri: *Birinci Cihan Harbinde Türk Harbi, 1915 Yılı Hareketleri*, C. 2., Kara Kuvvetleri Komutanlığı Yay., Ankara 1964.
- BUSCH, Briton Cooper: *Britain, India, and the Arabs 1914-1921*, University of California Press. 1971.
- CEMAL PAŞA: *Hatıralar*, Yay. Hz., Alpay Kabacalı, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 2001.
- _____ : *Cepheden Meclise*, MSB Yayınları, Ankara 1999.
- ÇETİNSAYA, Gökhan: *Admiration Ottoman of Iraq*, Manchester Univ. Yayınlanmamış Doktora Tezi Manchester 1994.
- ÇOLAK, Mustafa: *Alman Arşiv Belgelerine Göre Alman İmparatorluğu'nun Doğu Politikası Çerçevesinde Kafkasya Politikası 1914-1918*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 2006.
- DİNÇ, Mehmet Emin: *Halil (Kut) Paşa'nın Askeri ve Siyasî Faaliyetleri*, (Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi), İzmir 1998.
- _____ : "Halil (Kut) Paşa'nın I. Dünya Harbi Başlarındaki Kuva-yı Seferiye Komutanlığı", *100. Yılı Münasebetiyle I. Dünya Savaşı'nda Kafkas (Doğu) Cephesi Uluslararası Sempozyumu, 25-27 Eylül 2014 Erzurum*, Atatürk Araştırma Merkezi Başkanlığı Yay., Ankara 2015, s. 309-322.
- DUMAN, Selçuk: *II. Meşrutiyet'ten İngiliz Mandaterliğine Irak*, Berikan Yay., Ankara 2010.
- DUNN, Archibald: "Basra Körfezinde İngiliz Çıkarları", Çev. Zekeriya Kurşun, *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, Sy: 3, İstanbul 2000, s. 299-326.
- EARLE, Edward Mead: *Bağdat Demiryolu Savaşı*, (Çev. Kasım Yargıcı), Milliyet Yay., İstanbul 1972.
- ERİCKSON, Edward J.: *Size Ölmeyi Emrediyorum! Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Ordusu*, Çev. Tanju Akad, Kitap Yay., İstanbul 2003.

_____ : *I. Dünya Savaşı'nda Osmanlı Ordusu, Çanakkale, Kutü'l-Ammare ve Filistin Cephesi*, Çev. Kerim Bağrıaçık, Türkiye İş Bankası Yay., İstanbul 2009.

FIRAT, N. - BALKIŞ, B.: *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, Irak-İran Cephesi*, C. 3, Kısım: 1., Genelkurmay ATASE Bşk.lığı Yay, Ankara 1979.

GARDNER, Nikolas: *The Siege of Kut-al-Amara: At War in Mesopotamia, 1915-1916*, Indiana University Press, Indianapolis 2014.

Golç Paşa'nın Hatıratı, (Çev: Em. Kaymakam Salih Mayakuşu), İstanbul 1932.

GÖRGÜLÜ, İsmet: *On Yıllık Harbin Kadrosu*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1993.

Harp Akademileri Komutanlığı (Harpak), *Türkiye-İrak İlişkilerinin Dünü, Bugünü, Yarını*, Harp Akademileri Basımevi, İstanbul 1994.

KANATLI, Şükrü: *Irak Muharebelerinde 3'üncü Piyade Alayı Hatıraları*, Gnkur. ATASE Bşk.lığı Yay., Ankara 2006.

KARABEKİR, Kazım: *Birinci Dünya Savaşı'na Nasıl Girdik?*, c. 2, Emre Yay., İstanbul 1995.

KILIÇ, Selami: "Birinci Dünya Savaşı'na Uzanan Süreçte Türk-Alman Yakınlaşması", *1914'ten 2014'e 100'üncü Yılında Birinci Dünya Savaşı'nı Anlamak, 20-21 Kasım 2014, Uluslararası Sempozyum Bildirileri*, Harp Akademileri K.lığı Yay., İstanbul 2015, s. 91-155.

_____ : "Birinci Dünya Savaşı'nda Türk-Alman Cihat Politikasına Bir Bakış", *100. Yılı Münasebetiyle I. Dünya Savaşı'nda Kafkas (Doğu) Cephesi Uluslararası Sempozyumu, 25-27 Eylül 2014 Erzurum*, Atatürk Araştırma Merkezi Başkanlığı Yay., Ankara 2015, s. 139-187.

KON, Kadir: *Birinci Dünya Savaşında Almanya'nın İslam Stratejisi*, Küre Yay., İstanbul 2013.

KRESSENSTEİN, Friedrich Freiherrn Kress von: *Son Haçlı Seferi: Kuma Gömülen İmparatorluk*, Çev. Tahir Balaban, Yeditepe Yay., İstanbul 2007.

KURŞUN, Zekeriya (Çev.): "Archibald Dunn, Basra Körfezinde İngiliz Çıkarları", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, Sy: 3, İstanbul 2000, s. 299-326.

KUT, Halil: *Kutü'l-ammare Kahramanı Halil Kut Paşa'nın Hatıraları*, Yay. Hz. Erhan Çiftçi, Timaş Yay., İstanbul 2015.

KÜÇÜKVATAN, Mahir: "İngiliz Basınında Osmanlı'nın Kutü'l-Ammare Zaferi", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, c. XIII/26, Bahar Sayısı, Dokuz Eylül Üniv. Yay., İzmir 2013, s. 55-85.

KÜRKÇÜOĞLU, Ömer: *Türk İngiliz İlişkileri 1919-1926*, Ankara 1978.

LORD CHALFONT (ed.): *Waterloo: Battle of Three Armies*, London 1979.

MCMEEKİN, Sean: *Berlin-Bağdat Demiryolu: Almanya'nın Dünya Hakimiyeti Mücadelesi ve Osmanlı İmparatorluğu 1898-1918*, Çev. Azize F. Çakır, Pocus Yay., İstanbul 2012.

MEHMET EMİN: *Selman-ı Pâk Meydan Muharebesi*, c. II, İstanbul 1337.

MOBERLY, F.J.: *Irak Seferi, 1914-1918*, (Çev. Binbaşı Cemal), c. I, İstanbul 1928.

M.P.: *Mons, Anzac and Kut*, London, Edward Arnold, 1919.

ÖLÇEN, Yavuz: *Birinci Dünya Harbi Irak Cephesi Kutülammare Muharebe-leri (29 Nisan 1916-16 Şubat 1917)*, Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 1992.

ÖZÇELİK, Mücahit: "Kutü'l-Ammare Esirleri", *Unutulan Zafer: Kutü'l-Ammare, 100'üncü Yılında Yeniden Anlamak Sempozyumu Bildirileri*, 8 Mart 2016, Harp Akademileri K.lığı Stratejik Araştırmalar Enstitüsü Yay., İstanbul 2016, s. 383-410.

ÖZTÜRK, Mustafa: "Osmanlı Mirî Rejiminin Misak-ı Milli ile Münasebetle-ri", *Beşinci Askerî Tarih Semineri Bildirileri*, c. I, Genkur ATASE Bşk.lığı Yay., Ankara 1996.

ÖZYÜKSEL, Murat: *Osmanlı-Alman İlişkileri Gelişim Sürecinde Anadolu ve Bağdat Demiryolları*, Arba Yay., İstanbul 1988.

POLAT, Ü.Gülsüm: "Esir Kut Komutanı Townshend'in İstanbul'a Getirilişi ve İngiliz Basınına Müdahale", *100. Yılında Birinci Dünya Savaşı Uluslararası Sempozyumu, 3-5 Kasım 2015, Budapeşte- Macaristan*, Atatürk Araştırma Merkezi Başkanlığı Yay., Ankara 2015, s. 1015-1032.

SABİS, Ali İhsan: *Harp Hatıralarım*, c. II, Nehir Yay., İstanbul 1991.

SAKİN, Serdar: "Birinci Dünya Savaşında Irak Cephesinde Osmanlı Devleti ile İngiltere Arasındaki Çarpışmalar", *Gazi Akademik Bakış*, c. IV, Sy: 7, Kış 2010, s. 136-137.

SANDES, Major E.W.C.: *In Kut and Captivity, with the sixth Indian Division*, John Murray, London 1919.

SATAN, Ali (Derleyen): *Irak'ta İngiliz İşgal Yönetimi 1914-1918, İngiltere Devlet Arşivi Raporu*, Çev. Nilgün Engin, Tarihçi Kitabevi, İstanbul 2016.

SAYGI, Tarık: *İngiliz Generali Townshend ve Türkler*, Paraf Yay., İstanbul 2011.

SELÇUK, İlhan: *Yüzbaşı Selahattin'in Romanı*, c. I, Remzi Kitapevi, İstanbul 1979.

SONAT, Ramazan, "Birinci Dünya Savaşı Yıllarında Osmanlı Devleti'nin Muhasım Devlet Tebe'ası Politikası (1914-1918)", *Tarihin Peşinde, Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Sy: 11, Yıl: 2014, s. 259-290.

SORGUN, Taylan: *Halil Paşa, Bitmeyen Savaş*, Yaylacık Matbaası, Ankara 1972.

SOY, H. Bayram: *Almanya'nın Osmanlı Devleti Üzerine İngiltere ile Nüfuz Mücadelesi (1890-1914)*, Phoenix Yay., Ankara 2004.

SOYLU, Metin, *Yüzbaşı Mehmet Muzaffer*, Truva Yay., İstanbul 2012.

ŞEMSETTİN SAMİ: *Kâmûs-ı Türkî*, Çağrı Yay., İstanbul 1996.

TAŞ, Necati Fahri: *Nurettin Paşa ve Tarihî Gerçekler*, Nehir Yay., İstanbul 1997.

_____ : *Nurettin Paşa*, Atatürk Araştırma Merkezi Başkanlığı Yay., Ankara 2014.

TETİK, Ahmet: *Teşkilât-ı Mahsusa (Umur-ı Şarkiye Dairesi) Tarihi 1914-1916*, c. I, Türkiye İş Bankası Yay., İstanbul 2014, s. 16.

TOKER, Hülya - FİDAN, Nurcan: *Balkan Savaşı'na Katılan Komutanların Yaşam Öyküleri*, Genkur ATASE Bşk.lığı Yay., Ankara 2004.

TOPRAK, Zafer: “1914’ten 2014’e 100’üncü Yılında Birinci Dünya Savaşı’nı Anlamak Konulu Sempozyum Kapanış Konuşması”, *1914’ten 2014’e 100’üncü Yılında Birinci Dünya Savaşı’nı Anlamak, 20-21 Kasım 2014, Uluslararası Sempozyum Bildirileri*, Harp Akademileri Komutanlığı Yay., İstanbul 2015, s. 631-642.

TOWNSHEND, Charles V.F.: *My Campaign in Mesopotamia*, Burtleigh Press, London 1920.

_____ : *Irak Seferim*, (Çev.: Tarih-i Askerî Encümeni), Matbaa-yı Askeriye, İstanbul 1337/1921.

_____ : *Irak Seferi ve Esaret*, Yeditepe Yay., İstanbul 2007.

_____ : *Mezopotamya Seferim, Kurna, Kutulamare ve Selmanpak Muharebeleri*, Çev. Gürol Koca, Türkiye İş Bankası Yay., Ankara 2012.

Türk Harp Tarihi Derslerinde Adı Geçen Komutanlar, Harp Akademileri Komutanlığı Yay., İstanbul 1983.

TÜRKMEN, Zekeriya: *Mütareke Döneminde Ordunun Durumu ve Yeniden Yapılanması (1918-1920)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2001.

_____ : *Musul Meselesi Askerî Yönden Çözüm Arayışları*, Atatürk Araştırma Merkezi Başkanlığı Yay., Ankara 2003.

_____ : “Birinci Dünya Harbinde Irak Cephesinde Türk-İngiliz Mücadelesi”, *1914’ten 2014’e 100’üncü Yılında Birinci Dünya Savaşı’nı Anlamak, 20-21 Kasım 2014, Uluslararası Sempozyum Bildirileri*, (Ed. Zekeriya Türkmen), Harp Akademileri K.lığı Yay., İstanbul 2015, s. 381-433.

_____ : “Birinci Dünya Savaşı’nda İngiltere’nin Basra Körfezi Kuzeyindeki Petrol Kaynaklarını Ele Geçirmeye (Irak Cephesi) Yönelik Askerî Harekâtı Çerçevesinde Türk Ordusunun Selmanpak ve Kutü’l-ammare Zaferine Dair Bir Değerlendirme (6 Kasım 1914-29 Nisan 1916)”, *100. Yılında Birinci Dünya Savaşı Uluslararası Sempozyumu, 3-5 Kasım 2015, Budapeşte-Macaristan*, Atatürk Araştırma Merkezi Başkanlığı Yay., Ankara 2015, s. 129-161.

_____ : “Cepheden Cepheye: Kafkas Cephesi’nin Dondurucu Soğuktan Irak Çöllerine 5. Seferî Kuvvet’in (52. Mürettep Tümen) Serüveni”, *100. Yılı Münasebetiyle I. Dünya Savaşı’nda Kafkas (Doğu) Cephesi Uluslararası Sempozyumu, 25-27 Eylül 2014 Erzurum*, Atatürk Araştırma Merkezi Başkanlığı Yay., Ankara 2015, s. 323-360.

_____ : “100. Yılında Kutulamare Zaferi”, *Türkiye Bilimler Akademisi, TÜBA-Günce Dergisi*, 51. Sayının Eki, Ankara, Haziran 2016, s. 24.

_____ : (Editör), *Kut’lu Bir Zafer 1916’dan 2016’ya 100’üncü Yılında Kutü’l-Amare Zaferi*, Harbiye Askerî Müze ve Kültür Sitesi K.lığı Yay., İstanbul 2016, s. 257.

UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı: *Osmanlı Devleti’nin Merkez ve Bahriye Teşkilâtı*, TTK Yay., Ankara 1988.

ÜZEN, İsmet: “Türklerin Kutü’l-Ammare Kuşatması Sırasında İngiliz Ordusunda Bulunan Hintli Askerlerin Tutumu (Aralık 1915-Nisan 1916)”, *Akademik Bakış Dergisi*, Kış Sayısı, c. II, sy: 3, Gazi Üniv. Yay., Ankara 2008, s. 81-102.

VAKADAN DESTANA 1566 SZİGETVÁR KUŞATMASI

Yrd. Doç. Dr. Hüseyin Şevket Çağatay ÇAPRAZ*

Öz

Farklı biçimsel özellikler ve amaçlarla kaleme alınsalar da belli bir perspektife sahip XVI. - XVII. yüzyıl Avrupa kronikleri ve edebi eserleri, bahsettikleri konuları milli kimlikle bağdaştırmaya ve dini açıdan sağlam bir temele oturtmaya gayret etmişlerdir. Takip ettikleri bu usul, Osmanlı kuvvetlerinin Batı'daki ilerleyişi hususunda gittikçe yoğunlaşarak tezahür etmiştir. Söz konusu özellikler Macar ve Hırvat tarihi vesikalarında da görülmekte, vakalar mümkün mertebe epik bir çerçevede ele alınmaktadır. İlaveten, her halükarda mevzu bahis kaynakların tarafların askeri güçleri, savaş yöntemleri ve siyasi hedefleri gibi hususlarda aydınlatıcı veriler sundukları ve aynı zamanda Batı dünyasının kültürel anlamda Osmanlılara ve Osmanlı fetihlerine dair bakış açısını yansıttıkları gözlemlenmektedir.

İlginçtir ki, sadece bir serhat kalesi olan Szigetvár'ın Osmanlı İmparatorluğu tarafından ele geçirilmesi, ne Bâb-ı Âli'nin genişleme ne de Viyana idaresinin savunma politikasında bir değişikliğe neden olmamıştır. Buna rağmen muhasara, Macar ve Hırvat tarih yazımında destanlaşan en önemli olaylardan biri olup, nüteliği bakımından eşsiz bir yer işgal etmektedir. Zira 1526 Mohaç Meydan Muharebesi ile Macaristan, Osmanlı fetihlerine karşı tarih sahnesinde kalma mücadelesi vermeye başladı. Böyle bir coğrafyada doğal olarak bireylerin kavgalarına kendilerini adanmaları suretiyle şehitlik mertebesine ulaşmaları esasına dayalı bir vakanüvislik anlayışı ehemmiyet kazandı. Bu bakımdan Macar kronikleri ve günlüklerinde Zrínyi'nin şahsına münhasır hayat anlayışı ve düşünceleri, yiğitlik ve fedakârlık ilkesine inşa edilen bir üslupta yansıtıldı.

Çalışmada dikkate sunulmaya çalışıldığı üzere, bilhassa muhasara esnasında Sultan Süleyman'ın vefat etmesi, Zrínyi'nin ise ölümü pahasına kaleyi savunmuş olması Macar ve Hırvat belgelerinde Szigetvár'ın Hristiyanlığın kalesi, Zrínyi'nin ise Hristiyanlığın koruyucusu olarak ele alınması beraberinde getirmiştir. Gerçekleşen yapısal değişim meselenin mistisizm ile

* Kırklareli Üniversitesi, Lüleburgaz Meslek Yüksekokulu, cagataycapraz@gmail.com

harmanlanmasına da neden olmuştur. Bu temelde incelemede, 1566 Szigetvár Kuşatması ile ilgili dönem kaynakları, aralarındaki bağlantı ve çelişkiler kapsamında ele alınarak; bir vakanın milli hafızada edindiği yer ve ne suretle destanlaştığı irdelenmeye çalışılmış; savaş hasebiyle de olsa iki medeniyetin teması tarihsel kritik çerçevesinde tetkik edilerek, meselenin ilmi gerçekliği ortaya konulmak istenmiştir.

Anahtar kelimeler: Szigetvár, I. Süleyman, Miklós Zrínyi, Osmanlı, Destan, Habsburg.

From Event To Saga The Siege Of Szigetvár In 1566

Abstract

Having a certain perspective and written up with different morphological features and objectives, XVI - XVII century European chronicles and literary works endeavored to associate the subjects they mentioned with the national identity and build them on a religiously solid ground. This method increasingly appeared in relation to the Ottoman forces' advancement in the West. The aforementioned features are also seen in Hungarian and Croatian historical documents and the cases are handled in an epic frame as far as possible. Additionally, it is observed that the aforesaid sources provide enlightening data on the parties' military forces, battle methods and political targets, and reflect the Western world's cultural perspective of the Ottomans and Ottoman conquests as well.

Interestingly enough, the capture of Szigetvár that was only a border castle, by the Ottoman Empire did not make any changes neither in Sublime Porte's expansion policy nor Vienna administration's defense policy. Nevertheless, the siege is regarded as one of the most important epic events in the Hungarian and Croatian history writing and has a unique place in history in terms of its nature. The reason for that is because Hungary started to struggle for keeping its existence in the stage of history against the Ottoman conquests with the Battle of Mohács in 1526. In such geography, a sense of historiography based on the individuals' achievement of martyrdom by committing themselves to their causes naturally became important. In this respect, Zrinski's unique sense of life and way of thinking were reflected in the Hungarian chronicles and diaries in a style based on the principles of bravery and sacrifice.

As is presented in the study, particularly the facts that Suleiman the Magnificent deceased during the siege and Zrinski defended the castle to the death led to the handling of Szigetvár as the stronghold of Christianity and Zrinski as the protector of Christianity in the Hungarian and Croatian documents. This structural change also caused the blending of the matter with mysticism. On this basis, the study tries to examine the place of an incident in the national memory and how it became an epic by analyzing the periodical sources on 1566 Siege of Szigetvár in the context of relations and contradictions between them, and indicate the scientific reality of the matter by exploring the contact of two civilizations, although it was in consequence of battle, in the framework of historical criticism.

Keywords: Szigetvár, Suleiman I, Nikola Zrinski, Ottoman, Saga, Habsburg.

Yabancı harflerin telaffuzu: Çalışmada, tarihi vesikalarda geçen kişi ve yer adlarının özgün halleriyle yansıtılması amaçlanmış, bu bakımdan bir söyleniş cetvelinin verilmesi uygun görülmüştür. Á: Uzun a şeklinde okunur. / C: Almanca “Zeit” sözcüğündeki z gibi, t ve s birlikte söylenir. Cs: Ç sesine karşılık gelir. / Ć: Ç sesine karşılık gelir. / Ć: Ç sesine yakındır. / Ę: Telaffuzu uzun i şeklinde yapılır. / Gy: D ve y sesleri birlikte söylenir. / Dzs: Türkçedeki c sesini karşılar. / Í: Telaffuzu uzun i şeklinde yapılır. / J: Türkçedeki y sesini karşılar. / Ly: Türkçedeki y sesini karşılar. / Ó: Uzun o şeklinde okunur. / Ő: Uzun ö şeklinde okunur. / S: Türkçedeki ş sesini karşılar. / Sz: Türkçedeki s sesini karşılar. / Ű: Uzun u şeklinde okunur. / Ű: Uzun ü şeklinde okunur. / Zs: Türkçedeki j sesini karşılar.

*“In galea Martis nidum fecere columbae,
Apparent Marti qua sit amica Venus.*

Isten Velünk.”

Gróf Miklós Zrínyi¹

Osmanlı ve Habsburg İmparatorlukları Arasında Miklós Zrínyi

1520 tarihi Macaristan’da sistematik fetihlerin başlangıcı oldu. Kanuni Sultan Süleyman’ın tahta geçişini takiben Osmanlı ordularının batı yönünde gerçekleştirdiği fetihler, Avrupa’da büyük tedirginlik yaratmış, özellikle 1521’de Belgrat’ın alınmasıyla Osmanlı askeri gücü artık Macaristan’da da varlık göstermiştir.² Lakin imparatorluğun söz konusu yayılmasına karşı Macar topraklarında Miklós Zrínyi adlı önemli bir şahsiyet belirmiştir.

1508 senesinde dünyaya gelen Hırvat kökenli Miklós Zrínyi’nin (Hırvatça Nikola Šubić Zrinski ya da Zrinski Sigetski) çocukluk yıllarına ve yetiştirilmesine dair kaynak bulunmamaktadır. Saptayabildiğimiz kadarıyla 1527’de bir Macar aristokrati olan János Korbáviai’nin ordusunda Osmanlılara karşı savaşmış, zamanla Zrínyi ailesinin en zengin toprak sahiplerinden biri haline gelmiştir.³ Kendisi buna mukabil gerek 1102 tarihinde *Personal Unio* sitemine dâhil olmuş Macar ve Hırvat krallıklarının gerekse Habsburg I. Ferdinand’ın idaresinde, Orta Avrupa’da boy gösteren Habsburg Monarşisi’nin politik elitlerinin; diğer bir ifadeyle ulusların üstünde yer alan aristokratların önde gelenleri arasına dâhil olmuştur.⁴

¹ “Güvercinler yaptı yuvalarını Mars’ın miğferine,
Mars’ın Venüs’ü sevdiği aşikâr hale geldi böylece.
Tanrı bizimle olsun.”

Kont Miklós Zrínyi

Gróf Zrínyi Miklós, *Adriai Tengernek Sirenaia, Groff Zrini Miklós*, Kiadta: Kazinczy Ferencz, Kosmerovi Máté Czászár Ó Felsege Könyvnyomatatója, Bécs, 1651, s. 3.

² Ferenc Szakály, “Nándorfehérvár 1521-es Ostromához”, *Hadtörténelmi Közlemények*, Szám: 4, Év: 25, Kötet: 179, Január 1978, s. 488.

³ Géza Pálffy, “Egy Horvát-Magyar Főúri Család A Habsburg Monarchia Nemzetek Feletti Arisztokráciájában. A Zrínyiek Határon Átívelő Kapcsolatai”, *A Zrínyiek A Magyar és A Horvát Históriaiban*, Szerkesztette: Bene Sándor-Hausner Gábor, Zrínyi Kiadó, Budapest, 2007, s. 39-67.

⁴ Ferenc Salamon, *Az Első Zrínyiek*, Heckenast Gusztáv, Pest, 1865, s. 75.

Mohaç Savaşı Zrínyi'nin politik faaliyetlerinde belirleyici oldu. Zira babası Hırvatistan Valisi György Zrínyi, Kral II. Lajos'un savaşta ölmesi üzerine Habsburg Ferdinand ve Osmanlı İmparatorluğu ile işbirliği yapan Erdel Voyvodası János Szapolyai arasında baş gösteren taht mücadeleleri esnasında Szapolyai'yi destekledi. Buna karşı oğul Zrínyi derhal Habsburg İmparatorluğu'nun Krayna başkumandanı Johann Katzianer ile Bosna'ya karşı harekete geçmiş, lakin başarı sağlayamamıştır.⁵

Bey, 1529 tarihli Viyana savunmasında da görev aldı, bunu takiben Osmanlı ilerlemesine karşı neredeyse tüm askeri faaliyetlerin içinde bulundu. Viyana sarayına gösterdiği sadakatten ötürü I. Ferdinand kendisine Çakovec Kalesi'ni ve Muraköz'ün önemli bir kısmını verdi.⁶ Katalin Frankopan ile yaptığı evlilik sayesinde Kuzey Hırvatistan'daki topraklarını daha da büyüttü.⁷ Ardından Zala kontu ilan edildi. Zrínyi daha sonra Hırvatistan valisi olarak atanarak ülkenin en yüksek unvanlarından birine erişti. Sağladığı imkânlarla 1542'den itibaren Macar Krallığı'nın güney bölgesindeki askeri faaliyetleri idare eder hale geldi.⁸

General 1542 sonbaharında 400 atlıyla birlikte Budin savunmasına da katıldı.⁹ Bu desteği mukabilinde Kral Ferdinand tarafından kralın Hırvat-Slavon naibi olarak atandı. Söz konusu dönemde, Osmanlı kuvvetlerine karşı Hırvat-Slavon hattını güçlendirmek gayesiyle askeri faaliyetlerini Zagreb'den Drava'nın kuzeyine çekti.¹⁰ 1556 senesinde, Babócsa Kalesi'nde Budin Beylerbeyi Hadım Ali Paşa'nın yenilgiye uğratılmasında temel rol üstlendi. Böylece Szigetvár'ın 1556 tarihli ilk savunmasının başarılı olmasında büyük rol oynadı. 1557 senesine gelindiğinde Zrínyi, Habsburg İmparatorluğu'nun defterdarlık makamına getirildi.¹¹ Kardeşi János Zrínyi'nin ölümü üzerine aile toprakları Miklós Zrínyi'ye kaldı. Kendisi, bu toprakların yakından idaresi ve korunması için Szigetvár'a atanmasını talep etti. Szigetvár komutanı Márk Horváth'ın 1557 yılı, Ağustos ayındaki ölümü üzerine 2 Kasım'da makamına Zrínyi geçti.¹²

Kale her ne kadar Habsburg kontrolünde de olsa, yeni komutan kalenin savunması hususunda Almanlara güvenmemiş ve göreve gelir gelmez "aktif savunma sistemi" yöntemini uygulamaya başlamıştır. Buna göre 1562 senesi içinde Szigetvár'dan Pécs'e kadar olan bölgeyi kendi kontrolüne aldı, ayrıca

⁵ Lilla Anna Trubics, *Odnos Hrvatske i Madarske Barokne Epike: Prijevod i Adaptacija Madarska i Hrvatska Zrinijada Diplomski Rad*, Sveučilište u Zagrebu Filozofski Fakultet Odsjek za Hungarologiju Turkologiju i Judaistiku, Zagreb, Srpanj, 2014, s. 23.

⁶ Gyula Sebestyén, *Zrínyi Miklós, A Szigetvári Hős*, Franklin Társulat, Budapest, 1896, s. 181.

⁷ Károly Ráth-Flóris Römer, *Györi Történelmi és Régészeti Füzetek*, Volume: II, Sauerwein Géza, Győr, 1863, s. 198.

⁸ Vladimir Kalsan, "Adalékok A Muraköz Történetéhez", *Vármegyék és Szabad Kerületek, 1-2, Debrecen, Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Közleményei 27*, Szerkesztette: Radics Kálmán, A Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Igazgatója, Debrecen, 2001, s. 313-317.

⁹ Albert Gárdony, "Pest Városá a Középkor Alkonyán", *Tanulmányok Budapest Multjából*, Szerkesztette: Nemethy Károly és Budó Jusztin, Budapest Székesfőváros Kiadása, Budapest, 1938, s. 11.

¹⁰ Ferenc Salamon, *Az Első...*, 1865, s. 78.

¹¹ Ferenc Salamon, *Az Első...*, 1865, s. 80.

¹² Albert Gárdony, "Pest Városá...", 1938, s. 13.

Drava'nın güneyinde kalan Monoszló ve Szentgyörgy'de yapımına başlanan Osmanlı binalarını tahrip etti.¹³ Ancak tüm bu direnişe rağmen I. Süleyman'ın daha 1532'deki Macaristan seferlerinde beyin topraklarının büyük kısmı Osmanlı kuvvetlerinin kontrolüne geçmişti. Hatta otuz yıl sonra, şimdiye geldiğinde, 1 Haziran 1562'de Sultan ve Ferdinand arasında imzalanan ve Habsburg idaresinin yıllık otuz bin altın vergi ödemeye razı gelmesi suretiyle barış sağlayan İstanbul Antlaşması, Zrínyi'nin bundan sonraki faaliyetlerini de durdurdu.¹⁴ 1564 senesinde Ferdinand tarafından Yukarı Tuna başkomutanlığına atansa da bey, yalnızca iki yüz süvari ve yüz yayaya yetecek kadar finansman sağlayabildi.¹⁵

I. Ferdian'dın 25 Temmuz 1564'te hayatını kaybetmesi üzerine yerine tahta II. Maximilian çıktı.¹⁶ İdari değişiklik nedeniyle toplanan imparatorluk konseyinde Osmanlılarla Ferdinand'ın yaptığı barış görüşüldü. Konseye katılan Zrínyi, Bâb-ı Âli ile yapılan sulhun ülkeyi yavaş yavaş felakete sürüklediğini, adları dahi her ne kadar korku salsa da 70-80 bin kişilik bir kuvvet toplanabileceği takdirde yenilgiye uğratılabileceklerini belirtti. Ancak konseyde barışın sürdürülmesi ve sınır boylarındaki kalelerin savunma için güçlendirilmesi kararı alındı.¹⁷ Bu olay Habsburg merkezi yönetimi ve Zrínyi arasında bir kırılma noktası olmuştu. Zira Maximilian idaresi, Zrínyi'nin kuvvetlerine maaş ödemeyi kesti ve Szigetvár'ın denetimi için imparatorluk müfettişleri gönderildi. Kalenin merkezin kontrolüne alınmış olmasından ötürü Zrínyi bundan böyle civar köyleri işgal ederek kendisine mali kaynak yaratmaya çalıştı.¹⁸

İmparator II. Maximilian'ın tahta çıkışını takiben artan gerginlik ve daha ziyade Viyana'nın askeri açıdan güçlendirilmesine verilen önem hasebiyle Habsburg idaresi, Zrínyi'yi Szigetvár savunmasında yalnız bıraktı. Ayrıca Macaristan'ın yol şartlarında, imparatorluk ordularının konakladığı Győr'ün yaklaşık 300 kilometre ötesindeki Szigetvár'a iache gönderilmesi de mümkün görülmemişti. Steiermark üzerinden Szigetvár'a ulaşmak tek seçenek olarak belirse de Kutsal Roma İmparatoru V. Karl bu organizasyonu finanse etmekten kaçınmıştır.¹⁹ İlaveten belirtmek gerekir ki, Osmanlı akınlarına karşı Orta

¹³ Géza Pálffy, "Magyar Arisztokraták-Horvát Nemesek: Identitások A 16-17. Században", *História*, Szám: 5-6, Év: 33, Kötet: 208, Május-Június 2011, s. 25.

¹⁴ Dezső Csánki, *Magyarország Vármegyéi és Városai Enciklopédiája*, Somogy Vármegye, Országos Monografia Társaság, Budapest, 1896, s. 449.

¹⁵ Géza Pálffy, "Közép-Európa Közös Hőse A Szigetvári Zrínyi Miklós A Magyar-Horvát Királyság és A Habsburg Monarchia Elitjében", *Magyar Tudomány*, Szám: 9, Év: 177, Kötet: 60, Szeptember 2016, s. 1052.

¹⁶ Brigitte Vacha, *Die Habsburger. Eine Europäische Familiengeschichte*, Styria, Graz/Wien/Köln, 1992, s. 162-164.

¹⁷ József Bessenyei, "Szigetvári Zrínyi Miklós", *Publicationes Universitatis Miskolcensis. Sectio Philosophica, Tomus IX.-Fasciculus 4*, Szerkesztette: Bene Sándor-Hausner Gábor, E Typographeo Universitatis, Miskolc, 2004, s. 46-47.

¹⁸ András Oross, *A Magyar Királyság Törökellenes Határvédelmi Rendszerének Felszámolása és Átszervezése A 17-18. Század Fordulóján*, Phd Disszertáció, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest, 2011, s. 231.

¹⁹ Géza Pálffy, "A Bajcsavárig Vezető Út. A Stájer Rendek Részvétele A Dél-Dunántúl Határvédelmében A 16. Században", *Weitschawar / Bajcsa-Vár Egy Stájer Erődítmény Magyarországon A 16.*

Avrupa'daki iktidarı temsil eden Habsburg idaresinin yeterli askeri ve maddi imkânı bulunmamaktadır. Győr taburunda başlayan salgın ise imparatorluk ordularının hareket kabiliyetini mümkün mertebe azaltmıştır.²⁰

Başında I. Süleyman'ın bulunduğu Osmanlı ordusu 1566 baharında tekrar Macaristan seferine çıktı.²¹ Kanuni, 1543'ten beri Macar topraklarına karşı yürümemişti. Osmanlı ordusunun büyüklüğü ve başında padişahın bulunması Szigetvár kuşatmasının tarihsel önemini arttırdı. Tayyip Gökbilgin'in de tespit ettiği üzere bu dönemde Osmanlı vüzerası ve Erdel Hükümdarı János Zsigmond'un asıl hedefi Eger Kalesi'nin ele geçirilmesidir.²² Ancak Szigetvár'ın yaklaşık 45 kilometre güneydoğusunda bulunan Siklós'ta, Miklós Zrínyi'nin Tırhala Sancakbeyi Mehmed'i baskına uğratmak suretiyle kendisini ve oğlunu öldürmesi, ayrıca 17 bin dükaya el koyması seferin yönünü değiştirmiştir.²³ Neticede 5 Temmuz'da 2. Vezir Pertev Paşa komutasında Gyula kuşatmasının başlatılmasının ardından sıra Szigetvár'a geldi.²⁴

Kuşatmadan Önce Szigetvár

1566 senesinde Szigetvár dış, orta ve iç kale olmak üzere üç kısımdan; buna ilaveten eski kent, yeni kent ve kale bölümlerinden oluşmaktadır. Köprülerle aralarında geçiş sağlanan bu kısımlar birbirini çevrelemektedir. Kale beş burçla donatılmış olup, ayrıca dört, beş, bazı yerlerde yedi metre uzunluğundaki duvarlar meşe ağaçlarıyla kuvvetlendirilmiştir. Çan kulesi ve kale muhafızlarının evleri kiremitten yapılmıştır. Kalede 700 kadar askerin dışında yaklaşık 2.000 kişiden oluşan köylü, taş işçisi, marangoz ile kadın ve çocuk yaşamaktadır.²⁵

Muhasara başlamadan önce Győr serdarı Salm Kontu Eck, süvarileriyle birlikte Budin Paşası Arslan Paşa tarafından kuşatılan Várpalota'yı kurtardı. Ardından Osmanlı kuvvetlerince ele geçirilmiş Veszprém ve Tata kalelerini geri aldı.²⁶ Böylece Balaton Gölü'nden kuzeye uzanan hattı kuvvetlendirmek mümkün olmuş, lakin Szigetvár'ın durumunda bir değişiklik gerçekleştirilememiştir. Ayrıca Tuna'nın kuzey kanadının, yeni Budin paşası Sokullu Mus-

Század Második Felében, Szerkesztette: Kovács Gyöngyi, Vándor László Megyei Múzeumigazgató, Zalaegerszeg, 2002, s. 15.

²⁰ Rhoads Murphey, *Ottoman Warfare 1500-1700*, UCL Press, London, 1999, s. 45.

²¹ Feridun Ahmed Bey, *Nüzhet'ül-Ahbâr'il-Esrâr der Sefer-i Sigetvár*, Konya İzzeddin Koyunoğlu Kütüphanesi, No: 14622, v. 11-a/11-b.

²² Topkapı Müzesi Sarayı Arşivi, No. E. 1421. M. Tayyip Gökbilgin, "Kanuni Sultan Süleyman'ın 1566 Szigetvár Seferi Sebepleri ve Hazırlıkları", *Tarih Dergisi*, Sayı: 21, Yıl: 17, Cilt: 16, Mart 1966, s. 8; Ramazan-zâde Âgehî Mansur Çelebi, *Fetihnâme-i Kal'a-i Sigetvár*, İstanbul Üniversitesi Tarih Yazmaları, No: 3884, v. 9-a.

²³ Ramazan-zâde Âgehî Mansur Çelebi, *Fetihnâme-i...*, No: 3884, v. 9-b. Selânikî Mustafa Efendi, *Târih-i Selânikî*, Cilt: I, Yayına Hazırlayan: Mehmet İpşirli, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1999, s. 23. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, Cilt: II, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1988, s. 412.

²⁴ Peçevî İbrahim Efendi, *Târih-i Peçevî*, Cilt: I, Yayına Hazırlayan: Bekir Sıtkı Baykal, Kültür Bakanlığı Yayınları, Mersin, 1992, s. 295. Solak-zâde Mehmed Hemdemî, *Târih-i Solak-zâde*, Cilt: II, Yayına Hazırlayan: Vahid Çabuk, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1989, s. 300.

²⁵ Géza Palffy, "A Bajcsavárig...", 2002, s. 16.

²⁶ József Hungler, *A Török Kori Veszprém, Veszprém Megyei Könyvtár, Veszprém*, 1986, s. 73.

tafa Paşa'nın kuvvetlerince kontrol altına alınması dolayısıyla Zrínyi, Győr tarafından gelebilecek bir destekten de umudunu kesmiştir.²⁷

Elhâsıl kaleye kapanmak suretiyle Osmanlı kuşatmasına karşı koymaktan başka seçeneği kalmamıştır. Durumu notlarında şu şekilde ifade etmektedir:

“...yüce tanrının adıyla her halükarda bu kaleye kapanmaya ant içtik.
Zira dileğimiz, kanımızı akıtmak suretiyle sadakatle, yılmadan, mesutça
ve kader öyle isterse boynumuz pahasına evvela merhametli tanrımıza,
sonra onun aziz çasar ve kral hazretlerine; Hristiyanlığa ve güzel ama
harap olmaya bırakılmış yurduna hizmet etmektir.”²⁸

Kanuni Sultan Süleyman'ın bölgeye ulaşmasıyla Szigetvár'ın etrafındaki kuşatma halkası 9 Ağustos'ta tamamlanmış oldu.²⁹ Zrínyi'nin uşağı Črnko'nun Hırvatça tuttuğu kayıtları Latinceye tercüme eden Samuel Budina, ordunun merkezi yerleşimine dair şu bilgileri vermektedir: “Sultanın çadır ve pavyonları kaleden çeyrek mil uzaklıkta, Semlék Tepesi ya da Dağı arkasında, Sziget bağlarından uzak olmayan bir yerde bulunurdu.”³⁰ Osmanlı ordusunun yerleşimi hakkında Istvánffy'nin yaptığı tasvir ise daha ayrıntılıdır: “Süleyman... Sziget yakınına vardı... Koca ve geniş yeşil renkli çadırı, Zsibót'da bağ tepeleri ve uzun Semlék Dağı arasında, topların menzilinin dışında gerildi. Burayı kaleden görmek mümkün değildi.”³¹

Zrínyi Osmanlı ordusu tarafından sarılan kaledeki tüm askerlere ve halka iç kaleye yerleşmesi emrini verip, kentin tüm kapılarını kapattırdı. Ayrıca askerleri arasında korku ve sadakati arttırmak maksadıyla dış kalenin kapısının önünde bir darağacı kurdurdu.³² İç kalede biriken insanlara bey şöyle sesleniyordu:

²⁷ Matthias Koch, *Quellen zur Geschichte des Kaisers Maximilian II*, Voigt & Günther, Leipzig, 1861, s. 88-91.

²⁸ “...úgy határozotunk, hogy a hatalmas Isten nevében mindenképpen e várba zárkózunk be, mert az a kívánságunk, hogy mindenekelőtt a jószágos Istennek, azután ő szent császári és királyi felségének, valamin a kereszténységnek, s ennek az édes, végső pusztulásba taszított hazának hűségese, állhatatosan és derűs arccal szolgáljunk vérünk hullásával, s ha a sors úgy hozná, akár sajtát fejünk veszélyeztetésével is.” Judit Nyerges-Péter Kőszeghy, *Zrínyi Miklós Válogatott Levelei*, Balassi Kiadó, Budapest, 1997, s. 46.

²⁹ Feridun Ahmed Bey, *Nüzhet'ül...*, No: 14622, v. 20-b.

³⁰ “...apud Simlehouum quarta parte vnius miliaris ab arce in quodam colle seu monte non procul à Sigethi vineis distante ... Cæsaris tentoria seu papilonas figurantur...” Samvelem Bvdinam Labacensem, *Historia Sigethi*, Totivs Sclavoniae Fortissimi Propvgnacvli, quod à Solymanno Turcarum Imperatore nuper captum Christianisq; ereptum eft, ex Croatico fermone in Latinum conuersa, Officina Caspari Stainhoferi, Viennæ, 1568, s. E ij.

³¹ “...Solimanus cum prætorianis & Acangis prædatoriis equitibus, ac tota molecopiarum, quæ ad centum millia equitum, præter, quæ ad centum millia aqutum, præter Ianiceros & Asapos pedites constituere ferebantur, propiùs Sigethum adventavit, ejusque tentoria amplissima & spaciosissima viridis coloris, ad Sibotum, (villæ est nomen in prædium conversæ) inter vineta & Semlecum oblongum collem, extra tormentorum jactum extensâ fuit; ita ut collis objectu ex arce conspici non possent. Caetera multitudo per colles & juga, longo ordine consedit.” Likolai Istvánfi Pannoni, *Historiarum de Rebus Vngaricis Libri XXXIV*, Sumptibus Antonij Hierati, 1622, s. 294.

³² Budina Sámuel *Históriaja Magyarul és Latinul Szigetvár 1566. Évi Ostromáról*, Szigetvári Várbaráti Kör, Szigetvár, 1978, s. 36.

“Kardeşlerim güçlü erkekler, korkusuz yiğitler! Hepiniz yüce çasar için hizmet edersiniz. Artık hep beraber, kesin olarak görmekteyiz ki, sultan kapımıza dayanmıştır. Vakit hazırlanma ve sarsılmaz cesaretimizle düşmanı, tüm Hristiyan âleminin hasmını bekleme vaktidir. Onlar ki, ebedi kibir ve cahil cesaretiyle kendi güçlerine, kâfir askerlerinin ganiliğine güvenip bize karşı silaha sarıldı. Biz ise elbette arzumuzu geri çevirmeyecek, onları ise helak edecek tanrıya güvenir ve ona itimâd ederiz. Velhasıl Türk çasarn buraya varmasını gönül rahatlığıyla bekleyelim. Düşmanın gücü ve birliklerinin çokluğu bizi korkutmasın. Yüce tanrımıza dua edip yardımını istemede tereddüde düşmeyelim. Zira o şevketini bize gösterip yardım elini uzatacaktır. Her şeyden önce birbirimize inançla bağlanmamız gerekir. Aramızda kıskançlık, düşmanlık, nefret kalmasın. Yüce yaradan izin verdiği sürece birimiz diğerine saldırmassın, bütün gücümüzle içimizdeki onuru açığa çıkaralım, birbirimize iyi niyet gösterelim. Bu nedenle kardeşlerim! Yemin etmemizi ve kendimizi mükellef kılmanızı lüzumsuz değil, aksine en önemli mesele olarak görürüm. Evvela en büyük yol göstericimize, tanrıya ve onun helak edilmiş yurduna olan bağlılığımız ve gayretimiz için sadakat yemini edelim. İyân olsun diye önce ben sonra siz ahdedeceksiniz; aramızda şüpheye yer vermeyelim. Duyun benim ahdimi: Ben Miklós Zrínyi önce her şeyin üstündeki tanrıya, sonra yüce efendimiz, emredicimiz, kudretli çasara; bu zavallı yurdum ve burada toplanmış askerler, cesur erkekler üzerine yemin ederim. Baba, oğul ve kutsal ruh; tüm teslis ve bir tanrı, ben sizi asla bırakmayacağım. Sizinle ölür ya da yaşarım, iyi ya da kötü ne olursa olsun sizinle göğüs gererim. Şimdi şakirtler gibi iki parmağınızı kaldırıp, tanrıyı tanık olarak çağırıp, sizin de aynı şekilde yemin etmeniz lazım gelir. Sonra herkes kapıda kendi komutanına sadakat yemini etsin. Elbet gözüm üstünüzdedir ve yemin etmeyenleri, çekinenleri en ağır şekilde cezalandıracağım. Zira o kişi bizimle sonuna kadar gelmeyi düşünmez, onurlu değil, hain sayılır; binaenaleyh enselerinde olacağız. Şudur ki sizin yemininiz: Hepimiz; yurttaşlar, süvariler, yüce çasarn askerleri evvela her şeyin üstündeki tanrıya, sonra Hristiyan kili semize, yurdumuza ve efendimiz Miklós Zrínyi’ye yemin ederiz! Onurlu ve itaatkâr beylere yakışacağı şekilde onun her sözüne boyun eğerez. Onunla birlikte yaşayacağımızı ve öleceğimizi sarsılmaz inancımızla kabul ederiz. Size daha sözüm bitmemiştir, dinleyin sesimi! Eğer ölürsem yerime, sizin başınıza, aranızdan akrabam Gáspár Alapi’yi atadım. Emrim odur ki, ona itaat edip, bana gösterdiğiniz en büyük saygıyı ona da gösterin. Verdiği her emri hızla ve büyük bağlılıkla yerine getirin! Şimdi savaş kanunlarını iyi dinleyin: Yaya ya da süvariler arasında biri komutana tabiiyeti reddeder, her hangi bir nedenden ötürü emri yerine getirmekten intina eder ya da efendisine saldırırsa üstüne ölüm yağsın! Eğer biri Türklere gelen bir mektup alır ya da okursa derhal kesilsin! Biri okla fırlatılmış ya da bir yere koyulmuş mektup bulursa emrim odur ki, derhal komutanına yetiştirsin ve yakılsın! İstihkâmları ve diğer yerleri gece gündüz koruya-

cak askerler, yüzbaşılar, voyvodalar ve komutanlar tarafından belirlenmiştir. Subay da olsa diğerlerinden de olsa komutanının, yüzbaşısının, voyvodasının, onbaşısının bilgisi ve izni olmaksızın yerlerini terk edenler, uzaklaşanlar sorgu sual olmaksızın kesilecektir. Eşler ya da anneler evlatlarına yiyecek, içecek ve değerli diğer eşyalar götürebilir, ancak asker muhafızlığını yaptığı yerden ayrılamaz. Annesi, hanımı olmayanlara kendi mutfağımdan yemek verilecek ve komutanlar vasıtasıyla yemeği yeterli miktarda ve uygun zamanda almalarına ihtimam gösterilecektir. Günlük ve şahsi 1 meszey³³ şarabı olmayanlara şarap ve bunun dörtte biri kadar ekmekek, sirke ve tuz verilecektir. Evli olup da ekmeği olmayanlara kendi ekmeceklerini pişirsinler diye un ve domuz eti dağıtılacaktır. Son olarak aralarında gizlice istişare edenler yakalandıkları takdirde asılacaktır. Bunları tesadüfen duyup, görüp de dostluktan ötürü ses etmeyenler aynı şekilde onlarla birlikte cezalandırılacaktır. En nihayet biri yoldaşından bir kuruş bile çalsa derhal tutuklanacaktır.³⁴

³³ 1 meszey yaklaşık 400 ml. István Bogdán, *Régi Magyar Mértékek*, Gondolat Zsebkönyvek, Budapest, 1987, s. 114.

³⁴ *Testvéreim, derék férfiak és bátor vitézek! Akik a császári felségnek szolgáltok, most már mindannyian biztosan látjuk, hogy a török császár a nyakunkon van. Ezért a szükség parancsolja, hogy készüljünk fel, rendíthetetlen bátorsággal várjuk be ellenségünket és az egész keresztény világ ellenségét, aki határtalan göggel, meggondolatlan vakmerőséggel, saját erejében és hitetlen embereinek a sokaságában bizva fogott feyvert ellenünk. Mi pedig reménységünket és bizodalunkat az Istenbe helyezzük, aki minket biztosan meg tud segíteni, öket pedig a legkönyebben vissza tudja szoritani, és el tudja pusztítani. Ezért nekünk a török császár idejövetelet nyugodt szível kell várunk, nem riaszthat meg bennünket ellenségünk ereje, csapatainak nagy száma. Egyáltalán nem kételkedünk abban, hogy ha legfelségesebb Istenünket buzgó imáinkkal segítségül hívjuk, ő kegyesen mellénk áll, és segítséget fog nyújtani. Mindenekelőtt arra kell törekednünk, hogy egyetértők, egymáshoz hívek legyünk. Ne legyen köztünk félténység, ellenségeskedés, vagy gyűlölet, egyikünk a másik ellen ne támadjon, hanem minden erőnkkel azon legyünk, hogy közzöttünk a becsület lakozzék, és a legnagyobb egyetértésben és jóakarásban éljünk, ameddig a Mindenható jónak látja. Ezért testvéreim, semmiképpen sem felesleges most, sőt a legfontosabb dolognak azt tartom, hogy először és mindenkifelett esküvel kötelezzük el magunkat: elsősorban tegyünk hűségesküt az Istennek, a mi legfőbb előjárónknak és ennek a meggyötört hazának, hogy hűségesek és kitartók leszünk. Elsőként én esküszöm, utánam pedig ti, hogy nyilvánvaló legyen: köztem és köztetek nem hagyunk ki semmi lehetőséget a bizalmatlanságra. Halljátok meg esküvésemet: Én, Zrínyi Miklós először a Mindenható Úristennek esküszöm, azután a császári Felségnek, a mi legfőbb urunknak és parancsolónknak és ennek a szegény hazának, továbbá nektek, katonáknak és vitéz férfiaknak, akik itt egybegyűltetek: Úgy segítsen engem az Atya, Fiú és Szentlélek Isten, a teljes Szentháromság egy Isten, hogy én titeket soha el nem foglak hagyni, veletek élek és halok, és mindent, ami csak történik, legyen az jó vagy rossz, veletek együtt fogok elviselni. Ezért most az szükséges, hogy ti is ugyanígy esküdjetek két újatokat felemelve, taníul híva az Istent esküt tegyetek, majd mindenki a saját kapitányának is letegye a hűségesküt a kapunál. Most mindegyiketek a diák után fennhangon, két újját a magasba emelve mondja az esküszöveget. Szigorúan ellenőriztetem, és az ellen, aki nem teszi, aki vonakodik esküdni, a legszigorúbban eljárók. Mert az a legkevésbé gondol arra, hogy velünk kitart a végsőkig, és az nem számít becsületes embernek, azt árulónak kell tartanunk. Éppen ezért az ilyent nyomban lefogatjuk. A ti esküvéstek pedig a következő legyen: Mi mindnyájan, polgárok, lovasok és a császári Felség katonái esküszünk először a Mindenható Úristennek, azután keresztény egyházunknak, ennek a hazának és a mi urunknak, Zrínyi Miklós grófnak! Szentül megfogadjuk, hogy -amint ez a becsületes és engedelmes emberekhez illik- neki mindenben engedelmeskedünk. Erősen megfogadjuk, hogy vele együtt akarunk élni és halni! Halljátok továbbá, amit még tudatni akarok veletek: Ha én időközben meghalnék, a halál elragadna közületek, az én helyemre és számotokra rokonomat, Alapi Gáspár urat rendeltem. Nektek megparancsolom, hogy engedelmeskedjete nek, és a legnagyobb tiszteletet, mint nekem, neki is megadjátok. Ha ő nektek bármiféle parancsot ad, gyorsan és*

Szigetvár Kuşatmasının Gidişatı ve Komutanın Ölümüne Dair Temel Macar Kaynakları

Aslında dönemin bilgi ağına bakıldığında kuşatmaya dair verilerde sapmalarının olmaması beklenmektedir. Her şeyden önce muhasaranın seyri, Zrínyi'nin kaleden çıkarak gerçekleştirdiği hücum ve sonrasında Szigetvár'da meydana gelen olaylar, etraftaki Macar kalelerince takip edilmekteydi. Ek olarak kalelerin savunulması için kale güçlendirme angaryalarına sürülen köylüler de serdar kalelerine düzenli olarak bilgi taşırdı. Örneğin bir dönem vesikasına göre Kanizsa Kalesi'nin prefectusu Benedek Szalay, Benedek Nagy'ı edindiği haberi doğrudan Kanizsa'ya bildirmesi amacıyla haber ağının başlangıç noktası olan Babócsa'ya göndermiştir. Görevi, Osmanlı kuvvetlerinin kendilerine ne kadar mesafede olduğunu, yanlarındaki tutsakların sayısını, Börzönce ve Csurgó'yu ele geçirip geçirmediğini ve hatta sultan ve Sokollu'nun an itibarıyla nerede olduklarını, Kanizsa'ya karşı harekete geçip geçmediklerini öğrenmektir.³⁵

İyi işler durumdaki haber ağı dolayısıyla vukuatlar aynı günün akşamı Kanizsa'ya, buradan da bir gün gecikmeyle Győr'e ulaşmaktaydı. Ancak Osmanlı akınları altında Győr'e öylesine fazla haber gitmekteydi ki, hangisinin hakikat değeri taşıdığı kestirilememekteydi. Dolayısıyla Győr'deki Habsburg taburunun Szigetvár'da olanlar hakkında haftalarca kesin bilgiye ulaşamaması, dahası kuşatılan ya da ele geçirilen başka kalenin olup olmadığı, Osmanlı ordusunun ne tarafa yöneldiği hususunda bilgi sağlayamaması söz konusudur.³⁶

Bu bahiste Szigetvár'daki olayların seyrine, Miklós Zrínyi'nin ölüm zamanı ve yerine ilişkin en önemli kaynak, gelişmelerin görgü tanığı ve kontun uşağı

híven teljesítsetek! Halljátok most a haditörvényeket: Ha bárki a lovasok vagy a gyalogosok közül kapitányának vagy parancsnokának az engedelmességet megtagadja, vagy a parancsot vonakodik végrehajtani bármilyen okból is, és aki a parancsnokára kivont fegyverrel támad, az tüstént halál fia legyen! Továbbá, ha valaki török levelet kap, vagy olvas, azt rögtön vágják le! Aki pedig nyíllal belőtt levelet vagy bárhol elhelyezett levelet talál, elrendelem, hogy tüstént adja át kapitányának, hogy az rögtön a tűzbe dobja! Miután az órállásokat és a helyeket, ahol kinek-kinek maradnia, s amiket kinek-kinek éjjel-nappal őriznie kell, a századosok, a vajdák, a főtisztek kijelölték, ha valakit, akár a tisztek, akár a többiek közül is azon kapnak, hogy kapitánya, vajdája, főtisztje, tizedese tudta és engedélye nélkül elhagyta, onnan távol volt, azt minden tárgyalás nélkül azonnal vágják le! Akinek felesége vagy anyja van, azok az ételt, italt meg a többi szükséges dolgokat elvihetik és átadhatják neki, ő azonban őrhelyéről nem mozdulhat el. Annak, akinek nincs sem anyja, sem felesége, a saját konyhámon főztek, és gondoskodni fogok arról, hogy az ételt megfelelő mennyiségben, kellő időben a parancsnoka révén megkapja. Bort is fogok adni azoknak, akiknek nincsen, naponta és személyenként egy meszelyt, illetve ennek egy negyedrészt kenyerrel, ecettel és sóval együtt. Azoknak pedig, akik nősek, de nincs kenyerük, lisztet és disznóhúst osztunk, hogy saját maguk süthessenek maguknak kenyeret. Végül, ha ketten titokban tanácskoznak vagy sugdolóznak egymás közt, és rajtakapják őket, mindkettőjüket tüstént akasszák fel! Ha pedig valaki ilyeneket lát vagy hall véletlenül, és barátságból nem jelenti fel, késedelem nélkül velük együtt ugyanúgy bűnhődjék! És legvégül, aki a bajtársától egy fillér értéket is ellop, azt azonnal kössék fel!” Budina Sámuel..., 1978, s. 36-37.

³⁵ Magyar Nemzeti Levéltár, MKA E 185 Nádasdy Család lt. Missiles 22. d. Nádasdy Kristóf-Nádasdy Tamásné, Nr. 23. Ayrıca bkz. Samu Barabás, *Zrínyi Miklós A Szigetvári Hős Életére Vonatkozó Levelek és Okiratok=Codex Epistolaris et Diplomaticus Comitum Nicolai de Zrinio*, Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1899, s. 85.

³⁶ Zoltán Péter Bagi, "A 16-17. Századi Határvidéki és Diplomáciai Kémkedés Magyar Nyelvű Irodalmának Áttekintése", *AETAS*, Szám: 4, Év: 24, Kötet: 27, Október-November-December 2012, s. 180.

Ferenc Črnko'nun kaleminden çıkmıştır. Kalenin mutfağında saklanıp, Osmanlıların eline esir düşerek mücadeleden sağ kurtulan Črnko, hatıralarını 1567-1568 civarında Hırvatça olarak kâğıda döktü. Günlük biçiminde kaleme alınan bu notlar daha sonra, yukarıdaki satırlarda değindiğimiz üzere Ljubljana hımanist Samuel Budina tarafından Latinceye çevrildi.

Črnko, Ali Portuk³⁷ palankalarından başlanarak Osmanlı kuvvetlerinin iç kaleye kadar bent ve siper açtığını, önlerine sudan ve bataklıktan geçecek şekilde büyük kereste yığınları attıklarını; bu vasıta ile gün be gün kaleye yaklaştıklarını yazmaktadır. İlâveten açtıkları her bentte, bir de içlerini yünle doldurdıkları çuvallardan siper yaptıklarını; yeniçerilerin kalenin palankalarına buradan ateş ettiğini kaydetmektedir.³⁸

Müellifini tespit edemediğimiz Hırvatça yazılmış *Boj pod Sigetom* [Sziget Savaşı] adlı eserden takip edebildiğimiz üzere yeniçeriler, Almás Çayı'nın yönünü değiştirerek kale duvarıyla temas gerçekleştirmişlerdir. Akabinde barut deposunu patlatmışlardır. Bu suretle açılan yarıktan kaleye nüfuz edilmeye çalışılmıştır. Zrinyi bu evrede elinde kalan askerlerle iç kaleye kapanmıştır.³⁹ Söz konusu aşamadan sonra Črnko'nun kayıtları ve Osmanlı verileri incelendiğinde, Zrinyi'nin kaleden akın etmek zorunda kalmasındaki temel nedenin, çalı ve odunları neft yağıyla karıştırmak suretiyle Osmanlı kuvvetlerinin iç kalenin etrafında çıkardığı yangın olduğu anlaşılmaktadır.⁴⁰ Neticede bey, yaklaşık 700 kişilik muhafız grubuyla intihar saldırısı yapmaya karar verdi. Bu esnada Črnko beyin artık ağır elbiselere lüzum görmediğini, kendisine engel olmayacak kıyafetler giymek istediğini ve yüz altın getirilmesini emrettiğini yazmakta, ardından şunları söylediğini not etmektedir: “*Bilir misiniz, düşman ya da soyguncu kıyafetlerimi çıkardığında hiç ganimet ya da değerli eşya bulamadım, demesin diye böyle yaparım.*”⁴¹ Kalenin anahtarlarını ve yüz altını yanına aldıktan sonra ise şöyle diyordu: “*İnanın bana elimi oynattığım sürece kılıcım ile canım için savaşabilirim. Kimse benden anahtarları ve yüz altını alamayacak, lakin ölümünden sonra bulanın olacaktırlar. Tanrıya yeminim olsun ki, Türkler beni karargâhlarına götürürken hiçbir şekilde çocuklar parmaklarıyla gösteremeyecektir.*”⁴²

³⁷ Kocaeli Sancak Beyi Ali Portuk Bey.

³⁸ Ferenc Črnko, *Podsjeđanje i Osvojenje Sigeta i Popratni Tekstovi Opsada Sigeta*, Liber, Zagreb, 1971, s. 13-14.

³⁹ Fran Kurelac, *Jačke ili Narodne Pesme Prostoga i Neprostopoga Puka Hrvatskoga: Po Župah Šoprunskoj, Mošonjskoj i Železnoj Na Ugrih*, Slovi Dragutina Albrechta, Zagreb, 1871, s. 94.

⁴⁰ Budina Sámuel..., 1978, s. 120. Solak-zâde Mehmed Hemdemî, *Târih-i...*, 1989, s. 301. Selânikî Mustafa Efendi, *Târih-i...*, 1999, s. 33-34. Karaçelebi-zâde Abdülâziz, *Süleyman-Nâme*, Konya İzzeddin Koyunoğlu Kütüphanesi, Kahire, Bulak Matbaası, 1248, No: 50585, s. 188-189.

⁴¹ “*Tudjâtok meg, ezt én azért tettem, hogy az ellenség vagy a rabló, aki lehúzza rôlam a ruhát, ne mondhasza, hogy semmi zsákmanyt vagy értéket nem talált nálam.*”

⁴² “*Higgyétek el nekem, míg ezt a kezemet mozgatni tudom, ezzel a karddal életemet védelmezhetem, senki sem fogja elvenni tôlem a kulcsokat és a száz aranyat. Halálom után pedig legyen azé, aki azokat megszerezte. Esküvelfogadtam meg Istennek, fogadalmat tettem, hogy engem soha nem fognak a törökök táborába vezetni, miközben a gyerekek ujjal mutogatnak rám.*” Budina Sámuel..., 1978, s. 120.

Bu süreci ifade eden bir diğer kaynak Brne Karnarutić'in kaleminden çıkmıştır. 1515-1573 yılları arasında yaşamış Hırvat kökenli Rönesans şairi, *Vazetje Sigeta Grada* [Sziget Kalesi'nin Fethi] adlı manzum eserinde kuşatmanın sonunu şöyle betimlemektedir:

*“Zrinyi kıyaşetini değıştirdi Cumartesi sabahı, // Üstüne aldı güzel mavi dola-
masını, // Tuttu iki yiğitlik hançerini, // Saldırmak üzere kurdu havan topunu.
Savaşa durdu böylece cesur yiğitleriyle, // Çekilmiş kılıçlar bulunurdu
her iki elinde. // Şöyle seslendi Sziget kahramanlarına: // Şimdi savaş
zamanıdır güçlü Szigetliler,
İzin vermeyelim bizi köle diye sürüklemelerine, // Küçük hayvanmışız
gibi vurmalarına, // Alalım kılıçlarımızı hep beraber mesutça, // Sadakat
gösterelim böylece tanrıya...”⁴³*

Akın başladığında derhal iç kalenin pazarına oradan da kale kapısına ulaşılmıştır. Buradaki havan topu, kale kapısı aralanır aralanmaz bekleyen Osmanlı kuvvetlerine karşı ateşlenerek zaman kazanılmak istenmiştir. Fakat söz konusu taktik Zrinyi'nin son hamlesi oldu. Önce vücudundan vurulmuş; ancak hala askerlerine komutanlık etmesi üzerine başından da isabet almıştır.⁴⁴

Črnko, Zrinyi'nin ölüm ve kalenin düşüş zamanını eşleştirmekte ve 7 Eylül tarihini vermektedir.⁴⁵ Konu üzerine eğilen bir diğer Macar vakanüvis Baranya kökenli hümanist tarihçi Miklós Istvánffy'dir. Kendisi Szigetvár'da şahsen bulunmuş, Zrinyi ile de tanışmıştır. Hatta akrabalarından biri Szigetvár kuşatmasında hayatını kaybetmiştir. Buna mukabil kendisi kalenin Osmanlı kontrolüne geçiş tarihi olarak Eylül'ün sekizini kaydetmektedir.⁴⁶ Yine onun kayıtlarına göre savaştan hemen sonra yeniçeri ağası Ali Paşa'nın emriyle Zrinyi'nin başı kesilmiş, kazığa geçirilerek askerlerin şahitliğine bırakılmıştır. Ardından II. Maximilian'a ulaştırılmak üzere Budin'e gönderilmiştir.⁴⁷

⁴³ “Zrinski vu soboto rano se obleče, // on leipe suite atlac k sebi pripaše, // dwei viteški sabli na roke položiše // ino takajše taraskoga ščida.

Onako pojdoše, z dobrimi vitezi, // a v rokaj mi držaše gologa bodaša. // Onamo govori sigečkim junakom: // Nosa zdaj gori, sigečki junaki,

*Ne dajmo se mi zato zdaj poloviti, // kak jedne piščence bodo nas lovili. // Nego veselo na sable pojdimo, // onak pomerjemo, z Boga se ne spozabimo.” Brne Karnarutić, *Vazetje Sigeta grada. Složeno po Brni Karnarutiću Zadraninu*, Liber, Zagreb, 1971, s. 7.*

⁴⁴ Solak-zâde Mehmed Hemdemî, *Târih-i...*, 1989, s. 301. Peçevi İbrahim Efendi, *Târih-i...*, 1992, s. 294. Karaçelebi-zâde Abdülaziz, *Süleyman...*, No: 50585, s. 189-190.

⁴⁵ *Budina Sámuel...*, 1978, s. 120. Ayrıca bkz. Fodor Pál-Varga Szabolcs, “Zrinyi Miklós és Szulejmán Halála”, *Történelmi Szemle*, Szám: 2, Év: 58, Kötet: 232, Aprilis-Május-Június 2016, s. 189.

⁴⁶ Miklos Istvánffy, *Magyarok Dolgairól Írt Históriaja. Tállyai Pál XVII. Századi Fordításában*, Bállassi Kiadó, Budapest, 2009, s. 26.

Bu tarih Selânikî ve Münecimbaşı'nın verdiği bilgilerle eşleşmektedir. Bkz. Selânikî Mustafa Efendi, *Târih-i...*, 1999, s. 34. Münecimbaşı Ahmed Dede Efendi, *Sahaifü'l-Ahbâr fi Vekâ-yiü'l-A'sâr*, Cilt: II, Çeviren: İsmail Erünsal, Tercüman 1001 Temel Eser, Eser No: 37, s. 587. Buna mukabil Bâb-ı Âli'nin Rûûs Defteri kayıtlarında da Črnko'nun notlarında olduğu gibi iç kalenin fethi 7 Eylül olarak geçmektedir. Bkz. BOA, Kamil Kepeci Tasnifi, *Rûûs Defterleri*, Defter No: 220, s. 115. Bu mesele hakkında ayrıca bkz. Ahmet Kerim Demireğen, *Kanuni Sultan Süleyman'ın Sigetvar Seferi (Hazırlıklar ve Fetih)*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 2006, s. 70-71.

⁴⁷ Miklos Istvánffy, *Magyarok Dolgairól...*, 2009, s. 26. Ayrıca bkz. Selânikî Mustafa Efendi, *Târih-i...*, 1999, s. 34-35.

Karnarutić bu evreyi şöyle kaleme almaktadır:

“...Nasıl bir talihsizliktir yeniçeri kurşunu, // Deler Miklós Zrínyi'nin bal-
dırını, // Otururken atında kılıç da bulur onu, // Gelir bağırna başkala-
rının kurşunu.

Lakin oldu ona en büyük dert üçüncüsünde, // Kurşun gelir alına ve
yüzüne, // Düştü artık kara toprağa, // Melun Türk sahip oldu bedenine.
Kestiler başını, // Götürdüler derhal Sultan Süleyman'a, // Öldürdüler
hepten Zrínyi'nin yiğitlerini, // Gaddar yeniçeriler katletti tümünü.”⁴⁸

Boj pod Sigetom'da da kuşatmanın sonu epik biçimde dile getirilmektedir:
“Çıktı Miklós Zrínyi üç kez kaleden, // İyi savaşıları, kudretli yiğitleriyle. //
Lanet yeniçeriler yürüdü üzerlerine, // Ateş ettiler Sziget'in kahramanlarının
başlarına.”⁴⁹

7 Eylül'de sultan da vefat etmiştir. Ancak havadisler Győr'deki karargâha
doğru şekilde ulaşmadığından Habsburg yönetimince sultanın hala sefere de-
vam ettiği, hatta ordusuyla Avrupa'da konaklayacağı düşünülmekteydi. Öyle
ki, Varadin Piskoposu Ferenc Forgács, Varadin'de Tokaj'ın kaybedildiğine ta-
mamen kanaat getirildiğini, zira ne o vakit ne de çok daha sonra kendilerine
hiçbir kesin malumat ulaşmadığını; üstelik Süleyman'ın civar kaleleri ele ge-
çirip, ahırları ve köprüleri düzene sokmak suretiyle Budin'de kışlayacağına
dair söylentiler olduğunu yazmaktadır.⁵⁰

Tutsak düşen Črnko, kuşatmanın ardından Sokullu Mehmed Paşa tara-
fından şahsen sorgulanarak, komutanın kalede neler bıraktığı öğrenilmeye
çalışıldı. Buna cevaben kendisi şunları söylemekteydi:

“Zrínyi'nin 100 bin Macar forinti, altından mamul bin eşyası ve başka
değerli pek çok malı vardır. Lakin bunların tümünü adamlarına pay et-
miştir. Kendisine sadece bir testi içinde takriben beş bin altın bırakmıştır.
Barut deposunun tedarigi kâfi derecededir. Fakat bizi kaleden çıkmaya
mecbur eden yangın şimdi orayı tehdit eder, sizin askerlerinizi de helak
edecektir.”

Bunu duyan vezir derhal askerlerine kaleden çıkması için emir verdiyse de
deponun patlamasına ve üç bin kadar askerinin hayatını kaybetmesine engel
olamamıştır.⁵¹

⁴⁸ “Oh, ta nesreča, janičar ga streiil // vu viteško bedro, Zrinskoga Mikloša, // na konji sedeči, z
bodašom seikaše, // a drugi ga streili vu viteške prsi.

Prevelika žalost, gda tretič ga streili, // Vu viteško čelo ober samoga lica. // Doli opadne na to
črno zemlo, // ondi ga popaše ti prekleti Turci.

Ino mu ne mesti glavno odsekoše // ino jo ponesoše k caro Solimano. // Zrinskoga vitezi vnogo
se sekaše, // prekleto janičare vse je postrilaše.” Brne Karnarutić, *Vazetje Sigeta...*, 1971, s. 16.

⁴⁹ “Taj Zrinski Mikula i tretič van pojde, // S dobrimi vitezi, dobrimi junaki. // Kleti janičari na nje
navališe, // Sigetske junake vse je postriljaše.” Fran Kurelac, *Jačke ili...*, 1871, s. 101-102.

⁵⁰ Ferenc Forgács, *Emlékirat Magyarországg Állapotáról Ferdinánd, János, Miksa Királyságra és II.
János Erdélyi Fejedelemségre Alatt, Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1982, s. 313.*

⁵¹ “Zrínyinek százezer magyar forintja és ezer arany opraha és több más értéke volt, de mindeze-
ket kiosztotta emberei között, csak egy ládában maradt vagy ötezer arany holmiya. Gazdagon volt
ellátva lóporraktára is, most azonban a tűz fenyegeti azt, a tűz, ami minket a vár átadására kény-

Mitleşen Bir Tarihsel Kişilik Olarak Zrínyi

Szigetvár kuşatmasının sonunda Zrínyi'nin sergilediği tavır, Macar tarih-yografisi ve edebiyatında beyin kişiliğini kültürleştirilmiş ve onu Hıristiyan kahraman tipinin temsilcisi haline getirmiştir. Öyle ki, bu bakış açısı Szigetvár'ın 1556'daki başarısız kuşatmasını ele alan yazımı dahi şekillendirmiştir. Bu anlamdaki ilk kayıt, Ferenc Tóke tarafından kaleme alınan *Historia Obsidionis Insulae Antemi* [Antemus Adası Kuşatmasının Tarihi] adlı ve 1556 muhasarasını konu edinen Macarca yazılmış eserdir. Başlıkta geçen ad kaleyi inşa eden Osvald Antemus'un ismini işaret etmekte olup, eserdeki satırlar Hıristiyanlığın ve Macarlığın büyük bir felaketle karşı karşıya olduğunu belirtmektedir:

*“Dinleyin Sziget'in ele geçirilişini, // Türk nedeniyle metruk çürüyüşünü,
// Az sayıda milletin çoka karşı cesaretini, // Dinsize karşı inançla ayakta kalışını.*

*Duydunuz eski ve yeni orduları, // Büyük, çok, kuvvetli kalelerinin feryatlarını,
// Lakin en büyüğünü aralarındaki, // Sadece düşünün Sziget'in o meselesini.*

*Süleyman otuz beş yıl boyunca, // Zafer kazanmıştır Macarların üstünde,
// On defa kan akıttı vahimce şimdiye dek: // Krıp geçirdi bu memleketi sınıra dek.*

Başlıca binaları almıştır eline, // Ayırmıştır bu ülkeyi kendisine, // Sırf yakasını bırakmıştır boynumuza, // Şimdi almak ister onu da.”⁵²

Eserde Macarların mücadelesi gittikçe yoğunlaşan dini bir atmosfer içinde anlatılmaktadır. Kuşatmanın başarısızlıkla sonuçlanmasına vurgu yapılarak manzum eser şöyle bitirilir: *“Büyük şükran sunun tanrıya, // Her yanda dua edin efendimiz İsa'ya, // Kalpten çağırın onu yardıma, // İsa, İsa gelecek size sığınak olmaya!”⁵³*

Szigetvár'ın ikinci kez kuşatılmasını konu alan Boj pod Sigetom'da da benzer bakış açısı takip edilmektedir: *“Hatırlayalım yüce beyler şimdi, // Sziget Kalesi'ni ve Miklós Zrínyi'yi, // Nasıl da kaybettik Sziget kentini, // Kayboldu ondan sonra Macar ülkesi...”⁵⁴*

szerített, és a ti csapataitokat is el fogja pusztítani.” Budina Sámuel..., 1978, s. 122. Ayrıca bkz. Feridun Ahmed Bey, *Nüzhet'ül...*, No: 14622, v. 30-b-31-a. Ramazan-zâde Âgehî Mansur Çelebi, *Fetihnâme-i...*, No: 3884, v. 22-b. Selânikî Mustafa Efendi, *Târih-i...*, 1999, s. 34-35.

⁵² *“Halgassátok Szigetnek megszállását, // Török miatt kietlen megromlását, // Kevés népnek sok ellen bátorságát, // Pogány ellen híven megmaradását.*

Hallottatok régi és új hadakat, // Nagy, sok, erős vároknak véjvásokat, // De nem egyet azok közül nagyobb, // Csak értsétek a Szigetnek ő dolgát.

Solimannus harminczöt esztendeig, // Diadalmas magyarokon lön addig, // Tíz szörnyű nagy, sok vérontást tön mindaddig: // Ez országot elrablá mind határig.”

Fő házakat mind kezéhez vett vala, // Ez országot övének tartja vala, // Csak gallérát nyakunkba hatta vala, // Azt kivonnia mostan akarja vala.” Obsidionis Insulae Antemi, Quae Nunc Regia Sziget Vocari Solita Est, Concinnata Per Rytmos Hungaricos Opera Francisci Tóke Anno 1556. Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár. Ms. 731. oct. Hung. sor: 1-16.

⁵³ *“Nagy hálakat az Istennek adjátok, // Az úr Krisztust mindenütt imádjátok, // Szivbül ötet se-gétségre híjjátok, // Jézus, Jézus léssen ti oltalmatok!” Obsidionis Insulae Antemi, Quae Nunc..., 1556, sor: 621-624.*

⁵⁴ *“Dobra gospoda, spomenemo se sada, // Od Sigeta grada Zrinskoga Mikule, // Kako smo zgubili Sigeta varoša, // Po kom je opustil naš ugarski orsag...” Fran Kurelac, Jačke ili..., 1871, s. 17.*

Kaynakta geçen bu satırlar aynı zamanda kuşatmanın toplumsal bilinçte yattığı etkiye dair bilgi vermekte, kale kuvvetlerinin sergilediği mücadele yerine sonuca odaklanarak Szigetvár'ın kaybedilişini trajik bir çerçevede betimlemektedir.

Szigetvár kuşatmasına dair Macarca kaleme alınan bir başka kayıt anonim olup, *Sziget Veszésérül Való Historia* [Sziget'in Kaybına Dair Tarih] adını taşımaktadır. Oldukça kısa olacak şekilde kaleme alınmış bu esere göre kalede bulunan askerler, Osmanlıların eline geçmelerini önlemek için birbirlerinin eşlerini öldürmeye başlamıştır. Ayrıca Osmanlı kuvvetlerinin baskısının sürekli artmasına rağmen, kalenin hala alınamamış olması nedeniyle Sultan Süleyman öfkesine yenik düşerek hastalanmış ve bundan ötürü vefat etmiştir. Müellifin eserini bitirirken teslim ya da anlaşma yoluyla Osmanlı idaresine giren Macar kalelerine atfen vurguladığı nokta dikkat çekicidir: “*Türklerin cesaret vasıtasıyla ele geçirebildikleri tek kale Sziget'tir, zira dürüş ile bir şey elde edilemeyeceğini anlamışlardır.*”⁵⁵

Szigetvár kuşatmasının mitleştirilmesi aşamasında karşılaştığımız bir diğer önemli eser Erdelli Evanjelik rahip Christianus Schesaeus tarafından 1571 senesinde tahrir edilmiştir. *De Capto Zygetho Historia* [Sziget'in Ele Geçirilmesinin Tarihi] adını taşıyan bu çalışma, Zrínyi'yi Hristiyan bir kahraman olarak öne çıkartmakta, Viyana'nın ve Hristiyanlığın koruyucusu olarak nitelermekte; ayrıca Sultan Süleyman'a uygun bir rakip olarak resmetmektedir. İlaveten müellif kaleyi İtalya'nın kapısı, Avusturya'nın kalkanı olarak betimlemektedir.⁵⁶

Miklós Zrínyi'nin aynı ada sahip büyük torunu da bu konuya eğilmiştir. Kendisi bir Habsburg generali olsa da Macar barok edebiyatında verdiği eserlerle adını duyurmuştur. 1651'e dek yazdıkları, *Adriai Tengernek Syrenaia Groff Zrini Miklós* adıyla bir ciltte toplanmış olup, yine bu tarihte Viyana'da yayımlanmıştır.

Bu ciltte yer alan *Szigeti Veszedelem*, Latince adıyla *Obsidionis Szigeti-anæ*, [Sziget Bâdiresi] konumuz açısından en çarpıcı kaynaklardan birini teşkil etmektedir. Hristiyan kimliği üzerine inşa edilmiş çalışma “...*bu eseri Allah vere de kanımı son damlasına kadar akıtacağım Macar soylularına adarım.*” ifadesiyle başlamaktadır.⁵⁷ Takip edilen destansı ve dini atmosfer, eserin ikinci bölümünde yer alan 83, 84 ve 85. dörtlüklerde gittikçe yoğunlaşmaktadır:

“*Dinsizden kuranıp şehit düşeceksin, // Çünkü benim adım için mertçe öleceksin, // Zrínyi dinle şimdi ne diyeceğimi, // Artık söyleyeceğim geleceğini:*

⁵⁵ “*Sziget volt az egyetlen vár, amelyet a török vitézséggel*” vett be, ert hazugsággal semmit nem kaphata.”

Gáspár Heltai, *Cancionale, Az Az Historias Enekes Könyv, Mellyben Külemb Külemb Félé Szép Lót Dolgoc Vadnac Nyomtattua A Magyar Királyokról és Egyéb Szép Lót Dolgokról, Gyönyörűségesssec Oluasásra és Halgatásra, Colosvarot, 1574, s. 18.*

⁵⁶ Christianus Schesaeus, *Rvinae Pannonicae Libri Quator: Continentes Statum Reipub: E Religionis In Vngaria, Transylvania vicinis[ue] regionibus imperante Ioanne Secundo Electo Rege Vngariae...*, Witebergæ, Clemens Schleich & Antonius Schöne, 1571, s. 55-63.

⁵⁷ “...*dedicálom ezt az munkámat magyar nemességnek, adja Isten, hogy véremet utolsó csöppig hasznossan néki dedicálhassam.*” Gróf Zrínyi Miklós, *Adriai Tengernek...*, 1651, s. 1.

*Süleyman gelir ordularıyla Macaristan'a, // En önce uğrayacak senin kalene,
// Bekler aç kurt gibi ölümünü, // Sziget Kalesi'ne salar gücünü kudretini,
Lakin o göremeyecek senin sonunu, // Cesur ellerinden verecek canını, //
Binlerce Türk ile kaybedecek hayatını, // İşte o zaman ruhun erecek bana.*⁵⁸

Eserde olayların ele alınışındaki abartı dikkat çekicidir. Buna göre kale muhafızları temsil ettikleri ahlak bakımından Osmanlı kuvvetleri üzerinde baskı oluşturmaya başlamış ve Osmanlı askerleri arasında Zrínyi ve askerlerine karşı baş gösteren korku gittikçe artmıştır.⁵⁹

Sonuç

Belgrat'ın Osmanlılar tarafından ele geçirilmesi, Macaristan'ın güney savunma hattının çıktığı anlamına gelmekteydi. Bu genişlemeye karşılık Kanizsa, Győr, Szigetvár, Egri ve Temes kalelerini içine alacak ve Osmanlı egemenliğine girmiş toprakları çevreleyecek yeni bir kontur düzeni kurulmuştur. Vücuda getirilen yeni yapıyla birlikte ise Osmanlı ve Habsburg-Macar kuvvetleri arasındaki çarpışmalar daha çok kale kuşatmaları esasına bina edilmiştir. Miklós Zrínyi öncelikle bu savunma hattını güçlendirmeyi amaçlamış, Szigetvár komutanlığına atanmasıyla söz konusu politikasını pekiştirmiştir.

Zrínyi, Šubić adlı Hırvat kökenli bir aristokrat aileden gelmekteydi. Ailenin XIII. yüzyılda dahi toprak sahibi olduğuna dair veriler bulunmaktadır. Ancak Habsburg idaresi tarafından Kuzey Hırvatistan'daki Zrinski Kalesi'nin kendilerine verilmesinden sonra bu adı kullanmaya başladılar.

Bevin adını tam olarak duyurduğu gelişme, Macar tarihinin en travmatik olaylarından biri olan Mohaç Savaşı'dır. Bu dönemde Osmanlılara karşı verdiği mücadelelerden ötürü Hırvatistan valisi olarak atanmış, böylece Macar Krallığı'nın güneyini kontrolü altına almıştır. Askeri ve politik etkinliğini sürdüren Zrínyi, 1557 senesinde Szigetvár komutanlığına getirilecektir. Görüldüğü üzere generalin biyografisi Osmanlı genişlemesine karşı mücadele düzleminde biçim almaktadır. Lakin Tuna'nın güney kısımlarını elindeki askeri güç ile kontrol altında tutmaya çalışsa da Osmanlı ilerlemesi aleyhinde başarı sağlayamamıştır. Neticede 1566 senesine gelindiğinde Szigetvár, Osmanlı birliklerince kuşatma altına alınmıştır. Sultan Süleyman'ın 9 Ağustos'ta havaliye varmasına karşılık Zrínyi, 7 Eylül'e dek kaleyi savunabilmiş; fakat daha fazla direnemeyeceğini anladığında son hamle olarak canını ortaya koymuştur. Bu olay aynı zamanda Macar ve Hırvat tarihinde bir kırılma noktası yaratmış, Osmanlı egemenliğine karşı verilen mücadelelerde tarihi ve politik bir dayanak noktası haline gelmiştir.

⁵⁸ "Martyromságot fogsz pogántul szenvedni, // Mert az én nevemért fogsz bátran meghalni. // Zrínyi, hallgasd meg most, mit fogok mondani, // Im te jövendőidet fogom számlálni. Szulimán haddal jün az Magyarországra, // És legelőször is fog jünni váradra, // Lesni, mint éh farkas, fog te halálodra, // Hatalmát, erejét veszti Szigetvárra. De ő nem fogja te romlásodat látni, // Mert vitéz kezeid miát fog meghalni, // Sok ezer töröknek kell ottan meghalni, // Akkor az te leked fog hozzám szállani." Gróf Zrínyi Miklós, *Adriai Tengernek...*, 1651, s. 54.

⁵⁹ Gróf Zrínyi Miklós, *Adriai Tengernek...*, 1651, s. 46.

Bu anlamda destanlaştırılan Szigetvár savunmasının tarihsel metodoloji çerçevesinde değerlendirilmesi çalışmanın temel amacını teşkil etmektedir. Söz konusu noktadan yola çıkılarak, hümanist tarih yazımı temelinde şekillenen XVI. ve XVII. yüzyıl Macar ve Hırvat vakanüvisliği ile edebi yazımı incelenmiş olup, elde edilen sonuçlar Osmanlı vesikaları ile karşılaştırmaya tabi tutulmuştur. Bu vasıtayla farklı kültürlerle sahip tarafların olaylara bakış açısı ortaya konmaya çalışılmıştır.

Aslında sadece yerel kontrolü elinde bulunduran Habsburg himayesindeki bir Macar beyinin, Avrupa egemenliğine talip olan bir imparatorluk ordusuna mukavemet etmeye çalışması ve Osmanlı kuvvetlerine karşı elindeki bir avuç askerle neredeyse bir ay boyunca mücadele vermesi, kendisinin Macar ve Hırvat kroniklerinde en önemli şahsiyetlerden biri olarak ele alınmasını beraberinde getirmiştir. Hatta kişiliği ve gerçekleştirdiği mücadele Hıristiyan teolojisi temelinde rekonstrüksiyona tabi tutulmuştur. Bu bakımdan generalin yılmaz tutumundaki temel motivasyonun ne olduğunun gösterilmesi, çalışmanın bir diğer önemli amacını teşkil etmektedir. Yeni Çağ Macar tarihçiliğindeki izdüşümde takip edilebildiği üzere söylenebilir ki, beyin dünya görüşü Hıristiyan âleminin Türklere karşı ölüm kalım mücadelesi platformunda teşekkül etmektedir. Söz konusu itibarla ilgili tarihi vesikalardaki karamsarlık, çaresizlik ve trajedi belirgin ölçüde takip edilebilmektedir. Ancak yine bu belgelerde general, canına mal olan mücadelesiyle Hıristiyan Macarlığın muhafızlığını ve dolayısıyla günahlarını üstlenmeye muktedir olmuştur. Dahası, Zrínyi ve onunla birlikte kanını akıtan kale muhafızları vatan sevgisi, dayanışma, hayyatını adama, ahlaki saflık gibi en saf duyguları temsil etmektedir. Lakin Osmanlı askerleri için mesele bir vatan savunması değildir, dolayısıyla beraberinde gelen ahlaki sorumlulukları da yoktur.

Aslına bakılırsa kale komutanı ve muhafızlarının hayatlarını feda etmesi üzerine inşa edilen mübalağa ve yaratılan dini atmosfer, tarih yazımı açısından bir dayanak noktasına sahiptir. Zira Hıristiyan teolojisinde toplumun günahları dolayısıyla bireyin kendini feda etmesine rastlanmakta ve bu anlayış hümanist tarih düşüncesine de adapte edilmektedir. Söz konusu usul, her ne kadar dönemin bakış açısı üzerinde şekillenip, hakikatten ödün verilmesine neden olsa da bu minvalde yazılan eserler, meselelerin ele alınışını salt pozitivist düzlemde çıkartmakta; olayları toplumun ve bireylerin beklentileri, duygu dünyası ve manevi değerleri ile harmanlayıp yansıtmaktadırlar.

Kaynaklar

A. Arşiv Belgeleri

Başbakanlık Osmanlı Arşivi.

Kamil Kepeci Tasnifi, *Rüüs Defterleri*, Defter No: 220.

Magyar Nemzeti Levéltár.

MKA E 185 Nádasdy Család lt. Missiles 22. d. Nádasdy Kristóf-Nádasdy Tamásné, Nr. 23.

Magyar Országos Széchényi Könyvtár.

Obsidionis Insulae Antemi, Quae Nunc Regia Sziget Vocari Solita Est, Concinnata Per Rytmos Hungaricos Opera Francisci Töke Anno 1556. Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár. Ms. 731. oct. Hung.

Topkapı Müzesi Sarayı Arşivi.
No: E. 1421.

B. Kaynak Eserler

BARABÁS, Samu: *Zrinyi Miklós A Szigetvári Hős Életére Vonatkozó Levelek és Okiratok=Codex Epistolaris et Diplomaticus Comitum Nicolai de Zrinio*, Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1899.

Budina Sámuel Históriája Magyarul és Latinul Szigetvár 1566. Évi Ostromáról, Szigetvári Várbaráti Kör, Szigetvár, 1978.

ČRNKO, Ferenc: *Podsjeđanje i Osvojenje Sigeta i Popratni Tekstovi Opsada Sigeta*, Liber, Zagreb, 1971.

FERİDUN AHMED BEY: *Nüzhet'ül-Ahbâr'il-Esrâr der Sefer-i Szigetvár*, Konya İzzeddin Koyunoğlu Kütüphanesi, No: 14622.

FORGÁCH, Ferenc: *Emlékirat Magyarország Állapotáról Ferdinánd, János, Miksa Királysága és II. János Erdélyi Fejedelemsége Alatt*, Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1982.

GRÓF Zrinyi Miklós: *Adriai Tengernek Sirenaia*, Groff Zrini Miklós, Kiadta: Kazinczy Ferencz, Kosmerovi Máté Czászár Ő Felsége Könyvnyomtatója, Béch, 1651.

HELTAI, Gáspár: *Cancionale, Az Az Historias Enekes Könyw, Mellyben Külemb Külemb Féle Szép Löt Dolgoc Vadnac Nyomtatua A Magyarai Királyokról és Egyéb Szép Löt Dolgokról, Gyönyörűségesséc Oluasásra és Halgatásra*, Colosvarot, 1574.

ISTVÁNFY, Miklos: *Magyarok Dolgairól Írt Históriája. Tállyai Pál XVII. Századi Fordításában*, Balassi Kiadó, Budapest, 2009.

KARAÇELEBİ-ZÂDE ABDÜLAZİZ: *Süleyman-Nâme*, Konya İzzeddin Koyunoğlu Kütüphanesi, Kahire, Bulak Matbaası, 1248, No: 50585.

KARNARUTIĆ, Brne: *Vazetje Sigeta grada. Složeno po Brni Karnarutiću Zadraniinu*, Liber, Zagreb, 1971.

KURELAC, Fran: *Jačke ili Narodne Pesme Prostoga i Neprostopa Puka Hrvatskoga: Po Župah Šoprunskoj, Mošonjskoj i Železnoj Na Ugrih*, Slovica Dragutina Albrechta, Zagreb, 1871.

LABACENSEM, Samvelem Bvdinam: *Historia Sigethi, Totivs Sclavoniæ Fortissimi Propvgnacvli, quod à Solymanno Turcarum Imperatore nuper captum Christianisq; ereptum eft, ex Croatico fermone in Latinum conuersa, Officina Caspari Stainhoferi, Viennæ, 1568.*

MÜNECCİBAŞI AHMED DEDE EFENDİ: *Sahaifü'l-Ahbâr ft Vekâ-yiü'l-A'sâr*, Cilt: II, Çeviren: İsmail Erünsal, Tercüman 1001 Temel Eser, Eser No: 37.

NYERGES, Judit-KŐSZEGHY, Péter: *Zrinyi Miklós Válogatott Levelei*, Balassi Kiadó, Budapest, 1997.

PANNONI, Likolai Istvánfi: *Historiarvm de Rebus Vngaricis Libri XXXIV*, Sumptibus Antonij Hierati, 1622.

PEÇEVİ İBRAHİM EFENDİ: *Târîh-i Peçevî*, Cilt: I, Yayına Hazırlayan: Bekir Sıtkı Baykal, Kültür Bakanlığı Yayınları, Mersin, 1992.

RAMAZAN-ZÂDE ÂGEHÎ MANSUR ÇELEBİ: *Fetihnâme-i Kal'a-i Sigetvâr*, İstanbul Üniversitesi Tarih Yazmaları, No: 3884.

RÁTH, Károly-RÓMER, Flóris: *Györi Történelmi és Régészeti Füzetek*, Volume: II, Sauerwein Géza, Győr, 1863.

SCHESSAEUS, Christianus: *Rvinae Pannonicae Libri Quatuor: Continentes Statum Reipub: E Religionis In Vngaria, Transylvania vicinis[ue] regionibus imperante Ioanne Secundo Electo Rege Vngariae...*, Witebergæ, Clemens Schleich & Antonius Schöne, 1571.

SELÂNİKÎ MUSTAFA EFENDİ: *Târîh-i Selânikî*, Cilt: I, Yayına Hazırlayan: Mehmet İpşirli, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1999.

SOLAK-ZÂDE MEHMED HEMDEMÎ: *Târîh-i Solak-zâde*, Cilt: II, Yayına Hazırlayan: Vahid Çabuk, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1989.

C. Tetkik Eserler

BAGI, Zoltán Péter: "A 16-17. Századi Határvidéki és Diplomáciai Kémkedés Magyar Nyelvű Irodalmának Áttekintése", *AETAS*, Szám: 4, Év: 24, Kötet: 27, Október-December 2012, s. 176-187.

BESSENYEI, József: "Szigetvári Zrínyi Miklós", *Publicationes Universitatis Miskolcensis. Sectio Philosophica, Tomus IX.-Fasciculus 4*, Szerkesztette: Bene Sándor-Hausner Gábor, E Typographeo Universitatis, Miskolc, 2004, s. 39-59.

BOGDÁN, István: *Régi Magyar Mértékek*, Gondolat Zsebkönyvek, Budapest, 1987.

CSÁNKI, Dezső: *Magyarország Vármegyéi és Városai Enciklopédiája*, Somogy Vármegye, Országos Monografia Társaság, Budapest, 1896.

DEMİREĞEN, Ahmet Kerim: *Kanuni Sultan Süleyman'ın Sigetvar Seferi (Hazırlıklar ve Fetih)*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 2006.

FERENC, Salamon: *Az Első Zrínyiek*, Heckenast Gusztáv, Pest, 1865.

GÁRDONY, Albert: "Pest Városa a Középkor Alkonyán", *Tanulmányok Budapest Multjából*, Szerkesztette: Nemethy Károly és Budó Jusztin, Budapest Székesfőváros Kiadása, Budapest 1938, s. 1-15.

GÖKBİLGİN, M. Tayyib: "Kanunî Sultan Süleyman'ın 1566 Szigetvar Seferi Sebepleri ve Hazırlıkları", *Tarih Dergisi*, Sayı: 21, Yıl: 17, Cilt: 16, Mart 1966, s. 1-14.

HUNGLER, József: *A Török Kori Veszprém*, Veszprém Megyei Könyvtár, Veszprém, 1986.

KALSAN, Vladimir: "Adalékok A Muraköz Történetéhez", *Vármegyék és Szabad Kerületek, 1-2, Debrecen, Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Közleményei* 27, Szerkesztette: Radics Kálmán, A Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Igazgatója, Debrecen, 2001, s. 313-317.

KOCH, Matthias: *Quellen zur Geschichte des Kaisers Maximilian II*, Voigt & Günther, Leipzig, 1861.

MURPHEY, Rhoads: *Ottoman Warfare 1500-1700*, UCL Press, London, 1999.

OROSS, András: *A Magyar Királyság Törökellenes Határvédelmi Rendszerének Felszámolása és Átszervezése A 17-18. Század Fordulóján*, Phd Disszertáció, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest, 2011.

PÁL, Fodor-SZABOLCS, Varga: "Zrínyi Miklós és Szulejmán Halála", *Történelmi Szemle*, Szám: 2, Év: 58, Kötet: 232, Április-Május-Június 2016, s. 181-201.

PÁLFFY, Géza: "A Bajcsavárig Vezető Út. A Stájer Rendek Részvétele A Dél-Dunántúl Határvédelmében A 16. Században", *Weitschawar / Bajcsa-Vár Egy Stájer Erődítmény Magyarországon A 16. Század Második Felében*, Szerkesztette: Kovács Gyöngyi, Vándor László Megyei Múzeumigazgató, Zalaegerszeg, 2002, s. 11-26.

PÁLFFY, Géza: "Egy Horvát-Magyar Főúri Család A Habsburg Monarchia Nemzetek Feletti Arisztokráciájában. A Zrínyiek Határon Átívelő Kapcsolatai", *A Zrínyiek A Magyar és A Horvát Históriaiban*, Szerkesztette: Bene Sándor-Hausner Gábor, Zrínyi Kiadó, Budapest, 2007, s. 39-67.

PÁLFFY, Géza: "Magyar Arisztokraták-Horvát Nemesek: Identitások A 16-17. Században", *História*, Szám: 5-6, Év: 33, Kötet: 208, Május-Június 2011, s. 24-28.

PÁLFFY, Géza: "Közép-Európa Közös Hőse A Szigetvári Zrínyi Miklós A Magyar-Horvát Királyság és A Habsburg Monarchia Elitjében", *Magyar Tudomány*, Szám: 9, Év: 177, Kötet: 60, Szeptember 2016, s. 1048-1056.

SEBESTYÉN, Gyula: *Zrínyi Miklós, A Szigetvári Hős*, Franklin Társulat, Budapest, 1896.

SZAKÁLY, Ferenc: "Nándorfehérvár 1521-es Ostromához", *Hadtörténelmi Közlemények*, Szám: 4, Év: 25, Kötet: 179, Január 1978, s. 484-499.

TRUBICS, Lilla Anna: *Odnos Hrvatske i Mađarske Barokne Epike: Prijevod i Adaptacija Mađarska i Hrvatska Zrinijada Diplomski Rad*, Sveučilište u Zagrebu Filozofski Fakultet Odsjek za Hungarologiju Turkologiju i Judaistiku, Zagreb, Srpanj, 2014.

UZUNÇARŞILI, İsmail Hakki: *Osmanlı Tarihi*, Cilt: II, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1988.

VACHA, Brigitte: *Die Habsburger. Eine Europäische Familiengeschichte*, Styria, Graz/Wien/Köln, 1992.

SALTANATIN KALDIRILMASININ ARDINDAN İSTANBUL BÜROKRASİSİNİN TBMM HÜKÜMETİ'NE BAĞLANMA SÜRECİ VE İSTANBUL TÜRKLÜĞÜ'NÜN MUHAFAZASI TARTIŞMALARI

Yrd. Doç. Dr. Ramazan Erhan GÜLLÜ*

Öz

Milli Mücadele'nin başarıyla tamamlanması ve Mudanya Mütarekesi'nin imzalanmasından sonra TBMM 1 Kasım 1922 tarihinde Saltanat'ı kaldırmıştı. Lozan Antlaşması'nın hemen öncesine denk gelen bu dönemde İstanbul'daki işgal hâlen devam etmekteydi ve İstanbul'daki hükümetin başında da Tevfik Paşa bulunmaktaydı. Tevfik Paşa Hükümeti birkaç gün içinde kararı kabul etmek zorunda kalarak, 4 Kasım 1922 günü istifa etmişti. Bu tarihten itibaren İstanbul'daki devlet işlerinden tamamen TBMM sorumluydu. İstanbul'un Ankara'ya intikal süreci olarak da tanımlanan bu dönemde İstanbul'daki tüm resmî makamların TBMM'ye devri için yapılan çalışmalar arasında en çok tartışılan konuların başında İstanbul'da görevli memurların istihdamı konusu gelmekteydi. Milli Mücadele dönemindeki tavırları dolayısıyla mecliste İstanbul memurlarına karşı açık bir güvensizlik var olmakla birlikte hem mecliste hem de İstanbul kamuoyunda İstanbul'un ve İstanbul Türklüğünün geleceğine yönelik endişeler de vardı. Memurların istihdamı, bu güvensizlik ve endişelerin getirdiği tartışmalarla yürütülen bir süreç sonunda gerçekleşecekti. Bu makede, İstanbul memurlarının yeniden istihdamları ve maaşlarının ödenmesi mevzusu, süreçte yaşanan tartışmalarla birlikte incelenecektir.

Anahtar kelimeler: Bürokrasi, Memuriyet, Saltanatın Kaldırılması, Milli Mücadele, İstanbul.

The Process Of Attaching Istanbul Bureaucracy To The Turkish Grand National Assembly Government After The Removal Of The Sultanate And Discussions On The Preservation Of Turks In Istanbul Abstract

After the acquisition of the National Struggle and the signing of the Mudanya Armistice, Grand National Assembly of Turkey removed the Sultanate

* İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, r_erhangullu@yahoo.com.tr

on November 1, 1922. The period immediately prior to the Lausanne Treaty, occupation was still ongoing in Istanbul and Tevfik Pasha was the head of the government in Istanbul. The government of Tevfik Pasha had to accept the decision within a few days and resigned on November 4, 1922. From this date, Grand National Assembly was responsible from the state affairs in Istanbul. One of the hotly debated topics in the process of transferring Istanbul state affairs to Ankara was the employment of state officials in Istanbul. Due to their attitude during the National Struggle, there was a clear distrust of Istanbul officials. However, there were also concerns about the future of Istanbul and Turks in Istanbul both in the parliament and in the public opinion of Istanbul. Employment of government officials of Istanbul would take place at the end of a process driven by this debates and insecurities. In this article, the reemployment of Istanbul officials and the payment of their salaries will be examined together with the discussions during the process.

Keywords: Bureaucracy, Officialdom, Removal Of The Sultanate, The National Struggle, Istanbul.

Giriş

Bürokratik ve hiyerarşik bir idari yapılanmaya sahip olan Osmanlı Devleti'nde -özellikle de başkent İstanbul'da- ciddi sayıda devlet memuru bulunmaktaydı. Devlet işlerinin yürütülmesinin temel unsuru olan memurlar, aynı zamanda ülkedeki "aydın" sınıfın önemli bir parçasıydı. "Memur" sıfatı, genel olarak sivil bürokraside görev alan tüm kadroları; kamuda çalışan bürokrat, kâtip, sekreter, müfettiş ve yönetici kadroların tamamını kapsamaktaydı. Kısacası sivil bürokrasi teşkilatına dâhil olan kamu idaresinin tatbikatı ile ilgili bütün resmî makamlardaki görevliler "memur" olarak tanımlanmaktaydı.¹

Konumları itibarıyla memurların devlet politikalarının hayata geçirilmesindeki önemleri nedeniyle, istihdâmları her dönemde farklı siyasi yaklaşımlara neden olmuştu. Memur istihdâmı konusundaki uygulamaları nedeniyle en çok eleştirilen dönemlerin başında II. Abdülhamit dönemi gelmekteydi. Saltanatı döneminde Bâb-ı Âli'yi geri planda bırakarak, ülkedeki tüm sivil ve askeri idare mekanizmasını Yıldız Sarayı merkezinden kendisi idare etmeye çalışan II. Abdülhamit için sivil bürokraside memur istihdâmının temel şartı kendisine "sadakât"ti. Sadakatin ardından liyakatin de Sultan için mühim bir kriter olduğu ifade edilse de II. Abdülhamit döneminde uygulanan Yıldız Sarayı merkezli bu idarî anlayış, devletin bürokratik işleyişinde birçok soruna neden olmuştu. Doğrudan Sultan'a bağlı bir devlet adamları kitlesi olduğu gibi, "sadakât"ı şüpheli olan birçok memur da İstanbul'dan taşraya sürgüne gönderilmişti. Memur maaşları hakkında kesin bir standart belirlenmemesi ve maaşlar arasındaki dengesizlik de konunun diğer bir boyutuuydu.²

¹ Mehmet Akif Terzi, *Türk Devlet Geleneğinde Bürokrasi*, Bilge Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2015, s. 19-20.

² II. Abdülhamit'in bürokrasi ile ilişkileri, memurlara yönelik uygulamaları ve yönetim anlayışı hakkında bkz. Gülten Saryıldız, *Sicill-i Ahvâl Komisyonu'nun Kuruluşu ve İşlevi (1879-1909)*, Der Yayınları, İstanbul 2004, s. 7-113; Ali Akyıldız, *Osmanlı Bürokrasisi ve Modernleşme*, İletişim Ya-

Ülke genelinde Sultan'a karşı oluşan muhalefet ve tepki, aynı şekilde Sultan'ın memur kadrosuna karşı da mevcuttu. Bu tepkinin tezahürü olarak, 1908 yılında anayasanın yeniden yürürlüğe girmesi sonrası özellikle İstanbul basınında bürokrasideki tüm memur kadrosunun yenilenmesi talebi dikkat çekecekti. Ancak Meşrutiyet'in ilânının hemen ardından hükümet hem bu kadar sert bir müdahaleye isteksiz hem de imkânları büyük bir değişim için yetersiz olduğundan tüm memur kadrosunu değiştirmek gibi radikal bir adım atmayacaktı. Bununla beraber "önceki dönemin ricâli" ve "sâdik memurları"nın çoğu görevlerinden alınacaktı. Yine daha önce İstanbul'dan taşraya gönderilen memurlar geri dönmüş ve oluşan karmaşık durum memurlarla ilgili bir düzenleme yapılmasını zorunlu kılmıştı. Bu yüzden hükümet, anayasanın yürürlüğe girişinden hemen sonra memurlarla ilgili tensikat çalışmaları başlatmış, fakat uygulanmaya çalışılan tensikat hareketleri devleti hem maddi açıdan hem bürokrasinin işleyişi açısından zor durumlarla karşı karşıya bırakmıştı. Memurlara maaş ödemekte dahi zorlanan devletin, görevden aldığı memurların tazminatını da ödeyememesi, maddi kaygılarla yapılan uygulamaların daha büyük maddi zararlar ortaya çıkarmasına neden olmuştu. Devam eden yıllarda da (özellikle 1913 ve 1914 yıllarında çıkarılan kimi nizamnamelerle) memurlarla ilgili yeni düzenlemeler yapılmaya devam edilecekti.³ Diğer taraftan Meşrutiyet döneminde özellikle üst düzey memurların belirlenmesinde, II. Abdülhamit dönemindeki "Sultan'a sadakat"ın yerine "rejime sadakat" konusu belirleyici etkenlerden olmuştu. Hükümet üst düzey memur atamalarında "rejime sadakat"e hassaten önem verirken, alt düzey memuriyetlerde ise liyakata dikkat edilmeye çalışılmıştı. "Yeni bir memur modeli" ortaya çıkarmak, dönemin en önemli hedeflerindendi. Bu anlamda dönemin siyasi ortamı farklı olmakla birlikte, II. Abdülhamit döneminde yaşanan sorunların benzerleri bu dönemde de yaşanmıştı.⁴

Dolayısıyla memur kadrosunda "tasfiye", "yenileme" veya "düzenleme" olarak farklı tanımlamalarla açıklanabilecek, idarî ve malî çeşitli endişelerle yapılan kimi uygulamalar, Osmanlı Devleti'nin son döneminde yönetimde

yınları, İstanbul 2006, s. 165-190. II. Abdülhamit döneminde görev yapan valilerin göreve getiriliş şartları ve uygulamalar üzerinden Sultan'ın bürokrasideki kadrolarının oluşumu hakkında bkz. Abdulhamit Kırmızı, *Abdülhamid'in Valileri - Osmanlı Vilayet İdaresi 1895-1908*, Klasik Yayınları, İstanbul 2008, s. 45-69. Gökhan Çetinsaya, II. Abdülhamit'in sadakatin ardından en çok liyakate önem verdiğini ifade eder, ancak Abdülhamit için sadakatin her şeyin önünde olduğu açıktır. Gökhan Çetinsaya, "II. Abdülhamid'in İç Politikası: Bir Dönemlendirme Denemesi", *Osmanlı Araştırmaları*, İSAM - İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi Yayını, Sayı: 47, İstanbul 2016, s. 377.

³ Erkan Tural, *Son Dönem Osmanlı Bürokrasisi - II. Meşrutiyet Döneminde Bürokratlar, İttihatçılar ve Parlamenterler*, Türkiye ve Orta Doğu Amme İdaresi Enstitüsü Yayını, Ankara 2009, s. 53-123; Carter V. Findley, *Osmanlı Devletinde Bürokratik Reform - Bâbü'li (1789-1922)*, (Çevirenler: Latif Boyacı - İzzet Akyol), İz Yayıncılık, İstanbul 1994, s. 249-275.

⁴ Carter V. Findley, *Kalemiyeden Mülkiyeye: Osmanlı Memurlarının Toplumsal Tarihi*, (Çeviren: Gül Çağalı Güven), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1996, s. 258-270. Özellikle merkezden uzak vilayetlerde memur seçimi için "tecrübe, bölge lisanına ve ahvaline vukuf, iyi yönetici vasıflarına sahip olmak ve dürüstlük" gibi kriterler aranmaktaydı. Fakat uygulamada yine birçok problemle karşılaşmış, bürokrasiden beklenen liyakat ve verimliliğe ulaşılması sağlanamamıştı. Dönem boyunca konuyla ilgili olarak taşrada yaşanan sıkıntılara Basra Vilayeti'nden somut örnekler, Basra Vilayeti'nde hükümet-memur ve yerel güçler arasındaki ilişkiler ve yaşanan problemler hakkında bkz. Burcu Kurt, *Osmanlı Basra'sında Devlet ve Toplum 1908-1914*, Küre Yayınları, İstanbul 2015, s. 89-159.

yaşanan değişim süreçlerinde her zaman rastlanan bir durumdu. Mondros Mütarekesi ile Birinci Dünya Savaşı'nın sona ermesinin ardından göreve gelen İstanbul hükümetleri de memurlar konusunda benzer politikalar uygulamışlar ve memurları özellikle Anadolu'da yayılmaya başlayan Kuva-yı Milliye hareketi ile ilişkisi olmayan kişilerden seçmeye veya mevcut memurların Anadolu hareketine meyletmelerini engellemeye çalışmışlardı. Bu durum dolayısıyla Ankara'da meclisin açılması sonrası teşekkül eden Ankara Hükümeti, İstanbul Hükümeti'nde görev alan memurlara, özellikle de İstanbul'da görevli olanlara karşı güvensiz bir tavra sahipti. Mustafa Kemal Paşa'nın Millî Mücadele öncesinden itibaren, mütareke öncesi Osmanlı bürokrasisine karşı olumsuz görüşleri ve eleştirileri bilinmekteydi. Paşa, son dönem Osmanlı memurlarını çoğunlukla *"Padişah'a yaranarak sadece kendi kişisel çıkarlarını kollamaya çalışan"* bir grup olarak görüyordu. Millî Mücadele devam ederken Mustafa Kemal Paşa'nın memurlar aleyhine olan görüşleri daha da sertleşmişti. Özellikle İstanbul'daki memurlar arasında, Millî Mücadele aleyhine çalışanlar bulunmaktaydı. Bu tür memurlar hakkında Mustafa Kemal Paşa sık sık gerekli birimlere uyarılarda bulunmuştu. Örneğin 15 Mart 1920 tarihli bir tamiminde, *"ülkeyi kurtarma çabasının aleyhinde çalışan memurlar"*dan bahsetmiş ve İstanbul Hükümeti'nden bu memurları görevden uzaklaştırmasını istemişti. Kendi yetki alanındaki bölgelerde, eleştirdiği memur sınıfından olmayan kimseleri istihdâm etmeye gayret eden Paşa, tüm uğraşlarına rağmen memurlarla ilgili çeşitli sıkıntılarla karşılaşmaya devam edecek ve ilerleyen tarihlerde, *"memur sınıfının siyasal hayatta etkin rol oynamasını önlemek için çaba harcanmasını"* dahi isteyecekti. Mustafa Kemal Paşa, memur sınıfından herkese iş bulmaya çalışmak gibi bir çabaya girilmemesini istiyor, dolayısıyla memurlarla ilgili sorunları ancak onları idarede geri planda tutarak engelleyebileceğini düşünüyordu. Bununla birlikte memurların ihtiyaçlarının karşılanmasının gerekliliğini de görüyor, bir şekilde maaşlarının ödenmesini sağlamaya çalışırken, bu çelişkili ortamda kendi kadrolarını oluşturabilmek için çaba gösteriyordu.⁵

Mustafa Kemal Paşa'nın memurlara yönelik bilinen bu eleştirilerinin de etkisiyle, Millî Mücadele'nin başarıyla tamamlanması sonrası TBMM Hükümeti, İstanbul Hükümeti ve Saltanat yanlısı olarak bilinen bürokrat ve memurları tasfiye etmek arzusundaydı. Bunun için meclis 1 Ekim 1922 tarihinde çıkardığı bir yasayla, devletin bütün memurlarını geçici olarak *"işsiz"* statüsüne indirgemişti. Yasaya göre, her bakanlık eski devlet memurları arasından yeni bir sivil bürokrat/memur kadrosu oluşturacaktı. Millî Mücadele aleyhine faaliyette bulunanlar yeni kadrolara dâhil edilmeyeceklerdi. Bu durumda olmamasına rağmen yine de memuriyete alınmayanlar ise izinli sayılacaklar ve kendilerine uygun bir maaş bağlanacaktı.⁶ *"Ma'zûliyet maaşı"* olarak adlan-

⁵ Metin Heper, *Türkiye'nin Siyasal Hayatı - Tarihsel, Kuramsal ve Karşılaştırmalı Açından...*, (İngilizce'den Çeviren: Kadriye Göksel), Doğan Kitap, İstanbul 2011, s. 82-85.

⁶ Metin Heper, *Türkiye'de Devlet Geleneği*, (İngilizce'den Çeviren: Nalan Soyarı), Doğu Batı Yayınları, Ankara 2006, s. 106.

dırılan bu maaşın ödenebilmesi için öncelikle memurların dosyaları ve önceki dönemde yaptıkları faaliyetler tedkik edilecekti. “*Millî Mücadele’ye muhalif bir hareketi görülmediği*” anlaşılırsa haklarında “*cevâz-ı istihdâm*” kararı çıkarılarak “*ma’zûliyet maaşı*” almaları sağlanmış olacaktı. Bu durumdaki memurlar açıkta tutulmakla birlikte ihtiyaç halinde yeni bir memuriyete atanacaklardı.⁷

Aynı uygulama İstanbul memurlarının Ankara’ya intikali sürecinde de yaşanacaktı. İstanbul’daki memurlarla ilgili bu tarz bir uygulamaya gidilmesinin nedeni sadece siyasi kaygılar da değildi. Mustafa Kemal Paşa’nın memurlarla ilgili eskiden beri var olan eleştirileri yanında, Kuva-yı Milliye ve Millî Mücadele aleyhinde faaliyette bulunanlar görevlerinden uzaklaştırıldıktan sonra dahi İstanbul’daki memur kadrosunun hükümete yükleyeceği idarî ve mâlî külfet konunun tartışmalı hale gelmesine neden olan diğer bir faktördü. İstanbul’daki memur sayısının fazlalığı, maaşlarının ödenmesinden, nerede ve nasıl istihdâm edileceklerine kadar birçok açıdan TBMM için problem olarak görülmekteydi. Zira İstanbul’daki memurlar, neredeyse TBMM Hükümeti’nin ülkenin diğer kısımlarında istihdâm ettiği memur kitlesi ile aynı sayıdaydı.⁸ Millî Mücadele sırasında da Büyük Millet Meclisi Hükümeti’ne bağlı memurların masraf ve giderleri, zaten kısıtlı olan bütçeye ciddi yük oluşturduğu gerekçesiyle çeşitli eleştiri ve problemlere neden olmuş, bu yüzden zaman zaman memurların maaş ve harcırahlarında kesintiler yapılmak zorunda kalınmıştı. Yine Anadolu’daki memurlardan da Millî Mücadele aleyhtarı olanların görevlerine son verilmişti.⁹ Buna rağmen o dönemde elde kalan memur kadrosunu korumaya çalışmakla birlikte, hükümet için Millî Mücadele’nin başarıyla tamamlanması sonrası İstanbul’daki memurlar vesilesiyle oluşacak mâlî külfet ciddi bir endişe kaynağıydı. Bu mali ve siyasi kaygılar, TBMM Hükümeti’nin İstanbul’daki bürokratik yapılanmasının teşkiline etki eden temel unsurlar olmuştu.

İstanbul’da TBMM İdaresinin Tesisi

Millî Mücadele’nin başarıyla tamamlanması sonrası İtilaf Devletleri ile Ankara Hükümeti arasında 11 Ekim 1922 tarihinde Mudanya Mütarekesi imzalanmıştı. Mütareke ile Doğu Trakya geri alınmış fakat nihâi barış imzalanana kadar İstanbul ve Boğazlar bölgesinde işgal kuvvetlerinin kalmaya devam etmesi kabullenilmişti. Ankara Hükümeti adına Doğu Trakya’nın devir-teslim işlemlerini İstanbul’da İtilaf Devletleri nezdinde yürütmek üzere de Refet Paşa görevlendirilmiş ve Paşa 19 Ekim günü İstanbul’a gelerek vazifesine başlamıştı. Fakat İtilaf Devletleri barış görüşmeleri için belirlenen İsviçre’nin Lozan şehrindeki konferansa TBMM Hükümeti ile birlikte İstanbul Hükümeti’ni

⁷ Galib Kemalî Söylemezoğlu, *Hariciye Hizmetinde 30 Sene, 1892-1922*, Maarif Basımevi, İstanbul 1955, s. 151, 157.

⁸ Rıdvan Akın, *TBMM Devleti (1920-1923) - Birinci Meclis Döneminde Devlet Erkleri ve İdare*, İletişim Yayınları, İstanbul 2014, s. 236; Cengiz Şavklı - Tülay Aydın, “Atatürk Döneminde Bürokrasinin Yeniden Yapılandırılması”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Cilt: XXIX, Sayı: 87, Ankara (Kasım 2013), s. 77.

⁹ Akın, *a.g.e.*, s. 231-235.

de davet edince, bu ikiliği ortadan kaldırmak amacıyla TBMM 1 Kasım 1922 günü saltanatı kaldırmıştı. İstanbul'daki Tevfik Paşa Hükümeti böyle bir kararı kabul etmeyerek batılı devletlerden destek arayışına girse de bekledikleri desteği bulamamış neticede onlar da durumu kabullenmek zorunda kalmış ve 4 Kasım günü hükümet topluca istifa etmişti. Dolayısıyla 4 Kasım 1922 günü itibariyle İstanbul'daki devlet işlerinden de artık TBMM Hükümeti sorumluydu. Hükümet de bütün resmi işlemlerin sorumluluğunu İstanbul'da bulunan Refet Paşa'ya bırakmıştı. Paşa, Doğu Trakya'nın idaresini TBMM Hükümeti adına teslim alma vazifesinin yanı sıra Büyük Millet Meclisi Hükümeti'nin İstanbul Temsilciliği görevini de yürütecekti.¹⁰

Refet Paşa İstanbul'a geldiği gün -saltanat henüz kaldırılmamışken- İstanbul Hükümeti'ne bağlı muhtelif memurlar Paşa'yı ziyaret etmişlerdi. Fakat İstanbul'daki resmi makamların ve memurların durumunun ne olacağı henüz belli olmadığı için Refet Paşa bu ziyaretleri, gelenlerin şahsi tavırları olarak kabul ettiğini, kendisinin de şahsı adına onlarla görüştüğünü ifade etmişti.¹¹ Saltanatın kaldırılması ve Tevfik Paşa Hükümeti'nin istifası sonrası İstanbul'daki tüm adli ve idari makamlarda görevli memurların vazifeleri son bulmuştu. İstanbul Hükümeti tamamen ortadan kalktığı için TBMM Hükümeti dışında resmi makamları düzenleyecek bir birim mevcut değildi. Bu yüzden İstanbul'daki devlet dairelerine bağlı memurlar hem Refet Paşa'ya müracaat ederek hem de TBMM'ne telgraflar çekerek bağlılıklarını bildirmeye başlamışlardı. Bazı üst düzey yetkililer ve birçok ulema da şahsi olarak hükümete bağlılıklarını bildirmişlerdi. Fakat konuyla ilgili olarak Ankara'dan ilk anda cevap verilmeyince İstanbul'daki idareyi şahsi inisiyatifiyle yürütmekte olan Refet Paşa, memurlar konusunda da yine kendi adına hareket ederek, Ankara'dan kesin bir cevap alınana kadar devlet dairelerinin çalışmalarını önceden olduğu gibi sürdürmeye devam etmelerini istemişti. Bununla beraber bu durumun tamamen kendi şahsi müdahalesi olduğunu, Ankara'dan gelecek net cevaba göre ilerleyen dönemlerde konunun netleşeceğini de ifade etmişti. Kısa süre içinde de Mustafa Kemal Paşa tarafından İstanbul'un idaresine dair Refet Paşa'ya bir talimatname gönderilmişti. Talimatta İstanbul'daki devlet dairelerinin çalışmalarını hangi şekilde sürdürmeleri gerektiği ifade edilirken, eski memurların vazifelerine ne şekilde devam edecekleri hâlen net değildi. Hükümet ve vekâletler tarafından da ilerleyen günlerde İstanbul'daki

¹⁰ Daha önce Ankara Hükümeti'nin İstanbul'daki temsilciliğini "Kızılaycı Hamit" olarak da bilinen Hamit Bey yürütmekteydi. Mudanya Mütarekesi sonrası Refet Paşa bu görevi yürütecek, onun ardından da Dr. Adnan (Adivar) Bey görevlendirilecekti. 16 Aralık 1922 günü İstanbul'a gelerek vazifesine başlayan Adnan Bey'in görevinin adı resmi olarak, Büyük Millet Meclisi Hükümeti'nin Hariciye Vekâleti'ne bağlı "İstanbul Murahhaslığı" idi. Adnan Bey'in gelişi sonrası Refet Paşa asli vazifesi olan Doğu Trakya'nın idaresini teslim almak üzere 24 Aralık 1922 tarihinde İstanbul'dan ayrılacaktı. Süreçte yaşananlar hakkında bkz. Abdurrahman Bozkurt, *İtilaf Devletleri'nin İstanbul'da İşgal Yönetimi*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, Ankara 2014, s. 948-960; Bülent Bakar, "Esareten Kurtuluş: İtilaf Devletleri'nin İstanbul'u Tahliyesi", *Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi (İLKE)*, Sayı: 23, Muğla, Güz 2009, s. 17-20.

¹¹ Erdal Aydoğan, "Tümgeneral Arif Hikmet Gerçekçi'nin Günlüğünde Refet Paşa'nın İstanbul'a Gidişi, Karşılınması ve İstanbul'daki İlk Günleri", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, Sayı: 27-28, Ankara, (Mayıs-Kasım 2001), s. 257.

idari teşkilatın yürütülmesine dair talimatnameler gönderilmeye devam edilecekti. 6 Kasım'da Refet Paşa tarafından İstanbul'un TBMM Hükümeti'nin tayin ettiği memurlar tarafından idare edilmeye başlandığına dair bir tebligat yayınlanmıştı. Yine Refet Paşa, resmî dairelerin kadroları tam olarak belirlenmediği için, vazifeleri henüz netleşmeyen önceki dönemde görevli memurların haklarının zayi edilmeyeceğini de açıklamıştı.¹²

Yine aynı süreçte Galata Borsası ve gümrükler Ankara'dan gelecek yeni bir talimata kadar kapatılmış, ayrıca hükümet tarafından Türklerle yabancılar arasındaki bütün ticari ilişkilerin kesilmesi emri verilmişti.¹³ Aralık ayı içerisinde gümrükler yeniden Türk idaresine geçecekti. Dolayısıyla gümrük çalışanları da hükümetin sorumluluğuna dâhil olacaktı.¹⁴

İstanbul'daki memurların tam olarak hangi şekilde istihdâm edilecekleri ve maaşlarının nasıl ödeneceği sorusu sürecin en önemli problemlerinden birisi idi. İstanbul basını, memurların şehirde görevlendirilmeye devam edilmeleri ve zor durumda bırakılmamaları için maaşlarının ödenmesi gerektiğine dair sürekli yayınlar yapıyordu. Hükümet de konuyla ilgili olarak kendisinden beklenenler hakkında çalışmalar yapmaktaydı.¹⁵

İstanbul Memurları Hakkında Meclisin İlk Kararı

İstanbul'da görevli faal memurlarla devlet tarafından maaş ödenmekte olan emekli, yetim ve dulların durumları ile ilgili olarak hükümetin aldığı ilk karara göre; emekli, yetim ve dulların maaşları önceden olduğu gibi ödenmeye devam edilecekti. Bu durumda olanlar için ödenecek toplam maaş bedeli tahkik edilerek İstanbul bütçesine bununla ilgili tahsisat konulacak ve meclisin onayına sunulacaktı. "*Devâir-i merkeziyenin tatil-i faaliyet etmesi dolayısıyla işsiz kalan*" memurların ise haklarının mahfuz olduğu ve yeniden istihdâmlarının düşünüldüğü belirtiliyordu. Vekâletlerce bu memurların ilgi ve ihtisasları dikkate alınarak başka bir mahâlde tayinleri söz konusu olabilirdi. Bu memurların mevcut vaziyetleri "*me'zûn*" (izinli) addolunacak ve maaş ile tahsisatları ona göre ödenecekti. Bu hususta da gerekli tahsisat meclis tarafından İstanbul bütçesine aktarılacaktı.¹⁶

¹² Betül Aslan, "Refet Paşa ve İşgalden Kurtulacak İstanbul'un İdâresi Meselesi", Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, *Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, Erzurum 1991, s. 125-127; Betül Aslan, "İstanbul'da Türkiye Büyük Millet Meclisi İdâresinin Kurulması", *Türkler*, Cilt: 16 - *Cumhuriyet*, (Editörler: Hasan Celâl Güzel - Kemal Çiçek - Salim Koca), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 106-115; Hüseyin Kalemli, "İstanbul'un Son İşgal Yılı ve Tahliyesi", Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, *Yayınlanmamış Doktora Tezi*, Erzurum, 2013, s. 96-121.

¹³ Bilge Criss, *İşgal Altında İstanbul 1918-1923*, İletişim Yayınları, İstanbul 2007, s. 221.

¹⁴ Criss, *a.g.e.*, s. 224.

¹⁵ Kalemli, *a.g.t.*, s. 121-124.

¹⁶ TBMM'nin 11 Kasım 1922 tarihinde mün'akid 126. içtimâ'nın 3. celsesinde kabul edilen karar-nâme sureti; *Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA)*, Yer nr.: 30, 10, 0, 0 Fon Kodu: 204, 393, 1 lef 2. Aynı karar hakkında ayrıca bkz. Betül Aslan, *a.g.t.*, s. 128-129; "Me'mûrlar, Eytâm ve Erâmil ve Mütেকâidin Hakkında Büyük Millet Meclisi Tarafından İttihâz Olunan Karar", *İkdam*, nr. 9216, 13 Kasım 1922, s. 1; "Me'mûrların Maâşâtı Hakkındaki Lâyiha-i Kanûniyye", *Vakit*, nr. 1767, 13 Kasım 1922, s. 1.

Karar, tüm vekâletlerle¹⁷ birlikte İstanbul'da vilâyet işlerini düzenlemekte olan Refet Paşa'ya da bildirilmiş ve uygulamalarını bu kararlar çerçevesinde yürütmesi istenmişti.¹⁸

Sonradan izah edildiği şekliyle açıkta bulunan ve "me'zûn" olarak addolunan memurlara ödenecek olan maaş, "tüm gayr-i faal memurlar için olduğu gibi" yarım maaş tutarında olacaktı. Kararnâmede açıkta bulunan memurlarla ilgili kesin bir ifadenin bulunmaması dolayısıyla bir süre sonra "me'zûn" ve "ma'zûl" olarak adlandırılan bu gruptaki memurlara da yarım maaş ödenmesi hakkında meclise bir kanun lâyhası sunulmuştu. Lâyhaya göre bu maaşlar da vilâyet için ödenecek avans miktarına dâhil edilecekti.¹⁹

Lâyiha kanunlaşmamakla birlikte hükümet, önceki dönemlerde de açığa alınan memurlara yarım maaş ödenmesi uygulamasına uyacak ve faal durumda olmayan memurlara yarım maaş ödenmesi kabul edilecekti. Basında ilk günlerde, açıkta olan memurlara ödenecek yarım maaşın, daha önce İstanbul Hükümeti tarafından açığa alınan memurlara ödendiği şekilde 20 günde bir ödeneceği yazılsa da²⁰ İstanbul Hükümeti'nin uygulamalarını zaten muteber görmeyen TBMM Hükümeti bu hususta aynı uygulamayı sürdürmeyecekti. Ayrıca faal durumda olan memurlar ile İstanbul'da TBMM idaresinin tesisine başlanması ile faaliyetleri durdurulan dairelerden açıkta kalan memurların yanında bir de İstanbul Hükümeti döneminde "mezbûri me'zûniyete sevk edilerek" açığa çıkarılanlar vardı. Ancak bu durumdaki memurlarla ilgili hükümet herhangi bir uygulamaya gitmemişti. Diğerlerinin maaşlarının nasıl ödeneceğine dair uygulama hakkında da kararnâme ile birlikte herhangi bir açıklama yapılmamıştı.²¹ Bunların yanında bir de "yüzde yirmilikler" olarak adlandırılan bir mesele vardı. İstanbul Hükümeti 1921 yılında memur maaşlarında yüzde yirmilik bir kesintiye gitmiş ve daha sonra memurlardan kesilen bu miktarın ödeneceği belirtilmişti. TBMM Hükümeti 16 Mart 1920 tarihinden itibaren İstanbul Hükümeti'nin aldığı hiçbir kararı geçerli saymakla birlikte, Ankara'ya intikal eden memurların bu alacaklarının da hükümet tarafından ödenmesi talep edilmekteydi. Bu karmaşık duruma çözüm bulmak amacıyla hükümet öncelikle, İstanbul'da bulunan faal memurlarla açıkta bulunan memurların kadrolarının ve sayılarının vilâyet tarafından tanzim edilerek kendilerine iletilmesini istemişti.²²

¹⁷ İcrâ Vekilleri Heyeti Riyâseti'nden bil-umûm vilâyetlere 11 Kasım 1922 tarihli tezkire; *BCA.*, Yer nr.: 30, 10, 0, 0 Fon Kodu: 204, 393, 1 lef 6.

¹⁸ İcrâ Vekilleri Heyeti Riyâseti'nden İstanbul'da Refet Paşa Hazretleri'ne 11 Kasım 1922 tarihli tezkire; *BCA.*, Yer nr.: 30, 10, 0, 0 Fon Kodu: 204, 393, 1 lef 5.

¹⁹ 22 Kasım 1922 tarihli kanun lâyhası; *BCA.*, Yer nr.: 30, 18, 01, 01 Fon Kodu: 06, 37, 08 lef 3.

²⁰ "İstanbul Me'mûrlarıyla Eytâm ve Erâmil Maaşları", *İkdam*, nr. 9215, 12 Kasım 1922, s. 3.

²¹ "İstanbul'daki Üç Sınıf Me'mûrların Maâşları - İstanbul Vâli Vekili Es'ad Bey'in Beyânâtı", *İkdam*, nr. 9216, 13 Kasım 1922, s. 2; "Me'mûrin Maâşları Hakkındaki Son Beyânnâme", *İkdam*, nr. 9217, 14 Kasım 1922, s. 2. Bu durumdaki memurlarla ilgili olarak ilerleyen tarihlerde de tartışmalar yaşanmaya devam edilecek, alacaklı oldukları maaşların nasıl ödeneceğine dair öneriler sunulacak ancak konu o tarihlerde bir çözüme kavuşturulamayacaktı. "Maaşların İ'tâsında Düşünülen Noktalar", *İkdam*, nr. 9226, 23 Kasım 1922, s. 2.

²² "İstanbul Vilâyeti'nde Me'mûrinin Kadrosu Âhiren Ankara'ya Gönderilmiş ve Ba'zı Me'mûrlar İlâve Olunmuştur", *İkdam*, nr. 9217, 14 Kasım 1922, s. 1.

Bunların ardından maaşların ödenme şekliyle ilgili olarak yapılan ilk açıklamaya göre de memurlar Kasım ayının 20'sinde o ayki maaşlarının yarısını, ay sonunda da diğer yarısını alacaklar, Aralık ayı itibariyle de maaşlar düzenli olarak ödenecekti.²³ Maaşların düzenli olarak ödenmeyeceği ve ödemelerin biraz daha tehir edileceği şeklinde bazı haberler duyulması üzerine basına bir açıklama yapan İstanbul Vali Vekili Esad Bey'in ifadelerine göre böyle bir durum söz konusu dahi değildi. "Memurların refahı için daha fazla gayret edilecek" ve "maâşât eskisinden daha âlâ bir tarzda verilecek"ti.²⁴

Bu arada meclis tarafından onaylanan kararnâmede bahsedildiği şekilde ve sonradan izah edilen uygulama çerçevesinde ödemelerin yapılabilmesi ile TBMM tarafından İstanbul vilâyeti teşkilatı içerisinde vekâletlere bağlı olarak çalışmakta olan daire ve müesseselerin maaş ve masraflarının karşılanması için, mevcut bütçelerinde belirlenmiş olan tahsisat dâhilinde mahallî varidattan sarf edilmek üzere İstanbul vilâyetine üç milyon liranın avans olarak ödenmesine dâir bir kanun tasarısı hazırlanmıştı.²⁵ Ancak tasarının meclis görüşmelerine alınması ve yasalaşarak bahsedilen avansın ödenmesi biraz zaman alacaktı.²⁶

Ayrıca İstanbul memurları ile ilgili olarak çıkarılan kararnâme hakkındaki görüşmeler sırasında mecliste gergin tartışmalar yaşanmıştı. Tasarırı savunan Başvekil Rauf Bey, "aralarında pek kıymetli mütehasıslar, âlimler bulunan bu zevâtdan milletimiz istifâde etmelidir." demişti. Bununla beraber İstanbul Vali Vekili Esad Bey'in açıklamalarının ve hükümetin İstanbul'daki memurlar hususunda ılımlı tavrının aksine mecliste birçok mebus İstanbul memurları ile ilgili uygulamaya karşı görüşlere sahipti. Mebuslardan birçoğu İstanbul memurlarının hemen hükümete intikaline itiraz ediyor, maddî gerekçelerle birlikte İstanbul'a karşı güvensizliklerini açıkça dile getiriyorlardı.²⁷ Bununla birlikte Millî Mücadele ve hükümet aleyhtarları olmayanların istihdâmı

²³ "Maaş Hakkında Vali Vekilimizin Beyânâtı", *Akşam*, nr. 1488, 13 Kasım 1922, s. 2; "Maaşların Muntazaman Verilmesi İçün", *İkdam*, nr. 9218, 15 Kasım 1922, s. 2; "Maaş Tevziâtına Pazartesi Başlanacaktır", *Akşam*, nr. 1491, 16 Kasım 1922, s. 2; "Maaş Çıkıyor", *Akşam*, nr. 1492, 17 Kasım 1922, s. 2; "Maaş Hazırlığı", *Vakit*, nr. 1770, 17 Kasım 1922, s. 2; "Maaşlar Hazırlanıyor", *İkdam*, nr. 9221, 18 Kasım 1922, s. 3.

²⁴ "İstanbul Vilâyetinin Yeni İdâresi", *Vakit*, nr. 1768, 14 Kasım 1922, s. 2; "Ortada Bir Maaş Mes'alesi Yokdur", *İkdam*, nr. 9218, 15 Kasım 1922, s. 2. Maaş konusuyla ilgilenen müşavere heyetinin aynı günlerdeki açıklaması da ödemelerde bir problem veya erteleme olmadığı şeklindeydi. "Maaşlar Muntazaman Verilebilecektir", *Vakit*, nr. 1770, 16 Kasım 1922, s. 2.

²⁵ 16 Kasım 1922 tarihli kanun lâyhası; *BCA.*, Yer nr.: 30, 18, 01, 01 Fon Kodu: 06, 36, 14.

²⁶ Avans kanunu ile ilgili meclisteki tartışmalar ve kanuna dair bazı haberler hakkında bkz. "İstanbul Me'mûrları İçün", *İkdam*, nr. 9227, 24 Kasım 1922, s. 2; "İstanbul Eshâb-ı Maâşi Hakkında Mukarrerat", *İkdam*, nr. 9229, 26 Kasım 1922, s. 2; "İstanbul Mesârifine Karşılık Avans", *İkdam*, nr. 9231, 28 Kasım 1922, s. 2; "İstanbul Maaşları İçün", *İkdam*, nr. 9237, 4 Aralık 1922, s. 1; "İstanbul'a Verilecek 3 Milyonluk Avans", *Hâkimiyet-i Milliye*, nr. 679, 6 Aralık 1922, s. 1; "İstanbul Me'mûrlarının Maâşâtı Hakkında", *Hâkimiyet-i Milliye*, nr. 680, 7 Aralık 1922, s. 3; "İstanbul Me'mûrlarının Maâşâtı Müzâkeresi", *Hâkimiyet-i Milliye*, nr. 681, 8 Aralık 1922, s. 3.

²⁷ Konuyla ilgili meclisteki gizli celse görüşmeleri ve yapılan tartışmalar için bkz. *TBMM Gizli Celse Zabıtları*, Devre: 1, İctima Senesi: 3, (11 Kasım 1922), Cilt: 3, TBMM Basımevi, Ankara 1980, s. 1022-1039. Açık celse görüşmeleri ve tartışmalar için bkz. *TBMM Zabıt Ceridesi*, Devre: 1, İctima Senesi: 3, (136. İctima, 11 Kasım 1922), Cilt: 24, TBMM Matbaası, Ankara 1960, s. 464-467. Görüşmeler hakkında basına yansıyan bazı haberler için bkz. "İstanbul Eytâm ve Erâmil ve Me'mûrları", *İkdam*, nr. 9219, 16 Kasım 1922, s. 2.

da lüzumlu olduğundan, bu memurların tamamının İstanbul'da görevlendirilmeyerek, İstanbul'un bir "depo" olarak düşünülmesi, buradaki memurların da ülkenin diğer kısımlarında ihtiyaç olan yerlere nakledilmeleri tasarlanıyordu. Refet Paşa İstanbul'a geldikten sonra memurlarla ilgili düzenlemeler yaparken bu hususta hükümete öneride bulunmuş, hükümet de Kasım maaşlarının ödenmesi ile ilgili kararın ardından tüm vekâletlere, özellikle İstanbul ve Trakya'da ihtiyaç duyulacak yeni memuriyetlere dışarıdan alım yapılmayarak, İstanbul'da açıkta bulunan ve istihdâmı uygun görülecek memurların o görevlere nakledilmesi gerektiğini bildirmişti.²⁸ Aynı şekilde memurların Anadolu'ya nakilleri de söz konusuydu. Böylece memurlar ihtiyaç olan bölgelere nakledilecekleri gibi, istihdâmları uygun bulunmakla birlikte haklarında hâlâ güvensizlik duyulanların İstanbul'dan uzaklaştırılmaları, dolayısıyla da hâlen işgal altında bulunan İstanbul'da herhangi bir olumsuzluğa fırsat vermelerinin engellenmesi hedefleniyordu. Kırşehir Mebusu Müfid Bey'in görüşmeler sırasında ifade ettiği şekliyle, mecliste İstanbul memurlarına yönelik genel bakış ve tasarlanan uygulamalar şu şekildeydi:

"...Diğer meşgul memleketimizi istihlas ettiğimiz zaman hükümet istihlas edilen vilâyâtın yeni gönderilecek memurları hakkında evvelce bütçelerini tasdik ettiren vekâletler, bütçelerine zamîmeten ve bütçeleri henüz tasdik-i âliye iktiran etmeyen vekâletler, henüz bütçelerini Muvazene-i Maliye Encümeni'nde bulundurduklarından dolayı, keza zamîmeten orada icab eden masarîfâtın bütçelerini yaptılar ... İstanbul vilâyetinde istihdâm edilecek memurunin bütçeleri de istihlas edilen memleketlerin bütçeleri şekline tabi olacaktır ... İstanbul'da nezâretlerin havi olduğu dâirelerde istihdâm olunan o memurunin vekâletleri burada mevcut mudur? Mevcuttur. Burada mevcut olan vekâletlerin bil-umum şubâtında bil-umum merâkizinde mümeyyizlerine, müdürlerine varıncaya kadar tayin edilmiş ve onlar şekl-i kanuniyi alarak burada ifâ-yı vazife ediyorlar ... Oradaki memurlar birkaç sınıfa ayrılır. Doğrudan doğruya özü ve âmâli T.B.M. Meclisi hükümetine merbut bulunan memurlar bulunabilir. Fakat, zannedersen, oradaki devâir-i merkeziye memurlarının bir kısmı da Anadolu'daki T.B.M. Meclisi hükümetinin şekl-i meşruiyetine karşı ilân-ı isyan eden memurlardandır ... Bizim askerîde bir depo alayları teşkil edildiği gibi, bugün de zannedirim, T.B.M. Meclisi'nin bir de memurin deposu olacaktır. İstanbul'da istihdâm edilen memurlar bir depo halinde bulunacak, o depodan burada münhal vuku buldukça ve burada ihtiyaç messettikçe kendileri, nasiyeleri temiz olarak bizim karşımıza çıkabilecekleri burada devairde istihdâm edeceğiz ... Fakat ikinci bir nokta var ki bunların iyilerini, bunların sadıklarını, hainlerini tefrik edebilmek için hayli vakte muhtacız. Bu muhtaç olduğumuz vakitler içinde geçecek müddetlerde bu adamları ne yapacağız? ..."²⁹

²⁸ İcra Vekilleri Heyeti Riyâseti'nden Bil-Umûm Vekâletlere 19 Kasım 1922 tarihli tamim; BCA., Yer nr.: 30, 10, 0, 0 Fon Kodu: 204, 393, 29 lef 4.

²⁹ TBMM Gizli Celse Zabıtları, (11 Kasım 1922), Cilt: 3, s. 1025-1026.

Mecliste, İstanbul memurlarının yeniden istihdâmına ve açıkta olan memurlara maaş ödenmesine karşı olduğu gibi emekli, dul ve yetimlere maaş ödenmesine de itiraz eden mebuslar bulunmaktaydı. Lazistan Mebusu Ziya Hurşit Bey bu görüşte olanlardandı. Vatanın kurtarılması uğrunda her türlü fedakârlığa katlanan Anadolu memurlarının 6 aydır maaşsız olduklarını, her şeye tahammül edip her fedakârlığa katlandıklarını ifade eden Ziya Hurşit Bey, buna karşılık İstanbul memurları için ayrıcalık anlamına gelecek herhangi bir uygulamayı doğru bulmadığını söylüyordu. İstanbul'daki işgal henüz sonlandırılmamışken orada TBMM idaresinin teessüsünün dahi doğru olmadığı görüşünde olan Ziya Hurşit'e göre, "Türkiye Hükümeti Anadolu'nun göbeğinden kuvvet almaktaydı." İstanbul'daki memurların göreve getirilişleri ve son yıllarda yaşanan süreç ortada olduğuna göre de oradaki memurları tefrik etmeden sırf İstanbul'da daha önce çalışan memurlar oldukları gerekçeyle onlara maaş ödenmeye devam edilmesi kimsenin havsahasına sığmazdı.³⁰

"... İstanbul'dakiler, zaten bizim memurumuz değildi, üç seneden beri. Binaen aleyh, mesele gayet basittir. İstanbul, diğer Türkiye vilâyâtı nasıl idare olunuyorsa öyle idare olunur. Orada bir vilâyet teşkilatı yapılır. Memurinin içerisinde muvafık olanlar seçilir, seçildiği zaman da dikkat edilir. Hakikaten bu milletin gayesine merbut olanlardan mıdır? Kendilerini kirletmemişler mi? Bittabi bunları istihdâm eden vekâletler icab eden tedkikatı yapar, düşünürler ve memurlarını tayin ederler ... Diğer geride açıkta kalan memurin ve müdirâna gelince; memlekette vasi çalışmak sahâsı vardır. Gelsinler Anadolu'ya muallimlik yapsınlar, gelsinler Ankarâ'ya arzuhalçilik yapsınlar ve yahut çalışmak için yol bulsunlar ..."³¹

Bu ifadelerine ek olarak Ziya Hurşit Bey özellikle emeklilere maaş ödenmesine itiraz ediyordu. İtiraz gerekçesini de şöyle açıklıyordu:

"... Mütেকaidin meselesi daha büyük bir meseledir. Bu memlekette memuriyet vermiş ne kadar memur varsa, Anadolu'dan, yahut Rumeli'den nereden çıkarsa çıksın, bilahare İstanbul'a yerleşmiş, bu suretle İstanbul bir istihsal memleketi olmaktan ziyade istihlak memleketi olmuştur. Bu mütেকaidini tedkik edecek olursak görürüz ki, kimisi Trabzonlu'dur, kimisi Konyalı'dır, kimisi Erzurumlu'dur. Bunlar İstanbul'da maaş alırlar memleketlerine gitmezler. Hiç birisi memleketine gidip de memleketin irfanını yükseltmeye katiyyen çalışmaz. Bunlardan başka bir nevi mütেকaidin daha vardır ki gayetle şayan-ı hayrettir. Bu adam Yanyalı'dır, İşkodralı'dır ... Bunun maaş almaya hakkı yoktur. Yanyalı ise Yunanistan'a gitsin, oradan alsın. Manastırlı ise Sırp Hükümeti'ne, İşkodralı ise Arnavutluk Hükümeti'ne müracaat etsin. Oradan istesin. Bu hükümet artık onlara beş para veremez. Katiyyen gitsinler, memleketlerinden alsınlar ... Binaen aleyh mütেকaidin meselesi hakkında düşünülecek hiçbir şey yoktur ..."³²

³⁰ TBMM Gizli Celse Zabıtları, (11 Kasım 1922), Cilt: 3, s. 1026-1027.

³¹ TBMM Gizli Celse Zabıtları, (11 Kasım 1922), Cilt: 3, s. 1027.

³² TBMM Gizli Celse Zabıtları, (11 Kasım 1922), Cilt: 3, s. 1027-1028.

Memurların maaşlarının ödenmesi ve hükümete intikallerinin sağlanması gerektiğine dair görüşlerini belirten Mustafa Kemal Paşa'ya göre ise hükümet çıkarmak istediği kararnâme ile “siyasî ve idarî bir tedbir almak istemekte” idi. İtirazda bulunanların da haklı endişelere sahip olduklarını vurgulayan Mustafa Kemal Paşa, meseleye devletin bazı zaruretleri çerçevesinden bakılması taraftarıydı. Sözlerinde İstanbul memurlarına yönelik taşıdığı güvensizliği açıkça ifade eden Paşa, meseleye İstanbul'un -onun da etkisiyle tüm memleketin- güvenliği açısından bakılması gerektiğini belirtiyordu. Kararnâmenin onaydan geçmesini de hızlandıran konuşmasında, İstanbul memurlarına yönelik alınan tavrın nedenini ve İstanbul'daki durumu şu şekilde açıklamıştı:

“Mevzu-u bahis olan meseleden dolayı bazı rûfekanın haklı olarak asebileşmekte olduğunu görüyorum. İçinizde bu asebiyete iştirak etmeyecek hiç kimse yoktur ... Mevzu-u bahis olan mesele asırlardan beri Anadolu'nun servetini çekmiş ve Anadolu'nun fakr-u zaruretinin mucip olmuş bir İstanbul'a para vermekte hala devam edilecek olsaydı, zannederim, hepimiz asebileşecek ve bunu katiyetle reddedecektik. Bu hiçbir zaman mevzu-u bahis olamaz. Bu gün mevzu-u bahis olan, zannederim ki, siyasî ve idarî tedbirden başka bir şey değildir. Bir İstanbul vilâyeti vardır ki, el-ân düşmanlarımız olan düvel-i itilâfiyyenin taht-ı işğâlinde ve bu İstanbul asırlardan beri fena bir idare makinasının elinde malûldür, malûl olagelmıştır. Binaen aleyh biz, payitaht olagelen bu İstanbul'u T.B.M. Meclisi'nin bir vilâyeti hâline ifrağ ederek idâre etmek istiyoruz. Ancak bunu tatbik etmek isterken, bir takım kuvvetler var. Maksada menfî bir takım kuvvetler ve vaziyetler vardır. Onları birer birer sayalım.

Evvela, düvel-i müttefikanın İstanbul'da bir vaziyet-i mahsusası vardır. Bu, bize muhalif olan bir vaziyettir. Bizim aleyhimizde çalışan bir kuvvettir. Bundan başka anasır-ı Hristiyanîyeye vardır. Onlar da bizim aleyhimize, bizim maksadımız hilâfında birçok roller oynamaktadırlar.

Üçüncüsü de, birçok devair-i merkeziyenin tatil-i faaliyet etmesi yüzünden namütenahi insanlardan mürekkeb bir gayr-i memnunlar sınıfı vardır. Bu tabiatı ile hâsıl olmuştur. Benim telakkime göre Heyet-i Vekile bu menfî vaziyetlere ve muhalif mahzurlara ve bu muhtelif menfî kuvvetlere karşı seri bir tedbir alarak, hepsinin mesaisini akamete duçar etmek istiyor. Bitabi düvel-i müttefikanın vaziyetine göre başka türlü tedbirler almak var. Bir de üçüncü vaziyet ki arz ettiğim gayr-i memnunnardan mürekkeb büyük bir sınıfın yapabileceği fenâlığı bugün için men etmek. Şüphesiz yok ki, bu insanlar orada aç bırakılırsa daima aleyhimizde çalışan kuvvetlere iltihak edeceklerdir ve bu İstanbul muhiti de çabuk bunlara sapar. Nitekim iki üç günden beri aldığımız malumat bu tarz-ı telakkiyi, bu tatmini teyid etmektedir. Binaen aleyh hükümetin derhâl bir beyânnâme ile oradaki efkâr-ı umûmiyyeyi tatmin etmesi ve fenâlığı hakikaten fena ve mahdut olan insanlar üzerinde tecrit ettirecek, heyet-i umûmiyyeyi böyle masun bir halde bırakması çok muvafıktır ...”³³

³³ TBMM Gizli Celse Zabıtları, (11 Kasım 1922), Cilt: 3, s. 1032-1033.

İlk Maaşların Ödenmesi ve Karşılaşılan Problemler

Vilayetin idaresi ve memurların durumunun netleştirilmesi ile ilgili olarak çalışmalar başlatılmış olmasına ve meclis tarafından çıkarılan kararname ile ödemelerin yapılacağı belirtilmesine rağmen bahsedilen tarihte maaşlar ödenmemişti. İstanbul vilayeti bütçesinde gerekli miktarda para bulunmasına rağmen maaşların ödenmediği ifade edilirken buna gerekçe olarak da hükümete İstanbul memurları ile ilgili listenin ulaşmadığı ve hükümetten de herhangi bir ödeme emri gelmediği gösteriliyordu. Ayrıca daha önce meclise sunulan üç milyon liralık avansla ilgili kanun lâyihası yasalaşmamış, mecliste bu konuyla ilgili olarak da uzun tartışmalar yaşanmış, birkaç kez ilgili encümen ile meclis arasında gidip gelen lâyiha bir türlü resmîyet kazanamamıştı.³⁴ Lâyiha ancak Aralık ayının başlarında (6 Aralık günü) yasalaşmıştı. Avans kanunu ile İstanbul memurlarının maaşlarının nasıl ödeneceği de açıklanmıştı. Buna göre emeklilere ödenecek maaş, İstanbul ve Anadolu'daki tüm emekliler için eşit olacaktır. Faal memurlar ile emekli, dul ve yetimler tam maaş, açığa alınmış olanlar da yarım maaş alacaklardı. Ancak kanun "bir defaya mahsus olmak üzere" onaylanmıştı. Kanunda bu husus özellikle belirtilmekteydi. Meclisteki itirazlar ve İstanbul'daki memurlara yönelik güvensizlik, kanunun genel ve sürekli bir şekilde uygulanacak tarzda kabulünü engellemişti. Bununla beraber hem İstanbul ahalisinin beklentileri hem de maaşların ödenmemesinin ortaya çıkarabileceği durumlara karşı hükümetin endişeleri, mevcut maaşların ödenmesinin kabulünü sağlamıştı.³⁵

Lâyihanın bu şekilde kanunlaşması sonrası İstanbul Defterdarlığı'na yapılan tebligatla da memurların Kasım ayı maaşlarının ödenmeye başlanması istenmişti. Milli Mücadele ve TBMM Hükümeti aleyhine faaliyetlerde bulunanlar maaş alamayacakları gibi, bu durumda olup da tespit edilemeyenler

³⁴ "Maaşların Te'diyesi Bir Müddet Te'hîr Etdi", *İkdam*, nr. 9222, 19 Kasım 1922, s. 3; "Maaş İ'tası Te'hîre Uğramışdır", *Vakit*, nr. 1773, 19 Kasım 1922, s. 2; "Maaşların Ne Vakit Verileceği Belli Değil", *İkdam*, nr. 9223, 20 Kasım 1922, s. 2; "Maaş Mes'elesi", *Vakit*, nr. 1774, 20 Kasım 1922, s. 2; "Maaşların Te'hîri", *İkdam*, nr. 9224, 21 Kasım 1922, s. 3; "Maaşların Verilmesi Hakkındaki İstizân", *İkdam*, nr. 9225, 22 Kasım 1922, s. 3; "Maaşların İ'tası", *İkdam*, nr. 9232, 29 Aralık 1922, s. 3; "Maaşlar Hakkında Haber Yok", *İkdam*, nr. 9233, 30 Kasım 1922, s. 3; "Maaş Tam Verilecektir. Avans Lâyihası Tekrar Encümene Gönderildiğinden Dolayı Karar Te'hîr Etmektedir", *İkdam*, nr. 9236, 3 Aralık 1922, s. 3; "Me'mürin Maâsâtı - Henüz Vilâyete Ta'limât Gelmemişdir", *Vakit*, nr. 1787, 3 Aralık 1922, s. 3; "Maaş Hakkında El-ân Haber Yokdur", *Vakit*, nr. 1788, 4 Aralık 1922, s. 2; "Maâşın Te'hîri", *İkdam*, nr. 9238, 5 Aralık 1922, s. 3; "Maaş Mes'elesi", *Vakit*, nr. 1789, 5 Aralık 1922, s. 3; "İstanbul Maaşları Büyük Millet Meclisi'nde", *İkdam*, nr. 9240, 7 Aralık 1922, s. 1; "İstanbul Me'mûrları ve Ankara", *İkdam*, nr. 9245, 12 Aralık 1922, s. 1; "İstanbul Me'mûrlarının Maaşları İçün Büyük Millet Meclisi'nde Cereyân Eden Müzâkereler", *İkdam*, nr. 9245, 12 Aralık 1922, s. 3.

³⁵ Avans kanunu ile birlikte farklı bazı konulara dâir mecliste yapılan 6 Aralık 1922 günkü müzâkereler için bkz. *TBMM Zabıt Ceridesi*, Devre: 1, İctima Senesi: 3, (151. İctima, 6 Aralık 1922), Cilt: 25, TBMM Matbaası, Ankara 1960, s. 209-311. Görüşmelerle ilgili basına yansıyan bazı haberler için bkz. "İstanbul Me'mûrlarının Maaşları Mes'elesi", *Vakit*, nr. 1791, 7 Aralık 1922, s. 1; "İstanbul Me'mûrları Avans Lâyihasının Kabulü", *İkdam*, nr. 9241, 8 Aralık 1922, s. 1; "İstanbul Me'mûrlarına Maaş Verilecek", *Vakit*, nr. 1792, 8 Aralık 1922, s. 2; "Maaş Emri", *İkdam*, nr. 9242, 9 Aralık 1922, s. 1; "Avans Lâyihası", *İkdam*, nr. 9243, 10 Aralık 1922, s. 1; "İstanbul Me'mûrlarına Verilecek Avans", *Vakit*, nr. 1794, 10 Aralık 1922, s. 2; "İstanbul Maaşları Hakkındaki Karar", *İkdam*, nr. 9244, 11 Aralık 1922, s. 1.

veya firar etmiş olanlar bulunduğu için maaşlar her memura bizzat ve nüfus tezkiresini ibraz etmek şartıyla ödenecekti.³⁶ Ayrıca memurların “*yüzde yirmilikler*” olarak adlandırılan önceki dönemden kalma alacaklarının da bir aylık için denk gelen kısımlarının ödemeye dâhil edileceği açıklanmıştı. Ancak kanunun çıkarılmasına ve defterdarlığa yollanan tebligata rağmen ödemelere hemen başlanması yine mümkün olamamıştı. Ödemelerin karışıklığa meydan vermeyecek bir şekilde yürütülmesi için hazırlıklar yapılmaktaydı. İstanbul basınına göre, maaşlar son avans kanunu çerçevesinde “*bir defaya mahsus olmak üzere*” bu şekilde ödenecek olmakla birlikte İstanbul’un vâridatı artık kendini idare edebilir düzeye geldiği için, İstanbul’un kendi gelirleriyle maaşlar bundan sonra da bu şekilde ödenmeye devam edilebilirdi.³⁷ Fakat bu çok gerçekçi bir beklenti değildi. İstanbul’a verilen üç milyon liralık avansa rağmen, özellikle emekli ve ma’zûl durumda olan memurların Kasım ayı maaşlarının ödenmesinde dahi sorunlar yaşanmış, maaşların ödenme süresi daha önce açıklanan tarihlere nazaran oldukça gecikmiş,³⁸ hatta emekli ve ma’zûllerden isteyenlere maaşlarına karşılık yine bir defaya mahsus olmak üzere Çekmece Köyü civarından arazi verilmesi gündeme gelmişti.³⁹ Fakat bu husustan da kısa sürede vazgeçilecek ve ödenmeye devam edilen faal memurların Kasım ayı maaşları ile birlikte Aralık maaşlarının da mümkün olan en kısa zamanda ödeneceği ifade edilerek memurların bir müddet daha bekleme-ye devam etmeleri istenecekti.⁴⁰

Bu arada açıkta bulunan memurlardan “*istihdâmı câiz olanların*” daha hızlı tespiti için de çalışmalar devam etmekteydi. Memuriyetlerin düzenlenmesi ve istihdâm için gerekli kadroların belirlenmesi için çalışmalar hızlandırılmış, ilga edilmiş olan daire ve nezaretlerin kadrolarını düzenlemek üzere Dâhiliye Vekâleti Müsteşarı Münir Bey görevlendirilmiş ve Münir Bey başkanlığında konuyla ilgilenmek üzere bir komisyon oluşturulmuştu. Komisyon, ilga edilen daire ve nezaretlerin önceki dönemdeki müsteşarlarıyla vilâyet erkânından oluşmaktaydı. Komisyona, daire ve nezaretlerin durumu ile ilgili olarak encümenler tarafından raporlar hazırlanarak sunulacak, komisyon da bu raporlar

³⁶ “Maâsât Hakkında İ’lân-ı Resmî”, *İkdam*, nr. 9244, 11 Aralık 1922, s. 2; “Maaşın Sûret-i Tevzi’âtı Hakkında Ta’lîmât”, *Vakit*, nr. 1795, 11 Aralık 1922, s. 2. Maaş alamayacak olanlar daha sonra hazırlanan tebligatta şu şekilde tanımlanmışlardı: “*Sevr Muâhededini imzâ edenler, Hükümet-i Millîye’nin meşrûiyeti hilâfına fetvâ verenler, huyânet-i vataniyye cürmüyle mahkûm olan ve düşman lehine neşriyâtda bulunanlar, Anzavur çetesinde ve isyândan sonra Edhem çetesinde ve Kuwâ-yı İn-zibâtiyye’de fi’len hizmet edenlerle İstanbul’dan firar ve tağayyub eyleyenlerin bugünkü vaz’iyeti ne olursa olsun tedkikat neticesine kadar bunlara bir şey verilmeyecektir.*” “Maaş Tevzi’âtında İttihâzı Mukarrer Olan Esâslar”, *İkdam*, nr. 9249, 16 Aralık 1922, s. 3.

³⁷ “İstanbul Maaşları Vâridâtıyla Tevzi’ Edilecek - Artık İstanbul Kendi Kendisini İdâre Edebilecek”, *İkdam*, nr. 9245, 12 Aralık 1922, s. 1; “Maaşlar Muntazaman Tesviye Edilecektir”, *İkdam*, nr. 9250, 17 Aralık 1922, s. 3; “Vilâyet Maaş İ’tâsına Hazırlanıyor”, *İkdam*, nr. 9255, 22 Aralık 1922, s. 2.

³⁸ “Maaş Hakkında Tahkikatımız”, *Akşam*, nr. 1534, 30 Aralık 1922, s. 2; “Maaşlar İçün Henüz Emr Gelmemiştir”, *İkdam*, nr. 9264, 31 Aralık 1922, s. 1.

³⁹ “Müttekâidin ve Ma’zûlin İçün Maaşlarına Mukabil Çekmece Köyü Taraflarında Arazi”, *İkdam*, nr. 9254, 21 Aralık 1922, s. 3.

⁴⁰ “İstanbul Me’murlarının Maaşları”, *İkdam*, nr. 9265, 1 Ocak 1923, s. 3; “Maaş-ı Umûmî”, *Vakit*, nr. 1817, 2 Ocak 1923, s. 3; “Kanun-ı Evvel Maaşı”, *Vakit*, nr. 1818, 3 Ocak 1923, s. 3.

çerçevesinde ilgili kurumların durumunu değerlendirecekti.⁴¹ Fakat bu çalışmalar maaşların daha hızlı bir şekilde ödenmesini sağlamaya yetmiyordu. Hatta bizzat çalışmaları yürüten birimlerde dahi ciddi problemlerle karşılaşılmaktaydı. İstanbul'da hükümet idaresinin tesisi ile görevli İstanbul Murahhaslığı'nın Hâriciye Vekâleti'ne bağlı olması dolayısıyla Hâriciye'ye bağlı memurların hükümete intikalleri ve maaşlarının ödenmesi diğer memurlara nazaran daha rahat oluyordu. Vekâlete bağlı faal memurların büyük çoğunluğu Kasım ayı maaşlarını tam olarak almışlardı. Faal bir göreve atanmamış olan memurlar da diğerleri gibi yarım maaş alacaklardı. İstanbul Murahhası Adnan Bey, özellikle önceden Hariciye Nezareti bünyesinde çalışan memurlardan bir kısmını İstanbul Vilâyeti'ne bağlı birimlerde ihtiyaç olan yerlere nakletmişti. Bu şekilde yeni bir vazifeye atanarak faal memuriyete yeniden başlayan memurların isimleri ile yeni vazifeleri ilgili birimlere bildiriliyor ve maaşlarının "tam maaş" olarak yeniden düzenlenmesi isteniyordu.⁴² Buna rağmen maaşlar meselesinde bazı noktaların netliğe kavuşmadığını gösteren uygulamalara da rastlanılmaktaydı. Vilayette vazifeli farklı birimlerde farklı uygulamalar yapılmaktaydı. Örneğin "İstanbul Defterdarlığı Umûr-ı Siyâsiyye" şubesinde görevli memurların 15 Kasım 1922 tarihinden itibaren çalıştıkları kabul edilerek buradaki memurlara önce maaşlarının dörtte biri oranında ödeme yapılacağı bildirilmiş, daha sonra ise Ankara'dan faal memurların da maaşlarının ödenmeyeceğine dair emir geldiği ifade edilerek, hiç ödeme yapılmamıştı. Dolayısıyla hem Refet Paşa'nın hem de Adnan Bey'in maiyetlerinde görev yaptıkları ifade edilen bu memurlar "gayr-i faal" memurlara ödendiği şekliyle sadece yarım maaş alabilmişlerdi.⁴³ Bunun üzerine Adnan Bey, "umûr-ı siyâsiyye" şubesinde görevli memurları yeniden düzenlemiş, memurların isimlerini de Hariciye Vekâleti'ne bildirerek, bu memurların maaşlarının bundan böyle tam olarak ödenmesini istemişti.⁴⁴

Ardından Hariciye Vekâleti, ilga edilmiş olan İstanbul'daki Hariciye Nezareti memurlarından İstanbul Vilâyeti'ndeki yeni idari birimlerde görevlendirilenlerin isimlerinin ve göreve başlama tarihlerinin kendilerine ve İstanbul Vilâyeti'ne bildirilmesini istemişti.⁴⁵ İstenen bilgiler, memurların isimleri ve göreve başlama tarihleri ile birlikte maaşlarının miktarı da eklenerek birkaç gün içinde İstanbul Vilâyeti'ne iletilmişti.⁴⁶ Ayrıca önceki dönemde Nafia Nezareti ve Sadaret'te görevli bazı odacıların da vilayette görevlendirildikleri belirtilerek onların da isimleri ve maaş miktarları bildirilmişti.⁴⁷

⁴¹ "Vilâyetin Yeni Şekl-i İdâresi", *Tanin*, nr. 61, 13 Aralık 1922, s. 2.

⁴² TBMM'nin İstanbul Murahhası Adnan Bey'den İstanbul Vilâyeti Vekâleti'ne 19 Aralık 1922 tarihli şifre; *Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA.) Hâriciye Nezâreti - İstanbul Murahhaslığı (HR.İM.)*, nr. 9/2 lef 1. Adnan Bey'in vilâyete 21 ve 28 Aralık 1922 tarihli diğer yazıları; *Aynı Vesika*, lef 4-12.

⁴³ Hariciye Vekâleti'nden İstanbul Vilâyeti'ne 21 Aralık 1922 tarihli tezkire; *BOA. HR.İM.*, nr. 9/2 lef 2.

⁴⁴ Adnan Bey'den Hariciye Vekâleti'ne 21 Aralık 1922 tarihli tezkire; *BOA. HR.İM.*, nr. 9/2 lef 7.

⁴⁵ Hariciye Vekâleti'nden İstanbul Vilâyeti Vekâleti'ne 25 Aralık 1922 tarihli tahrirat; *BOA. HR.İM.*, nr. 9/2 lef 10.

⁴⁶ *BOA. HR.İM.*, nr. 9/2 lef 16, 17, 26-30.

⁴⁷ *BOA. HR.İM.*, nr. 9/2 lef 21.

Ancak bu çalışmalar yapıp faal durumdaki memurların maaşlarını tam olarak almaları sağlanmaya çalışılırken, Maliye Vekâleti tarafından İstanbul'daki tüm memurlarla birlikte Hariciye Vekâleti memurlarının da yıl sonu itibariyle görevlerinin sonlandırılacağı açıklanmıştı. Maliye Vekâleti'nin İstanbul Vilayeti'ne verdiği bilgiye göre; önceki dönemde vilayette çeşitli birimlerde görevli olan ve idarenin değişimi sonrası işlerin aksamaması için bir kısmı vilayet idaresine alınan memurlar ile “merkez hesabına çalıştırılan ve geçen ay maaşları tam verilen” tüm memurların vazifelerine 31 Aralık 1922 tarihi itibariyle son verilecekti. İhtiyaca göre tesbit edilmekte olan bütçe ayrıca tebliğ olunacak ve icâb eden memurlar ondan sonra tayin edilecekti.⁴⁸ Vekâletin telgrafı üzerine İstanbul Vali Vekili tarafından Murahhas Adnan Bey de bildirilmiştir.⁴⁹

Bu karar sonrası Aralık ayı maaşlarının ödenmesi de bir süre ertelenmişti.⁵⁰ “İstanbul kadrosunun tesbit ve tatbiki için” beş mülkiye müfettişi tayin edilmişti. Maaşlarla ilgili olarak da Heyet-i Vekile tarafından hazırlanan bir lâyihâ Maliye Encümeni'ne gönderilmişti.⁵¹

Basında İstanbul Türklüğü'nün Muhafazası Tartışmaları

Mecliste yapılan görüşmeler sırasında birçok mebusun ve hükümet yetkililerinin ifade ettikleri gibi, TBMM Hükümeti'nin memurlarla ilgili uygulamalarındaki en temel amacı, İstanbul'da devlet işlerini sürdürebilecek yeterlilikte ve sayıda memur kadrosunu istihdâma devam etmek, geriye kalan “gayri-faal” memurları da farklı görevlerle İstanbul dışında ihtiyaç olan yerlere göndermekti. Bu sayede hem İstanbul'da oluşan geçici kargaşayı bir an önce izâle etmek hem de Anadolu ve Trakya'daki memur ihtiyacını bu şekilde karşılamak hedefleniyordu. Ancak İstanbul basınının büyük bir kısmı, böyle bir uygulamanın İstanbul Türklüğü'ne maddi-manevi zarar vereceği görüşündeydi. Özellikle İstanbul Rumları'nın -Lozan Konferansı sırasında, başlangıçta onların da mübâdelesi gündeme gelmiş olmasına rağmen- hâlen İstanbul'da bulunmaları kamuoyu için İstanbul Türklüğü açısından bir tehditti. Maddî olarak Türklerden daha zengin ve eğitim olarak da daha güçlü bir topluluk olarak görülen Rumlar'ın İstanbul'da kalmaları bir tehdit olarak değerlendirilirken, Türklerin aydın sınıfını oluşturan memurların bir kısmının şehirden uzaklaştırılması veya maaş verilmeyerek güç durumda bırakılması, Türkler açısından bir tehlike olarak görülüyordu. Bu hususu en baştan beri işleyen ve en çok üzerinde duran gazetelerden biri *Vakit* gazetesi idi. Özellikle gazetesinin başyazarı Ahmed Emin (Yalman) Bey konuyu “birkaç bin me'mûrun hakkı ve istikbâli mes'elesi değil, mühim ve şümüllü bir memleket mes'elesi” olarak değerlendiriyordu. Bu yüzden Refet Paşa'nın İstanbul'da idareyi ele almasının

⁴⁸ Maliye Vekâleti'nden İstanbul Vilâyeti'ne 30 Aralık 1922 tarihli telgraf sureti; *BOA. HR.İM.*, nr. 9/2 lef 24; “İlga Olunan Devâirin Bütün Me'mûrları”, *İkdam*, nr. 9266, 2 Ocak 1923, s. 1.

⁴⁹ İstanbul Vali Vekili'nden Adnan Bey'e 31 Aralık 1922 tarihli tahrirat; *BOA. HR.İM.*, nr. 9/2 lef 25.

⁵⁰ “İstanbul Maaşları İçün Müzâkereler”, *İkdam*, nr. 9269, 5 Ocak 1923, s. 1.

⁵¹ “İstanbul Maaşları ve Kadrolarının Tatbiki”, *İkdam*, nr. 9271, 7 Ocak 1923, s. 2.

ardından gazetesinde konuyu sürekli gündemde tuttuğu gibi, aynı tarihlerde bizzat Ankara'ya giderek hükümet yetkililerine konuyu doğrudan anlatmaya çalışmıştı. Ahmed Emin Bey'e göre,

“(İstanbul memurlarının) küçük bir kısmı memlekete ihânet etmiş veya Millî Mücadele'ye karşı gayr-ı muvafık bir tarz almıştır. Bu sınıf insanların bir kısmı kaçmıştır. Bir kısmı da hâlâ köşe bucakda saklıdır. Gerek bunlar ve gerek İstanbul'daki hükûmetsizlikden istifade ederek seneler zarfında su-i isti'mâllere girişmiş memurlar bittabi hiçbir merhâmete lâyık değildir.”

Fakat bunlar dışında namuslu ve vatansever bir memur kitlesi ile aileleri kalmaktadır ki İstanbul'daki Türk nüfusun kuvvetli halde bulunması ve memleketin geleceğinden ümidvâr olması için onların zor durumda bırakılmaları gerekir. Bu tarz memurların maaşlarının ödenmemesi, yaşanan intikal devresinde İstanbul Türklüğü için zararlı bir adımdır.⁵²

Konuyu incelemeye ve gelişmeleri takip etmeye devam eden Ahmed Emin, maaşların sadece bir ay için (Kasım ayı) ödenmesi ile ardından Aralık ayı maaşları ve sonrası hakkında yapılan tartışmalar üzerine konuyla ilgili yazılarında üslubunu sertleştirmişti. Mecliste bazı vekillerin memurlar ve maaşlar meselesine yaklaşımını “İstanbul'a karşı dar bir zihniyet ve ma'nâsı anlaşılmaz bir husûmetle hareket edilmesi, İstanbul Türklüğü'nü vahim ve daimi tehlikelere düşürmek demektir ki bunun memleket için bir kâr olduğunu kimse iddiâ edemez” diyerek eleştiriyor, “11.000 me'mûr, aileleri ile birlikte yaklaşık 55.000 kişilik bir nüfus” oluşturan bir kitleye sergilenen olumsuz tavır nedeniyle “İstanbul Türklüğü'nün bir buhran geçirmekte olduğunu” ifade ediyordu.⁵³ Benzer endişe ve eleştiriler İstanbul basınının hemen hemen tamamında yer aldığı gibi, birçok yazar da Ahmed Emin Bey'e benzer üslupla meseleyi inceleyen yazılar kaleme alıyorlardı.⁵⁴

Basının genel tavrı böyle olmakla birlikte memurlar meselesine bazı mebuslara benzer şekilde yaklaşan yazarlar da vardı. Bunlardan biri olan Tanin gazetesinden İsmail Müştak Bey'e göre, İstanbul'daki bir memurun ülkenin diğer kısımlarındaki memurlardan herhangi bir farkı yoktu. İsmail Müştak, İstanbul'daki memurların şehirden ayrılmak istememelerinin ve bu görüşün çoğunlukla desteklenmesinin “Erzurum'dan Yemen çöllerine kadar senelerce müddet birer çanta gibi taşıdığı çoluğu çocuğuyla vatanın bütün mihnet ve meşakkat diyarlarını dolaşmış” ve “(karşılaştığı birçok sıkıntıda) herhangi bir mazeret beyân etmemiş” Anadolu'daki birçok memura karşı haksızlık olduğu-

⁵² Ahmed Emin Bey Ankara'da bulunduğu sırada Hâkimiyet-i Milliye gazetesi kendisinden İstanbul'un durumu ile ilgili olarak bir yazı talep etmiş, yukarıdaki görüşlerini de Hâkimiyet-i Milliye'deki bu yazısında ifade etmiştir. Ahmed Emin, “İstanbul'un Hâli”, *Hâkimiyet-i Milliye*, nr. 685, 13 Aralık 1922, s. 1.

⁵³ Ahmed Emin, “İstanbul Türklüğü”, *Vakit*, nr. 1822, 7 Ocak 1923, s. 1.

⁵⁴ İstanbul'un milli ve ekonomik açıdan güçlendirilmesiyle memurlar meselesine dâir bazı yazılar için bkz. Ahmed Cevdet, “İstanbul”, *İkdam*, nr. 9259, 26 Aralık 1922, s. 1; Ahmed Cevdet, “Yine İstanbul”, *İkdam*, nr. 9265, 1 Ocak 1923, s. 1; Falih Rıfka, “İki İstanbul”, *Akşam*, nr. 1547, 12 Ocak 1923, s. 3.

nu düşünüyordu. Ona göre, Anadolu'nun bu fedakâr memurları “İstanbul’da Bâb-ı Âlî’den Sultanahmet’e becayiş ederken suratını ekşiten ve siyasi inkılâblarda bile rahatının bozulmasına razı olamayan meslekdaşlarını kıskanmağa bile utanmış”lardı. Bu yüzden memurlar “devleti bir çiftlik gibi kullanmak zihniyetinin adaletsiz olduğunu” kabul etmeli ve verilecek karara uyararak, yeni gönderilecekleri yerde çalışmaya razı olmalıydılar.⁵⁵

Fakat İsmail Müştak Bey’in yazılarını kaleme aldığı *Tanin* gazetesi de -İstanbul basınının büyük çoğunluğu gibi- kendisiyle aynı fikirde değildi. Gazete İsmail Müştak Bey’in yazısını takip eden günlerdeki iki baş yazısıyla memurlar meselesine değinirken, “İstanbul me’mûrîn sınıfının perişân ve âtîfete muhtaç” durumuna vurgu yapıyor ve bu durumu Türkiye’nin iç siyaseti ve İstanbul’un geleceği açısından en önemli sorun olarak değerlendirmeye devam ediyordu. Açığa alınan memurlar dolayısıyla oluşan sorunu “zaruri bir inkılâbın tabii neticesi” olarak kabul ettiklerini vurgulayan gazete, bununla birlikte bu neticenin tesirlerinin doğal hudutları aşarak, memlekette bir endişe ve korkuya neden olduğunu ifade ediyordu. Ayrıca İstanbul halkının en baştan beri irâde-i milliyenin yanında yer almış ve gösterdiği fedakârlıklarla hükümete sadâkatını ispat etmiş olduklarını, idarî değişim dolayısıyla en büyük zararı da memurların durumu yüzünden yine İstanbul ahalisinin gördüğünü dile getirerek, “İstanbul’da bir esas ve temel teşkil eden İslam ve Türk binâ-yı ictimâ’isini inhidâm tehlikesinden kurtarmak vakti çokdan gelmiş, hatta geçmek üzere bulunmuş olduğunu nazar-ı mülâhazaya almak icâb eder” diyordu. Yine gazete, “İstanbul’daki mühim bir Türk ve İslam nüfusun hislerinin tercümanı olmak” için konuyu gündeme getirdiklerini ve “Büyük Millet Meclisi’nin bu sartları bir feryad olarak duymasını arzuladıklarını” da ekliyordu.⁵⁶

Birkaç gün sonra, Büyük Millet Meclisi Muvazene-i Maliye Encümeni’nin İstanbul memurlarının maaşları hakkında meclise sunduğu teklifte, faal memurlarla emekli, ma’zûl ve yetimlerin maaşlarının ödenmesinin kabul edilmesini ancak gayr-i faal memurlardan emeklilik ve ma’zûliyet isteyenlere yarım maaş, emeklilik ve ma’zûliyet hakkı olmayanlara ise ikişer maaş ikramiye verilmesi önerisinin reddedilmesini istemesi üzerine *Tanin* gazetesi yeni bir baş yazıyla konuyu tekrar ele almıştı. Encümenin teklifine göre, faal memurlarla hâl-i hazırda emekli, ma’zûl ve yetim maaşı alanlar dışında hiç kimseye maaş ödenmeyecekti. Bu durum o sırada İstanbul’da açığa alınmış olan on binden fazla memurun büyük çoğunluğunun herhangi bir ücret alamayacağını gösteriyordu. Böyle bir kararın devlet mefhumunun adalet ve himaye özellikleriyle uyusamayacağını düşünen gazeteye göre, tamamen içtimâi bir mesele olan bu durumun düzeltilmemesi hükümet açısından çok yanlış bir politika olacaktı. Gazeteye göre, İstanbul’un aydın sınıfını oluşturan memurlar ve ailelerinin karşılaşacakları zorlukların ve bunun özellikle İstanbul’un geleceğine yapacağı olumsuz etkinin Ankara’ya gerekli şekilde anlatılamadığı anlaşılmaktaydı.⁵⁷

⁵⁵ İsmail Müştak, “Me’mûrlar Mes’elesi”, *Tanin*, nr. 74, 26 Aralık 1922, s. 2.

⁵⁶ “İstanbul Me’mûrları”, *Tanin*, nr. 86, 7 Ocak 1923, s. 1. İmzasız Başyazı.

⁵⁷ “Yine İstanbul Me’mûrları”, *Tanin*, nr. 89, 10 Ocak 1923, s. 1. İmzasız Başyazı.

Mecliste memurlarla ilgili nihâi kararın alınmasından birkaç gün önce, Lozan'daki görüşmelerde Türk heyetinin daha önce gündeme getirdiği Rum Patrikhanesi'nin İstanbul'dan çıkarılmasına dair teklifini geri çekmesi ve patrikhane ile birlikte İstanbul Rumları'nın da İstanbul'da kalmaya devam edeceklerinin açıklanması kamuoyundaki endişelerin daha da artmasına neden olmuş, basında konu daha yoğun bir şekilde yer almıştı.⁵⁸

Hükümetin Konuyla İlgili Son Kararı

Kamuoyunda süren tartışmalarla birlikte mecliste İstanbul memurlarının Aralık ayı maaşlarının ödenmesi ile ilgili tartışma ve çalışmalar da devam ediyordu. İstanbul Rumları ile patrikhanenin İstanbul'da kalacağına açıklanması meclisin memurlar meselesindeki çalışmalarını biraz daha hızlandırmıştı. Konuyla ilgili ilk açıklamalarda, İstanbul'un idaresi ile ilgili komisyonun çalışmalarını tamamlaması sonrası, memurların Aralık ayı maaşlarının da ödeneceği ifade edilmekteydi. Bu ödemeye faal memurlarla birlikte emekli ve yetim maaşları dâhil olduğu gibi, açıktayken başka bir bölgeye tayin edilenlerin açıkta buldukları süreyi kapsayan ma'zûliyet maaşları da aynı şekilde ödenecekti.⁵⁹ TBMM Hükümeti'nin İstanbul'daki temsilcisi Adnan Bey, memurların Aralık ayı maaşlarının bir an evvel ödenmesi için uğraşüyor, hükümet yetkilileri ile irtibata geçerek bu hususta kendilerine yardımcı olmalarını talep ediyordu. Fakat yaptığı çeşitli yazışmalara olumsuz cevaplar almıştı. Hariciye Vekâleti'ne ilerleyen günlerde yazdığı başka bir yazıda da konuyla ilgili destek talebini yinelemişti.⁶⁰ Fakat verilen cevap yine olumsuzdu. Özellikle daha önce vilayet kadrolarına aktarıldıkları belirtilen, önceki dönemde Nafia Nezareti ve Sadaret'te görevli odacıların yeni memuriyetlerinin devamı için bütçede gerekli tahsisat bulunmadığı ifade edilmekteydi.⁶¹

Büyük Millet Meclisi'nde de konuyla ilgili çalışmalar hızlandırılmış, maaşlar için mecliste yeni bir avans kanunu lâyhası hazırlanmış,⁶² ayrıca Burdur Mebusu İsmail Subhi Bey'in öncülüğünde toplam 41 mebusun imzasıyla meclise "*İstanbul memurlarının terfih ve ikdârları hakkında*" bir de tahrir su-

⁵⁸ Türk heyetinin Lozan'da Rumlarla ilgili önerisini geri çekmesi sonrası, memurlar meselesinin önemine daha çok vurgu yapan ve en geniş haberlerin yer aldığı gazete *Tevhid-i Efkâr*'dı. Gazeteye göre memurlar meselesinin mâhiyeti artık daha iyi anlaşılmalıydı. "İstanbul Türklüğü'nün Takviyesi Elzemdir." - "Rumların ve Rum Patrikhânesi'nin İstanbul'da kalması takarrür ettiği bir sırada İstanbul me'mûrları mes'elesinin yalnız bir tasarruf mes'elesi olmadığına Büyük Millet Meclisi'mizin kemâl-i ehemmiyetle nazar-ı dikkatini celb ederiz.", *Tevhid-i Efkâr*, nr. 575-3603, 14 Ocak 1923, s. 3.

⁵⁹ "İstanbul Kadrosu ve Maâsât Hakkında", *Akşam*, nr. 1531, 27 Aralık 1922, s. 1; "İstanbul Kadroları ve Maâsât", *Tanin*, nr. 80, 1 Ocak 1923, s. 2; "Vilayetdeki Gayr-i Faal Me'mûrin", *Vakit*, nr. 1817, 2 Ocak 1923, s. 3.

⁶⁰ Adnan Bey'den Hariciye Vekâleti'ne 5 Ocak 1923 tarihli şifre; *BOA. HR.İM.*, nr. 234/59.

⁶¹ Hariciye Vekâleti'nden Adnan Bey'e 9 Ocak 1923 tarihli tahrirat; *BOA. HR.İM.*, nr. 9/2 lef 20.

⁶² "Maaşlar İçün", *İkdam*, nr. 9272, 8 Ocak 1923, s. 1; "İstanbul'un Kanun-ı Evvel Maaşı", *Vakit*, nr. 1823, 8 Ocak 1923, s. 1. Hükümetin teklifine göre "*faal olanlar, ma'zûlîn, mütekâidîn, eytâm ve erâmîl tam (maaş) alacaklar*"dı. "Maaşlar Hakkında Hükümetin Mühim Bir Teklifi", *İkdam*, nr. 9273, 9 Ocak 1923, s. 1; "İstanbul Me'mûrlarının Maaşı Mes'elesi", *Vakit*, nr. 1824, 9 Ocak 1923, s. 3; "Me'mûrlarımıza Tam Maaş Verilecek", *Vakit*, nr. 1825, 10 Ocak 1923, s. 3.

nulmuştu.⁶³ Böylece konu hakkında mecliste yeniden uzun görüşmeler yapılmıştı. Sunulan kanun lâyhâsı lehinde ve aleyhinde yapılan çeşitli konuşmalarla birlikte Başvekil Rauf Bey'in daha önce çıkarılan kararnâmede olduğu gibi yine İstanbul'un durumunun düzeltilmesi ve memurlarının haklarının korunması gerektiği şeklindeki konuşması dikkat çekmişti.⁶⁴ Meclis görüşmeleri sonrası, oy çokluğu ile kabul edilen yeni bir avans kanunu ile de maaşların ödenmesine onay verilmişti. Buna göre İstanbul Vilayeti ile vekâletlere bağlı faal memurlar ile emekli, ma'zûl, yetim ve dulların maaşları 9 Aralık 1922 tarihinde çıkarılan Avans Kanunu'nun maddeleri çerçevesinde Şubat sonuna kadar tam olarak ödenecekti. Açıkta olan memurların "*istihdâmı câiz olanlar*"ından emekli olmak isteyenlere "*maaşları tahsîs olunduğu zamân-ı mahsûbu icra edilmek üzere*" 16 Mart 1920 tarihindeki maaşlarının yarısı; ma'zûliyet isteyenlere aynı şartlar çerçevesinde maaşlarının üçte biri; ma'zûliyet hakkı elde edemeyenlerden "*istihdâmları câiz olanlara tayin olundukları zamân-ı mahsûbu icra edilmek üzere*" yine maaşlarının üçte biri ödenecekti. Kanun 13 Ocak 1923 günü kabul edilmiş, aynı gün İstanbul Defterdarlığı'na bildirilmiş ve memurların maaşlarının bu kararlar çerçevesinde ödenmesi istenmişti. Ayrıca birkaç gün içerisinde vilayete, faal memurların maaşlarının hemen ödenmesine dair "*i'ta emri*" de iletilmişti. Fakat emekli, dul ve yetimlerle birlikte açıkta olan memurların maaşlarını almaları yine bir süre gecikecekti.⁶⁵ Bununla birlikte, kanun çerçevesinde açıkta olan memurlardan emeklilik ve ma'zûliyet talep etmek isteyenlerin müracaatlarının alınmasına ve "*câiz-i istihdâm*" olup olmadıklarına dair incelemelere de faal memurların maaş ödemeleri ile birlikte başlanmıştır. Bu durumdaki memurlar öncelikle haklarında alınacak "*cevaz-ı istihdâm*" kararı için vilayete bir istida ile müracaat edecekler, vilayet de memurlardan gelen istidaları ilgili mülga nezaret müsteşarlıkları ve memurun müdüriyetlerine ileticekti. Başlangıçta bu birimlerin kendi sicil

⁶³ Burdur Mebusu İsmail Subhi Bey ve diğer 40 mebusun meclise 5 Ocak 1923 tarihli takrirleri; BCA., Yer nr.: 30, 10, 0, 0 Fon Kodu: 05, 29, 15 lef 2.

⁶⁴ "İstanbul Me'mûrlarının Haklarını Müdâfaâ Yolunda Heyet-i Vekile Reisi'nin Mühim Bir Nutku", *İkdam*, nr. 9275, 11 Ocak 1923, s. 1. Devam eden günlerde de Rauf Bey'in aynı konuşması ile ilgili çeşitli haberler yayımlanmaya devam edilmişti. "İstanbul Me'mûrları Hakkında Heyet-i Vekile Reisinin Beyânâtı", *İkdam*, nr. 9279, 15 Ocak 1923, s. 1.

⁶⁵ Kararnâme ile ilgili olarak mecliste yapılan görüşmeler ve yaşanan tartışmalar için bkz. *TBMM Zabıt Ceridesi*, Devre: 1, İçtima Senesi: 3, (171. İçtima, 10 Ocak 1923), Cilt: 26, TBMM Matbaası, Ankara 1960, s. 250-282; Devre: 1, İçtima Senesi: 3, (172. İçtima, 11 Ocak 1923), Cilt: 26, s. 286-306. Görüşmeler hakkında basında yer alan bazı haberler için bkz. "İstanbul Me'mûrlarının Maaşları Hakkındaki Kanun Lâyhâsı Maddelerinin Her Biri Ayrı Ayrı Kabul Olunduktan Sonra İş Hey'et-i Umûmiyyeye Kaldı", *İkdam*, nr. 9276, 12 Ocak 1923, s. 1; "İstanbul Me'mûrlarının Maaşı Mes'elesi", *Vakit*, nr. 1827, 12 Ocak 1923, s. 1; "Maaşların Yarı Verilmesi Me'müldür", *Vakit*, nr. 1828, 13 Ocak 1923, s. 2; "İstanbul Maâşâtı Hakkındaki Kanun - Bugün Büyük Millet Meclisi'nde Hey'et-i Umûmiyyesi Kabul Edilecek Olan Maâşât Hakkında Kanununun Metn-i Resmisi", *Tevhid-i Efkâr*, nr. 574-3602, 13 Ocak 1923, s. 3; "İstanbul Maaşları Kabul Edildi", *İkdam*, nr. 9278, 14 Ocak 1923, s. 1; "Maâşât Hakkındaki Lâyhâ Kabul Edildi", *Tevhid-i Efkâr*, nr. 575-3603, 14 Ocak 1923, s. 1; "Maaş Kanunu Kabul Edildi", *Vakit*, nr. 1829, 14 Ocak 1923, s. 2; "İstanbul Maaşları Hakkında Mebusların Mütalaaları", *İkdam*, nr. 9279, 15 Ocak 1923, s. 3; "İstanbul Me'mûrlarının Maaşı Mes'elesi", *Vakit*, nr. 1830, 15 Ocak 1923, s. 3; "İstanbul Maaşları İçün İ'ta Emri Geldi", *İkdam*, nr. 9280, 16 Ocak 1923, s. 3; "İstanbul Kadroları ve Me'mûrlarının Maâşâtı", *Vakit*, nr. 1831, 16 Ocak 1923, s. 2.

dosyaları ile birlikte Polis Müdüriyeti'nden istenen sicil dosyalarını karşılaştırmaları ve kararların bunlar neticesinde verilmesi istenmişti.⁶⁶ Fakat sonradan Polis Müdüriyeti'nden ayrıca tahkikat istenmesine gerek görülmemeyerek, sadece ilgili müsteşarlık ve müdüriyetlerin raporlarına göre hareket edilmesi kararlaştırılmıştı.⁶⁷

Bu kararlar sonrası açıkta olan memurlar daha önceden bağlı oldukları nezaret ve müdüriyetlere istidalarını vermeye devam edecekler, incelemesi tamamlanarak istihdâmı uygun görülenler de maaş kararında belirtilen hangi kısma dâhil oluyorsa o şekilde maaşlarını alacaklardı. Böylece doğrudan Milli Mücadele aleyhine faaliyette bulunanlar hariç İstanbul memurlarının Ankara'ya tam anlamıyla bağlanması sağlanmış oluyordu.⁶⁸ Mustafa Kemal Paşa da son durumla ilgili görüşlerini basınla paylaşmış ve "TBMM'nin İstanbul memurlarının hâlini te'essürle düşündüğünü" ifade etmişti. Memurların hâline çare bulmanın meclisin vazifelerinden olduğunu, bunu bilen meclisin de vazifesini yerine getirmeye çalıştığını ancak böyle durumlara hemen çözüm bulunmasının da mümkün olmadığını ifade eden Paşa, "meclis İstanbul'u ve İstanbul'da yaşayanları lâyıkıyla düşünmektedir." demişti. Mevcut memurlar gerekli yerlerde vazifelendirilerek ülke genelinde var olan memur sorunu kolaylıkla aşılacağına çalışılacaktı.⁶⁹

İstanbul memurlarının maaşlarının ödenme kararı, Anadolu memurları hakkında henüz net bir karar alınmadığı için mecliste Kasım ayı maaşlarının ödenmesi kararında olduğu gibi yine bazı vekillerin itirazlarına neden olmuştu. Basında yer alan kimi yazılarda vurgulandığı gibi karara itiraz eden bazı vekiller de Anadolu memurlarına haksızlık yapıldığı görüşündeydiler. Özellikle istihdâm edilmeyen memurlara da ma'zûliyet maaşı ödenecek olması itiraza neden olan temel noktaydı. Maraş Mebusu Hasib Bey konuya itirazını şöyle dile getirmişti:

"Caiz-ül-istihdâm ve iki seneden beri hazineden iki para almamış memurün dururken, istihdâmına cevaz vermediğin bir memura para vermek doğru değildir. Pek yanlıştır. Sonra ma'zûliyet maaşına kesb-i istihkak edenler varsa yine buna da para vereceğiz. Ben, bunun neresinde müsavat olduğunu anlamadım. Hani Anadolu memurları? (avans veriliyor sadaları) Beyefendi avans olsun. Ya umumen bu avansı kabul edelim, yahut tamamen reddedelim. Sonra efendim, nedir aradaki şey ki, bugün açıkta kalan İstanbul memurlarına derhal tekaüt maaşı tahsis edilir, ma-

⁶⁶ "Maaşlar ve Gayr-i Faal Me'mûrların Müracaatları", *İkdam*, nr. 9281, 17 Ocak 1923, s. 3; "Maaş Tevzi'âtına Başlandı", *Vakit*, nr. 1832, 17 Ocak 1923, s. 1; "Gayr-i Faal Me'mûrlar", *İkdam*, nr. 9282, 18 Ocak 1923, s. 2.

⁶⁷ "Gayr-i Faal Me'mûrlar İçün Poliste Tahkikat İcrâsına Lüzüm Görülmemişdir", *İkdam*, nr. 9287, 23 Ocak 1923, s. 3.

⁶⁸ Rıdvan Akın, hükümetin bu tavrında hâlen İstanbul'da bulunmakta olan müttefik karargâhının olası bir tahrikâtının da etkili olduğu görüşündedir. Akın'a göre, "bu ürkek tavırda radikal bir tasfiye galeyana yol açabilir ve Lozan'da bir koz olarak kullanılabilir endişesi sezilmektedir." Rıdvan Akın, *a.g.e.*, s. 239.

⁶⁹ "İstanbul ve Me'mûrları Hakkında Gazi Mustafa Kemal Paşa'nın Beyânâtı", *İkdam*, nr. 9283, 19 Ocak 1923, s. 1; "Baş Kumandanımızın İstanbul Matbuâtına Beyânâtı", *Vakit*, nr. 1834, 19 Ocak 1923, s. 3.

*aşını, hakkını alır. Bunlara def'aten veyahut alelhesap avans suretiyle para vermekte ben, fazla manasızlık görüyorum.*⁷⁰

Aydın Mebusu Tahsin Bey ise İstanbul Türklüğü'nün muhafazası amacıyla İstanbul memurlarına Anadolu'ya karşı ayrıcalık anlamına gelecek bir şekilde yaklaşıldığını ve bunun da gerekli olduğunu ifade ediyordu. Fakat Tahsin Bey'e göre meclisin ve hükümetin İstanbul'a yönelik bu hassas yaklaşımı İstanbul ahali tarafından pek anlaşılılmamaktaydı. Tahsin Bey'in eleştirileri meclisin aldığı karara değil, meclisin göstermiş olduğu hassasiyetleri taşımadıklarını düşündüğü İstanbul memurları ve ahalisinden bazılarına idi:

“... Bendenizin hâsıl ettiğim intibaa göre İstanbul memurin ve mütekaiddin ve ma'zûlinine vermekte olduğumuz bu parayı biz İstanbul'da teessüs eden Türklüğü muhafaza etmek, onları perişaniyetten kurtarmak gayesiyle veriyoruz. Mâ-meleklerini satmasınlar, Türklük orada munkariz olmasın, bu maksat üzerine veriyoruz. Halbuki İstanbul matbuatında her gün meşhudumuz olan vekayiden anlaşılıyor ki, mevcudiyetlerini muhafaza etmek için verdiğimiz bu paralar beyhude yere Beyoğlu'ndaki Ermeni ve Rumların mağazalarına gidip bir takım lüks eşyaya ve Rum mağazalarına sarf ediliyor ... Onlara verilen bu paraları bir takım Yunanlıların ve Ermenilerin mağazalarına girip safahet eşyası alsınlar için vermiyoruz ...”⁷¹

İstanbul memurlarının maaşlarının ödenmesi hususu, Tahsin Bey'in de ifade ettiği ve İstanbul basınının ısrarla dile getirdiği üzere, memurların haklarının korunması ile birlikte İstanbul Türklüğü'nün özellikle İstanbul'da kalmaya devam edecek olan Rumlar karşısında güçsüz bir durumda bulunmasını önleme amacı taşıyordu. Buna karşılık ahalinin de benzer bir bilinçle hareket etmesi gerektiğine yönelik Tahsin Bey'in eleştirileri ile birlikte bir de İstanbul'da önceki dönemde İstanbul Hükümeti'ne bağlı birimlerde görevli gayrimüslim memurlar meselesi vardı. İstanbul Murahhası Adnan Bey, gayrimüslim memurların durumu ile de ilgilenmekte, onların da maaşlarının ödenmesi için uğraşmaktaydı. Gayrimüslim memurlarla ilgili alınan ilk karar, Türk ve Müslüman memurlarla ilgili kararın aksine onlara maaş ödenmemesi şeklindeydi. 13 Ocak 1923 tarihinde çıkarılan ve İstanbul Defterdarlığı'na bildirilerek maaşların ona göre ödenmesi istenen kanunda, gayrimüslim memurların ister emekli isterse faal olsunlar, bağlı buldukları vekâletçe yeniden istihdâmlarına onay verilmediği sürece maaş alamayacakları ifade edilmekteydi. İstanbul Defterdarlığı ise Maliye Vekâleti'ne, maaş ödenmemesi kararının emeklileri kesin olarak kapsayıp kapsamayacağı ile birlikte yetimler ve dul kadınlar için ödenen maaşların da aynı kapsama girip girmediğini sormuş ve bu konularla ilgili daha kapsamlı bilgi istemişti.⁷² Defterdarlığın sorusu ile birlikte gayrimüslim memurlara dâir alınacak böyle bir kararın neden olacağı

⁷⁰ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 1, İçtima Senesi: 3, Cilt: 26, s. 303.

⁷¹ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 1, İçtima Senesi: 3, Cilt: 26, s. 305-306.

⁷² Maliye Vekâleti'nden Heyet-i Vekile Riyâseti'ne 29 Ocak 1923 tarihli tezkire; BCA., Yer nr.: 30, 18, 1, 1 Fon Kodu: 06, 47, 10 lef 4.

farklı olumsuz durumlarla ilgili de bazı yetkililerin endişeleri vardı. Muhtemelen devam etmekte olan Lozan Konferansı'nda yapılan görüşmeler de dikkate alınarak, Ankara Hükümeti'nin gayrimüslimlere yönelik ayrıştırıcı bir politikaya sahip olduğu şeklinde eleştirilerle karşılaşabileceği düşünülmüştü. Bu yüzden karar Maliye Vekâleti'nin hükümete defterdarlığın sorularını iletmesinin hemen ertesi günü tashih edilerek, hâlen vazifesine devam etmekte olan gayrimüslim memurların da maaşlarının ödenmesi kararlaştırılmıştı. Ayrıca faal durumdayken açığa alınmış olan gayrimüslim memurlar “*cevâz-ı istihdâm kararı*”na tâbi olacaklar ve bağlı oldukları vekâlet uygun görürse vazifelerine geri dönecekler, fakat bu karara emeklilerle yetimler dâhil edilmeyeceklerdi.⁷³

İlk kararlar ilgili endişeleri olan Adnan Bey, gayrimüslim memurlarla ilgili olarak alınan son kararı yerinde bulmuş ve zikrolunan karar dolayısıyla hükümete teşekkür etmişti. Adnan Bey'e göre ilk alınan karar, hem uygulama hem de kendilerine yönelik gelebilecek eleştiriler açısından sıkıntı oluşturabilirdi. Bu yüzden gayrimüslim memurlara da maaş ödeme uygulaması çok yerinde alınmış bir karardı.⁷⁴

Neticede gayrimüslim memurlarla ilgili kararlar beraber genel olarak tüm memuriyetlerde “*faal*” durumda olan memurların maaşları ile ilgili herhangi bir problem bulunmamaktaydı. Aynı şekilde emekli, dul ve yetimlerin maaşları da ödenmeye devam edilmekle birlikte, açıkta olan “*gayr-i faal*” memurların durumu problem olarak kalmıştı. Bu problem de Nisan ayı başlarında çözülecek ve meclis tarafından, açıkta olan memurların Mayıs sonuna kadar maaşlarını almaya devam etmeleri kabul edilecekti.⁷⁵ 5 Nisan 1923 günü çıkarılan yeni bir kanunla, “*gayr-i faal*” memurların 13 Ocak 1923 tarihli kanun çerçevesinde maaşlarını Mayıs ayı sonuna kadar almaları, ancak kendilerine teklif edilecek yeni memuriyetleri kabul etmeyenlerin maaşlarının bu tarihten itibaren tamamen kesilmesi kararlaştırılmıştı. Teklif edilen memuriyetleri kabul ederlerse görev yerlerine giderek, faal memur statüsünde vazifelerine devam edeceklerdi. Yeni kanunun ilgili maddesi şu şekildeydi:

*“Mülga devair-i merkeziyeden açıkta kalmış olan bil-umûm memurin-i devlete 13 Kânunusani (Ocak) 1339 (1923) tarihli kanunun birinci, ikinci, üçüncü maddeleri mucibince avans olarak verilmekte olan maaş, aynı kuyut ve şurut dairesinde sene-i hâliye Mayıs nihayetine kadar ita olunacaktır. Ancak teklif edilen memuriyeti kabul etmeyenlerin maaşı kat' olunur.”*⁷⁶

Bu son kanun da öncekilere benzer itiraz ve eleştirilere neden olmuş, İcra Vekilleri Reisi Rauf Bey yine İstanbul memurları lehine beyanlarda bulunarak kanunun onayını sağlamıştı. Müzakerelerden anlaşıldığı kadarıyla Anadolu'daki memurların büyük çoğunluğu faal hâle getirilmiş, bir ifadeye göre

⁷³ 30 Ocak 1923 tarihli kararname sureti; BCA., Yer nr.: 30, 18, 1, 1 Fon Kodu: 06, 47, 10 lef 1.

⁷⁴ Adnan Bey'den İcra Vekilleri Reisi Rauf Bey'e 31 Ocak 1923 tarihli şifre; BOA. HR.İM., nr. 235/126.

⁷⁵ Rıdvan Akın, a.g.e., s. 237-238. “*Meclis Bütçesine Tahsisat-ı Munzamma İtasına ve İstanbul Gayr-i Faal Me'murlarına Dair Kanun*” ve kanunla ilgili görüşmeler için bkz. TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 1, İçtima Senesi: 4, (18. İçtima, 5 Nisan 1923), Cilt: 28, TBMM Matbaası, Ankara 1960, s. 370-373.

⁷⁶ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 1, İçtima Senesi: 4, Cilt: 28, s. 371.

“yalnız maliye kısmında 1400 memur açıkta kalmıştı.”⁷⁷ Fakat bu 1400 memurun aslında memuriyetleri lağvedildiği için açıkta kaldıkları, sonradan farklı memuriyetlere istihdâmlarının sağlandığı ifade edilmekteydi.⁷⁸ Her hâlükârda Anadolu’da da açığa alınmış, gayr-i faal durumda memurlar bulunmaktaydı. Ancak bu durumdaki memurların sayısı tüm Anadolu’da, İstanbul’dakilerin çok altında kalmıştı. İstanbul’da hâlen açıkta olan memurların sayısı 10.000’den fazlaydı. Rauf Bey meclise hitap ederken, memurların faal hâle getirilirken iyice tedkik edildiklerini ve daha önceki şartlar çerçevesinde memuriyete kabulü mümkün olmayanların zaten uzaklaştırıldıklarını belirtiyordu. Fakat çoğunluğunun istihdâmı câiz kişilerden oluştuğunu belirttiği memurların bir müddet daha maaş almaya devamlarının sağlanmasını, yaklaşan Ramazan ayına da iştare ederek meclisten şu şekilde rica ediyordu:

“... İstanbul’daki memurlar asır-dîde bir hükümetin vakayı dolayısıyla ihlâlden ve yeni bir Türk hükümeti doğması yüzünden kendi kusurları olmadığı halde ahvalin icab ettirdiği veçhile açıkta kalmış, devair-i merkeziye memurlarıdır ... Hükümetiniz vazifesinde sizin tahdit buyurduğunuz şerait ve kuyuda riayet ederek vazifede tekâsülü olanları, mâzisi sakat olanları, cevaz-ı istihdâm kararı verirken ariz ve amik tetkik ediyor ve bu milletin parasına liyakat kesbetmeyenlere parasını sarf etmiyor. Bu millette hizmet ve liyakatini göstermeyenlere milletin parasından maaş vermiyor ve bu talimatınızı, bu emrinizi harfiyen tatbik ediyoruz. Ancak bu milletin öz evlâtları olan ve ilk fırsatta canla, başla milletin saadetini çalışmak için yaşayan insanları, ahval ve zaruret şöyle oldu, böyle oldu diyerek ihmal edemeyiz. Bu ihmal on bin ailenin felâketi demek olur ... Bugün Ramazan-ı Şerif geliyor ... Bu aileler için de geliyor ... Bu aileler de Ramazan-ı Şerif bekliyor. O zaman yiyecek, içecek isteyeceklerdir. Bu nokta-i nazardan rica ediyorum, hükümetin bu teklifini kabul buyurunuz.”⁷⁹

Netice olarak söz konusu kanunun da kabulü sağlanmıştı. Hükümet, İstanbul’a ve şehrin memurlarına karşı güvensizliğini kısmen devam ettirse de İstanbul’daki memurların durumunu “millî bir mesele” olarak değerlendirmekteydi. Bununla birlikte, konuyla ilgili problemler bir süre daha devam edecekti. Örneğin hükümete, kanunlarda açıklık olmadığı ve “istihlas olunan mahâllerde kalan zabitanın” bu kanunlara dâhil olup olmadığına anlaşılmadığı gerekçesiyle, zabitanın faal ve gayr-i faal olanlarla birlikte emekli, dul ve yetimlerinin de maaşlarını alamadıkları ve bu yüzden zor durumda kaldıklarına dair şikâyetler iletilmişti. Bununla ilgili de hükümet tarafından gerekli düzenlemeler yapılarak, maaş hakkı bulunan zabitanın alacaklarının ödenmesi için gerekli tebligatların yapılması sağlanmıştı.⁸⁰

⁷⁷ İçel Mebusu Sâmî Bey’in görüşmeler sırasındaki konuşması; TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 1, İçtima Senesi: 4, Cilt: 28, s. 371.

⁷⁸ Hakkâri Mebusu Mazhar Müfid Bey’in görüşmeler sırasındaki konuşması; TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 1, İçtima Senesi: 4, Cilt: 28, s. 372-373.

⁷⁹ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 1, İçtima Senesi: 4, Cilt: 28, s. 372.

⁸⁰ Müdafaa-i Milliye Vekâleti’nden İcrâ Vekilleri Heyeti Riyâseti’ne 12 Mayıs 1923 tarihli tahrirat; BCA., Yer nr.: 30, 10, 0, 0 Fon Kodu: 132, 950, 13.

Sonuç

Mecliste İstanbul memurlarına duyulan güvensizliğe rağmen maaş meselesinin memurların lehine sonuçlanması, hükümetin -özellikle İstanbul başınının sürekli gündemde tuttuğu- İstanbul'un geleceği ile ilgili endişeleri paylaştığının en temel göstergesiydi. Memurlara duyulan güvensizliğin temelinde, İstanbul'da yaşanan işgal süreci, İstanbul hükümetlerinin süreçteki tavırları ve memurlar arasında Milli Mücadele aleyhtarlarının bulunması gibi hususlar yer almaktaydı. Ayrıca bu güvensizlik, İstanbul memurlarının hükümete bağlanmasına ve maaşlarının ödenmesine itiraz edenler kadar, bu durumu destekleyenler için de geçerliydi. Hâlâ işgal altında bulunan İstanbul'da, bir anda işsiz ve parasız olarak ortada kalacak bir memur kitlesinin, işgal güçlerinin manipülasyonlarına açık olacakları endişesi bu güvensizliğin en net tezahürüydü. Hâlen İstanbul'daki memurların zorda kalmaları durumunda olumsuz bazı hareketlerde bulunabileceklerinin düşünülmesi, aynı zamanda milli bütünlük kaygısının egemen olduğu bir ortamda ciddi bir problem anlamına gelmekte ve kendi içinde bir çelişkiyi de barındırmaktaydı. Zira mecliste bazı vekillerin de ifade ettikleri gibi, İstanbul memurlarının maaşlarının ödenme kararı, "İstanbul Türklüğünü muhafaza etmek" kaygısıyla alınmıştı. İstanbul'daki Türk ahalinin, şehirde ekonomik olarak da güçlü bir halde bulunan Hristiyan ahali -özellikle Rumlar- karşısında etkisiz ve güçsüz kalmaları engellenmek istenmekteydi. Bu kaygıyla alınan bir kararın arka planında bu memur kitlesinin işgal güçlerinin manipülasyonlarına açık hale gelmesi endişesinin bulunması aslında süreci, devam eden Lozan Konferansı ve İstanbul'daki işgal güçleri ile gayrimüslim unsurların konumları etrafında biçimlenen dönemin siyasi konjonktürünün belirlediğini göstermektedir.

Kaynaklar

Arşiv Belgeleri

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA).

Hâriciye Nezâreti - İstanbul Murahhaslığı (HR.İM.), nr. 9/2; nr. 234/59; nr. 235/126.

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA)

Yer nr.: 30, 10, 0, 0 Fon Kodu: 05, 29, 15; Yer nr.: 30, 10, 0, 0 Fon Kodu: 132, 950, 13; Yer nr.: 30, 10, 0, 0 Fon Kodu: 204, 393, 1; Yer nr.: 30, 10, 0, 0 Fon Kodu: 204, 393, 29; Yer nr.: 30, 18, 01, 01 Fon Kodu: 06, 36, 14; Yer nr.: 30, 18, 01, 01 Fon Kodu: 06, 37, 08; Yer nr.: 30, 18, 1, 1 Fon Kodu: 06, 47, 10.

Zabıt Cerideleri

TBMM Gizli Celse Zabıtları, Devre: 1, İçtima Senesi: 3, (11 Kasım 1922), Cilt: 3, TBMM Basımevi, Ankara 1980.

TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 1, İçtima Senesi: 3, Cilt: 24, TBMM Matbaası, Ankara 1960.

_____ : Devre: 1, İçtima Senesi: 3, Cilt: 25, TBMM Matbaası, Ankara 1960.

_____ : Devre: 1, İçtima Senesi: 3, Cilt: 26, TBMM Matbaası, Ankara 1960.

_____ : Devre: 1, İçtima Senesi: 4, Cilt: 28, TBMM Matbaası, Ankara 1960.

Gazeteler

Akşam, Hâkimiyet-i Milliye, İkdâm, Tanin, Tevhid-i Efkâr, Vakit.

Eserler

AKIN, Rıdvan: *TBMM Devleti (1920-1923) - Birinci Meclis Döneminde Devlet Erkleri ve İdare*, İletişim Yayınları, İstanbul 2014.

AKYILDIZ, Ali: *Osmanlı Bürokrasisi ve Modernleşme*, İletişim Yayınları, İstanbul 2006.

BOZKURT, Abdurrahman: *İtilaf Devletleri'nin İstanbul'da İşgal Yönetimi*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, Ankara 2014.

CRISS, Bilge: *İşgal Altında İstanbul 1918-1923*, İletişim Yayınları, İstanbul 2007.

FINDLEY, Carter V.: *Osmanlı Devletinde Bürokratik Reform - Bâbüâli (1789-1922)*, (Çevirenler: Latif Boyacı - İzzet Akyol), İz Yayıncılık, İstanbul 1994.

_____ : *Kalemiyeden Mülkiyeye: Osmanlı Memurlarının Toplumsal Tarihi*, (Çeviren: Gül Çağalı Güven), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1996.

HEPER, Metin: *Türkiye'de Devlet Geleneği*, (İngilizce'den Çeviren: Nalan Soyarık), Doğu Batı Yayınları, Ankara 2006.

_____ : *Türkiye'nin Siyasal Hayatı - Tarihsel, Kuramsal ve Karşılaştırmalı Açılardan...*, (İngilizce'den Çeviren: Kadriye Göksel), Doğan Kitap, İstanbul 2011.

KIRMIZI, Abdulhamit: *Abdülhamid'in Valileri - Osmanlı Vilayet İdaresi 1895-1908*, Klasik Yayınları, İstanbul 2008.

KURT, Burcu: *Osmanlı Basra'sında Devlet ve Toplum 1908-1914*, Küre Yayınları, İstanbul 2015.

SARIYILDIZ, Gülden: *Sicill-i Ahvâl Komisyonu'nun Kuruluşu ve İşlevi (1879-1909)*, Der Yayınları, İstanbul 2004.

SÖYLEMEZOĞLU, Galib Kemal: *Hariciye Hizmetinde 30 Sene, 1892-1922*, Maarif Basımevi, İstanbul 1955.

TERZİ, Mehmet Akif: *Türk Devlet Geleneğinde Bürokrasi*, Bilge Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2015.

TURAL, Erkan, *Son Dönem Osmanlı Bürokrasisi - II. Meşrutiyet Döneminde Bürokratlar, İttihatçılar ve Parlamenterler*, Türkiye ve Orta Doğu Amme İdaresi Enstitüsü Yayını, Ankara 2009.

Makaleler

ASLAN, Betül: "İstanbul'da Türkiye Büyük Millet Meclisi İdaresinin Kurulması", *Türkler, Cilt: 16 - Cumhuriyet*, (Editörler: Hasan Celâl Güzel - Kemal Çiçek - Salim Koca), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 106-115.

AYDOĞAN, Erdal: "Tümgeneral Arif Hikmet Gerçekçi'nin Günlüğünde Refet Paşa'nın İstanbul'a Gidişi, Karşılınması ve İstanbul'daki İlk Günleri", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, Sayı: 27-28, Ankara, (Mayıs-Kasım 2001), s. 253-261.

BAKAR, Bülent: "Esaretten Kurtuluş: İtilaf Devletleri'nin İstanbul'u Tahliyesi", *Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi (İLKE)*, Sayı: 23, Muğla, Güz 2009, s. 13-59.

ÇETİNSAYA, Gökhan: "II. Abdülhamid'in İç Politikası: Bir Dönemlendirme Denemesi", *Osmanlı Araştırmaları*, İSAM - İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi Yayını, Sayı: 47, İstanbul 2016, s. 353-409.

ŞAVKILI, Cengiz - AYDIN, Tülay: "Atatürk Döneminde Bürokrasinin Yeniden Yapılandırılması", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Cilt: XXIX, Sayı: 87, Ankara (Kasım 2013), s. 67-90.

Tezler

ASLAN, Betül: "Refet Paşa ve İşgalden Kurtulacak İstanbul'un İdaresi Meselesi", Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, *Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, Erzurum 1991.

KALEMLİ, Hüseyin, "İstanbul'un Son İşgal Yılı ve Tahliyesi", Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, *Yayınlanmamış Doktora Tezi*, Erzurum 2013.

SULTAN II. ABDÜLHAMİD'İN PAPA XIII. LEO'YU İSTANBUL'A DAVETİ

Canan PARMAKSIZOĞLU*

Öz

Bu makalede, 1 Aralık 1988 tarihinde, Osmanlı Devleti topraklarında mevcut olan Ermeni Katolik Patrikhanesi lideri Patrik Monsenyör Stephan Bedros X. Azarian tarafından Papalık Devlet Sekreteri Kardinal Rampolla'ya gönderilmiş, Sultan II. Abdülhamid'in Papa XIII. Leo'ya barışçıl mesajını ileten mektuptan bahsedilmektedir. Mektup, bilhassa İtalyan tarih yazıcılığının "Roma meselesi" olarak adlandırıldığı, Papalık Kilise Devleti'nin yeni İtalyan Devleti'nin yanında hayatta kalma mücadelesinin yaşandığı 1860 ile 1929 yılları arasındaki dönemde, Vatikan sınırlarından çıkmama politikasını devam ettiren Papa XIII. Leo'yu, İstanbul'a davet etme gayesi ile kaleme alınmıştır. Makalede, "Roma meselesi" hakkında detaylı bilgi verilmekte ve Sacra Congregazione "De Propaganda Fide" (Papalık Kutsal İman Yayıma Teşkilatı) Arşivleri'nde bulunmuş olan mektubun Türkçe çevirisi okuyucuların dikkatine sunulmaktadır.

Anahtar kelimeler: Sultan II. Abdülhamid, Papa XIII. Leo, Roma Meselesi, Osmanlı Devleti, Papalık Kilise Devleti, Stephan Bedros X. Azarian, Kardinal Rampolla.

Sultan Abdulhamid II's Invitation To The Pope Leo XIII To Istanbul

Abstract

This article is about a letter sent by the Patriarch Stephan Bedros Azarian X, the leader of the Armenian Catholic Patriarchate of the Ottoman Empire, to Papal State Secretary Cardinal Rampolla on December 1, 1988, conveying a peaceful message of Sultan Abdulhamid II to Pope Leo XIII. The letter was written during the period known by the Italian historiography as the "Roman Question" (between 1860 and 1929), while the State of the Church was struggling to survive alongside with the new Italian State, with the aim to invite Pope Leo XIII to move to Istanbul. In this article, detailed information about

* MSGSÜ Tarih Bölümü Doktora Öğrencisi, Vatikan Arşivleri Araştırmacısı.

the “Roman Question” is given and the Turkish translation of the letter, which was found in the Archive of the Sacra Congregazione “De Propaganda Fide”, is presented to the attention of the readers.

Keywords: Sultan Abdulhamid II, Pope Leo XIII, Roman Question, Ottoman State, Holy See, Stephan Bedros Azarian X, Cardinal Rampolla.

Giriş

Sultan II. Abdülhamid’in müşkül vaziyette bulunan Papa XIII. Leo’ya barışçıl mesajını ileten mektup, bu makalenin odak noktasıdır. Mektup, 1 Aralık 1888 tarihinde, Osmanlı Devleti topraklarında mevcut olan Ermeni Katolik Patrikhanesi lideri Patrik Monsenyör Stephan Bedros X. Azarian tarafından, Papalık Devlet Sekreteri Kardinal Rampolla del Tindaro’ya hitaben yazılmış ve gönderilmiştir. Mektup, bilhassa İtalyan tarih yazıcılığının “Roma meselesi” olarak adlandırdığı, Papalık’ın dünyevi iktidarının meşruiyeti ve Papalık Kilise Devleti’nin yeni İtalyan Devleti’nin yanında hayatta kalma mücadelesinin yaşandığı 1860 ile 1929 yılları arasındaki dönemde, Vatikan sınırlarından çıkmama siyasetini devam ettiren Papa XIII. Leo’yu, Osmanlı topraklarına davet etme gayesi ile kaleme alınmıştır. Roma meselesi,¹ yalnızca siyasi-coğrafi yönü ile değil, yüzyıllar boyunca Katolik kilisesi ile toplum arasında mevcut karmaşık ilişkiden ibaret olan İtalyan dini kültürünün, siyasi ve kültürel davranışlar üzerindeki yansımalarını da hedef almasından ötürü Papalık tarihinde çok önemli bir yer teşkil etmektedir. Bu sebeple, Sacra Congregazione “De Propaganda Fide” (Papalık Kutsal İmanı Yayma Teşkilatı) Arşivleri’nden bulup temin etmiş olduğum söz konusu mektubun Türkçe çevirisine yer vermeden önce, beş Papa’nın hüküm sürdüğü, 1860-1929 yılları arasındaki bu uzun ve zorlu süreç hakkında bilgi vermek gerekli olacaktır.

Roma Meselesi ve Papa XIII. Leo’nun Müşkül Vaziyeti

Bilindiği üzere, İtalya Krallığı başkent Torino olmak üzere 17 Mart 1861’de doğdu. Bu Savoy şehri, İtalyan Bağımsızlık Savaşı “Risorgimento / Yeniden Doğuş” sırasında, bir başka deyişle, İtalyan Yarımadası’nın bağımsızlığı ve siyasi birleşmesi yolunda Piemonte monarşisinin oynadığı kritik rol göz önüne

¹ Roma meselesi üzerine oldukça geniş bir kaynakça mevcut olup özellikle bu konuda şu eserler önem taşımaktadır: Camera dei Deputati, *Documenti diplomatici relativi alla questione romana*, Atto c. 46 del 19 DIC. 1870, Firenze, Roma 1870; F. Scaduto, *Guarentige pontifice e relazioni fra Stato e Chiesa*, Torino 1889. Kaynakça açısından oldukça zengin olan şu eserler incelenebilir: M. de Leonardis, *Note di storia della storiografia italiana sulla questione romana*, “Rassegna storia del Risorgimento”, 10, 1978. Bununla birlikte, Roma meselesi hakkında detaylı bilgi içeren eserler için bkz. A. Piola, *La questione romana nella storia*, Padova 1931; G. Mollat, *La questione romaine de Pie VI à Pie IX*, Paris 1932; V. Del Giudice, *La questione romana e i rapporti fra Stato e Chiesa fino alla Conciliazione*, Roma 1948; R. Mori, *La questione romana 1861-1865*, Firenze 1963; A.C. Jemolo, *La questione romana*, “Nuova antologia”, 10, 1970; P.L. Camaiani, *Motivi e riflessi religiosi della questione romana*, in E. Passerin D’Entreves, *Introduzione alla storia del movimento cattolico in Italia*, Bologna 1979, s. 113-148; C.M. Fiorentino, *La questione romana intorno al 1870*, Roma 1997; F. Margiotta Broglio, *La questione romana: dallo Statuto Albertino alla Costituzione della Repubblica*, Torino 2002; S. Marotta, *L’occasione mancata: italiani e Santa Sede prigionieri della questione romana*, Modena 2012. Roma ve Papalık arasındaki münasebete dair önemli bilgiler için bkz. *Roma, città del Papa, Storia d’Italia*, Annali XVI, Torino 2000.

alındığında, bu unvanı kazanmak için doğal bir aday olarak görünmekteydi.² Daha sonra, kısa bir süre için de olsa başkent, özellikle stratejik sebepler ve siyasi fırsatlar nedeniyle Floransa'ya taşınacaktı. Ancak birleşme süreci henüz tamamlanmamıştı: Orta İtalya'nın küçük bir bölümü, özellikle geçmişin ihtişam simgesi olan ve yeni Krallığın başkenti olması gereken tek gerçek şehir Roma, hâlâ eksikti. Dönemin İtalyan diplomasisi, Fransa'nın siyaseti ile oldukça ilişkiliydi. Çünkü bu yıllarda şehir, III. Napolyon'un askeri koruması sayesinde hâlâ Papa tarafından yönetiliyordu; dolayısı ile buradaki siyasi durum oldukça hassastı. Üstelik yeni doğmuş Krallığın başkentini Floransa'ya taşıma tercihi, Fransa askeri birliklerinin Roma'dan çekilmesi karşılığında, İtalyanların Papalık Kilise Devleti'ne saldırmayacağına dair taahhüde ilişkin olarak, İtalyan Hükümeti'nin 15 Eylül 1864'te Fransa'yla imzalamış olduğu anlaşmadan hemen sonra ortaya çıkmıştı.³

Bununla birlikte, 1870 senesinde Sedan'da meydana gelen Fransa-Prusya savaşında III. Napolyon'un yenilgiye uğramasından ve bunu takiben II. Fransa İmparatorluğu'nun çökmesinden kısa bir süre sonra İtalya, Fransızlara karşı herhangi bir sorumluluk altında olmadığına karar verir ve 20 Eylül 1870'de İtalyan birlikleri, artık çok az sayıda kalmaları sebebiyle kısa bir direnişten sonra teslim olan Papalık askeri kuvvetlerinin koruduğu şehir duvarlarının bir kısmını devirerek Roma'ya girer.⁴ 3 Şubat 1871'de Roma, İtalya Krallığı'nın başkenti ilan edilir ve İtalyan vatanseverlerin uzun zamandır yeşerttiği bir rüyayı taçlandırır.⁵

Elbette, "Roma'nun işgali", Avrupa kraliyet birlikleri içinde de büyük yankı yaratır; ancak İtalya Devleti'nin ebedi şehir Roma'yı işgal etmesi, özellikle Katolik milletler arasında hoşnutsuzluğa yol açmakta başarılı olur.⁶ 13 Mayıs 1871'de, Papalık ile yeni Devlet arasındaki ilişkileri düzenlemeye yönelik teminatlar içeren "Teminat Yasası (*La Legge delle Guarentigie*)", yalnızca İtalyan

² Sardinya Kralı Vittorio Emanuel, 17 Mart 1861'de İtalyan Krallığı'nın ilk kralı ilan edilmesine rağmen, mensubu olduğu Savoy hanedanlığının daha önce Sardinya Krallığı'nı yönetmiş olduğunu, o zamanda ise tüm İtalya yarımadasını yönetiyor olduğunu göstermek ve belki de İtalya Krallığı'nı, o zamana dek hüküm sürdüğü Sardinya Krallığı'nın devamı olarak göstermek için *II. sınıfatını muhafaza etmiştir*. Dolayısı ile birinci İtalya Kralı, II. Vittorio Emanuel ismini taşımaktadır. (Bkz. C. Ghisalberti, *Storia costituzionale d'Italia*, Bari 1981).

³ Konu ile alakalı detaylı bilgi için bkz. A. Battaglia, *La capitale contesa. Firenze, Roma e la Convenzione di settembre 1864*, Roma 2013.

⁴ 20 Eylül 1870'de meydana gelen hadiseler üzerine yazılmış kronikler için bkz. E. De Amicis, *Impressioni di Roma. La breccia di Porta Pia. 20 settembre 1870*, Venezia 2010.

⁵ L. Salvatorelli, *Roma e la questione romana nella politica del secolo XIX*, in *Il Risorgimento e l'Europa*, Roma 1964; A. Caracciolo, *Roma capitale. Dal Risorgimento alla crisi dello Stato liberale*, Roma 1999. Roma'nın İtalya Krallığı'nın başkenti yapılması konusunda bilgi için bkz. P. Treves, *L'idea di Roma e la cultura italiana del sec. XIX*, Milano-Napoli 1962; Istituto per la Storia del Risorgimento Italiano, *La fine del potere temporale ed il ricongiungimento di Roma all'Italia*, (Atti del XLV Congresso di storia del Risorgimento italiano, Roma 21-25 Settembre 1970), Roma 1972.

⁶ Cfr. R. Rey, *Turin, Florence ou Rome. Etudes sur la capitale de l'Italie et la question romaine*, Paris 1864; F. Fonzi, *Echi e reazioni del mondo cattolico all'unificazione italiana*, "Rassegna Storica Toscana", 6, 1960; J.M. Goni Gastambide, *El reconocimiento de Italiay monsenor Claret, confessor de Isabel II*, "Anthologica Annua", 17, 1970; A. Graham, *The Rise of the Double Diplomatic Corps in Rome. 1870-75*, L'Aja, 1952; L.P. Wallace, *The Papacy and European Diplomacy 1869-78*, Chapel Hill 1948.

Devleti'nin kabul edeceği şekilde, kısaca tek taraflı olarak onaylanır. Bu yeni yasaya göre, Papa, manevi gücünü özgürce kullanabilecektir ve kendisinin ve Roma Curia Meclisi üyelerinin yaşadığı binalara dokunulmazlık gelecektir.⁷ Ancak IX. Pius, tanımadığı bir devletin dayattığı bir yasayı kesinlikle kabul etmek istemez ve bu nedenle 1871 yılından itibaren gerek Papa ve gerekse halefleri, kendilerini gayrimeşru İtalya Devleti'nin "siyasi tutsakları" olarak tanımlayarak protesto amacıyla Vatikan sınırlarından dışarı hiç çıkmamışlardır.⁸ Ardından, 1874'de Papa, *Non Expedit* (Latince, uygun olmayan anlamına gelir) hükmü ile Katolik İtalyanların İtalya Krallığı'nın siyasi seçimlerine ve hatta daha da ileriye giderek İtalyan siyasi hayatına katılmalarının kabul edilemez olduğunu ilan eder; bu şekilde, İtalyanların çoğunluğunun Katolik olduğu düşünülürse, tam anlamıyla bir paradoks söz konusu olur.⁹ Bu zor durum, Kilise ile Benito Mussolini'nin faşist hükümeti arasında 1929'da Lateran Antlaşmaları'nın imzalanmasına kadar yaklaşık 60 sene ve beş Papalık süreci boyunca İtalyan Devleti ile Kilise arasındaki ilişkilerin merkezini oluşturur.¹⁰ Söz konusu antlaşmalar ile İtalya ve Papalık arasında ilk resmi diplomatik ilişkiler kurulmuş ve böylelikle günümüzde bildiğimiz şekliyle Vatikan Devleti doğmuştur.¹¹

Papa XIII. Leo (1878-1903), Katolik kilisenin en dramatik zamanlarından birinde Papalık makamına yükseldi. Bu dönemde, Devlet ve Kilise arasındaki sürtüşme öylesine güçlü idi ki, bazı Kardinaller konklavin¹² yurt dışında, daha doğrusu İspanya'da yapılmasını gerektiğini önermişlerdi.¹³ Yeni Papa, *Non expedit*'i devam ettirmek suretiyle, Papalık saraylarından çıkmamaya devam ederek İtalya Krallığı karşıtlığını sürdürdü. Diplomatik ilişkilerin önemli ölçüde azaldığı bu durum, İtalyan Devleti ve Kilise arasındaki ilişkilerin gerilmesine yol açmış, herşeyden önce, Kilise'yi, İtalyan ulusunun refahı, gelişimi ve çağdaşlığı karşısında hem siyasi hem de ahlaki anlamda engel olarak gö-

⁷ Yeni Yasa, iki farklı bölümden oluşmaktaydı. İlk bölümde, Kilise'nin lideri olan Papa'nın hak ve yükümlülükleri belirtilmekteydi. İkinci bölümde ise, tek taraflı olmak üzere, İtalya Devleti ile Kilise arasındaki münasebet yer almaktaydı. İtalya yarımadasında ilk kez ayrımcı özelliği ile dikkat çeken bu yasaya göre Papa, Katolik dininin lideri olarak gösterilmekteydi ve o ve ona bağlı olan şahıslar (Curia) her türlü iletişim ve hareket özgürlüğüne sahipti. Bundan böyle Papa, bir devlet başkanı olarak tanınacak, dolayısı ile, diplomatik şekilde temsil edilecek ve belli bir sayıda silahlı askere sahip olacaktı. Papa, İtalya Devleti tarafından bir maaşa tabi tutulacak, aynı zamanda Roma ve çevresinde mevcut olan bazı sarayları kullanım hakkını elinde bulunduracaktı. (G.S. Pene Vidari, *Storia del diritto: Età contemporanea*, Torino 2014, s. 165 ve devamı.). Yasa ile ilgili bkz. F. Fonzi, *La legge delle Guarentigie*, Roma 1972.

⁸ Anonymes, *Le prisonnier du Vatican, L'Italie, la France et la Prusse*, Roma 1872.

⁹ Bkz. G. De Rosa, *Il non-expedit e lo Stato unitario italiano*, "Humanitas", 16, 1961; C. Marongiu Buonaiuti, *Non expedit. Storia di una politica (1866-1919)*, Milano 1971; M.F. Mellano, *Cattolici e voto politico in Italia*, Casale Monferrato 1982.

¹⁰ Bu dönemde yaşamış olan Papalar şunlardır: Pio IX (1846-1878), Leone XIII (1878-1903), Pio X (1903-1914), Benedetto XV (1914-1922) ve Pio XI (1922-1939). A. Gennarelli, *Capitoli per la libertà religiosa e pontificia per la reciproca indipendenza del re d'Italia e del sommo pontefice in Roma corredate di numerosi documenti e proposte come soluzione della questione romana*, Firenze 1870.

¹¹ Vatikan, Roma şehri sınırları içine eklenmiş bir şehir devleti olup dünyanın en küçük (0,44 km²) bağımsız devletidir.

¹² Papa seçimi için yapılan oturumdur.

¹³ C. Snider, *I tempi di Pio X*, Vicenza 1982, s. 10.

ren İtalyan milliyetçileri üzerinde, uç boyutta güçlü bir antiklerikal¹⁴ hissiyatı beslemiştir.¹⁵

Bu süreçte, Papa'nın kişisel güvenliği açısından korku yaratan çeşitli gerilim ve şiddet olayları da eksik olmamıştır. Bunlardan biri, özellikle IX. Pius'un cenazesinin taşınma geçididir. Ölümünden üç yıl sonra 1881 senesinin Temmuz ayında, Papa XIII. Leo'nun selefi olan Papa IX. Pius'un cenazesi, vasiyetnamesi uyarınca, halka açık bir törenle Aziz Petrus Bazilikası'ndan Aziz Lorenzo Bazilikası'na taşınmıştır. Ancak alay, kilise karşıtı gruplar tarafından şiddetli bir saldırıya uğrar. Taş ve sopalı olan bu kişiler alayın ortasına atlayıp IX. Pius'un cenazesini Tiber Nehri'ne atmaya çalışırlar. Polisin ve askerlerin olaya derhal müdahale etmesi sayesinde ciddi kazalar önlenir.¹⁶ Sonraki günlerde, Politeama Tiyatrosu'ndaki bir gösteride binlerce insan, Teminat Yasası'nın kaldırılmasını ister. Hatta Papa'nın Roma'dan kaçma ihtimaline dair etrafta dolanan söylentiler üzerine, göstericiler "Tüm Roma'nun ona iyi yolculuklar dileyebilmesi" için yola çıkış tarihinin ilanını talep ederler. Aynı akşam, milliyetçilerden oluşan bir alay Papa'nın sarayına saldırmak amacıyla Vatikan'a doğru ilerlemeye başlar, ancak sonradan emniyet görevlileri tarafından durdurulur.¹⁷ 1889'da Campo de Fiori'de Giordano Bruno'nun anısına dikilen heykelin açılışında da ciddi arbedeler yaşanır. Bilim adamı ve filozof, Kilise'nin deyişi ile kâfirce düşünceleri sebebiyle, Kilise tarafından kazık cezasına mahkûm edilmiş ve yakılarak idam edilmiştir. Filozof, "şehitler"ın kahramanı haline gelir, zira kilise karşıtlarına göre, bu kişiler klerik gericiliğin kurbanıdır.¹⁸

Kilise karşıtlarının isyan ve saldırıları İtalya topraklarının dışında da göze çarpmaktadır.¹⁹ 1881'de Fransa'da, İtalyan Devleti'yle olası bir uzlaşma yerine Papa'nın kaçışını tercih eden bir çözümün belirlenmesi gerektiğine ilişkin *La situation du Pape et le dernier mot sur la question romaine* başlıklı bir yayın ortaya çıktı.²⁰ Böylesine yüksek bir gerilim ortamında, Papa'nın Roma'yı terk

¹⁴ "Kilise karşıtlığı" anlamı taşır.

¹⁵ 19. asrın sonunda varolan kilise karşıtlığına dair bkz. M. Tagliaferri, *L'Unità Cattolica: Studio di una mentalità*, Roma 1993, s. 29-30.

¹⁶ F. Pustet, *I fatti della nuova Roma contro alla salma di Pio IX e l'omaggio delle nazioni a Leone XIII. Memorie storico-politiche di un professore romano*, Roma 1885, s. 714.

¹⁷ Kronikler üzerine: G. Margotti, *Del disonore che gli Italianissimi procacciarono all'Italia in Roma*, "L'Unità Cattolica", 16 luglio 1881: "Un trecento giovinastrì partì da Piazza Colonna e, senza trovare verun impedimento, percorse una lunghissima via gridando Morte al Papa! Morte al Cardinal Vicario! Abbasso il Vaticano! Morte ai difensori del Papa!: Üç yüz genç Colonna Meydanı'ndan ve herhangi bir engelle karşılaşmadan, Papa'ya ölüm! Temsilci Kardinal'e ölüm! Kahrolsun Vatikan! Papa'nın Müdafaaclarına Ölüm! diye bağırarak çok uzun bir yol katettiler." 1881 senesinde meydana gelen bu hadise ile ilgili bkz. R. De Matteis, *Pio IX*, Roma 2000, s. 131. O dönemde yaşanan kilise karşıtlığı ile alakalı olarak şu esere bakılması tavsiye edilir: M. Casella, *Per una storia dell'anticlericalismo a Roma dopo l'Unità*, "Archivio della Società romana di storia patria", 135, 2012, s. 169-301.

¹⁸ M. Tagliaferri, *a.g.e.*, s. 35.

¹⁹ Bkz. M. Tedeschi - P.A. D'Avack, *Clarendon, Gladstone e la questione romana*, AA.VV., *Studi in omore di P.A. D'Avack*, Milano 1976; M. Tedeschi, *Francia e Inghilterra di fronte alla questione romana*, Palermo 1978; M. De Leonardis, *L'Inghilterra e la questione romana 1859-1870*, Milano 1980; M. Sanfilippo, *La questione romana negli scritti dei viaggiatori nordamericani (1848-1870)*, Roma, 1994.

²⁰ Paris, 1881. Roma'nın alınması ve İtalya Krallığı'na katılmasından önce, Fransa'da Roma meselesi üzerine kaleme alınmış birçok eser ve makale yayınlanmıştır: J.D.H., André, *La seule solution possible de la question romaine et italienne*, Paris 1862; G. Bardy, *La nouvelle question romaine*,

etme ihtimali göz önünde bulundurulmaya başlamıştı. Roma'daki ortam Papa açısından fazla tehlikeli hale geldiğinde, şehri terki hususunda en uygun stratejiyi belirlemek üzere, yıllar boyunca çeşitli komiteler kuruldu. Vatikan Arşivleri'ndeki en büyük değere ve hassasiyete sahip belgeler ile Kilise'ye ait en değerli sanat eserlerini korumaya yönelik bir plan bile hazırlandı.

Papalık Devlet Sekreteri, Roma'yı terk etmesi durumunda Papa'yı kabul edecek dış güçleri belirlemek adına temaslara geçmesine rağmen pek fazla sonuç elde edemedi. Bir dizi siyasi ve dini nedenden ötürü, olası bir varış noktası belirlemek oldukça zordu. Örneğin, çözümlerden biri olarak, "Protestan" olan İngiliz egemenliğine rağmen, Papa'ya koruma önerecek olan Malta'ya yolculuk gündeme gelmişti. Ne var ki, Malta'nın bir ada olması sebebiyle Curia üyelerinin hareket etmeleri ve Katolik dünyasının geri kalanıyla iletişim kurulması zorlaşacaktı. Benzer şekilde, Katolik olmasına rağmen, İspanya bir başka olası varış noktası olabilirdi, ancak orada Curia'nın gereğinden fazla "İspanyollaşması" olasılığı söz konusuydu.²¹ Diğer varış noktaları ise, Belçika'dan Almanca konuşulan yerlere (Kuzey Tirol ve Bavyera) uzanan Orta Avrupa'nın Katolik bölgeleriydi. Curia üyeleri sonunda, Papa'yı ağırlayacak ülkenin Katolik kimliğini değil, Papa'nın iyi ve uygun bir şekilde misafir edilmesini garanti altına alabilme yetisini göz önünde bulunduran bir çözüm yolunu seçtiler.²²

Ancak Kardinal Ludovico Jacobini'nin, yabancı temsilcilerle görüşme girişimleri de sonuçsuz kaldı. Nitekim sadece küçük Monako Prensiği Papa'ya sığınma hakkı tanımayı kabul etti.²³ XIII. Leo'nun kişisel bir mektup yazarak gönderdiği Avusturya İmparatoru Franz Joseph bile, olay hakkında duyduğu üzüntüyü belirtmekle birlikte, Papa'yı "Ebedi Şehri" terk etmemeye davet etti. Papa, "Hz. İsa'nın temsilcisinin haysiyetinin ve otoritesinin rencide edildiğinden" ve "Roma'da güvenliğin azaldığından" şikâyet ederek 18 Ağustos 1881 tarihinde imparatora mektup yazmıştı. Daha sonra, "görev için ve ihtilalin nîmeti ile Kutsal Şehir'de kalmaya and içtiğini, onların Kilise'ye ve Papalık'a karşı açılan savaştan zaferle çıkmalarını sağlamaktan başka bir hedefi olmadığını" belirterek, kurulduğundan bu yana İtalyan Hükümeti'ne çok az güven duyduğunu ve "sürgün yolunu seçmek zorunda kalmakla" ilgili korkusunu ifade etti. İmparator, gönderdiği cevabi mektubunda, topraklarında Papa'ya misafirperverliğini sunarken, Papa'yı direnmeye çağırarak "havarilerin mezarlarını ve yüzyılların görkemli geleneklerini, dinsel kurumların ve dünyanın dört bir yanıyla yakından ilgili çok sayıda menfaatin mevcut olması açısından Katolik halkının gözünde neredeyse Kutsal Kilisemizin birliğinin sembolü haline gelen ebedi şehri terk etme noktasına geldiğini görmemeyi ümit ettiğini"²⁴

Paris 1861; J. Barthe, *Discours sur la question romaine*, Paris 1861; de Beaufort, *Histoire de l'invasion des Etats pontificaux et du siège de Roma par l'armée italienne en septembre 1870*, Paris 1874; F. Huet, *La subjection temporelle des papes; solution politique ed catholique de la question romaine*, Paris 1862.

²¹ S. Marotta, *La questione romana, in Cristiani d'Italia, Chiese, società, stato 1861-2011*, a cura di A. Melloni, Istituto della Enciclopedia Italiana Treccani, Cilt 1, Roma 2011, s. 641-654.

²² Vatikan Gizli Arşivi, *AES II periodo*, Stati Ecclesiastici, P.O. 1030, fasc. 329, s. 65.

²³ Konu ile alakalı bkz. L. Trincia, *Leone XIII, la politica vaticana e il Gabinetto segreto dei Perugini*, in G. De Rosa, G. Cracco, *Il Papato e l'Europa*, Soveria Mannelli 2001, s. 319-340.

²⁴ M. Madonna, *La città di Roma nel Concordato del 1929 e nell'accordo del 1984*, Tricase 2014, s. 32-33.

Roma'yı terk etme kararının alınması halinde, vaziyet kolay bir şekilde çözüme ulaşmayacaktı. Bu kararın, Papa IX. Pius'un Gaeta'ya gitmesi ile yirmi yıl önce yaşanmış olduğu gibi tekrarlanması elbette mümkün değildi: Papalık, artık üniter bir devlet ile çevriliydi ve kilise karşıtlığının yaygınlaşmış olması sebebiyle, İtalya Yarımadası'nın bir ucundan diğer ucuna geçilmesi çok riskliydi. Bununla birlikte, uluslararası ortamın da göz önünde bulundurulması gerekmektedir. Papa'nın "savunucusu" III. Napolyon'un İmparatorluğu'nun çökmüş olması sebebi ile, geriye çok az sayıda çözüm seçeneği kalmıştı.

XIII. Leo'nun tüm Papalık dönemine, en tavizsiz milliyetçilerin saldırıları damga vurmuştu; kaldı ki, İtalyan Devleti bu saldırıları önlemek adına pek de somut müdahalelerde bulunmamıştı. XIII. Leo, aksine, İtalyan tarihçilerini Papalık'ın geçmişi hakkında kapsamlı bir araştırma yapmaya davet ederek bir diyalog arayışına girmiş ve belgelerin incelenmesi suretiyle Kilise'nin İtalya tarihinde sahip olduğu önemi ortaya koymak amacıyla, Vatikan Gizli Arşivi'nin kapılarını ilk defa araştırmacılara açmıştı.²⁵

Sonunda Papa, Roma'yı terk etmedi ve bu seçimin nitekim en mantıklı tercih olduğu ortaya çıkacaktı; zira, Kilise karşıtlarının saldırılarının yanında, İtalya'nın başkenti, Papa'nın bağımsız olarak hareket etmesini teminat altına alıyordu. Özellikle İtalya'da Papalık'ın ruhani faaliyetlerini gerçekleştirmesi garanti altındaydı ve Roma'nın tüm dünyadaki Katoliklerin yarısını oluşturduğu gerçeği, hâlâ geçerli olmaya devam ediyordu. Ayrıca, Papalık'ın dünya ile ruhani iletişimini sürdürmesinde herhangi bir mani veya zorluk yaşanmadığı gibi, müminlerin hac yolculukları açısından da herhangi bir engel mevcut değildi. Ancak, özellikle Roma'nın muhtemel terki hususuna derin anlamlar yüklendi, zira Kilise artık "Roma Kilisesi" sıfatını kaybederek yüzyıllardır gerek şehirle Papa ve gerekse Papalık ile İtalyan ulusu arasında oluşan karmaşık ilişkilerin yoğun olduğu binlerce yıllık bir döngü sona erecekti. Nitekim "kaçış", Papalık tarihinin en zor anlarında olduğu gibi, neredeyse sadece Roma'ya dönüş ümidiyle tasarlanabilirdi. Aziz Petrus'un tahtını sonsuza kadar terk etmek gereğinden fazla tehlikeli bir adım olurdu. Bunun yerine, dinen bir gerginlikten "birlikte yaşamaya" geçilen bir strateji geliştirilmeliydi ve böyle bir strateji, artık derinlemesine değişikliğe uğramış olan küresel bir sosyal boyut kapsamında uygulanmak zorundaydı. Kilise de kendisine belirgin ve bazı açılardan da yeni bir misyon bulmaya odaklanmalıydı. Bu bakımdan, büyüyen işçi hareketi, materyalizm ve on dokuzuncu ve yirminci yüzyıllar arasında var olan emperyalizmden kaynaklanan zorluklar hakkında fikir üretilmeliydi.²⁶

Her halükarda, Roma'da kalmak tercih edilmiş olsa da, şehri terk etme fikri, zaman zaman Papalık'ın endişeleri arasında var olmaya devam etti.

²⁵ G. Martina, *L'apertura dell'Archivio Vaticano: il significato di un centenario*, "Archivum Historiae Pontificiae", 1981, 19, s. 239-307; Sergio Pagano, *Leone XIII e l'apertura dell'Archivio segreto vaticano*, in *Leone XIII e gli studi storici, Atti del Convegno commemorativo (Città del Vaticano 2003)*, a cura di C. Semeraro, Roma 2004, s. 44-63.

²⁶ Bkz. D. Chenu, *La dottrina sociale della Chiesa. Origine e sviluppo (1891-1971)*, Brescia 1977; L. Negri, *Il magistero sociale della Chiesa*, Milano 1994; R. Aubert, *Leone XIII: tradizione e progresso*, in *I cattolici e la questione sociale*, vol. I della *Storia del Cristianesimo 1878-2005*, Roma 2005, s. 1-19.

Örneğin, Kasım 1887’de Bakan Zanardelli tarafından hazırlanan yeni ceza kanunu üzerinde tartışmalar başladı. Bu kanun, ruhban sınıfının işleyeceği suçlara karşı daha sıkı hükümler getirmekteydi. 1889 yılında yasalaşan Zanardelli Kanunu, Katolik dinine karşı imtiyazlı bir tutum sergileyen 1859 tarihli önceki Savoy kanununun aksine, bu disiplini sembolik olarak “özgürlüğe karşı suçlar” arasına yerleştirmek suretiyle “ibadet özgürlüğüne karşı suçlar” olarak tanımlamakta ve böylelikle tüm dini inançlara eşit koruma sağlamaktaydı.²⁷ Tarihçiler tarafından belirtildiği gibi, 1889 tarihli İtalyan Ceza Kanunu, önceki sistemlerde yer alan “devlet dini” kavramını terk ederek, din ve ibadet özgürlüğüne ilişkin toplumsal bilincin değişimini ilk defa yansıtmaktadır. Artık Devlet, bireysel hakların liberalliğinin bütünüyle korunması adına, çoğunluğun dini dışındaki dini inançları korumaktadır;²⁸ başka bir deyişle, artık dinin korunması değil, “bireysel dini özgürlüğün” korunması söz konusudur.²⁹ Bununla birlikte, Kanunun yürürlüğe konmasını takiben gerçekleştirilen hazırlık çalışmaları ve sonraki görüşmeler sırasında, dinî düşünceyi (ve buna karşı işlenen suçu), kamusal “olgu” olarak muhafaza etmekten ziyade, özel özgürlük alanı kapsamına alma isteği kendisini gösterir.³⁰

Daha önce zikrettiğimiz ve bu çalışmanın odak noktası olan Sultan II. Abdülhamid’in Papa XIII. Leo’ya yolladığı barışçıl mesajı taşıyan ve 1 Aralık 1888 tarihinde İtalyanca olarak İstanbul’da kaleme alınmış mektup, İtalyan Devleti tarafından uyarlanan işte söz konusu bu yeni ceza kanunundan bahisle başlar.

Sultan II. Abdülhamid’den Papa’ya Yardım Mesajı

Sultan II. Abdülhamid’in (1876-1909) en başarılı yönlerinden biri, uyguladığı barışçıl ve dengeli dış politikasıdır. Dünyadaki siyasi gelişmeleri yakından takip etmek üzere, sarayda bir çeşit bilgi merkezi kurmuş, Osmanlı Devleti ile ilgili dünyada özellikle Avrupa basınında yayınlanan makaleler, yazılar ve dış temsilciliklerden padişaha gelen raporlar burada toplanmış ve değerlendirilmiştir. Böylelikle, devletler arası rekabetin “Türkiye” üzerinde yoğunlaştığı bir devirde böyle bir siyaseti uygulamak oldukça zor olmasına rağmen, Avrupa devletlerinin Osmanlı Devleti üzerinde birbiriyle çelişen çıkar ve çatışmalarından üst düzeyde faydalanmıştır.³¹

²⁷ D. Jahier, *Il 1° articolo dello Statuto e la libertà religiosa in Italia*, Torino-Genova 1925, s. 28; G. Peyrot, *Libertà e religione nelle chiese evangeliche*, in *Teoria e prassi delle libertà di religione*, a cura di P. Bellini, Bologna 1975, s. 551-669.

²⁸ Konu ile ilgili şu eserler incelenebilir: L. Garlati, *Stato, Chiese e pluralismo confessionale*, “Rivista Telematica”, 2007; L. Garlati, *Dalla tutela della religione di Stato alla difesa della libertà dei culti: la svolta liberale del codice Zanardelli*, in A. Ceretti, L. Garlati (a cura di), *Laicità e Stato di diritto, Atti del IV Convegno di Facoltà* (Università di Milano-Bicocca, 9-10 febbraio 2006), Milano 2007, s. 73-87.

²⁹ V. Manzini, *Trattato di diritto penale italiano secondo il codice del 1930*, Cilt VI, Torino 1935, s. 6. Ve sonunda İtalya’da Faşist dönemde yürürlüğe giren yeni kanun ile birlikte, Roma Apostolik Kilisesi, İtalya Devleti’nin anayasal bir kurumu haline dönüştü. Bkz. L. Garlati, *Stato, Chiese e pluralismo confessionale*, s. 5, n. 12.

³⁰ L. Garlati, *a.g.e.*, s. 12.

³¹ Cevdet Küçük, “Abdülhamid II”, *İslam Ansiklopedisi*, I. Cilt, 1988, s. 219.

Söz konusu mektupta, Vatikan sınırları içerisinde müşkül bir vaziyet içerisinde bulunan Papa XIII. Leo'yu, Sadrazam Mehmed Kâmil Paşa ve Monsenyör Stephan Bedros X. Azarian vasıtası ile Osmanlı topraklarına davet etmesi de II. Abdülhamid'in dış politikayı ne denli yakından takip ettiğini ve bununla birlikte, hadiseyi Osmanlı Devleti için büyük bir faydaya dönüştürmeye gayret ettiğini açıkça sergilemesi dikkati çekmektedir. Öyle ki, Padişah ve Sadrazam, Papa'nın bir Avrupa ülkesine kaçarak yerleşmesinin, onun açısından son derece mahçup edici olacağını ve bu sebeple, İstanbul'un en uygun ve saygın yerleşim yeri olacağını da gayet bilincinde idiler. Aşağıda görüleceği üzere, Sadrazam Mehmed Kâmil Paşa'nın mektupta yer alan şu sözleri bunu açıkça yansıtmaktadır:

“Papa'nın geçici bir süre için bile olsa Roma'yı terk etmek gibi zor bir mecburiyete düşmeyeceğini umut ettiğini söyledi. Ancak şayet bu üzücü hal gerçekleşecek olursa, İmparatorluğun Hükümrani kendisine derhal bu İmparatorluğun Payitahtı'nda misafırperverlik teklif ve arz etme şerefli vazifesini yerine getirecektir.” “Ancak Türkiye, ya da diğer bir deyişle, Osmanlı İmparatorluğu'nun başkenti, “Yeni Roma” o çemberin dışında bulunduğundan, Papa'nın kalması için en münasip, en saygın ve en makul yer olacaktır ve aynı zamanda İmparatorluğun yüce ışığının ve saygınlığının çok kuvvetli bir tasdiki olacaktır.”

Papa'nın, Sadrazam'ın bu teklifine ne şekilde cevap vermiş olduğu bilinmemektedir. Archivio Storico “De Propaganda Fide”de (Kutsal İmamı Yayma Teşkilatı Tarihi Arşivi) ve Archivio Segreto Vaticano'da (Vatikan Gizli Arşivi) yapılan araştırmalar esnasında bu hususta henüz herhangi bir belgeye ulaşılmamıştır. Ancak bu dostluk ve barış eli, Osmanlı Devleti'nin başarılı dış siyasetini açıkça gözler önüne sermektedir.

Sonuç olarak, yüzyıllar boyunca İslam dünyasını temsil etmiş olan Osmanlı Devleti ve Hıristiyan Katolik dünyasını temsil eden Papalık arasındaki ilişkiler, tarihimizin çok önemli bir bölümünü oluşturmaktadır. Bu bağlamda, özellikle Sultan II. Abdülhamid ve Papa XIII. Leo arasındaki dostluk münasebetleri oldukça dikkat çekmektedir. Bu müspet ilişki kapsamında, kayda değer bir yere sahip olan mektubun tercümesi, bu konu çerçevesinde çalışma yapacak araştırmacılar için faydalı olacağı mülâhazasıyla aşağıda bilginize sunulmuştur.

Ermeni Katolik Patrikliği
No. 40
Gizli

İstanbul, 1 Aralık 1888

Pek Muhterem Kardinal,

Benim muhtelif en mütevazı bilgi yazılarıma cevaben Şahsınız Pek Muhterem Kardinal'in “11”. ay olan Kasım ayının 13'ü, 21'i ve 23'ü tarihlerinde bana göndermeyi lütfettiğiniz son mektupları almış olduğumu teyit etmem gerekir.

Bugün Şahsınız Pek Muhterem Kardinal'e, dün Sadrazam ile yaptığımız sohbette İtalyan Hükümeti'nin gülünç yeni ceza kanunu saçmalığıyla Papa Hazretleri'nin getirildiği katı ve tahammül edilemez mevki hakkında konuşurken, ben de elime geçen bu fırsatı değerlendirerek mevcut, uzlaşması olmayan hükümetin, bu şekilde Papalık'ı sınırlandırmaya ve neredeyse onu boğmaya, boğazlamaya çalışarak akılcı bir şekilde bir intihara kalkıştığını söylemeye devam ettim. "Osservatore Romano"daki makaleye atıfta bulundum, bu makalede, şayet demir çember gitgide daha da daralacaksa, Papa tedbirlerini almayı bilecektir diyordu, Ekselansları bir kalp hoplamasıyla, her hâlükârda, Papa'nın geçici bir süre için bile olsa Roma'yı terk etmek gibi zor bir mecburiyete düşmeyeceğini umut ettiğini söyledi. Ancak şayet bu üzücü hal gerçekleşecek olursa, İmparatorluğun Hükümranı kendisine derhal bu İmparatorluğun Payitahtı'nda misafirperverlik teklif ve arz etme şerefli vazifesini yerine getirecektir ve orada Papa'nın en yüksek Bakanlığı'nun tam hürriyetle çalışması için Papa'ya layık olduğu tüm onurların bahşedilmesi için çaba gösterecektir; zira hakikatte böylesi bir ihtimal, Avrupa'da mevcut olan rekabetten dolayı, epeyce mahcup edici ve can sıkıcı olacaktır, dedi. Ancak Türkiye, ya da diğer bir deyişle, Osmanlı İmparatorluğu'nun başkenti, "Yeni Roma" o çemberin dışında bulunduğundan, Papa'nın kalması için en münasip, en saygın ve en makul yer olacaktır ve aynı zamanda İmparatorluğun yüce işiğinin ve saygınlığının çok kuvvetli bir tasdiki olacaktır, dedi. Sonra, Fransız Hükümeti, politikası ve prestiji açısından hayati önem taşıyan menfaatleri için her türlü fikir ayrılıklarını bir kenara bırakmalıdır, Papalık'ı halihazırdaki şartları doğrultusunda azami cesaret ve enerjiyle korumalıdır, diye ekledi ve dolayısıyla, Senyör Gobbet'yi Fransız odalarında Papalık lehine yapmış olduğu konuşmadan ötürü methetti. - Ekselansları'na bu nazik ve spontan inisiyatifi için yürekten teşekkür ettim ve kendisine, bunu Papa'ya haber vermek üzere Siz Pek Muhterem Kardinal'e iletteceğimi söyledim. Siz Pek Muhterem Kardinal, Kâmil Paşa'ya iletmek üzere, Papalık Devlet Sekreterliği tarafından şükran ve memnuniyet hislerini bana yazmayı münasip göreceksiniz. Hiçbir mani olmazsa, Sadrazam'ın nazik teklifinden dolayı, böyle bir davranış, eminim ki; O'nun, Papalık'a ve İmparatorluğun Katoliklerine karşı sempatiilerini arttırmaya ve daha etkili kılmaya hizmet edecektir.

Başbakanın kendisi sonra bana, "Standard"ta yayınlanan İstanbul'a ait bir yazışmayla alâkalı olarak kendisine ulaşan rapordan bahsetti ki; yayınlanan bu raporu Siz Muhterem Kardinal kesinlikle zaten görmüş olacaksınız. Burada Sultan'ın Doğu Rumeli'nin Bulgar Prensligi'ne kesin ilhakına, Prenslığın Makedonya üzerindeki isteklerinden, hak iddialarından ve niyetlerinden feragat etmesi şartıyla rıza gösterdiği görülmektedir ve böylesi bir pazarlıktan müspet bir netice elde edilmesinde, Sultan'ın itimadını haiz ve Sultan tarafından vazifelenirilmiş olan Monsenyör Bonetti büyük rol oynamıştır. Kâmil Paşa böyle bir pazarlığı absürt olarak nitelendirdi (Fransızca konuşuluyordu). Görünen o ki, Monsenyör Bonetti'nin Sofya'ya yapmış olduğu son gezi, kendisinin düşünmeden hayal ürünü mektuplar yazmasını sağlamış olmasının yanı sıra, kendisi bu mektupları dikkatsiz bir arkadaşına yollamıştır.

Şimdilik Mukaddes Giysi'nizin eteğinde derin bağılık, mütevazı hürmet ve içten şükran hisleriyle eğilerek, Siz Pek Muhterem Kardinal'e saygılarımı sunmaktan şeref duyarım.

*Pek Muhterem Kardinal
Muhterem Majesteleri Kardinal Rampolla'ya
Papalık Devlet Sekreteri
Roma*

*En Mütevazı, En Sadık, En İtaatkâr, En Mükellef Kulunuz
Stef. Pietro X. Azarian
Kilikya Patriği*

Kaynaklar

Arşiv Kaynakları

Archivio Storico “De Propaganda Fide” (Kutsal İmanı Yayma Teşkilatı Tarihi Arşivi), Scritture Riferite Nei Congressi, Romania-Costantinopoli, 41. Cilt, s. 342r - 343v.

Archivio Segreto Vaticano (Vatikan Gizli Arşivi), AES II periodo, Stati Ecclesiastici, P.O. 1030, fasc. 329, s. 65.

Camera dei Deputati: *Documenti diplomatici relativi alla questione romana*, Atto c. 46 del 19 Dic. 1870, Firenze.

Kaynak Eserler ve İncelemeler

ANDRÉ, J.D.H.: *La seule solution possible de la question romaine et italienne*, Paris 1862.

ANONYMES: *Le prisonnier du Vatican, L'Italie, la France et la Prusse*, Roma 1872.

AUBERT, R.: Leone XIII: *tradizione e progresso*, in *I cattolici e la questione sociale*, vol. I della Storia del Cristianesimo 1878-2005, Roma 2005, s. 1-19.

BARDEY, G.: *La nouvelle question romaine*, Paris 1861.

BARTHE, J.: *Discours sur la question romaine*, Paris 1861.

BATTAGLIA, A.: *La capitale contesa. Firenze, Roma e la Convenzione di settembre 1864*, Roma 2013.

CAMAIANI, P.L.: *Motivi e riflessi religiosi della questione romana*, in E. Passerin D'Entreves, *Introduzione alla storia del movimento cattolico in Italia*, Bologna 1979, s. 113-148.

CARACCILOLO, A.: *Roma capitale. Dal Risorgimento alla crisi dello Stato liberale*, Roma 1999.

CASELLA, M.: *Per una storia dell'anticlericalismo a Roma dopo l'Unità*, “Archivio della Società romana di storia patria”, 135, 2012, s. 169-301.

CHENU, D.: *La dottrina sociale della Chiesa. Origine e sviluppo (1891-1971)*, Brescia 1977.

DE AMICIS, E.: *Impressioni di Roma. La breccia di Porta Pia. 20 settembre 1870*, Venezia 2010.

DE BEAUFFORT: *Histoire de l'invasion des Etats pontificaux et du siège de Roma par l'armée italienne en septembre 1870*, Paris 1874.

DE LEONARDIS, M.: *L'Inghilterra e la questione romana 1859-1870*, Milano 1980.

DE LEONARDIS, M.: *Note di storia della storiografia italiana sulla questione romana*, "Rassegna storia del Risorgimento", 10, 1978.

DE MATTEIS, R.: *Pio IX*, Roma 2000.

DE ROSA, G.: *Il non-expedit e lo Stato unitario italiano*, "Humanitas", 16, 1961.

DEL GIUDICE, V.: *La questione romana e i rapporti fra Stato e Chiesa fino alla Conciliazione*, Roma 1948.

FIORENTINO, C.M.: *La questione romana intorno al 1870*, Roma 1997.

FONZI, F.: *Echi e reazioni del mondo cattolico all'unificazione italiana*, "Rassegna Storica Toscana", 6, 1960.

FONZI, F.: *La legge delle Guarentigie*, Roma 1972.

GARLATI, L.: *Stato, Chiese e pluralismo confessionale*, "Rivista Telematica", 2007.

GARLATI, L.: *Dalla tutela della religione di Stato alla difesa della libertà dei culti: la svolta liberale del codice Zanardelli*, in A. Ceretti, L. Garlati (a cura di), *Laicità e Stato di diritto, Atti del IV Convegno di Facoltà* (Università di Milano-Bicocca, 9-10 febbraio 2006), Milano 2007, s. 73-87.

GENNARELLI, A.: *Capitoli per la libertà religiosa e pontificia per la reciproca indipendenza del re d'Italia e del sommo pontefice in Roma corredati di numerosi documenti e proposti come soluzione della questione romana*, Firenze 1870.

GHISALBERTI, C.: *Storia costituzionale d'Italia*, Bari 1981.

GONI GASTAMBIDE, J.M.: *El reconocimiento de Italiay monsenor Claret, confessor de Isabel II*, "Anthologica Annua", 17, 1970.

GRAHAM, A.: *The Rise of the Double Diplomatic Corps in Rome. 1870-75*, L'Aja 1952.

HUET, F.: *La subjection temporelle des papes; solution politique ed catholique de la question romaine*, Paris 1862.

JAHIER, D.: *Il 1° articolo dello Statuto e la libertà religiosa in Italia*, Torino-Genova 1925.

JEMOLO, A.C.: *La questione romana*, "Nuova antologia", 10, 1970.

KÜÇÜK CEVDET: "Abdülhamid II", *İslam Ansiklopedisi*, I. Cilt, 1988.

ISTITUTO PER LA STORIA DEL RISORGIMENTO ITALIANO, *La fine del potere temporale ed il riconiungimento di Roma all'Italia (Atti del XLV Congresso di storia del Risorgimento italiano, Roma 21-25 settembre 1970)*, Roma 1972.

MADONNA, M.: *La città di Roma nel Concordato del 1929 e nell'accordo del 1984*, Tricase 2014.

MANZINI, V.: *Trattato di diritto penale italiano secondo il codice del 1930*, Cilt: VI, Torino 1935.

MARGIOTTA BROGLIO, F.: *La questione romana: dallo Statuto Albertino alla Costituzione della Repubblica*, Torino 2002.

MARGOTTI, G.: *Del disonore che gli Italianissimi procacciarono all'Italia in Roma*, "L'Unità Cattolica", 16 luglio 1881.

MARONGIU BUONAIUTI, C.: *Non expedit. Storia di una politica (1866-1919)*, Milano 1971.

MAROTTA, S.: *L'occasione mancata: italiani e Santa Sede prigionieri della questione romana*, Modena 2012.

MAROTTA, S.: *La questione romana, in Cristiani d'Italia, Chiese, società, stato 1861-2011*, a cura di A. Melloni, Istituto della Enciclopedia Italiana Treccani, I. Cilt, Roma 2011, s. 641-654.

MARTINA, G.: *L'apertura dell'Archivio Vaticano: il significato di un centenario*, "Archivum Historiae Pontificiae", 1981, 19, s. 239-307.

MELLANO, M.F.: *Cattolici e voto politico in Italia*, Casale Monferrato 1982.

MOLLAT, G.: *La questione romaine de Pie VI à Pie IX*, Paris 1932.

MORI, R.: *La questione romana 1861-1865*, Firenze 1963.

NEGRI, L.: *Il magistero sociale della Chiesa*, Milano 1994.

PAGANO, Sergio: *Leone XIII e l'apertura dell'Archivio segreto vaticano, in Leone XIII e gli studi storici*, Atti del Convegno commemorativo (Città del Vaticano 2003), a cura di C. Semeraro, Roma 2004, s. 44-63.

PENE VIDARI, G.S.: *Storia del diritto: Età contemporanea*, Torino 2014.

PEYROT, G.: *Libertà e religione nelle chiese evangeliche, in Teoria a prassi delle libertà di religione*, a cura di P. Bellini, Bologna 1975, s. 551-669.

PIOLA, A.: *La questione romana nella storia*, Padova 1931.

PUSTET, F.: *I fatti della nuova Roma contro alla salma di Pio IX e l'omaggio delle nazioni a Leone XIII. Memorie storico-politiche di un professore romano*, Roma 1885.

REY, R.: *Turin, Florence ou Rome. Etudes sur la capitale de l'Italie et la question romaine*, Paris 1864.

Roma, città del Papa, Storia d'Italia, Annali XVI, Torino 2000.

SALVATORELLI, L.: *Roma e la questione romana nella politica del secolo XIX, in Il Risorgimento e l'Europa*, Roma 1964.

SANFILIPPO, M.: *La questione romana negli scritti dei viaggiatori nordamericani (1848-1870)*, Roma, 1994.

SCADUTO, F.: *Guarentige pontifice e relazioni fra Stato e Chiesa*, Torino, 1889.

SNIDER, C.: *I tempi di Pio X*, Vicenza 1982.

TAGLIAFERRI, M.: *L'Unità Cattolica: Studio di una mentalità*, Roma 1993.

TEDESCHI, M. - D'AVACK, P.A.: *Clarendon, Gladstone e la questione romana, Studi in onore di P.A. D'Avack*, Milano 1976.

TEDESCHI, M.: *Francia e Inghilterra di fronte alla questione romana*, Palermo 1978.

TREVES, P.: *L'idea di Roma e la cultura italiana del sec. XIX*, Milano-Napoli 1962.

TRINCIA, L.: *Leone XIII, la politica vaticana e il Gabinetto segreto dei Perugini*, in G. De Rosa, G. Cracco, *Il Papato e l'Europa*, Soveria Mannelli 2001, s. 319-340.

WALLACE, L.P.: *The Papacy and European diplomacy 1869-78*, Chapel Hill 1948.

KIBRIS'TA RUMLARIN GERÇEKLEŞTİRDİĞİ 1974 KATLIAMLARI

Dr. Turgay Bülent GÖKTÜRK*

Öz

İnsanlık tarihinin çeşitli evrelerinde dünyanın bütün kıtalarında soykırım, katliam, sürgün ve zorunlu yer değiştirme ve iskan (tehcir) olayları gerçekleştirilmiştir. Tarihçi Justin McCarty'e göre, Osmanlı İmparatorluğu'nun gerileme ve parçalanma döneminde, 5 milyon Türk öldürülmüş; 5 milyon 300 binin üzerinde Müslüman-Türk de Anadolu'ya göç zorunda bırakılmıştır. Maalesef Kıbrıs Türk halkı da dünya insanlık tarihinin bu en kanlı katliamlarından nasibini almıştır. Kıbrıs Türk halkı 1804-1974 döneminde Rumların insanlık suçlarına, yaygın bir soykırma, katliamlara ve zorunlu göçlere maruz kalmıştır.

Bu çalışmada, Türkiye'nin soydaşlarını kurtarmak için icra ettiği 1974 Barış Harekatı sırasında, Rumlar tarafından Kıbrıs Türklerine karşı işlenen soykırımlar ele alınmıştır.

Ancak burada sunulacak olan bilgiler ve olaylar Rumların Kıbrıs'ta gerçekleştirdikleri insanlık suçlarının sadece belli bazı örnekleri olacaktır. Ancak bu sınırlı örnekler bile Rum-Yunan soykırımının korkunç boyutlarını ortaya koymaya yeterli niteliktedir.

Anahtar kelimeler: Kıbrıs, Soykırım, Enosis, EOKA.

Executed Genocide By Greeks In Cyprus In 1974

Abstract

In all continents of the world genocide, massacre, exile, forced displacement and settlement had happened during all stages of human history. According to historian Justin McCarty during Ottoman Empire's regression and disintegration, about 5 million Turks had died, over 5 million 300 Muslim-Turks forced to migrate to Anatolia. Unfortunately Turkish Cypriot people get one's share of that bloodiest massacre which is never seen during history of humanity in the world. Turkish Cypriot people exposed to Greeks' crimes against humanity, widespread genocide, massacres and forced migration in the period of 1804-1974.

* Doğu Akdeniz Üniversitesi, KKTC, turgay.gokturk@emu.edu.tr

In this study, it is discussed genocides committed against Greek Cypriots by Greek Cypriots beginning from 1963 bloody Christmas to 1974 Peace Operation time.

However, the information and events, which are presented in this study, are just some examples of humanity crimes committed by the Greeks in Cyprus. Nevertheless, even those limited examples are enough to put forth the terrible dimensions of the Greek genocide.

Keywords: Cyprus, Genocide, Enosis, EOKA.

Giriş

Prof. Dr. Derviş Manizade'nin anlatımına göre;

“Akdeniz’de yapılan bir askeri tatbikatı izleyen Atatürk etrafında bulunan subaylara: Türkiye’nin yeniden işgal edildiğini ve Türk kuvvetlerinin sadece bu bölgede direndiğini düşünelim, ikmal yollarımız ve imkanlarımız nelerdir? sorusunu sorar. Subaylar birçok görüş ve düşünce ileri sürerler. Atatürk hepsini sabırla dinler, sonra elini haritaya uzatır: Arkadaşlar, Kıbrıs düşmanın elinde bulunduğu sürece, bu bölgenin ikmal yolları tıkanmıştır. Kıbrıs’a dikkat ediniz, bu Ada bizim için önemlidir, der.”¹

Atatürk’ün 1930’lu yıllarda stratejik değerine özel vurgu yaptığı Kıbrıs, coğrafi konumu nedeniyle tarih boyunca bölgedeki güç dengeleri ile medeniyetlerin, kültür ve ticaretin, çeşitli dil ve dinlerin etkisi altında kalmış bir Ada; halkına danışılmaya gerek duyulmadan alınan, satılan, egemenliği devredilen bir ülke olmuştur.² Kıbrıs’ın Güney Anadolu ve Suriye kıyılarını gözetim altında tutabilecek bir konumda olması, tarihin en eski devirlerinden başlayarak gerek Anadolu’ya, gerekse Suriye’ye egemen olan devletlerin Kıbrıs’ı kendi topraklarına katmak istemelerine neden olmuştur.³ Tarihi M.Ö. 3000’e uzanan Kıbrıs’ta 1571 yılına kadar; Mısırlılar, Hititler, Akalar, Dorlar, bazı kolonilere sahip olan Yunanlılar, Fenikeliler, Asurlar, Persler, Romalılar, Araplar, Bizanslılar, İngilizler, Tapınak Şövalyeleri, Lüzinyanlar, Cenevizliler, Memlukler ve Venedikliler hüküm sürmüştür.⁴ 1571 yılında Osmanlı hakimiyetine geçen Kıbrıs, 307 yıl sonra, 4 Haziran 1878’de, II. Abdülhamit’in onayıyla imzalanan Türk-İngiliz Savunma Konvansiyonu sonucu, 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı’nda Ruslar karşısında zor duruma düşen Osmanlı’yı sözde koruma amacıyla devreye giren İngiltere’ye devredilmiştir.⁵

Kıbrıs’ta 1878’den 1960 yılına kadar devam eden İngiliz yönetimi, 1960 yılında Türkiye, İngiltere ve Yunanistan garantörlüğünde, Kıbrıs Türk ve Rum toplumları tarafından Kıbrıs Cumhuriyeti’nin kurulması ile son bulmuştur.

¹ Tahsin Öztin, *Mustafa Kemal’den Atatürk’e*, İstanbul 1981, s. 156-157.

² Şükrü S. Gürel, *Kıbrıs Tarihi 1878-1960*, Cilt: 1, İstanbul 1984, s. 11.

³ Erol Mütercimler - Mim Kemal Öke, *Düşler ve Entrikalar-Demokrat Parti Dönemi Türk Dış Politikası*, İstanbul 2004, s. 271.

⁴ İsmail Bozkurt, *Kıbrıs Tarihine Bir Bakış*, Ankara 2001, s. 9.

⁵ Ahmet Gazioğlu, *İngiliz Yönetiminde Kıbrıs II (1878-1952) Enosis Çemberinde Türkler*, İstanbul 1996, s. 11.

Ancak, söz konusu devlet de Rumların ENOSİS, yani Yunanistan'a ilhak istekleri sonucunda gerçekleştirdikleri 1963 Kanlı Noel vahşeti ile yıkılmıştır. Bundan sonra Kıbrıs Türkü için onbir yıllık, çadırlarda, mağaralarda ve Rum baskısı altında geçen zorlu bir süreç başlamıştır. Ardından 1974 yılında Yunanistan'ın desteğiyle ENOSİS'i gerçekleştirmek amacıyla bir darbe yapılmış, bu darbe sırasında hayatları tehlikeye giren soydaşlarımızı kurtarmak için Türkiye tarafından garantörlük hakkı kullanılarak, Barış Harekatı gerçekleştirilmiş ve Kıbrıs Türkü özgürlüğe kavuşturulmuştur.

İphestos Planı

İphestos Planı, Rum Milli Muhafız Ordusu (RMMO)'nun 1963'de uyguladıkları Akritas Planı'na benzer şekilde hazırlanmış olan, "*Kıbrıs Türklerini 1974 yılında yok etme planıdır.*" Harry Scott Gibbons'a göre; Rumlardan 1974 Barış Harekatı'nda ele geçirilen RMMO belgeleri, Ada'nın Türk nüfusunu bütünüyle yok etmeyi amaçlayan, tüyleri diken diken edecek planların ortaya çıkmasını sağladı. Bu belgeler '*temizlenecek*' Türk bölgelerini ve köylerini detaylı olarak gösteriyor. Bütün detaylar, içinde yaşayanlarla birlikte imha edilecek köyler, özel bölgelere ve görevlere tahsis edilen birlikler, hatta Türk cesetlerinin nereye gömüleceği, hepsi planlarda var. Belki de hepsinden korkunç olanı da, Kıbrıslı Rum sivillerin katliamlara katılmaları amacıyla organize edileceklerinin ve bu yönde beyinlerinin yıkanacağına ortaya çıkmasıydı. Bunlar soykırım dosyalarıydı. Bu dosyalar, Yunanistan'ın Kıbrıs'ta yaptığı hükümet darbesine kadar geçen aylar içerisinde gönderilen yığınlarca emirden sadece küçük bir parça idi. Fakat bu özel belgeler, Girne'den, Lefkoşa'nın kuzeyinden, Ada'nın kuzeybatısındaki Güzelyurt Koyu'na kadar olan bölgelerle ilgiliydi. Gerçekler ışığında bu dosyalar, Yunanistan ve Kıbrıslı Rumların, Kıbrıs Türklerini Ada'dan silme niyetinde olduklarını açıkça gösteriyordu.⁶

RMMO Komutanı Haralombos'un yöneteceği İfestos Planı, "*İFESTOS (Volkan) 1974*" kod adını taşıyordu ve İç Güvenlik (SEA) operasyonu olarak tarif edilmişti. "*Bu, Türkiye'nin yapacağı bir saldırıdan korunma kılıfı içerisinde yapılmıyordu. Gerçekte, Türkiye adı bile geçmiyordu. Bu, dışarıdan kimsenin müdahil olmayacağı, sadece içe yönelik bir mesele olacaktı. Sadece Kıbrıslılar arasında bir şey olacaktı. Kıbrıslı Rumlar öldürecek, Kıbrıslı Türkler ölecekti. İşte bu kadar basitti.*"⁷

Rum-Yunan ikilisinin 1974 Cunta Darbesi ile gerçekleştirilecek olan ENOSİS için böylesine bir soykırım planı hazırlamışlardı ve bu planı uygulamaya koyduklarında Türkiye'nin müdahale edemeyeceği, ederse de kurtaracak Türk bulamayacağı inancındaydılar; çünkü kendilerince gerekli bütün önlemler en ayrıntılı bir şekilde belirlenmiş ve her şey mükemmel bir biçimde programlanmıştır. Nitekim en son açıklanan Kıbrıs'la ilgili ABD Milli Arşiv belgelerine dayanarak Makarios Durusiotis, "*İlk Bölünme - İproti Dihotomisi*"

⁶ Harry Scott Gibbons, *Kıbrıs'ta Soykırım*, Near East Publishing, Çev. Alparslan Yılmaz, Ankara 2003, s. 314-315.

⁷ Gibbons, *a.g.e.*, s. 316.

adlı kitabında, Tassos Papadopoulos'un Amerikalılara, Türklerin işgal etmesi halinde, Kıbrıslı Rumların 'iç durumu düzeltmek' için planları olduğu mesajını gönderdiğini ve bu mesajda, 'Eğer Türk donanması, 12 mil sınırları içine girerse, bunu işgalin başlangıcı olarak sayacaklarını, hesaplarına göre bu zamanın kendilerine, kendi savunmaları amacıyla Kıbrıslı Türkleri temizlemek için 75 dakika sunduğunu ve bunu yapacak plan ve yollara sahip olduğunu' ifade ettiğini açıklamaktadır. Bütün veriler ve bilgiler Rum-Yunan ikilisinin Kıbrıs'ta Türk varlığına son vermek için kapsamlı bir soykırım planını hazırladığını ve uyguladığını açık ve tartışmasız bir şekilde ortaya koymaktadır. 1974 Barış Harekatı sürecinde Rumların gerçekleştirdikleri Muratağa, Athlar, Sandallar, Dohni katliamları ve yabancı gazetecilerin gözlemledikleri olaylar, Rum-Yunan soykırımının en güçlü kanıtlarıdır.⁸

1974 Soykırım Süreci

Kıbrıs Türklerinden Prof. Dr. Ata Atun'un bir makalesinde ifade ettiği gibi;⁹ güya bir milyon 500 bin Osmanlı tebaası Ermeni vatandaşı, Mayıs 1915 ile Kasım 1915 tarihleri arasında katledilmiş. Katledilmiş ama ortada mezarları yok. Atun'a göre; toplu olarak gömülmüş olsalar 150 tane futbol sahası büyüklüğünde bir çukur veya 150 tane çukur gerekmektedir. Zaten iddiaya göre hepsi de 155 gün içerisinde katledilmiş. Her gün asgari on bin kişi katletmek, çukurlarını açmak, gömmek ve üstünü örtmek gerekiyor. 1915 yılında kimler, nerede, hangi aletle kazmış bu çukurları ve bu çukurlar nerededir? Bunu kimse açıklayamıyor.

Oysa Kıbrıs'ta herşey apaçık ortada durmaktadır. Kıbrıs Türküne yapılan soykırım toplu mezarlarda kendini göstermektedir.

EOKA'cı canilerin tek hedefi Türk ulusunun kökünü adadan kazımak ve tek bir canlı Türk dahi bırakmamak ve bunun için mücadele etmek...

Nitekim Kıbrıs Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Başpiskopos Makarios, 1962'de kendi köyü olan Ano Panayia'da yaptığı bir konuşmada "Elenizmin korkunç düşmanı Türk ırkının bir parçası olan bu küçük Türk toplumu adadan atılana dek EOKA'nın görevi bitmiş sayılmaz..."¹⁰ sözleriyle gerçek niyetini açıklamıştır.

Yine 1963 yılında Papaz Makarios, hiç çekinmeden "Türkiye adaya müdahale ettiğinde kurtaracak tek bir Türk bulamayacaktır."¹¹ diyerek amacının soykırımdan başka bir şey olmadığını açıkça itiraf etmiştir.

Daha sonra Makarios'un, 26 Mayıs 1965'te, Karpaz'da, "Ya Kıbrıs'ın bütünü Yunanistan'la birleşir, ya da soykırım gerçekleşir. Ulusal özelemlerin doyu-rulmasına giden yol, zorluklarla dolu olabilir, ama hedefimize, yani ENOSIS'e

⁸ Ahmet Zeki Buluç, "Kıbrıs'ta Rumların Enosis Mücadelesinde İşledikleri Katliamlar ve İnsanlık Suçları", *Yakın Tarihimizde Türklere Karşı İşlenen Katliam ve Sürgünler Sempozyum Kitabı*, Ankara 2006, s. 62.

⁹ Ata Atun, "Toplu Mezarlar Yok Edilmek mi İsteniyor", <http://www.ataatun.org/>, 11 Ekim 2015.

¹⁰ *Halkın Sesi Gazetesi*, <http://www.halkinsesikibris.com/-h3534.html/>, Erişim Tarihi: 17 Şubat 2017.

¹¹ "Makarios'un Silahları Açık Arttırmada", *Star Kıbrıs*, <http://www.starkibris.net/yazdir.asp?haberID=177958>, Erişim Tarihi: 21 Ocak 2017.

*ulaşacağı, ölü ya da diri.*¹² şeklindeki çağrısı da kısa bir süre sonra Kıbrıs Türklerine karşı yapılacak vahşet ve kabus dolu yılların yani soykırım yıllarının habercisi olmuştur.

Türkiye'nin Kıbrıs Barış Harekâtı'na başladığı 20 Temmuz 1974 günü; Nikosya'da bulunan 183 Türk ve 350 Rum'un yaşadığı Karma Alaminoy (Alaminos) köyüne baskın yapan Rumlar, Türk bölgesini basarak buldukları kadın, erkek, yaşlı ve çocukları esir alıp köydeki Rum okuluna hapsedtiler. Köyün Türk gençlerinin hemen hemen hepsini toplayıp kurşuna dizdiler. Buldozlerle çukur açıp cesetleri çukura atarak üstünü örttüler. Yaşları 6 ile 80 arasında değişen 20 Türk o gün öldürülmüştür.

Harekatin ertesi günü; 21 Temmuz 1974'de Nikosya'da Gaziveren köyünü basan EOKA'cılar önlerine çıkan Türklere ayırım yapmadan ateş ettiler. Bu saldırıda 4'ü kadın 6 kişi öldürdüler, 22 kişiyi de yaraladılar.

21 Temmuz 1974'de Limasol'da yaşayan Türklere silahsız 26 kişi öldürüldü. 1800 kişi de rehin olarak esir alındı.

23 Temmuz 1974'de, Rumlar, Nikosya'nın Angolemi köyünde yaşayan kadın, yaşlı ve çocuklardan seçtikleri 8 Türk'e önce işkence ettiler ve sonra da kafalarına kurşun sıkarak öldürdüler.

13 Ağustos 1974'de Baf'in Kithasi köyünde yaşayan yaşlı bir karı-kocanın kafalarını balta ile keserek öldürdüler.

14 Ağustos 1974'de Yunanlılar ve Rumlar Larnaka'da Tokhni köyünde yaşayan 50 ve yine Larnaka'da Mari köyünde yaşayan 40 Türk'ü öldürerek toplu halde bir çukura gömdüler.

15 Ağustos 1974'de Baf'da 5 ile 3 yaşında iki çocuk, EOKA'cılar tarafından atış hedefi olarak yüzlerce kurşunla vurularak öldürüldüler. Bu olaya tanık olanları çıldırtan korkunç bir sahneydi.

16 Ağustos 1974'de Baf'da Ayios Yoannis köyünde yaşayan biri kadın 7 Türk işkence edildikten sonra öldürüldüler.

15 Ağustos 1975'te Taşkent Köyü'ndeki tüm erkekleri toplayan EOKA militanları, iki otobüse doldurdukları Türkleri kurşuna dizerek öldürdü ve cesetlerini farklı yerlere gömdü. Limasol kenti yakınlarındaki taş ocağı da Taşkent kayıplarının gömüldüğü yerlerden biridir. Eski bir EOKA'cı olan Andreas Dimitriu isimli bir Rum, Güney Kıbrıs'ta yayınlanan ALITHIA gazetesine itirafta bulunarak Taşkent'te Türklere yaptıkları katliamı ve tecavüzleri şu şekilde anlatmıştır:

*"...Ne yaptırıysak devletin (Güney Kıbrıs Rum Devleti) yasal güçleriyle beraber yaptık. Köydeki 89 Türk erkeğini topladık. Onlar öldürüleceklerini bilmiyorlardı. Toplananlar Hirokitia'dan gelen askerler tarafından götürüldü. Bu arada gelen askerler intikam için bazı genç kadınlara da tecavüz ettiler. Toplanan Türk erkekleri daha sonra topluca öldürüldü, dozerlerle açılan çukurlara gömüldü... O zamanlar böyle şeyler oluyordu..."*¹³

¹² "EOKA Katliamları ve Kıbrıs Tarihi", <https://stratejisite.files.wordpress.com/2016/01/eoka-katliamlar-ve-kibris-tarih.pdf>, Erişim Tarihi: 2 Şubat 2017.

¹³ "EOKA'cıdan Katliam İtirafı", *Hürriyet*, 22 Kasım 2004.

Rumlar, 21 Temmuz 1974'de Limasol'da da 13-16 yaşlarında 25 erkek çocuğunu evlerinden toplayarak bir briket fabrikasına götürdüler. Orada çocukların kafalarını preste ezerek öldürürken, "Türklerin soyunu işte böyle kurutuyoruz." şeklinde bağırımları olaya tanık olanların ömürleri boyunca gözlerinden silinemeyecek dehşet dolu bir sahneydi. Bu tanıklardan biri de Salahi Hilal. Doğruyol bölgesinde, EOKA'cı teröristler tarafından kaçırılıp vücudunun etleri bıçakla kesilerek kanı emilen Salahi Hilal, hiçbir savaş kanununa uymayan Rum-Yunan mezalimini şöyle anlatıyor:

"Beni kaçıran EOKA'cılar bellerinden çıkardıkları kamalarla kollarımı ve omuz başlarımın etli yerlerini kesmeye başladılar. Bu arada yanlarına Yunanlı bir subay geldi. 'Aranızda Türk kanı içmeyen var mı?' diye sordu. İçlerinden bazıları 'içmedik' diye bağurdular. Bunun üzerine Yunanlı subayla birlikte 10-15 kişi bıçakla kestikleri etlerimden sızan kanı yalamaya başladılar. Bayılmak üzereyken beni dışarı çıkardılar. Dışarıda tutsak bir arkadaşımı gördüm. Elleri ve ayakları bağlıydı. Bu arada bir Rum, belindeki el bombasını alarak emniyet mandalını çekti ve tutsak arkadaşımın üzerine fırlattı. Zavallı paramparça olmuştu. Artık yaşamak istemiyordum."¹⁴

Muratağa, Sandallar ve Atlılar Katliamı

Muratağa, Sandallar ve Atlılar Katliamı, 14-15 Ağustos 1974 tarihinde EOKA tarafından Kıbrıs'ın Muratağa, Sandallar ve Atlılar köylerinde Kıbrıs Türklerine karşı gerçekleştirilen katliamdır. 14-15 Ağustos 1974'de Rumlar, Magosa'da Atlılar köyünden (Aloa) 57 kişi olan 3 kişi dışında bütün halkını, Sandallar (Sandallaris) köyünün 57 kişi olan bütün halkını ve Muratağa (Maratha) köyünün 82 kişi olan halkını 2-3 yaşındaki çocukları bile ayırmadan sıraya dizerek makineli tüfekle tarayarak öldürdüler ve toplu halde gömerek üzerlerine benzin döküp yaktılar. Katliamda en genci 16 günlük, en yaşlısı ise 95 yaşında olmak üzere 126 Türk öldürülmüştür.

14 Ağustos'ta silahlı Rum askerleri ve EOKA'cılar tarafından önce Sandallar köyü basılmış, daha sonra bu köylüler Muratağa'ya getirilerek, burada Muratağa köylüleri ile birlikte kurşuna dizilerek öldürülmüşlerdir. Muratağa ve Sandallar köylülerinin birlikte gömüldükleri mezardan ise 89 kişi çıkarılmıştır. Köylüler öldürüldükten sonra buldozerler kullanılarak bölgedeki bir taşocağının yakınlarındaki bir toplu mezara gömülmüşlerdir. Katliam sırasında köy dışında bulunan az sayıdaki köylü ise katliamdan kurtulmuştu. Muratağa köyünün imamı da kurtulanların arasındaydı.

Muratağa ve Sandallar katliamından sonra ertesi gün 15 Ağustos'ta bu defa Sandallar ve Muratağa köylerine çok yakın olan Atlılar (Aloa) köyü basılarak katliam yapılmıştır. Silahlı Rum askerleri ve EOKA'cılar, Atlılar köyündeki insanları köy dışına çıkararak toplu mezarları kazdırıldıktan sonra hepsini kurşuna dizerek öldürmüşlerdir. Atlılar köyü toplu katliam mezarından 37

¹⁴ <https://www.frmartuklu.org/konu/d%C3%BCn-bosna-bug%C3%BCn-filistin-yar%C4%B1n-neresi.36722/>, Erişim Tarihi: 24 Şubat 2017.

kişi çıkarılmış olup saklanarak kurtulabilen üç kişi dışında köy halkı tamamen öldürülmüştür.

Atlılar köyündeki toplu mezar 20 Ağustos, Muratağa-Sandallar toplu mezarı ise 2 Eylül 1974'te bulunmuştur. Muratağa'daki toplu mezarı toprak üzerinde bir el gören bir çoban fark etmiştir. Katliamın Türk birlikleri tarafından keşfi ve cesetlerin bulunması 1/2 Eylül 1974 tarihinde gerçekleşmiştir. Daha sonra Türk Silahlı Kuvvetleri'ne mensup olan askerler çukuru açmak üzere kazıya başladı. Ortaya çıkarılan bedenler daha tam olarak çürümemişti ve giysilerinden, ayakkabılarından, saç renklerinden ve benzeri ayırt edici işaretlerden kimlikleri tespit edilebilmekteydi.

Kazıyı Birleşmiş Milletler Barış Gücü'nde görev yapan İsveçli askerler de izledi.

Mezarların açılışını izleyen The Sun gazetesinden John Akass, katliamı bir "alçaklık" olarak tanımlamıştır. The New York Times, 3 Eylül tarihinden itibaren, The Times ve The Guardian gazeteleri de 21 Ağustos günü katliam haberlerine yer vermiştir. The Guardian gazetesi katliamda 126 kişinin öldürüldüğünü ve bunların arasında kadın ve çocukların da olduğunu belirtmiştir. United Press International ve BBC de katliama tanıklık etmiş ve ilgili haberlere yer vermiştir. Die Zeit, 30 Temmuz 1974 günü (Atlılar toplu mezarının bulunmasından sonra), "Baf ve Mağusa bölgelerinde Türklerin katledilmesi Türklerin Ağustos ayındaki ikinci askeri müdahaleyi gerçekleştirmesinin sebebiydi." şeklinde yorum yapmıştır.

Kıbrıs Türk yönetimi başkanı Rauf Raif Denktaş, katliam haberini aldığı anda Rumlarla olan bir görüşmesini iptal ederek, katliam hakkında şunları söylemiştir: "Rumlar geride bıraktıkları Türklere ait cesetleri ne kadar tanınmaz hale sokmuş olsalar da onlarda kimliklerini belgeleyecek işaretler kalmıştır. Bunları, suçluların telaşı içinde buldukları için akıl almaz yalanlar ortaya atan Rumlara göstereceğiz... Kıbrıs sorununu Türkleri öldürerek çözmeye çalışmak boşuna bir denemeydi."

Muratağa'dan çıkarılan cesetlerin bir kısmı 3 Eylül 1974 günü dini törenle toprağa verildi. Kıbrıs Türk gazeteleri katliam haberlerine geniş yer verdi. Türk basını, katliamla ilgili haberlerin Yunanistan'da yayınlanmasını Yunan hükümetinin istemediğini, bu nedenle basına baskı yapıldığını ve bu konuda haberlerin çıkmadığını yazdı.

Günümüzde Muratağa, Sandallar ve Atlılar köyleri "Şehitler" olarak da adlandırılmaktadır. Katliamda öldürülenler için iki tane şehitlik yapılmıştır. Cesetler, bu şehitliklere nakledildi ve 1980 yılında çevre duvarlarının da yapılmasıyla şehitlik bugünkü haline kavuştu. Orada bir de müze bulunmaktadır. Birleşmiş Milletler (BM), 1974 yılı Eylül ayı kronolojik tarihinde, katliamı "Yunan ve Rum saldırganlar tarafından insanlığa karşı işlenen daha büyük bir suç" olarak niteledi.

İskoçyalı Kıbrıslı Rum yazar Antonis Tony Angastiniyotis, katliam hakkında "Kan Sesi" adlı bir belgesel hazırlamıştır. Belgesel Türklere olumlu tepkiler görse de Rumlardan çok sert tepkiler almıştır. Belgesel içeriği aynı zamanda kitap olarak da yayınlanmıştır.

Rumlar, 1974 yılında katliam ortaya çıktığında katliamı kabul etmedi ve resmi radyodan yapılan bir açıklamada, katliamın inkar edilmemesine rağmen bölgede pek çok Rum'un da kayıp olduğu belirtildi ve toplu mezarda bulunan cesetlerin Rumlara ait olabileceği ileri sürüldü.

Rum kesiminin ciddiyetiyle tanınan gazetelerinden Politis, adını açıklamadığı ancak 'mahkemeye çağırılırsa ifade vermeye hazır' olduklarını belirttiği iki Rum'un anlatımına dayanarak, 14 Ağustos 1974'te Sandallar, Atlılar ve Muratağa köylerinde insanlık adına utanç veren katliamın bilinmeyen yönlerini açıkladı. Olaylara tanıklık eden iki Rum, Türk köylerindeki katliamlara katılan bazı Rumların isimlerini de açıklamaktan çekinmedi. Katillerden biri (P.Z.) Aynoroz'da keşiş, diğeri (G.K.) Limasol yakınlarında bir köyde yaşayan su tesisatçısı ve üçüncüsü de (M.S.) EOKA-B'nin üst düzey yetkililerinden birinin kuzeni olarak biliniyor. İki Rum tanığın, tüyler ürperten itirafları:

"Türkler Kıbrıs'a girince EOKA-B üyesi 40 kadar palikarya gidip savaşacakları yerde başka şeylerle uğraştı. Üç Türk köyündeki erkekleri toplayıp esir olarak Maraş'a gönderdiler. Bir okulda topladıkları kadınların ise evlerine dönmelerine izin verdiler. Ardından Türk köylerine giderek ilk başta hayvanları çalmaya başladılar. Bununla yetinmeyip evlere girdiler ve altınlarını çaldıkları kadınlara sarkıntılık ettiler. Sonrasında kadın kız demeden tecavüzlere başladılar. Köylerin kahvelerine giderek yaptıklarını marifetmiş gibi anlattılar. Karşı koyan kadınların şakağına tabancayı dayuyorlardı. Tecavüzler gecelerce sürdü."

İki Rum tanık kadın ve çocuk katliamını da şöyle anlattı:

"EOKA-B'cilerin esir kampına göndermedikleri tek Türk, onlara bilgi veren kahveciydi. Ancak onun kızına da sarkıntılık ettiler. Tepki gösterince Türk kahveciyi öldürdüler. 14 Ağustos şafak vakti Türklerin Maraş'a ilerledikleri haberi gelince palikaryalar ne yapacaklarını bilmiyorlardı. İşledikleri cinayetleri örtbas etmeleri gerektiğine karar verdiler. Geride iz ve tanık kalmamalıydı. Korunmaları için Mağusa'ya götüreceklerini söyleyerek kadınları ve çocukları otobüslere bindirdiler. Otobüsleri تنها yerlerde durdurup indirdikleri kadın ve çocukları katlettiler."¹⁵

Bunlar EOKA terör örgütünün Birleşmiş Milletler belgeleriyle tespit edilmiş cinayetleridir. Rumların barbarlıkları bu kadarla da bitmiyor, 1963-1974 yılları arasında, hiçbir iz bırakmadan ortadan kaybolmuş, öldürülerek cesetleri yakılmış ya da Rum tarafında kalan bölgelerde toplu mezarlara gömülmüş binin üzerinde kayıp Türk var.

Bugün KKTC'de halen, Rum teröristlerin organlarını keserek silah zoruyla yedirdikleri, göğüsleri bıçakla oyularak üzerine haç çizilen ve gözleri önünde aileleri öldürülen, acılarına rağmen yaşam mücadelesi veren insanlar bulunmaktadır.

¹⁵ Yorgo Kırbaki, "İki Rum Katliamı Anlattı", *Radikal*, 20 Ağustos 2007.

Kıbrıs'taki Soykırım Karşısında Yabancıların Gözlem ve Görüşleri

İngiliz Gazeteci David Leigh:

"Kıbrıs'ın istilasından sonra yüzlerce Kıbrıslı Türk, milli muhafızlarca rehin alınmış, Türk kadınlarının ırzına geçilmiş, çocuklar cadde ortasında öldürülmüş ve Limasol'daki Türk mahalleri tamamen yakılmıştı."¹⁶

Bir Alman Turistin Almanya'nın Sesi'ne Aktardığı Gözlemleri:

"Yunanlıların kasaplığını insan zekası kavrayamaz... Magosa etrafındaki köylerde Rum milli muhafızları, vahşetin eşsiz örneklerini gösterdiler. Türk evlerine girdiler; acımasızca kadın ve çocuklara mermi sıktılar; birçok Türk'ü, gurtlağından kestiler; Türk kadınlarını toplayarak ırzlarına geçtiler..."¹⁷

Gözlemci James Rayner'in Tespitleri:

"Kıbrıs Rumları, XX. yüzyılda, çağdışı davranışlar sergileyerek giriştikleri katliamlarda masum Kıbrıs Türklerini hunharca öldürmekle kalmayıp kazdıkları çukurlara yarı canlı insanları da doldurmuşlardır. İşte gün ışığında mezar-daki pek çok insan cesedi Yunan vahşetini dünya kamuoyuna tanıtıyor. Toplu mezarlardan çıkarılan Kıbrıslı masum Türklerin cesetleri, yıllardan beri adada derebeylik yasalarını uygulayan Rumların, ne derece sefil bir yaratık olduklarını kanıtlıyordu..."¹⁸

Le Figaro'nun 15-16 Şubat 1974 Tarihindeki Yorumu:

"Eğer Türkiye bugüne kadar Kıbrıs'taki Alayı'nı takviye etmediyse bu Türkiye'nin sabrının bir kanıtıdır. Bunu yapma hakkı inkar edilemez. Şayet uluslar arası anlaşmaların herhangi bir anlamı varsa Türkiye, Kıbrıslı Türkleri başka katliamlardan kurtarabilir. Bu ırkçı ayrımcılığın en çirkin şekli. Konuyu bulan-dırmak için hatanın her iki tarafa ait olduğu iddia edilmiştir. Oysa gerçek suçlu EOKA olarak bilinen Kıbrıs Rum terör örgütüdür."

Sonuç

Prof. Justin McCurthy; "Müslümanların uğradığı kayıpların tarihsel önemi-ne rağmen, bu kayıplara ders kitaplarında değinilmez. Bulgarların, Ermenilerin ve Rumların uğradığı kıyımları anlatan ders ve tarih kitapları, Türklerin uğradığı aynı tür kıyımları anmamışlardır."¹⁹ diyor. Bunun nedenini de çok açık yüreklilikle açıklıyor. Çünkü Türk tarihine bakan geleneksel tutumda Türk'e biçilen rol farklıdır. Hala Amerika ve Avrupa'da tarih kitaplarında sürüp gelen yaklaşımda Türk, asla kurban durumunda olmaksızın, hep asan kesen kimliğiyle gösterilmektedir. Ama artık bizler, bu algıyı değiştirecek şekilde, tarihte Türk'e karşı yapılanları ve haklılığımızı her uluslararası platformda anlatmalı, söz konusu soykırımları unutmamalı ve unutturmamalıyız.

¹⁶ The Times, Londra, 23 Temmuz 1974.

¹⁷ Almanya'nın Sesi, 30 Temmuz 1974.

¹⁸ James Rayner, *Ezilmiş Çiçekler*, Lefkoşa 1982, s. 25.

¹⁹ Turgay Bülent Göktürk, *Amerikan Basınında İzmir Yangını - 1922*, İstanbul 2016, s. 155.

Kaynaklar

Arşiv Kaynakları

Kıbrıs Türk Milli Arşivi.

Sürelî Yayınlar

Almanya'nın Sesi, Radikal, The Times.

İnceleme Yapıtlar ve Anılar

Kitaplar

BOZKURT, İsmail: *Kıbrıs Tarihine Bir Bakış*, Ankara 2001.

GAZİOĞLU, Ahmet C.: *İngiliz Yönetiminde Kıbrıs II (1878-1952) Enosis Çemberinde Türkler*, Lefkoşa 1996.

_____ : *İngiliz Yönetiminde Kıbrıs III: Enosis'e Karşı Taksim ve Eşit Egemenlik*, Kıbrıs Araştırma ve Yayın Merkezi (Cyrep), Lefkoşa 1998.

_____ : *Kıbrıs'ta Soykırım Yılı 1964 ve Enosis'in Ayak Sesleri*, Kıbrıs Araştırma ve Yayın Merkezi (CYREP), Ankara 2007.

GİBBONS, Harry Scott: *The Genocide Files*, London 1997.

_____ : *Kıbrıs'ta Soykırım*, Lefkoşa 2003.

_____ : *Peace Without Honour*, Ankara 1969.

GÖKTÜRK, Turgay Bülent: *Amerikan Basınında İzmir Yangını - 1922*, İstanbul 2016.

_____ : *Enosis'in Doğuşu ve Düşünceden Eyleme Geçişi, 1931 İsyanı*, Lefkoşa 2009.

GÜREL, Şükrü S.: *Kıbrıs Tarihi 1878-1960*, Kaynak Yayınları, Ankara 1984.

KTFD Enformasyon Dairesi, *Kıbrıs'ta Barışa Engel ENOSİS*, KTFD Enformasyon Dairesi Belge Yayınları No: 10, Eylül 1982.

KKTC Enformasyon Dairesi, *Akritis Örgütü ve Planları*, KKTC Enformasyon Dairesi Yayını, Lefkoşa 1991.

MÜTERCİMLER, Erol - ÖKE, Mim Kemal: *Düşler ve Entrikalar-Demokrat Parti Dönemi Türk Dış Politikası*, İstanbul 2004.

ÖZTİN, Tahsin: *Mustafa Kemal'den Atatürk'e*, İstanbul 1981.

RAYNER, James: *Ezilmiş Çiçekler*, Lefkoşa 1982.

Makaleler

BULUNÇ, Ahmet Zeki: "Kıbrıs'ta Rumların Enosis Mücadelesinde İşledikleri Katliamlar ve İnsanlık Suçları", *Yakın Tarihimizde Türklere Karşı İşlenen Katliam ve Sürgünler Sempozyum Kitabı*, Ankara 2006.

İnternet Kaynakları

Ata Atun, "Toplu Mezarlar Yok Edilmek mi İsteniyor", <http://www.ataatun.org/>, 11 Ekim 2015, Erişim Tarihi: 21 Ocak 2017.

"EOKA Katliamları ve Kıbrıs Tarihi", <https://stratejisiite.files.wordpress.com/2016/01/eoka-katliamlar-ve-kibris-tarih.pdf>, Erişim Tarihi: 2 Şubat 2017.

"EOKA'cıdan Katliam İtirafı", *Hürriyet*, 22 Kasım 2004.

<https://www.frmartuklu.org/konu/d%C3%BCn-bosna-bug%C3%BCn-filistin-yar%C4%B1n-neresi.36722/>, Erişim Tarihi: 24 Şubat 2017.

Halkın Sesi Gazetesi, <http://www.halkinsesikibris.com/-h3534.html/>,
Erişim Tarihi: 17 Şubat 2017.

“Makarios’un Silahları Açık Arttırmada”, *Star Kıbrıs*, <http://www.starkibris.net/yazdir.asp?haberID=177958>, Erişim Tarihi: 21 Ocak 2017.

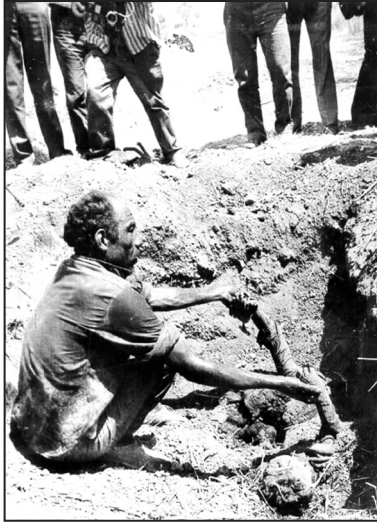
Sözlü Tarih Kaynakları

TMT Derneği Başkanı Yılmaz Bora ile 27 Temmuz 2011 tarihinde Lefkoşa’daki TMT Derneği’nde yapılan görüşme.

Mücahitler Derneği Eski Başkanı Vural Türkmen ile 27 Temmuz 2011 tarihinde Lefkoşa’daki Mücahitler Derneği’nde yapılan görüşme.

Ekler

1974 Soykırım Fotoğrafları

İNTERNET GAZETECİLİĞİ GELENEKSEL GAZETECİLİĞE KARŞI

Dr. Murat ÖZTERMİYECİ*

Öz

20. yüzyılda ortaya çıkan yeni iletişim ortamları bireylerarası iletişim ve etkileşimi hızlandırarak küreselleşmeye ve pek çok ekonomik ve kültürel değişime yol açmıştır. Medya sektörü de bu gelişmelerden kendi payına düşeni almış ve almaktadır.

Bütün bu gelişmeler bizi, internet gazeteciliği üzerinde düşünmeye ve yeni birtakım araştırmalar yapmaya yöneltmektedir. Çalışmamızın kapsamında, bir kavram olarak internet gazeteciliğinin ne olduğu, nasıl geliştiği ele alınacak, reklam verenler ve gazeteler arasındaki ilişkilerdeki değişim ve dönüşümler incelenecek; sonrasında geleneksel gazetecilik ile internet gazeteciliği arasındaki içerik farklarının ve etkileşimlerinin nasıl olduğu, görünüm, konu, derinlik ve fiziki farklılıkları, haber sunma aşamalarında, okuyucu etkileşimi ve içerik derinliği konularında ve diğer alanlarda irdelenecektir. Gazetecilerin geleneksel gazetecilik ve internet gazeteciliği ile ilgili çalışma sorunları ve icrada karşılaştıkları sorunlar; habere ulaşma, teknik ve mesleki yeterlilikler, medya etiği kavramı çerçevesinde gazeteciliğe ait organizasyonel yapılarda internetin oluşturduğu değişimler ve yeni medyada gazetecilik mesleğinin icrasındaki güncel zorluk ve kolaylıklar ele alınacaktır.

Anahtar kelimeler: Gazetecilik, Geleneksel Gazetecilik, İnternet Gazeteciliği, Medya.

Internet Journalism Vs Conventional Journalism

Abstract

New communication environments that emerged in the 20th century accelerated interpersonal communication and interaction, leading to globalization and many economic and cultural changes. The media sector is also taking its share of these developments.

All these developments lead us to think about internet journalism and to do some new researches. In this paper, we will examine what internet journalism

* Marmara Üniversitesi Basın Ekonomisi ve İşletmeciliği Bölümü, mozter@gmail.com

is, as a concept, how it has developed, and the changes and transformations in relations between advertisers and journalists; in terms of the view, subject, depth and physical differences between conventional journalism and internet journalism will be examined in the context of news presentation, reader interaction and content depth, and in other areas. Additionally the problems of Journalists will be also compared in both areas of traditional journalism and internet journalism; Technological and professional qualifications, changes in the organization of journalistic organizational structures within the framework of the concept of media ethics, and the current difficulties and facilities involved in the journalism profession in the new media.

Keywords: Journalism, Conventional Journalism, Internet Journalism, Media.

1990 yıllarla birlikte bütün dünya ve doğal olarak Türkiye de bilgisayar teknolojisindeki hızlı gelişimin tanığı olmuştur. Bu değişim tüm dünyayı yeni bir iletişim mecrası olan internet ile tanıştırmıştır. Dünyanın bu yeni iletişim ve olağan sonucu olarak etkileşim aracını kabullenmesi ve yoğun olarak kullanılması diğer hiçbir iletişim aracında olmayan bir hızla gerçekleşmiştir.

DÜNYA İNTERNET KULLANIM ORANLARI					
Dünya Bölgeleri	Nüfus (2017)	Nüfus Yüzdesi	İnternet Kullanıcısı 31.03.2017	Kullanım Yüzdesi	Değişim Yüzdesi (2000-17)
Afrika	1,246,504,865	16.6 %	353,121,578	28.3 %	7,722.1%
Asya	4,148,177,672	55.2 %	1,874,136,654	45.2 %	1,539.6%
Avrupa	822,710,362	10.9 %	636,971,824	77.4 %	506.1%
Orta Doğu	647,604,645	8.6 %	385,919,382	59.6 %	2,035.8%
Kuzey Amerika	250,327,574	3.3 %	141,931,765	56.7 %	4,220.9%
Güney Amerika	363,224,006	4.8 %	320,068,243	88.1 %	196.1%
Avustralya	40,479,846	0.5 %	27,549,054	68.1 %	261.5%
TÜM DÜNYA	7,519,028,970	100.0 %	3,739,698,500	49.7 %	936.0%

<http://www.internetworldstats.com/stats.htm>, (Erişim Tarihi: 28.06.2017).

Birçok elektronik iletişim teknolojisi gibi İnternet de sahip olduğu teknolojik özellikler sebebiyle gazeteciliğe birtakım yenilikler getirmiştir. İnternet, gazetecilerin haber kaynaklarına ulaşmalarından haberlerin okuyuculara sunulmasına, okuyucuların gazeteciler ile arasında olan iletişimine kadar pek çok şeyi değiştirmiştir. Hatta İnternet Gazeteciliği denilen, etkileşim (interactivity), çokluortam (multimedia) ve bağlantılı metin (hypertextuality)¹ nitelikleriyle diğer gazetecilik türlerinden ayrılan yepyeni bir gazetecilik türünün ortaya çıkmasına neden olmuştur.

İnternet gazeteciliği, “gazeteciliğin çeşitli yöntemleri kullanılmak suretiyle insanların internet aracılığıyla bilgilendirilmesi” olarak tanımlanmaktadır.²

¹ M. Deuze ve S. Paulussen, “Research Note: Online Journalism in the Low Countries”, *European Journal of Communication*, 17 (2), 2002, s. 237-243.

² İ. Yerlikaya, “İnternet Gazeteciliği ve Geri Besleme”, içinde Metin Işık (Ed.), *Medyada Yeni Yaklaşımlar*, Eğitim Kitabevi, Konya 2004, s. 21.

Ancak; internet, kendine özgü olanaklarından dolayı, sadece mevcut kitle iletişim araçlarından çıkan enformasyonun yayılmasına olanak veren bir araç olarak kalmamış, aynı zamanda enformasyonun yeniden üretildiği ve yeni biçimlerde sunulduğu bir ortam haline gelmiştir.

İnternet gazeteciliği açısından üç dönemden söz edilebilmektedir. Birinci dönem, haber içeriklerinin geleneksel gazetecilik kuruluşları için üretildiği ve gazetenin web sayfası için tekrar tasarlandığı dönem olarak değerlendirilmektedir. İkinci dönem, gazetecilerin web sayfası için özgün haber içerikleri ürettikleri dönem olarak ele alınmaktadır. Üçüncü dönem ise internet gazeteciliği için düşünülen haber yapma biçimleriyle, okuyucuların haber içine girebilmesinin ve haberlerin içeriğinde gezebilmesinin gerçekleştirilmesi üzerinde durulmaktadır. Günümüzde internet gazeteciliğinde her üç döneme ilişkin uygulamaların da web sayfasında sürdüğü söylenebilmektedir.³

İnternet ile ortaya çıkan gelişmeler ve bu gelişmelerin gazetecilik açısından sunduğu imkanlar neticesinde 1995-1996 yıllarından itibaren Türk basını da, internette web sayfası edinmeye başlamış ve böylelikle sanal ortamda gazetecilik yapmaya yönelmiştir.⁴

Türkiye’de internet gazeteciliğinin gelişimine bakıldığında 1995 yılının bir milat olduğu görülmektedir. İlk olarak 19 Temmuz 1995 tarihinde Aktüel dergisi ve 2 Aralık 1995’te Zaman gazetesi internet ortamına girmiştir.⁵ İçinde bulunduğumuz zaman diliminde ise artık ulusal ve yerel birçok gazete sanal ortamda yayınlarına devam etmektedir. Bu noktada Gürcan,⁶ 1997-1998 yıllarında internette “*Özgür Kocaeli*” isimli tek bir yerel gazetenin bulunduğunu, 1999 yılından itibaren internetin, yerel basınında ilgisini çekmeye başladığını ve 2002 yılı verileriyle bu sayının 56’ya çıktığını belirtmektedir. Güncel verilerle de bu sayının gün geçtikçe arttığı, yerel basınında internet ve internet gazeteciliğine kısa zamanda adaptasyon sağladığı açıkça görülmektedir.

The Washington Post ve New York Times artık sadece Kuzey Amerika’daki okuyucular için değil, Oslo, Tokyo ve Kahire’dekiler için de rekabet etmek zorundadır. Aynı şekilde Amerikan basını elverişli değilse daima Londralı The Times veya İngiliz Financial Time’s gibi uluslararası basın kuruluşlarının web siteleri okuyucular için hazırdır. Bir Financial Times editörünün söylediği gibi basın kuruluşları işlerini global bir iş portalı olarak düşünmek durumundadırlar.⁷

Gazetecilik mesleğinin, teknolojik değişimler ve gelişmelerden en azından dört hususta etkilendiği söylenebilmektedir. Buna göre, teknolojik değişimler ve gelişmeler; “*gazetecilerin işlerini ifa etme biçimlerini*”, “*haber içeriklerinin doğasını*”, “*yazı işlerinin ve haber endüstrisinin yapısı ile organizasyonunu*” ve “*haber organizasyonları, gazeteciler hedef kitleleri arasındaki ilişkilerin doğası*”

³ O. Tokgöz, *Temel Gazetecilik*, 5. Baskı, İmge Kitabevi, Ankara 2003, s. 81-82.

⁴ Tokgöz, *a.g.e.*, s. 91.

⁵ H.İ. Gürcan, *Sanal Gazetecilik*, Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir 1999, s. 160.

⁶ H.İ. Gürcan, *İnternet Gazeteciliği*, Erdini Basım ve Yayınevi, İstanbul 2002, s. 111.

⁷ A. Burnham, *Journalism.com*, Virginia Quarterly Review, 76:2 (2000:Spring), s. 203.

nu; hedef kitleleri, rakipleri, haber kaynaklarını, sponsorları ve basının işleyişini düzenlemeye ve kontrol etmeye çalışanları kapsayarak” etkilemektedir.⁸

İnternet ortamında yerini alan yerel gazeteler, bu sayede yerel olayları, haberleri ve kültürleri bulunduğu çevrenin dışına taşıyarak evrensel boyutta duyurma olanağı bulabilmektedir.⁹

Bugün için internet yayıncılığının, özellikle ülkemiz yazılı gazeteleri karşısında hala bir üstünlük sağladığı söylenemez. Ancak gelişmedeki hızına bakıldığında, klasik gazetecilik anlayışının, elektronik medya ile evlilik modelleri geliştiremediği takdirde yok olacağını söylemek pek de yanlış olmaz.

7 Eylül 2009’da Alman gazetecileri bir “İnternet Bildirgesi” yayınladı. Bu bildirge internetin günümüzdeki kullanımında hangi aşamaya geldiğini göstermek adına önemli ipuçları içermektedir.

1. İnternet farklıdır.

İnternet farklı kamu alanları, farklı terimler ve farklı kültürel beceriler yaratır. Medya günümüz teknolojik gerçeklerini görmezden gelmekten ve onunla boğuşmaktan vazgeçip, çalışma yöntemlerini bu gerçeklere uyarlamalıdır. Onların görevi mevcut teknolojiyi dayanarak gazeteciliğin en iyi biçimini geliştirmektir. Bu yeni gazetecilik ürünlerini ve yöntemlerini içerir.

2. İnternet bir cep boyutu medya imparatorluğudur.

Web mevcut medya yapılarını, eski sınırları ve oligopolileri aşarak yeniden düzenliyor. Yayın ve medya içeriğinin yayılması artık yüklü yatırımlar gerektirmiyor. Gazetecilik öz-kavramı, neyse ki, onun enformasyonun akışını düzenleme ve filtreleme görevinden kurtarıyor. Geriye gazeteciliği sıradan yayından ayıran gazetecilik kalitesi kalmaktadır.

3. İnternet toplumdur; toplum internettir.

Sosyal ağlar, Vikipedi veya YouTube gibi Web-tabanlı platformlar batı dünyasında insanların çoğu için günlük yaşamın bir parçası haline gelmiştir. Onlar telefon veya televizyon gibi erişilebilir. Eğer medya şirketleri var olmaya devam etmek istiyorsa, bugün kullanıcılarının dünyasını anlamalı ve iletişim formlarını kucaklamalıdır. Bu kucaklama sosyal iletişimin temel formlarını: dinleme ve yanıtlamayı, yani diyalogu da içerir.

4. İnternet özgürlüğü dokunulmazdır.

İnternet açık mimarisi sayısal iletişim bir toplumun ve dolayısıyla, gazeteciliğin temel bilişim yarasını oluşturmaktadır. Bu özel ticari veya siyasi çıkarların, çoğu kamu yararı iddiası arkasında gizlenerek, korunması uğruna değiştirilemez. Nasıl yapıldığından bağımsız olarak, internet erişiminin engellenmesi serbest bilgi akışını tehlikeye atmakta ve bilgi erişim temel hakkını bozmaktadır.

⁸ J. Pavlik, “The Impact of Technology on Journalism”, *Journalism Studies*, 1 (2), 2000, s. 229.

⁹ H.İ. Gürcan, *İnternet Gazeteciliği*, s. 114.

5. İnternet bilginin zaferidir.

Yetersiz teknoloji nedeniyle medya kuruluşları, araştırma merkezleri, kamu kuruluşları ve diğer kuruluşlar bugüne kadar dünyadaki bilgileri derlemiş ve sınıflandırmıştır. Bugün her vatandaş kendi kişisel haber filtrelerini oluşturabilir, arama motorları ile daha önce hiç bilinmeyen boyutta bir bilgi hazinesine ulaşabilir. Bireyler artık her zamankinden daha iyi şekilde bilgilenebilir.

6. İnternet gazeteciliği (değiştirir) geliştirir.

İnternet üzerinden, gazetecilik yeni bir şekilde kendi toplumsal-egitim-sel rolünü gerçekleştirebilir. Bu bilginin sürekli değişen, devamlı bir süreç olarak sunulması içerir. Basılı medyanın değişmezliğinin kaybı bir artıdır. Bilginin bu yeni dünyasında hayatta kalmak isteyenlerin, yeni bir idealizm, yeni gazetecilik fikirleri ile bu yeni potansiyeli kullanmaktan zevk alması gerekir.

7. Net ağ gerektirir.

İnternet linkleri bağlantılardır. Birbirimizi bu bağlantılar ile biliyoruz. İnternet bağlantılarını kullanmayanlar kendilerini sosyal söylemin dışında tutmaktalar. Bu geleneksel medya şirketlerinin web siteleri için de geçerlidir.

8. Linkler ödüllendirir, alıntılar süsler.

Arama motorları ve birleştiriciler (portaller) kaliteli gazeteciliği kolaylaştırır: Onlar uzun vadede olağanüstü içeriğin bulunabilirliğini artırır ve böylece yeni ve kamusal bilgi dünyasının ayrılmaz bir parçasıdır. İnternet bağlantıları ve alıntılar yoluyla Referanslar, özellikle yaratıcısından herhangi bir izin veya ücret gerektirmeyenler, ilk etapta ağ üzerindeki sosyal söylem kültürünü mümkün kılar. Bunların hepsi şüphesiz korumaya değerdir.

9. İnternet siyasi söylem için yeni bir mekandır.

Demokrasi katılım ve bilgiye erişim özgürlüğü ile büyür. Siyasi tartışmanın geleneksel medyadan İnternete aktarılması ve halkın etkin katılımı ile bu tartışmayı genişletmek gazeteciliğin yeni görevlerden biridir.

10. Bugün basın özgürlüğü, düşünce özgürlüğü anlamına gelir.

Alman Anayasası'nın 5. maddesi meslekler veya geleneksel iş modelleri için koruyucu haklar ihtiva etmez. İnternet amatör ve profesyonel arasındaki teknolojik sınırları geçersiz kılar. Bu nedenle basın özgürlüğü ayrıcalığı gazetecilik görevlerin yerine getirilmesine katkıda bulunabilecek herkes için geçerli olmalıdır. Nitelik açısından, ücretli ve ücretsiz gazetecilik arasında bir ayırım yapılmamalı, ama iyi ve kötü gazetecilik arasında yapılmalıdır.

11. Çok fazla bilgi diye bir şey yoktur!

Bir zamanlar, kilise gibi kurumlar kişisel farkındalık yerine güce öncelik verdi ve tipo matbaa makinası bulunduğu denetimsiz bilgi akışına karşı uyardı. Diğer taraftan, broşürçüler, ansiklopediciler ve gazeteciler daha fazla

bilginin daha fazla özgürlüğe yol açtığını hem birey hem de bütün olarak toplum için gösterdi. Bu önerme bugün için de geçerli.

12. Gelenek bir iş modeli değildir.

Gazetecilik içeriği ile internet üzerinden para kazanılabilir. Zaten, bunun birçok örneği bugün var. Ancak, şiddetli rekabet nedeniyle, iş modelleri internetin yapısına uyarlanmalıdır. Kimse bu hayati uyarılama sürecinden statü-koyu korumaya yönelik politikalarla kaçınmaya çalışmamalıdır. Gazetecilik açık rekabetle net üzerinden iyi finansal çözümler bulmalı ve cesaretle bu çözümlerin çok boyutlu uygulamalarına yatırım yapmalıdır.

13. Copyright internet üzerinden bir sivil görev haline gelir.

Copyright internette enformasyonun düzenlenmesinde merkezi bir köşe taşıdır. YarATICILARIN kendi içeriklerinin dağıtımının türü ve kapsamı üzerinde karar hakkı internet üzerinde de geçerlidir. Bununla birlikte, telif hakkı eski tedarik mekanizmalarını korumak ve yeni dağıtım modelleri ya da lisans yapılarını işe sokmamak için kullanılamaz. Mülkiyet bazı yükümlülükleri kapsamaktadır.

14. İnternette pek çok para birimleri vardır.

Gazetecilik çevrimiçi hizmetleri reklam yoluyla finanse eder. Bir okuyucu, izleyici ya da dinleyicinin zamanı değerlidir. Gazetecilik sektöründe, bu ilişki her zaman finansmanın temel bir ilkesi olmuştur. Gazetecilik açısından geçerli yeni finans modelleri bulunmalı ve test edilmelidir.

15. İnternette olan İnternette kalır.

İnternet gazeteciliği yeni bir niteliksel düzeye çıkarıyor. Online, metin, ses ve görüntüleri artık geçici olmak zorunda değil. Onlara yeniden erişilebilir, böylece çağdaş tarihin bir arşivi oluşur. Gazetecilik, bilginin gelişmesi, yorumlanması ve oluşan hataları göz önüne almalıdır. Kendi hatalarını kabul etmeli ve şeffaf bir şekilde onları düzeltmelidir.

16. Kalite en önemli nitelik olmaya devam ediyor.

İnternet kirli çamaşırları da ortaya çıkartır. Sadece güvenilir, seçkin ve olağanüstü olanlar uzun vadede sürekli izlenecektir. Kullanıcıların talepleri artmıştır. Gazetecilik bunları yerine getirmeli ve sık sık güncellediği ilkelerine bağlı kalmalıdır.

17. Herkes için

Web, 20. yüzyıl kitle iletişim araçlarından üstün bir toplumsal değişim altyapısı oluşturur. Şüphe halinde, "Vikipedya kuşağı", kaynağın güvenilirliğini belirlemek, haberi geriye gidip orijinal kaynağında izleme, araştırma, denetleme ve değerlendirmek yeteneğine - tek başına veya bir grup olarak sahiptir. Bunu küçük gören ve bu becerilere saygı göstermeye istekli olmayan gazeteciler haklı olarak internet kullanıcıları tarafından ciddiye alınmaz. İnternet eskiden alıcı olarak bilinenlerle; yani okuyucu, dinleyici ve izleyiciler ile

doğrudan iletişim ve onların bilgilerinden yararlanmayı sağlar. Artık her şeyi bilen gazeteci değil, ama iletişim kuran ve araştıran gazeteciye talep vardır.

Son yıllarda dünya genelinde gerçekleşen 10 büyük medya satın alması veya birleşmesi miktar/oyuncu sayısı çevresinde bakıldığında ilginç bir görüntü ortaya çıkmaktadır. Haber içerikli internet siteleri satın alınırken, günlük tekil kullanıcı sayısı dikkate alınmaktadır. Her kullanıcıya ortalama 33 dolar değer biçilmektedir. Yani günde 1 milyon tekil kullanıcısı olan bir sitenin piyasa değerinin 33 milyon doları aşmamaktadır. Öte yandan gazete okuyucusuna biçilen değer 800 dolar. Yani günde 155 bin satan bir gazetenin değeri 124 milyon dolar seviyesindedir. Elbette bu yaklaşımda, marka bilinirliği ve toplam gelirler gibi unsurlar göz ardı edilmektedir. Diğer bazı örneklerde ise rakamlar düşmektedir. Ancak temelde bu örnekler, gazetelerin bir süre daha online medyadan daha güçlü olacağını göstermektedir.¹⁰

Günümüzde büyük medya gruplarının varlığından ve pazara giriş engellerinin yüksekliğinden bahsedebiliriz. Bu tip büyük medya gruplarının tamamı online medya konusunda da oldukça büyük yatırımlar yapmışlardır. Medya devlerine ait bu gruplarda online medya konusunda bazı özel hususlar ön plana çıkmaktadır.

1- Bütün gazetelerin online yayınları, haberleri ve destek malzemelerini bağlı buldukları gazetenin haber havuzundan sağlanmaktadır.

2- Bütün haberler online yayında ancak geleneksel editörleri haberleri okuyup düzelttikten sonra kullanılmaktadır. Ham haberler kullanılmamaktadır.

3- Bütün haberler ve geleneksel grafikler sanal yayındaki özelliklere göre yeniden ayarlanmaktadır.

4- Bütün haberler dijital ortama göre yeniden formatlanmaktadır.

5- Bazen başlık düzeyinde birkaç değişiklik yapılabilmektedir, çünkü dijital format için uzun gelebilecek bir başlık yazılı basın için uygun olabilir. İnternet gazetesi editörlerinin bu açıdan bir özgürlüğü söz konusudur.

6- Fotoğraf ve görsel malzeme kullanımı için basılı materyallerde başka dijital ortamda kullanılmaktadır.

7- Haberlerin sayfaya yerleştirilmesi geleneksel basılı ve dijital ortamlarda farklılık gösterir.

İnterneti haber almada kullanan okuyucuların ekranda çok zaman kaybetmemek için haberleri hızlıca okuma ya da göz atma eğilimi içinde olması nedeniyle, gazeteciler haberlerini kısa, özlü ve çabuk okunabilir şekilde web sayfalarına aktarmaktadırlar. Bu haber yazım türü “*ters piramit kuralı*” olarak adlandırılmaktadır.¹¹ En önemliden en az önemliye doğru giden sıralama içinde haberler web sayfasında yer alırken, haberler kendi içinde de spotlar başta olmak üzere haberi özetleyerek anlatan ifadeler ilk okumada haberin algılanmasını ve anlaşılmasını kolaylaştırmaktadır. Haberin başlangıçta özet olarak verilmesinin yanında haberin bütün yönlerini kapsayan linklerin veril-

¹⁰ *Platin Dergisi*, Aralık 2008, s. 61.

¹¹ H.İ. Gürcan, *Sanal Gazetecilik*, s. 119.

mesi, haberin taraflarının görüşlerinin verilmesi, başka bir deyişle; okuyucunun tam anlamıyla haberin içine çekilmesi ve okuyucunun merakının tatmin edilmesi söz konusudur.¹²

Tirajların artmadığı, yeni gazetelerin çıkmadığı, gazete alan ev oranının düştüğü, gençlerin gazete okumadığı, yeni medyanın gazetelerin ekonomik tabanına göz diktiği günümüzde, gazetenin yeni işlevi, enformasyon seline uğramış dünyada artık güvenilir bir rehber olmaktır.

Reklam verenler, gazete reklamcılarının verdiği ve karşı çıkılması zor reklamların ötesine geçip izlenebilir interaktif ortamın reklam gücünü görmeye başladı.

Geleneksel medya söz konusu olduğunda, reklam pastasının dağılımında belirleyici olan unsurlar tiraj ve reyting ile ilgili rakamlardır. İnternet gazeteciliğinde bu kavramlarının yerini ziyaretçi sayısı, sayfa gösterimi ya da oturum almaktadır.

İnternet medyasının reklam verenlerin ayırdıkları bütçeden aldıkları payın her geçen gün artması geleneksel medya organlarının pazar paylarını ve gelirlerini azaltacaktır. Yakın gelecekte internet reklam gelirleri geleneksel medya araçlarının reklam gelirlerini geçecektir. İnternet gazeteciliğindeki gelişmeler reklam ajanslarının yapısında köklü değişikliklere neden olacaktır.

Merkezi İngiltere'de bulunan The Economist'in yaptığı analize göre insanlar haberleri artık internetten takip ettiği ve genç nesil gazetecileri fazla okumadığı için gazetelerin tirajı yıldan yıla azalıyor. Reklamların online sitelere kayması nedeniyle gazetelerin reklamlardan aldığı pay da giderek düşüyor. Yapılan araştırmalara göre, yazılı basındaki reklamların yaklaşık dörtte biri önümüzdeki 10 yıl içinde dijital medyaya kayacak.

Ancak gerek yatırım miktarının azlığı gerekse hızlı gelişimi ve gerekse mevcut kullanıcı ve mecraları geliştirme yeteneği ile internet yakın gelecekte basılı yayından çok daha popüler ve güçlü hale gelebilecektir. Bu tehdit gazeteleri kaçınılmaz bir değişime götürecektir. Nitekim bu yöndeki gelişmeler ortaya çıkmaya başlamıştır. Birçok insan okuma açıklarını doyurmak için sürekli yeni kitaplar, dergiler, gazeteler almakta fakat bunun sonucunda da evlerinde ya da çalışma masalarının üzerinde oluşan kâğıt dağlarından şikayet etmektedirler. İşte tam bu noktada elektronik kâğıt bir çözüm olarak sunulmaktadır.¹³

Teknolojinin gelişmesiyle birlikte kullanılan cihazların ebatları da bir hayli küçüldü. Önceleri bir odayı kaplayan bilgisayarlar, artık cepte dahi taşınabiliyor. Tokyo Üniversitesi'nde çalışan bilim adamlarınca geliştirilen yeni flaş hafıza, bugün kullanılan standart hafızalardan farklı olarak oldukça ince ve esnek bir yapıya sahiptir. Tamamen organik materyallerden imal edilen (yani organik transistörlerin kullanıldığı) ve kazandığı esneklik sayesinde taşınabi-

¹² Tokgöz, a.g.e., s. 81-82.

¹³ N.E. Dilmen, *Bilişim Çağı'nın Gelişim Sürecinde E-Gazetecilik Olgusu ve İnternet Gazeteleri ve Haber Portalları Üzerine Bir Araştırma*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul 2003.

lirliğe yepyeni bir boyut kazandıran Organic Flash Memory, elektronik gazetelerde ve bu gibi cihazlarda kullanılabilir şekilde tasarlandı.¹⁴

İnternet gazeteciliğinin geleneksel medyadan farklı olarak en fazla ön plana çıkan dört yönü hızlı, geri dönülebilir olması, detaylara izin vermesi ve yayıncı yayıncı açısından da özgürleştirici olma özelliğidir.

Bu bağlamda geleneksel medya ile internet gazeteciliğinin arasındaki temel farklar, internet gazeteciliğinin avantajları ve dezavantajları, iş yapma biçimindeki ve basın işletmelerinin organizasyonlarındaki farklılaşmalar ve reklam veren ve okuyucu ile iletişim ve etkileşimler doğrultusunda ele alınmalıdır. Sonuçları anlamlı olarak birbirine bağlayabilme adına inceleme; internet medyasının geleneksel medyaya göre avantaj ve dezavantajları ile etkileşim başlıkları ile konumlandırılmıştır.

Geleneksel olarak tanımladığımız yazılı basında mesajınızı kamuoyuna iletebilmeniz için önce iyi bir sermaye bulmanız, matbaa kurmanız, gazeteci istihdam etmeniz gerekiyor. Ayrıca geleneksel medya, haberlerin toplanması, işlenmesi ve yayına hazırlanması işlemlerini yürüten yazı işleri ve haber merkezleri; katı bir hiyerarşiyle örgütlenmiş yapı içerisinde ve kararların güçlü bir emir komuta zinciri içerisinde alındığı bir ortamda önemli, kamuoyu oluşturabilecek haberleri seçerek yayıma hazırlama gibi çok sayıda sıkıntılar içermektedir. Medyanın tekelleşmesiyle yönlendirilmiş sansürlenmiş, içeriksiz holding patronlarının renge, promosyona, lotaryaya yönlendirildiği bir ortamda geleneksel medyanın gün içerisinde güncellenme, hız ve etkileşim yapısından da yoksun olması, gelişme çağında olan internet haberciliğinin bir alternatif olarak geleneksel basının karşısına çıkmasından daha doğal bir şey olamazdı.

İnternet Gazeteciliğinin Avantajları

İnternet, gazetelere ve televizyonlara göre ise daha hızlı aktarma ve güncelleme imkanına sahiptir. İnternet gazeteciliğinde içinde bulunulan gerçek zaman ile aynı anda bir diğer deyişle eş zamanlı yayın yapabilmektedir. Ayrıca video görüntüleri de istenildiği vakit yayınlanabilmektedir. Bir haberin hem en ayrıntılı şekilde verilebiliyor hem de görüntülerinin yayınlanabiliyor olması internetin geleneksel yayıncılığa karşı en önemli avantajı olarak karşımıza çıkmaktadır.¹⁵ Geleneksel medya araçları içerisinde radyo ve televizyon daha fazla güncel yayın yapma olanağına sahip iken günlük yazılı basın ise daha okunmadan güncelliğini kaybeder.¹⁶ Geleneksel yöntemlerle yayınlanan günlük gazeteler ancak bir önceki güne ait öyküleri okuyucularına sunabilir. Diğer taraftan İnternet'in sahip olduğu nitelikleri kullanarak çevrimiçi yayınlanan gazeteler ise, çok az bir gecikmeyle ya da olayın geliştiği anla eşzamanlı olarak haberleri, kullanıcılarına iletme imkânına sahiptirler.¹⁷

¹⁴ <http://www.hurriyet.com.tr>, 2009.

¹⁵ H. Çakır, "Geleneksel Gazetecilik Karşısında İnternet Gazeteciliği", *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 22, Yıl: 2007/1, s. 123.

¹⁶ D. Carlson, "The News Media's 30-Year Hibernation", *Nieman Reports*, 59 (3), 68-71.

¹⁷ J. Widmann, "Almanya'dan Bir Örnek: Netzeitung", içinde Serhan Yedig ve Haşim Akman (hazır), *İnternet Ağında Gazetecilik*, Metis Yayınları, İstanbul 2002, s. 87-94.

Bir arşive sahip olma ve bu arşive anahtar kelimelerle arama yaparak ulaşabilme internet gazeteciliğinin kullanımını kolaylaştıran ve arttıran özelliklerden biridir. Sanal ortamdaki gazetelerde yayımlanan haberler, yazılar, makaleler kullanıcıların, şimdi ya da daha sonra istedikleri bir anda bunlara bakabilmeleri için arşivlenebilmektedir. Arşiv hizmeti ve bunu getirdiği depolama olanakları, internet gazeteciliğinde kalite ve saydamlık sağlarken, aynı zamanda etkileşimliliğin de önemli bir vasıtası olmaktadır.¹⁸ İnternet gibi etkileşimli iletişim teknolojilerinin eşzamansızlık özelliği iletişim içeriğinin daha sonra kullanılmak üzere saklanmasını, hatta veriye ve indekslere veya kataloglara dönüştürülmesini mümkün kılar.¹⁹ İnternet'in bu özelliği, kullanıcılarına istedikleri bir zaman aralığında bir medya içeriğini takip edebilme fırsatı sunmaktadır. Arşiv özelliği ile haberlerin doğrulanabilmesi ve şeffaflık da sağlanır.

İnternet ortamında yayınlanan gazeteler geleneksel yöntemlerle yayınlanan gazetelerden farklı olarak aynı kanal üzerinde ses, grafikler, tablolar, sabit görüntüler, yazılı dokümanlar, hareketli görüntüler ve farklı web sitelerine ya da aynı site içerisinde farklı sayfalara bağlantılar vererek çeşitlendirilmiş bir medya içeriğini, kullanıcılarına sunabilme imkânına sahiptir. İnternet'in bu özelliği, çevrimiçi ortamda yayınlanan gazetelerde içeriğin derinliğinin ve genişliğinin artmasına sebep olur. Geleneksel yöntemlerle yayınlanan gazetelerde içerik sadece resim ile zenginleştirilebilirken; çevrimiçi ortamda yayınlanan medya içeriği ise resim, ses ve hareketli görüntü ile zenginleştirilerek içeriğin sunum gücü önemli oranda artırılabilir. İnternet gazeteciliği multi-medya-çoklu ortam öğelerini kapsayabilmektedir. Dolayısıyla haberler; metin, grafik, ses, müzik, hareketli video ve animasyon destekli olarak sunabilmektedir. İnternet gazeteciliği, interaktif bir nitelik taşımaktadır. Haber metinleri içerisinde yer alan konulara ilişkin diğer web sitelerine bağlantılar kurmakta ve böylelikle haberlere ilişkin çeşitli bakış açılarına ve detaylara ulaşma imkânı elde edebilmektedir. Basılı yayım tasarımları iki boyutludur. Web tasarımı ise çok boyutludur.

İnternet gazetesinde haberin uzunluğu istenildiği kadar olabilmektedir. Klasik gazetede olduğu gibi, kısıtlı sayıda sayfa sıkıntısı yoktur. Bir gazetede, hiçbir zaman okuyucuların ilgilendiği tüm haberlerin basılabileceği bir alan yoktur.²⁰ Çevrimiçi ortamda herhangi bir hikâye, küçük parçalara bölünerek farklı web sayfalarında yer alabilir.

İnternetin eşzamansızlık özelliği iletişim içeriğinin daha sonra kullanılmak üzere saklanmasını, mümkün kılar ve kullanıcılarına istedikleri bir zaman aralığında bir medya içeriğini takip edebilme fırsatı sunmaktadır. Dolayısı ile 365 gün 24 saat sürekli bir kullanıma imkan tanımaktadır. Basılı gazeteleri

¹⁸ N. Halıcı, "Online Gazetecilik", içinde Sevdâ Alankuş (der), *Yeni İletişim Teknolojileri ve Medya*, IPS İletişim Vakfı Yayınları, 2003, s. 154-155.

¹⁹ M.E. Rogers ve M.M. Allbritton, "Interactive Communication Technologies in Business Organizations", *The Journal of Business Communication*, 32 (2), 1995, 177-195.

²⁰ Carlson, *aynı yer*.

belirli saatler dışında bulabilmek imkansızdır, radyo ve televizyonda da program saatini kaçırma olayı vardır. Dolayısı ile online medyada bu tarz sorunlar olmadan yayın yapılabilmektedir.

İnternet sansür edilmesi güç bir teknolojidir. Medyanın tekelleşmesiyle yönlendirilmiş sansürlenmiş, içeriksiz ve holding patronlarının menfaatleri çerçevesinde yayın yapmayan ve gerçekleri söylemesi engellenemeyen bir iletişim aracıdır. Tüm yayım kuruluşlarının yanı sıra, serbest gazeteciler de internet ortamından yararlanmakta ve habercilik yapmaktadır. Gazeteciler, normal gazetelerde kanunlar ve medyadaki yapısal sorunlar nedeniyle aktarma imkanı bulamadıkları fikir veya haberlerini sanal gazetelere ulaştırabilmektedirler.²¹ İnternetin anarşist doğası medya sahipliği, eşik bekcılığı gibi gazetecilik sektörünün çok tartışılan konularında bile yeni açılımlar yaratmaktadır. Bu durum demokrasinin zaferi olarak da nitelendirilmektedir.²²

İşletmecilik açısından bakıldığında online yayıncılık yapmak için büyük bir sermayeye ve alt yapıya gerek yoktur. Güçlü bir bilgisayar sistemi ve iyi bir yazı işleri kadrosuyla dünyanın her köşesine online yayın yapılabilir. Haber siteleri muhabir istihdam etmemektedir. Geleneksel medya kuruluşlarının siteleri dışındaki haber sitelerinde muhabir ve köşe yazısı istihdam edilmesi, finansal girdilerde maliyet yönünden önemli bir avantaj sağlamaktadır. Geleneksel medya siteleri ise, gazete-televizyon-radyo için oluşturulan ortak haber havuzundan beslenmekte, bunlar için üretilen, işlenen haberler, bir-iki web editörü yönetiminde yaklaşık 10 kişilik bir kadro tarafından havuzdan alınarak web ortamına aktarılmaktadır. Haber sitelerinde foto muhabiri de istihdam edilmemektedir. Siteler, haberlerde kullanacakları fotoğrafları çeşitli internet kaynaklarından izinli ya da izinsiz olarak alıp kullanmakta ya da abone olunan ajanslardan alınan fotoğraflara sayfalarında yer vermektedir. Buna bağlı olarak haber sitelerinde fotoğraf gibi maliyeti etkileyici giderler de bulunmamaktadır. Haber sitelerinde köşe yazarları da istihdam edilmemektedir. Sitelerdeki köşe yazarlarının birçoğu, basılı gazetelere yazdıkları yazılarını birkaç haber sitesine de göndermekte ve yazıları aynen bu sitelerde de yer almaktadır. Bunların dışında sitelerde yazan yazarlar ise ya sitede editör ve yönetici olarak çalışan kişiler ya da dışarıdan hobi olarak yazan yazarlar olmaktadır. Siteye yerleştirilen elektronik sayaç sayesinde yapılan yayının kaç kişi tarafından okunduğu kolayca tespit edilebilir. Böylece kesin tiraj sonuçları hemen anında öğrenilebilir.

İnternet'in küresel etkileşimli bir ortam olması, kullanıcıların çevrimiçi ortamda yayınlanan gazetelere dünyanın her tarafından ulaşabilmesini mümkün kılmaktadır. İnternet için coğrafi engel diye bir sorun yoktur, çünkü internet global bir araçtır. Yerel haberler bile yerel medyayla sınırlı değildir. Yerel basın kuruluşlarının da İnternete girmesiyle coğrafi sınırlılıklar olmadan,

²¹ T. Çelik, "Elektronik Yayıncılık (İnternet Gazeteciliği)", <http://www.arsiv.emo.org.tr/Kartus01/Sempozyumlar/izmiriletisimgunleri-V/Tolga.doc.2003>, (05.10.2005).

²² S. Cullerton, "Online Newspapers the End for traditional print Media?", <http://www.maj.arts.qut.edu.au/units/mjb336/history/2000/scullert>, 8 Ocak 2000.

insanların kültürel yakınlık duyduğu yerel haberlere dünyanın her yerinden ulaşması mümkün olmuştur. Bu da medya mensubunun ulaşabildiği kitlenin sınırsız olarak artmasına imkan tanımaktadır. Ulusal basın kuruluşlarının genellikle İstanbul merkezli haberlere kaynak yapılmasından dolayı, yerel haberler ulusal gazetelerde sınırlı oranda yer almaktadır. Türkiye'deki medya yapılanması içinde yerel medyanın kaynak, eleman ve teknik sınırlılıklar gibi sorunlar yaşaması nedeniyle yerel haberlere ilişkin olarak bir boşluk oluşmaktadır. Bu bağlamda İnternetin kullanılabilmesi kamuoyu oluşumu açısından önem taşıyan yerel haber ve bilgiye erişimi sağlayabilmektedir. Geleneksel gazeteyle sahip olmak için en azından bir gazete bayiiine gitmek gerekirken online gazetelere istenilen her yerde ve zamanda sahip olunabilir.

İnternet farklı ilgi grupları oluşmasını, bunların güçlenmesini sağlamıştır. Bu da gazetenin hedef kitesini genişletmiştir. Gazeteler için klasik haber tanımına uymayan, bugüne kadar gazetelerde ayrıntılı yer bulamamış olan hava tahminleri, yol ve deniz durumlarını anlatan raporlar, tren, uçak, metro tarifeleri gibi pek çok konu ayrıntılı olarak verilebilmektedir.²³ Diğer medyada yer alamayan farklı haberleri bulabilme kullanıcılar açısından olumlu bir noktadır.

Online haberlere, konuyla ilgili detayların ve çeşitli başka verilerin bulunduğu web sayfalarına linkler verilebilir. Böylece haberler, doğrusal ve dikey sunum yerine, web'in hypertext özelliği ile yatay bir dağılım sergilemekte ve geniş bir platformda okura sunulabilmektedir. Haberle ilgili konularda, web sitelerinin linklerinin verilmesiyle, arka plan bilgilerine kolaylıkla ulaşabilme de internetin en büyük avantajlarından. İnternetteki okuyucu aynı zamanda bir araştırmacı da olabilmektedir. Bu anlamda online medya kuvvetli bir üstünlüğe sahiptir.

Günümüzde çevrimiçi ortamda yayınlanan gazetelerin büyük bir çoğunluğunun ücretsiz olması, İnternet kullanıcılarının çevrimiçi ortamda yayınlanan gazeteleri geleneksel yöntemlerle ile yayınlanan gazetelere tercih etmesine sebep olabilmektedir. İnternet, büyük ve okuyan bir kesim için selüloz basın-silikon basın ayrımını yarattı. Gazeteye para veren kesimin büyük bir kısmı internetten haber takip edebileceği için para vermeyi bırakarak internetten takip etmeye başladı.

İnternette büyük haber ajanslarının ve yayın kuruluşlarının dışında kişisel ve yerel yayıncılık da yapılmaktadır. Bu açıdan bakıldığında tekerciliğin önlendiği, yayıncılıkta fırsat eşitliğinin sağlandığı görülür. Medya holdinglerinin, siyasi ve ekonomik olarak çok büyük bir güç olması ve basında tekelleşmeyi hızlandırması yadsınamaz bir gerçektir. Bu holdinglerden bağımsız olarak basılı bir günlük gazete çıkarmak neredeyse imkansızdır. Ama sanal ortamda isteyen herkes online bir gazete çıkarabilir.

İnternet Gazeteciliği'nin bir başka avantajı, okur-gazeteci-yazar arasındaki dengenin okur lehine değişmesidir. Okur tepkisini aracısız bir şekilde anında

²³ S. Onursoy, *Online Haber Yayıncılığında Görsel Tasarım Boyutu: Haber Sitesi Örnekleri Üzerine Bir Uygulama*, Anadolu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Eskişehir 2001, s. 16.

verme imkanına sahiptir. Bu da okurun haber oluşumunda doğrudan etki etmesine neden olmaktadır. Okuyucunun fikir ve önerilerini haberi yapan gazeteciye ya da yayın kurumuna iletebilmesi yönüyle bir etkileşim ortamı yaratmaktadır.²⁴

İnternet gazetesinde okuyucu profilini tespit etmek ve kamuoyu araştırması yapmak çok kolaydır. Siteye yerleştirilen mesaj panosu sayesinde okurların eleştirileri, istekleri, düşünceleri vb. konular öğrenilebilir. Yine aynı şekilde herhangi bir konuda kamuoyu araştırması yapmak için anket düzenlemek, politika ya da sosyal içerikli form düzenlemek mümkün olmaktadır. İnternet gazeteleri sayesinde okurlar, yazarlar hakkındaki düşüncelerini e-mail göndererek ya da sitede bulunan mesaj panosu aracılığı ile yazara iletebiliyorlar.

İnternet gazeteciliğinde başlığın uzunluğunu belirleyen temel etken sayfa tasarımıdır. İnternet gazetelerinde çoğu gazeteden farklı olarak her gün yenilenen bir sayfa tasarımı yoktur. Bu da tasarımla ilgili uzun çabaların ortaya çıkmasına engel olur. Okuyucular için ön sayfada ya da iç sayfalarda bulunan kutu içine alınmış ya da herhangi bir yere örneğin başlığın altına yerleştirilmiş, asıl metinden ayrılmış bir veya iki cümleden oluşan, haberin çarpıcı yönlerinden yapılan alıntılara “spot” denir. Gazete bu şekilde tanımlanan spot, internet için daha farklı bir tanımlama gerektirmektedir. Spot internet haberciliğinde özellikle ana sayfada haberin fotoğraf altında, bazen başlık altında yer alan yine iki satır ya da daha fazla olmak üzere haberin özetini ya da en çarpıcı yanını okuyucuya ulaştıran metinlerdir. İnternet haberciliğinde spotlar haber metnine ulaşmak için link olarak kullanılmaktadır. Gazetede kullanılan başlıklar, internette de aynen kullanılmakta ancak, alışlagelmiş biçimde, başlıktan sonra spot ve haber şeklindeki dizilim, internette yerini başlığa verilen bir bağlantı ile yeni bir sayfaya bırakılmaktadır. Ulusal basınımda genel eğilim, başlıklara link verilmesi ve haberin başka sayfalara aktarılması yolundadır.²⁵

İnternet kullanıcıları, haberleri farklı haber sitelerinden takip edebilmektedir. Oysaki basılı gazete okuru, para karşılığında satın aldığı gazete ile yetinmek ve onda sunulan haberleri okumakla sınırlıdır. Bu bakımdan okur kitlesi açısından iletişim maliyetlerini düşürmekte ve haber karşılaştırabilme yeteneği ile seçim yapmakta kolaylık sağlamaktadır.

İnternet, haber-gazeteci-okur bağlamında ortaya koyduğu değişimlerin yanı sıra basına birtakım avantajlar da sağlamıştır. Örneğin bir anda tüm dünyanın haberleri, sandalyesinden kalkmadan haber yapmak isteyen gazeteciler için müthiş bir kaynak haline gelmiştir. İnternet, kullanıcılarına zaman ve mekân ile sınırlı olmayan küresel bir iletişim imkânı sağlar. İnternet’in bu özelliği geleneksel yöntemlerle yayınlanan gazete işletmelerinde olduğu gibi, gazetecilerin ofise bağımlı olarak çalışma zorunluluğunu ortadan kaldırmıştır. Böylece gazetecilerin, genel yayın yönetmenine ve sorumlu yazı işleri müdür-

²⁴ J. Folkerts ve S. Lacy, *The Media In Your Life*, Pearson Inc., 2004, USA, s. 53.

²⁵ H.İ. Gürcan ve U. Tözelik, “İnternette Spor Basını”, <http://inet-tr.org.tr/inetconf6/tammetin/spor-basini-tam.doc>, 2002.

lerine İnternet kanalıyla ulaşması diğer bir deyişle sanal yazı işlerini oluşturmaları, gazete işletmelerinin organizasyon yapılarında değişimlerin yaşanmasına neden olmaktadır.

Gazeteciler de internet ortamından yararlanmakta ve habercilik yapmaktadır. Kanunlar ve yasalar nedeniyle kitlelere medya yoluyla istedikleri gibi ulaşamayan gazeteciler, bugün internet yoluyla fikirlerini ve normal gazetelerle ulaştıramadıklarını sanal gazetelerle ulaştırabilmektedirler. İnternet gazeteciliğinin, gazetecilere tam bir özgürlük ortamı sağladığını rahatlıkla söylemek bu noktada mantıklı bir tanımlama gibi durmaktadır.²⁶

Çevrimiçi ortamda gazeteci, hangi medya formatının veya formatlarının en iyi şekilde bir hikâyeyi aktarabileceğine (multimedia), okuyucuların hangi seçenekleri kullanarak kendisi ile iletişim içerisine gireceğine (interactivity) ve hikâyenin hangi diğer hikâyelerle, kaynaklarla ve arşivler ile bağlantı içerisinde (hypertextuality) olacağına karar verir.²⁷

İnternet sitelerinin kullanıcılarının güncel eğilimleri ile ilgili anketler düzenleyebilmesi medya-okuyucu etkileşimini geliştirici bir uygulamadır. Kullanıcıların sitelere yorum yazabilmesi de bu bağlamda ele alınabilir. Kişiselleştirme, chat, forum gibi ileri internet uygulamaları da yeni olmalarına rağmen internet gazeteciliğini geliştirecek etkenlerdendir. Ayrıca video, ses, animasyon gibi farklı unsurlar da günümüzde bu gelişmeyi arttıran uygulamalardır.

Haber sitelerinin izler kitlesi bu etkileşimli ortamda, haberlere yorum ekleme, çeşitli konular hakkında tartışabilme, e-posta grupları oluşturabilme, sanal cemaatler kurabilme şansı elde ederken haber siteleri de ücretli ya da ücretsiz erişimler için kullandıkları bilgi formlarıyla, sayaçlarla, çerez dosyaları ile izler kitleleri hakkında daha sağlıklı bilgiler topladılar.

Gazeteciler ile okuyucular arasında elektronik posta ile sağlanan dolaysız iletişim, hikâyeler için daha fazla fikir sağlar, gerçekler ile ilgili yapılan hataların daha hızlı düzeltilmesine yol açar ve bazen de bulunması çok zaman alan hikâyelerin kaynaklarına erişimi temin eder.

Sanal gazetelerle birlikte, hangi yazarların daha çok okunduğunu, hangi haberlerin dikkat çektiğini, hangi tür haberlerin tepki topladığını tespit etmek kolaylaşmıştır. Bu da gazetecilik mesleğinin olumlu yönde gelişmesi açısından yeni medyanın pozitif etkilerinden birisidir.²⁸ İnternet gazetesinde okuyucu profilini tespit etmek ve kamuoyu araştırması yapmak çok kolaydır.

Reklam verenlerin artık daha fazla internet reklamlarını tercih etmelerinin sebebi daha etkileyici, düşük bütçeli ve faydası ölçülebilir olmasıdır. İnternet daha küçük ölçekli firmaların da reklam verebilmesine olanak sağlayan farklı seçenekler sunabilen bir mecradır.

²⁶ G. Yücedoğan, "İnternet Haberciliği", *İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi*, (14), 2002, s. 145.

²⁷ M. Deuze, "The Web and its Journalisms: Considering the consequences of Different Types of Newsmedia Online", *New Media & Society*, 2003, 5 (2), s. 203-230.

²⁸ S. Turgut, "İnternette Gazeteye", *Hürriyet Gazetesi*, 19 Haziran 2001.

İnternet Gazeteciliğinin Dezavantajları

Medyanın, kullananın elinde tehlikeli bir oyuncak olduğu günümüzde, internetteki sınırsız kullanım özgürlüğünün, bazılarının özgürlüklerine ve kişilik haklarına sekte vurabilmesi yüzünden, sanal ortamın tehlikeli bir yöne kayması endişe verici bir durumdur.

İnternet teknolojisinin insanları enformatik bombardımana tuttuğu söylemek mümkün olmaktadır. Bununla birlikte, internet ortamında dedikoduya dayanan, sansasyonel ve asparagas haberler had safhaya ulaşmış bulunmaktadır. Amerika'da yapılan araştırmalarda internet üzerinde dolaşan haberlerin yalnızca yüzde 10'unun güvenilir ve inandırıcı olduğu tespit edilmiştir.²⁹

Gazete editör ve onay kadrosu, internet üstünden oluşturulmuş haberleri kontrol edemedi. Bu yüzden de gazetenin onay kadrosundan normal şartlarda asla geçemeyecek yanlışlıktaki haberler kendilerine hak etmedikleri kadar geniş yer buldu.³⁰ Haber sitesi yöneticilerinin tamamı, geleneksel medya kuruluşlarından farklarını vurgularlarken, öncelikle hızlı bir haber medyası olduklarının altını çizmişlerdir. Bu sebeple hazırlanan haberlerin editoryal bir denetime ya da müdahaleye maruz kalmadan doğrudan yayına sokulması gerekmektedir denmiştir. Haber sitelerinde güçlü bir editoryal denetimin olmamasının yanı sıra, geleneksel medyaların haber merkezleriyle kıyaslanmayacak kadar az sayıda gazeteci istihdam etmesi de ademi merkezîyetçi ve esnek bir örgütlenmeyi zorunlu kılmaktadır. Gelişime ayak uyduramayan gazeteciler internet üstünde dolaşan esprileri anonim olarak algılayıp gazetenin sütunlarında vermeye kalkınca komik durumlar çıktı: Bazı köşe yazarları, çalıştığı gazetenin köşe yazarlarının birkaç gün önce yazdığı yazıyı tekrar yayımlamaya kalkınca iş çığırından çıktı.

Haber siteleri için bir yayımlanma periyodu ve saati söz konusu değildir. Yayın aralıksız sürmektedir. Bu durum vardiyalı çalışmayı gerekli kılmaktadır.

Haberin niteliğini değiştiren internet, günümüzde gazetecinin de tanımını değiştirmiştir. İnternet gazetecisi daha donanımlı olmak zorundadır. Mesleki birikiminin yanı sıra gerektiğinde editör, muhabir hatta bir yayın yönetmeni gibi karar verme yetkisine sahip olması gerekmektedir. Yeni medyada bir muhabir hem televizyon hem gazete hem radyo ve hem de internet formatında haber yazabilecek yetiye sahip olmalıdır.

İnternet gazeteciliği ile birlikte benzer içerik kendini karşı konulmaz bir biçimde göstermeye başladı. Özellikle bugünkü basın dünyasında Anadolu Ajansı gibi büyük ajansların haberleri çıkarıldığında geriye bir şey kalmadığı açıkça görülmektedir. Türkiye'de yapılan internet haberciliğine baktığımızda, haber sitelerinin hemen tamamının haber kaynağı, ajanslar ve gazetele- rin internet siteleri olarak karşımıza çıkıyor. Üstelik çoğu zaman kaynak bile gösterme zahmetinde bulunmuyorlar. Bu hem etik dışı hem de habere olan güveni sarsmaktadır.³¹

²⁹ F. Kaya, "Kopyala Yapıştır Gazeteciliği", *Akademi-İletişim*, 1, 2005, s. 65.

³⁰ S. Ayan, "Bir Başka Tür Gazetecilik", <http://www.turk.internet.com>, 2003.

³¹ E. Aköz, "İnternet Gazeteciliği Diye Bir Şey Var Mı?", www.haberturk.com, 2005.

Haberlerde yepyeni bir sürat faktörü mevcuttur. Eskiden haber atlatma olarak tanımlanan kavram, gelen haberi çabuk yorumlayanlar için bir an önce internet ortamına hazır hale getirebilenler lehine çalışmaya başladı. Haberin özünü minimum detayla ilk veren, en çok tercih edilen basın organı olma yolunda önemli adımlar attı.

Haber siteleri, haber kaynakları anlamında geleneksel medyalarla çok belirgin bir bağımlılık ilişkisi içerisindedirler. Oysa haber sitelerinin alternatif ve nitelikli bir gazetecilik yapmaları, en çok da hâkim medyanın çeşitli nedenlerle ilgisiz kaldığı konularda alternatif haberler üretmelerine bağlıdır. Ancak, kaliteli ve özgün haber üretimi için geniş bir muhabir ağına ve nitelikli gazetecilere ihtiyaç duyulmakta, bu da bağımsız haber sitelerinin karşılayamayacakları kadar yüksek bir maliyet gerektirmektedir. İnternet haber merkezlerinde örgütlenme, işleyiş ve işgücü açısından önemli yetersizlikler yaşanmaktadır. Gelir kaynaklarının yeterli, sürekli ve güvenilir olmaması, bu sitelerin alternatif haber üretme ve yayma potansiyellerini hayata geçirmelerini engellemektedir.

İnternet, büyük ve okuyan bir kesim için selüloz basın-silikon basın ayrımını yarattı. Gazeteye para veren kesimin büyük bir kısmı internette haber takip edebileceği için para vermeyi bırakarak internette takip etmeye başladı.

Genelde haber kaynaklarını sorgulama kavramı daha etkin biçimde devreye girdi. Gazetecilik mesleğine duyulan güvende zedelenmeler oldu.

Gazete ve internet haberciliğini okur tavrı bakımından da karşılaştırmak gerekirse, internet gazetesi okurunun tavrı, başlıklara şöyle bir göz atan geleneksel gazete okurunun tavrından hiç farklı değildir. Ancak internet gazetesinde yer alan bir haberin en basit düzeyde bile olsa aracın doğasından kaynaklanan farklılıkları söz konusudur. Öte yandan okuru başka sayfalara yönlmeyi teşvik eden çok fazla link, yavaş yüklenme, okuma güçlüğü gibi teknolojik problemler de okurun ilgisinin geleneksel gazetede olduğundan çok daha çabuk dağılmasına neden olmaktadır.³²

Hipermetinsellik haberin işlenişini ve sunuluşunu da farklılaştırmaktadır. İnternet ortamında haber doğrusal değildir. Parçalara ayrılmıştır, detaylıdır, renklidir, sıkıcı değildir. İnternetin en karakteristik özelliği hipermetinselliğidir. Bu özellik okurun aynı sayfadaki metnin içindeki bir yere ya da başka sayfalara linkler aracılığı ile ulaşılmasını sağlamaktadır. Bu durumda ortaya çıkan yapı doğrusal olmayan bir enformasyon sunumudur. Bu yapı ile internet kullanıcısı enformasyona istediği yerden ve aşamadan ulaşma şansına sahip olmaktadır. Buna karşılık hipermetinsellik riskler taşımaktadır. Bu risklerin en çok tartışılanı ve üzerinde çalışılanı; hiperbağları takip eden kullanıcının kaybolması veya terk ettiği siteye bir daha dönmemesidir.³³

Eskiden bir gazete, kendisiyle birlikte aynı sergide satılan birkaç başka gazete ve on yirmi dergi ile rekabet ederken, şimdi internette binlerce diğer

³² H.İ. Gürcan ve H. Birsen, <http://inettr.org.tr/inetconf6/tammetin/gurcan-tam.doc>, 2000.

³³ C. Rich, "News writing for the Web", <http://cwoolf.alaska.edu/~afer/poynter/poynter2.htm>, 10 Mayıs 1998.

gazete ve dergi ile birlikte bulunan bağımsız belge, çoklu ortam sunumları vb. ile de rekabet etmek zorunda.³⁴

Türkiye'deki internet gazeteciliğinin en büyük handikaplarından biri de internette yapılan haberlerin "özel" olmaktan öte "derleme" niteliği taşımasıdır. Televizyon ve gazetede yayınlanan haberleri alıp kendi sitelerinde tekrar yayınlayan ve bu şekilde "medya takip merkezlerini" andıran bir mecrada kişisel hesaplaşmalara ve dedikodulara sıkça yer veriliyor olması, sanal gazetelerin mevcut bu şartlarıyla geleneksel medyaya henüz alternatif olmayacağını göstermektedir.

Gazeteler, alan dışından gelen asıl meslekleri gazetecilik olmayan yeni rakiplerle rekabet etmek zorundadırlar. Web erişimi, doğrudan doğruya her vatandaşın bir muhabir yapmıştır. Kendi internet sitelerini açanlar, cep telefonlarıyla bir olayı anında görüntüleyip internette yayınlayanlar gün geçtikçe çoğalmaktadır. Gazeteciliği, artık herkese mal olmuş bir meslek olarak görmemiz gerekiyor.

Okuru başka sayfalara yönelmeye teşvik eden çok fazla link, yavaş yüklenme, okuma güçlüğü gibi teknolojik problemler de okurun ilgisinin geleneksel gazetelerde olduğundan çok daha çabuk dağılmasına neden olmaktadır. İnternetteki karmaşanın kaynağını tanımlamak için mühendisler doğal olarak ağ yapısındaki teknolojik problemlere bakmaktadırlar. Bu problemler genel olarak 2 başlık altında toplanabilir. Yazılımsal ve donanımsal problemler. Bu problemler firmaların değişen ve gelişen yazılımları kadar internet altyapısından kaynaklanan ve gazeteciler ile okuyucuların çözüm bulamayacakları, internet kullanımını ve doğal olarak internet gazeteciliğini zorlaştıran problemler olabilir.

Günümüzde medya; söylediğinden fazlasını isteyen müşterinin eğilimlerini ve ihtiyaçlarını kestirebilen, izleyici profilini takip edebilen, müşterinin önündeki haber, iş, eğlence yığınına dizayn edip müşterisine yol gösterebilen bir yönetici gazetesini ayakta tutabilecektir, diğerleri yok olacaktır.

Gazetenin sıcak haber verme üstünlüğünü radyo, televizyon ve internete kaptırmasıyla, gazeteler artık okur adına haber seçme işlevini yavaş yavaş bırakmak zorunda kalmaktadır.

Arşivlerdeki haberlere kolayca ulaşabilme ve istenen haberleri saklayabilme okuyucular için çok güzel bir imkan olmasına rağmen medya mensubunun anında etkileşime yanıt verebilmesi için daha bilgili ve araştırmacı olmasını gerekli kılmaktadır. Yeni medya mensupları pek çok farklı okuyucu profiline uygun olarak geleneksel gazetecilere göre daha entelektüel olmak zorundadır. İnternet medyası meslek mensuplarının gerek haber kaynaklarına etkin olarak ulaşmakta, gerekse gerekli araştırmaları yapmakta iyi bir yabancı dil bilgisini zorunlu kılmaktadır.

İnterneti haber almada kullanan okuyuculara gazeteciler haberlerini web sayfalarında kısa, özlü ve çabuk okunabilir şekilde aktarmak zorundadırlar. Bu durum haberin özüne ait doğru bir başlık kullanılmasını ve yeterli ilgiyi çekecek bir başlığın bulunmasını zorlaştırmaktadır.

³⁴ O. Köroğlu, "Gazetecilik Hangi Derde Devadır?", *Zaman Gazetesi*, 5 Ağustos 2005.

İnternet gazeteciliğini icradaki zorluklardan biri, etkileşimi son derece rahat kuran okuyuculara cevap vermenin zaman alması ve hatta sadece bu işle iştigal eden bir medya mensubu kitlesinin istihdamını zorunlu kılmasıdır.

İnternetteki kaynakların çokluğu ve okuyucuların web iletişimi yoluyla haberlere katılımı sektöre yeni girmek isteyen gazetecilerin iş bulmalarını zorlaştırmaktadır. Ayrıca mevcut Gazetecilik ve Basın Yayın Okullarının müfredatları yeni medyaya yönelik olarak potansiyel meslek mensuplarına yeterli eğitim düzeyini sağlamaları hızla gelişen ve değişen teknolojik gelişmeler nedeniyle zorlaşmaktadır.

Ülkemizde ve dünyada internet medyasına yönelik yasal düzenlemeler yeni oluşmaktadır ve gelişen teknoloji ile bu alandaki yasal düzenlemelerin ortaya konulması için geçen sürelerde bazı boşluklar doğmaktadır.

Site dışından bağlantı veren çevrimiçi gazeteler bu bağlantıların uygunsuz ya da saldırgan içerik taşıyıp taşımadığını kontrol etmek, yazılan yorumları kontrol etmek anlamında sorumluluk sahibi olmak zorundadır. Haber sitelerinde site dışına bağlantı veriliyorsa okuyucuyu sitenin sorumluluk alanından çıkarttığı konusunda bilgilendirmek gerekir. Bu sorumluluklar daha iyi araştırma yapmanın ve arşiv bilgileri dolayısı ile kaynakların geriye yönelik olarak da sürekli kontrol edilmesini zorunlu kılmaktadır.

İnternet gazetelerinde kişilerin ve kurumların tekzip hakkına yer verilmemektedir.

İnternetteki haber sitelerindeki medya mensupları geleneksel medya mensupları ile aynı meslek kurallarına tabii değildir ve aynı sosyal imkanlardan (basın kartı vs.) yararlandırılmamaktadırlar.

Yeni medya telif hakları açısından gazetecilerin haklarını almasını zorlaştırmaktadır. Kopyala Yapıştır mantığı ile yapılan yayınlar sebebi ile serbest çalışan bir medya mensubu hazırladığı haber ve dosyaları online medya kuruluşlarına satarak geçimini sağlamasından söz etmek oldukça zordur.

İnternet üzerinden özgün medya içeriği sunmanın toplumsal maliyeti (internet altyapısı, bilgisayar ve internet bağlantıları için toplum bireylerinin harcadıkları paralar vs.) geleneksel gazeteciliğin toplumsal maliyetlerinden daha yüksektir.

İnternet gazeteciliği reklam verenlerin internet kullanımı hakkında daha derin araştırma yapmalarını gerektirmektedir. Uzun zamandır üzerinde yeterli araştırma yapılmış medya türlerinin yanında internetin karmaşık ve kapsamlı araştırılması gereken özellikleri ile müşterilere nasıl ulaşılabileceğine ait yepyeni araştırma ve çalışmalar yapılmalıdır.

Sonuç

İnternet gazeteciliğinin geleneksel gazeteciliğin yerini alması ve teknolojik gelişmelerin getireceği olanaklarla gelecekteki tek gazetecilik tipinin internet gazeteciliği olup olmayacağı konusu ilgi çekmeye devam ediyor ve edecek gibi görünmekte.

Avantaj ve dezavantajları ile internet gazeteciliği, İnternet kullanıcısı haberin veya medya içeriğinin neresi ile ilgileniyorsa oraya doğrudan ulaşma şan-

sına sahiptir. Bir televizyon izleyicisi gibi ilgilendiği konuya ulaşmak için programdaki her şeyi izlemek zorunda değildir. İnternet teknolojisindeki kolaylıklar hedef kitleyi pasif durumdan çıkarıp aktif bir konuma getirmiş, her internet kullanıcısı birer potansiyel enformasyon kaynağı haline dönüşmüştür.

İnternetin sağladığı olanaklar, bir siteyi ziyaret eden kullanıcının kim olduğundan, hangi bölümleri ziyaret ettiğine, buralarda ne kadar zaman harcadığına kadar pek çok veriyi toplama olanağı vermektedir. Siteye girişte doldurulması istenen bir formula, kullanıcılar hakkında demografik bilgiler edinilmesi de olanaklıdır. Okurla interaktif etkileşim; okurun yorumlarını anında iletebilmesi gazetecilik mesleğini daha hızlı bir hale getirmektedir. Bu sebeple ilk başlarda özellikle eski gazeteciler için oluşturduğu zorluklar yeni nesil gazetecilerin mesleğe daha fazla girmesi ile ortadan kalkmaktadır.

Dünyada gazetenin durumu ve geleceği konusunda yapılan araştırmalar gazetenin yeni iletişim ortamına ayak uydurmak için rol değiştirmesi sürecinin başladığını göstermektedir. Gazetenin sıcak haber verme üstünlüğünü radyo, televizyon ve internete kaptırmasıyla, gazeteler artık okur adına haber seçme işlevini yavaş yavaş bırakmak zorunda kaldı. Tirajların artmadığı, yeni gazetelerin çıkmadığı, gazete alan ev oranının düştüğü, gençlerin gazete okumadığı, yeni medyanın gazetelerin ekonomik tabanını kemirdiği günümüzde, gazetenin yeni işlevi, enformasyon seline uğramış dünyada artık güvenilir bir rehber olmaktır. Değişen teknoloji, yaşam tarzları, ekonomik olgular karşısında tüm cephelerde gerileyen gazeteler genel kanıya göre uzun bir süre daha dağılmaya devam edecekler ama hiçbir zaman eski egemenliklerini kuramayacaklardır.

İnternet gazeteciliği başlamasının üzerinden çeyrek yüzyıl bile geçmemiş olmasına rağmen yakaladığı ivme ile hem basın sektörünün çehresini değiştirmekte ve ulaşılan okuyucu sayısını arttırmakta hem de gazetecilik mesleğinin çehresini fazlaca değiştirmektedir. Sektör için hem bir şans hem de bir tehdit olarak görüldüğü günler geride bırakılmış ve sektörü büyütecek ve geliştirecek en büyük etken olduğu konusunda kuşkuya yer bırakmamıştır.

Kaynaklar

- AKÖZ, E.: "İnternet Gazeteciliği Diye Bir Şey Var Mı?", *www.haberturk.com*, 2005.
- AYAN, S.: "Bir Başka Tür Gazetecilik", <http://www.turk.internet.com>, 2003.
- BURNHAM, A.: "Journalism.com", *Virginia Quarterly Review*, 76:2, Spring 2000, p: 203.
- CARLSON, D.: "The News Media's 30-Year Hibernation", *Nieman Reports*, 59 (3), 2005, s. 68-71.
- CULLERTON, S.: "Online Newspapers the End for traditional print Media?", <http://www.maj.arts.qut.edu.au/units/mjb336/history/2000/scullert>, 8 Ocak 2000.
- ÇAKIR, H.: "Geleneksel Gazetecilik Karşısında İnternet Gazeteciliği", *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 22, Yıl: 2007/1, s. 123-149.
- ÇELİK, T.: "Elektronik Yayıncılık (İnternet Gazeteciliği)", <http://www.arsiv.emo.org.tr/Kartus01/Sempozyumlar/izmiriletisimgunleri-V/Tolga.doc.2003>, 05.10.2005.

DEUZE, M.: "The Web and its Journalisms: Considering the consequences of Different Types of Newsmedia Online", *New Media & Society*, 5 (2), 2003, 203-230.

DEUZE, M. - PAULUSSEN, S.: *Research Note: Online Journalism in the Low Countries*, *European Journal of Communication*, 17 (2), 2002, s. 237-245.

DİLMEN, N.E.: *Bilişim Çağı'nın Gelişim Sürecinde E-Gazetecilik Olgusu ve İnternet Gazeteleri ve Haber Portalları Üzerine Bir Araştırma*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul 2003.

FOLKERTS, J. - LACY, S.: *The Media In Your Life*, Pearson Inc., USA, 2004.

GÜRÇAN, H.İ.: *Sanal Gazetecilik*, Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir, 1999.

GÜRÇAN, H.İ.: *İnternet Gazeteciliği, Yerel Gazetecilikte Meslek İçi Eğitim Seminerleri Dizisi: 25 (Batman)*, Erdini Basım ve Yayınevi, İstanbul, 2002, ss. 107-117.

GÜRÇAN, H.İ. - BİRSEN, H.: <http://inettr.org.tr/inetconf6/tammetin/gurcan-tam.doc>, 2000.

GÜRÇAN, H.İ. - TÖZELİK, U.: "İnternette Spor Basını", <http://inet-tr.org.tr/inetconf6/tammetin/spor-basini-tam.doc>, 2002.

HALICI, N.: *Online Gazetecilik*, Sevda Alankuş (der), Yeni İletişim Teknolojileri ve Medya, IPS İletişim Vakfı Yayınları, 2003, ss. 151-166.

<http://www.hurriyet.com.tr>, 2009.

<http://www.internet-manifesto.org>, 7 Eylül 2009.

KAYA, F.: "Kopyala Yapıştır Gazeteciliği", *Akademi-İletişim*, 1, 2005, s. 63-66.

KÖROĞLU, O.: "Gazetecilik Hangi Derde Devadır?", *Zaman Gazetesi*, 5 Ağustos 2005.

ONURSOY, S.: *Online Haber Yayıncılığında Görsel Tasarım Boyutu: Haber Sitesi Örnekleri Üzerine Bir Uygulama*, Anadolu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, 2001.

PAVLIK, J.: "The Impact of Technology on Journalism", *Journalism Studies*, 1 (2), 2000, 229-237.

Platin Dergisi, Aralık 2008 sayısı, sayfa: 61.

RICH, C.: "News Writing For The Web", <http://cwolf.alaska.edu/~afer/poynter/poynter2.htm>, 10 Mayıs 1998.

ROGERS M.E. - ALLBRITTON, M.M.: "Interactive Communication Technologies in Business Organizations", *The Journal of Business Communication*, 32 (2), 1995, 177-195.

TOKGÖZ, O.: *Temel Gazetecilik*, 5. Baskı, İmge Kitabevi, Ankara, 2003.

TURGUT, S.: "İnternette Gazeteye", *Hürriyet Gazetesi*, 19 Haziran 2001.

WIDMANN, J.: "Almanya'dan Bir Örnek: Netzeitung", *İnternet Ağında Gazetecilik*, içinde Serhan Yedig ve Haşim Akman (hazır.), Metis Yayınları, İstanbul 2002, ss. 87-94.

YERLİKAYA, İ.: "İnternet Gazeteciliği ve Geri Besleme", *Medyada Yeni Yaklaşımlar*, içinde Metin Işık (Ed.), Eğitim Kitabevi, Konya 2004, ss. 17-34.

YÜCEDOĞAN, G.: "İnternet Haberciliği", *İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi*, (14), 2002, 143-150.

HUN TÜRKÇESİ ÜZERİNE ARAŞTIRMA VE İNCELEMELER - 24: MACARİSTAN'DAKİ BALATON GÖL ADININ KÖKEN VE ANLAMI

Dr. Yusuf GEDİKLİ*

Öz

Macaristan'daki Balaton göl adının Slavca boloto ~ blato "bataklık"tan geldiği kabul edilmiştir. Makalede bunun doğru olmadığı, Balaton göl adının Hun Türkçesine ait *baldang "sazlı, kamışlı bataklık; sazlı, kamışlı su birikintisi" sözünden geldiği Türk dillerindeki sözcüksel-anlamsal ve sessel verilerle ortaya konulmuştur. Ayrıca tarihsel olgulara da yer verilmiş, Slavların VI. yüzyıl sonlarından önce Macaristan'da yerleşmediği vurgulanmıştır.

Anahtar kelimeler: Hun Türkleri, Hun Türkçesi, Balatan Gölü, Baldang "Sazlı, Kamışlı Bataklık."

Studies In Hunnic Turkish - 24:

The Meaning And Origin Of The Lake Name Of Balaton In Hungary

Abstract

Up to now, it is accepted that the name of Balaton, a lake name in Hungary, derived from Slavic word boloto ~ blato which means marsh. I argue that this is not true and the lake name of Balaton is derived Hunnic Turkish *baldang and its meaning is rush, a place with rush, reedy, a place with reedy. And I presented data have lexica-semantic and phonetics. I also explain historical events that the Slavic people did not located in Hungary BC ends of sixth century.

Keywords: Hunnic Turks, Hunnic Turkish, The Lake Of Balaton, Baldang, "Reed, Reed Swamp."

1. Macaristan'daki Balaton Gölü

Balaton gölü Macaristan'ın ve Orta Avrupa'nın en büyük gölüdür; Macar başkenti Budapeşte'nin güneybatısındadır. "Denizden yüksekliği 105 metre,

* Dil Bilimci.

yüz ölçümü 596 kilometre karedir. Uzunluğu 78, eni 12 kilometredir. Ortalama derinliği 3-4, en derin yeri 11 metredir.”¹

Tektonik göldür. En yüksek doruğu 704 metre olan Bakony dağlarının güneyindedir.² “Zamanla çamurla dolmuş, güney ve doğu kesimleri sazlıklarla örtülmüştür.”³

Latince *Peiso*, Almandaca *Plattensee*, Osmanlı kaynaklarında *Balatan* olarak geçer.⁴ Latince ad ayrı bir kelimedir; konumuz olan Balaton ile ilgisi yoktur. Almanca ve Osmanlıca biçimlerin -a- ünlülü olması dikkat çekicidir.

2. Gölün adıyla ilgili görüşler

1. Rus tarihçisi Gumilev *Hunlar* yapıtında şöyle der:

“Çocuk bir bataklığa atılmıştır. Bu bataklık muhtemelen *Gunlar*ın çok ağır bir hezimete uğradıkları *Balaton* gölüdür. Macarcadaki ‘balaton’ kelimesi de Slavca ‘boloto’ (balata okunur) kelimesinden gelmektedir ki, *Gunlar* tarafından yapılan çevirisi olduğuna inanılmaktadır.”⁵

Cümlede *Balaton* sözünün Slavcadan geldiği söyleniyor. Bunu anlıyoruz. Ancak “[*Bunun*] *Gunlar* tarafından yapılan çevirisi olduğuna inanılmaktadır.” ibaresinden ne söylenmek istendiği net anlaşılmıyor. Yani *Hunlar* gölün adını Slavcaya mı çevirmişlerdir? Ama niye Slavcaya çevirsinler? Huncaya çevirmeleri veya kendi dillerinden bir ad vermeleri daha akıllıca olmaz mıydı? Tabi ki cümledeki bu anlaşılmaçlık çeviride ortaya çıkmıştır. Belki de Slavca biçim Huncaya uydurulmuş ve Macarcaya aktarılmıştır denilmek istenmiştir?!

2. *Azerbaycan Sovyet Ansiklopedisi*, *Balaton* göl adını Slavca *blato* “bataklık”a bağlar.⁶

3. Konu hakkında Türkoloji kongrelerinde tanıştığımız Macar Türkoloğu İmre Baski’ye başvurmayı uygun gördük. İletimizi yanıtlayan Baski özetle şu bilgileri verdi:

“*Balaton*, *Panonya Slavcasından* alınmış ve geniş ölçüde kabul edilmiş bilimsel görüşlere göre ‘bataklık(k), kamışlı(k) yer, göl vb.’ anlamlarındadır. Kaynaklarda ilk geçişi 1055’tedir. Macaristan’da, gölden epey uzak olan *Békés* vilayetinde 1295’te kayda geçen *Balaton* bataklığı, *Heves* vilayetine bağlı 1388’de kayda alınan *Balathon* kasabası vardır. 29.11.2016.”

Verdiği bilgilerden ötürü İmre Baski’ye çok teşekkür ederiz.

2.1. Gölün adı neden Slavca boloto ~ blato’ya bağlanmıştır?

Çünkü bilginler *Balaton* göl adına ses ve anlam açısından en yakın kelime olarak Slavca *boloto* ~ *blato* “bataklık”ı görmüşlerdir. Kimse aksini söylemeyince görüş genel kabul görmüştür. Slavca *blato*’da belki de ilk defa tarafımızdan ortaya atılan ilerleyici ünlü kayması (yani kök ünlünün sonraki ündeşle

¹ “Bálaton”, *Azerbaycan Sovyet Ansiklopedisi*, c. 1, s. 582.

² “Bakony Dağları”, *Büyük Larousse*, c. 2, s. 1237.

³ “Balaton Gölü”, *Büyük Larousse*, c. 2, s. 1246.

⁴ “Balaton Gölü”, *Türk Ansiklopedisi*, c. 5, s. 109.

⁵ L.N. Gumilev, *Hunlar*, Selenge Yayınları, İstanbul 2003, s. 593.

⁶ “Bálaton”, *Azerbaycan Sovyet Ansiklopedisi*, c. 1, s. 582.

yer değiştirmesi) olgusu vardır.⁷ Bu Hint-Avrupa dillerinin en önemli ve karakteristik özelliklerinden biridir.

2.2. Gölün adı Slavca mıdır?

Bize göre Balaton göl adının Slavcadan geldiği görüşü yanlıştır. Bunu üç nedene dayandırıyoruz:

1. Sözcüksel-anlamsal (leksik-semantik) nedene. Slavca boloto ~ blato “bataklık” olarak açıklanmaktadır. Gerçekten Rusça *boloto*,⁸ Polca *bloto*,⁹ Bulgarca *blato*,¹⁰ Beyaz Rusça *balotni*¹¹ “bataklık”tır. Diğer Slav dilleri olan **Çekçe-de** *bažina*, Slovakçada *močiar*, Slovencede *močvirje*, Sırpça-Hırvatça-Boşnakçada *močvara*, Makedoncada *močurište* “bataklık”tır. Yani bu Slav dillerinde bataklık anlamına gelen kelimeler boloto ~ blato’dan farklıdır.

Doğu Slav dillerindeki boloto ~ blato “bataklık”tan kasıt “çamurlu bataklık”tır. Hâlbuki **Balaton** bizce “çamurlu bataklık” değil, “sazlı, kamışlı, çayır-lı bataklık”tır. İki kavram birbirine yakındır, fakat aynı değildir; birbirinden farklıdır.

2. Sessel (fonetik) nedene. Slavca biçimlerin çoğunluğunun kök (ilk) hecesi -o- ünlülüdür. Rusça boloto, *balata* okunsa dahi önemli olan yazımdır. Çünkü yazım daha önceki bir fonetik durumu yansıtır. Bulgarca ve Beyaz Rusça biçimlerde -a- ünlüsünün bulunması bir şey ifade etmez. Bu olgu sonradır. Balaton göl adıyla -a- ünlülüdür.

3. Tarihsel nedene. Slavlar Efesli Yani’nin dediği gibi ancak Avar Türkleriyle birlikte tarih sahnesine çıkmışlardır. Efesli Yani 584’te şöyle yazar:

“Eskiden ormanların içinden çıkmaya cesaret edemeyen İslavlar artık Avarlarla birlikte savaşa katılıyorlar, altınları, gümüşleri ve at sürüleri var.”¹²

Azerbaycan Sovyet Ansiklopedisi şöyle der:

“Hun devletinin sukutundan (5. asrın ortaları) sonra Slavyanlar Dunay ve Gara denizin şimali-garbini, Balkan yarımadasını, Şarki Avrupa’nın diğer torpaklarını tutmuşlardır.”¹³

Orta ve Güneydoğu Avrupa’da en erken Slav rolü ancak Avarların Orta Avrupa’ya ulaştığı 562’den sonra olabilir. Kuzey ve Güney Slavları 6. asır sonlarında Aşağı Avusturya’nın kuzey kısımlarına, Kaernten’in kıyı kesimlerine ve İstirya’ya girmişlerdir.¹⁴ Bu çağdan önce Macaristan’da Slav unsurundan hatıta Slavların esamisinden dahi bahsedilemez. Bahsedilemeyeceği için IV. - V. yüzyıllarda gölün adı Slavca Boloto ~ Blato vb. olamaz. Olamayacağı için -eğer Gumilev’in ifadesini doğru anladysak- gölün adı Hunlar tarafından Slavcaya

⁷ Yusuf Gedikli, *Dillerin Şifresi - Dillerin Kökeni ve Türeyişi*, İstanbul 2015, s. 73, 74.

⁸ E. Mustafayev - V.G. Şerbinin, *Rusça - Türkçe Sözlük*, Moskova 1972, s. 54.

⁹ *Lehçe Cep Sözlüğü* (Turecko - Polski, Türkçe - Lehçe); Fono y., İstanbul 2007, s. 311.

¹⁰ *Bulgarca Cep Sözlüğü* (Bulgarca - Türkçe, Türkçe - Bulgarca), Fono y., İstanbul 2009, s. 214.

¹¹ Genel ağda Google çeviri programından elde edilmiştir.

¹² Laszló Rásonyi, *Tarihte Türklük*, çev. Hâmit Zübeyir Koşay, TKAE Yayınları, Ankara 1971, s. 80.

¹³ “Slavyanlar”, *Azerbaycan Sovyet Ansiklopedisi*, c. 8, s. 483.

¹⁴ Georg Wagner, “Osmanlı İmparatorluğu ve Avusturya”, *Türk Kültürü Araştırmaları*, 1966-69, c. III-VI, s. 284.

çevrilmiş olamaz. Ancak Hunların verdiği ad, Avarlar, Slavlar ve öteki uluslarca benimsenmiş ve devam ettirilmiş olabilir. Zira Slavların geldiği tarihten yaklaşık 200 yıl önce Hunlar Macaristan'daydı. Yine Slavların gelişinden en az 25-30 yıl önce Avarlar Macaristan ve Avusturya'daydı. Dolayısıyla Balaton gölü adı IV. - V. yüzyıllara ait olmalıdır.

Özetle demek istediğimiz Macaristan'da Slavlardan önce Hunların ve Avarların olduğu, adlandırmanın Hunlar tarafından yapıldığıdır.

UYARI: Balaton adının ilk kez 1055'te kayıtlandığını gördük. Ancak bir yerin adı hemen kayda geçecek diye bir kural yoktur. Seyhun nehrinin diğer adı olan Sır da bin yıldan sonra kayda geçmiştir.¹⁵

2.3. Avarlardan Slavlara Geçen Başka Bir Kültür Ögesi

Avarların Slavları ne kadar etkilediğinden söz ettik. Avarlardan Slavlara geçtiği tahmin edilen bir kültür ögesi de tuğ ve Türkçe **bunçuk** sözüdür. Eski Türklerde tuğ beylik, baylık, hükümlerlik alametiydi. Genelde kutas kuyruğundan yapılır ve bir sopanın ucuna takılırdı. Sonradan at kuyruğundan yapılmıştır. Türkler tuğun takılı olduğu sopayı boncuklarla süslerlerdi. Lehliler ve Ruslar bu geleneği Türklerden edinmiş ve egemenlik belirtisi olarak kabul etmişlerdir. Polca ve Rusça *bunçuk*, Türkçe boncuğun bozulmuş biçimidir. *Ensiklopediya Slovar*'da yazıldığına göre Slavlara bu adetin VI. asırda Avarlar çağında geçtiği tahmin edilir.¹⁶

3. Balaton Adının Köken ve Anlamı?

Tekrar konumuza dönelim. Yukarıda Balaton gölü adının üç nedenden dolayı (sözcüksel-anlamsal, sessel, tarihsel) Slavca olamayacağını belirttik. Aynı üç nedenden dolayı (sözcüksel-anlamsal, sessel, tarihsel) sözcük Hun Türkçesine aittir. Yani Balaton gölü adı Türkçe, daha doğrusu Hun Türkçesidir. Şöyle kim:

1. Önce sözcüksel-anlamsal verileri inceleyelim. Çağdaş Türk dillerine baktığımızda Gagavuzcada **balta** "bataklık", **balta kamışı** "bataklık kamışı" sözlerinin olduğunu görürüz.¹⁷ Kırklareli-Vize'den derlenen **valta I, valtalık** "bataklık, sazlık"tır.¹⁸ *Valta* Kırklareli-Vize'deki Makedonya, Selanik, Drama göçmenlerinden, *valtalık* Tekirdağ-Malkara-Kalavra köyündeki Drama göçmenlerinden derlenmiştir.¹⁹ *Söz Derleme Dergisi*'nde *valta* sözünün İstanbul, *valtalık* sözünün Bursa-Mustafakemalpaşa-Gündoğdu köyündeki göçmen-

¹⁵ Yusuf Gedikli, "Sırderya ve Sırderyanın Tarihi Adları Olan Oreksartes, Danu ~ Tanais, Yaksartes, Silis, Yıncü Ügüz, Ögüz, Seyhun ile Ceyhun, Seyhan, Ceyhan, Sit, Sirab Adlarının Etimolojisi", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, *Turan Yazgan'a Armağan Üçlemesi*, Sayı: 208, Ocak-Şubat 2014, s. 81-100.

¹⁶ *Ensiklopediya Slovar* (Brockhaus-Efron yayını), cilt 4 A, *bunçuk* maddesinden aktaran, Abdülkadir İnan, "Dede Korkut Kitabında Eski İnançlar", *Türk Kültürü Araştırmaları*, 1966-69, c. III-VI, s. 156 vd.

¹⁷ G.A. Gaydarcı - E.K. Koltsa - L.A. Pokrovskaya - B.P. Tukan, *Gagauz Türkçesinin Sözlüğü*, aktaranlar: Abdülmecit Doğru - İsmail Kaynak, KB Yayınları, Ankara 1991, s. 28.

¹⁸ *Derleme Sözlüğü*, c. 11, s. 4089.

¹⁹ *Derleme Sözlüğü*, c. 11, s. 4089.

lerden de derlendiği kaydedilmiştir.²⁰ Bu cümledeki bilgiler nedense *Derleme Sözlüğü*'nde yer almamıştır.

Andığımız bu sözler ilk anda bizi şaşırtmıştı. “*Acaba Türkçe bataklık, bataklık sözlerinde -l- türemesi mi var?*” diye düşündük. Sonra anlam kayması olabilir diye *balçık* sözüyle ilişkilendirdik. Bu esnada Balaton göl adının *balta* sözünden gelebileceğini düşündük. Tabii bu sadece bir fikirdi (Gölün adının Slavca *blato* “*bataklık*”a bağlandığını biliyorduk). Bununla birlikte düşünmeye devam ettik. Neden sonra 26 Kasım 2016 günü Türkçe **balkan** kelimesinin “*sazlık, bataklık*” anlamını anımsadık ve taşları yerine oturttuk (Bu *balkan* sözü, dağ adı olan Balkan sözünden farklıdır).

Yinelersek Gagavuzca ve Türkiye Trakya’sında tespitlenen *balta* “*bataklık*”, *balta kamışı* “*bataklık kamışı*”, *valta, valtalık* “*bataklık, sazlık*”tır. Özellikle “*sazlık*” ve “*bataklık kamışı*” anlamlarına dikkat edelim. Her iki anlam bu sözlerin ifade ettiği bataklığın bildiğimiz “*çamurlu bataklık*” olmadığını göstermektedir. Yani yakın kavram ve yakın anlamlı olan iki söz öbeğiyle karşı karşıyayız. Başka deyişle “*sazlı, kamışlı bataklık*” ile “*çamurlu bataklık*” ayrı, farklı kavramlardır. Bu kavram ayrımını destekleyecek birçok veriyi aşağıda sergileyeceğiz.

H. Eren **valta, valtalık** sözlerinin komşu bir dilden alındığını yazar,²¹ dili açıklamaz. Komşu dediğine göre Bulgarca’yı göz önünde tutmuş demektir. Bulgarca *blato*’nun “*bataklık*” olduğunu yukarıda belirtmiştik.²²

Eren’in savı yanlıştır. Çünkü bu sözlerin ocaktaşı olan sözleri Türkçede buluyoruz (aşağıda anlatacağız). Şunu da belirtelim: Bu sözler Peçenek, Uz, Kuman-Kıpçak Türklerinden de kalmış olabilir.

Yazdığımız bu sözleri ses bakımından geriye doğru götürürsek, birincil bir *baldang sözüne ulaşırız ve Hun Türklerinin üzerinde durduğumuz göle “*sazlı, kamışlı bataklık; sazlı, kamışlı su birikintisi*” anlamında *Baldang adını verdiklerini anlarız. Göl hakkında en başta verdiğimiz bilgilerde gölün özellikle güney kıyılarının **sazlık** olduğunu belirtmiştik.

2. Şimdi konuya sessel (fonetik) açıdan bakalım. Gölün adı olan Balaton -a- ünlülüdür. Almanca, Osmanlıca, Macarca biçimler de -a- ünlülüdür. Hunca *Baldang da -a- ünlülüdür. Oysa Slavca biçimler -o- ünlülüdür. Gerçi Bulgarca, Beyaz Rusça biçimler de -a- ünlülüdür. Ancak bunlar sonradır.

3. Son olarak tarihsel nedene göz atalım: Adlandırma Hunların Macaristan’ı vatan tuttuğu IV. - V. yüzyıllarda yapılmış olmalıdır. Hunca *Baldang adlandırması Germen, Slav ve Macar halklarına intikal etmiş, Balaton biçimi ortaya çıkmıştır. Yani araya ünlü girmiş, -ng > -n olmuştur. Slavlar gölün adını *Baldang olarak bulmuş ve kendi dillerindeki boloto ~ blato sözlerine ses ve anlam bakımından benzerliği, yakınlığı dolayısıyla aynen benimsemişlerdir. Başka deyişle ilginç bir dış bulaşma olgusuyla karşı karşıyayız.

²⁰ *Anadolu’da Halk Ağzından Söz Derleme Dergisi*, TDK, c. 3, İstanbul 1942, s. 1443.

²¹ Hasan Eren, “Sırça Köşkte III”, *Türk Dili*, Sayı: 499, Temmuz 1993, s. 3.

²² *Bulgarca Cep Sözlüğü* (Bulgarca - Türkçe, Türkçe - Bulgarca), s. 214.

Slavların IV. - V. yüzyıllarda ilk yurtlarından dışarı çıkmadıkları malumdur. Sadece Antlar III. - IV. asırlarda Macaristan'a çok uzak bir sahada, Dinyester ile Dinyeper nehirleri arasında görünmüşlerdir.²³

Slavlar üç öbeğe ayrılırlar: Doğu Slavları (Ruslar, Beyaz Ruslar, Ukraylar), Batı Slavları (Pollar ~ Lehler, Çekler, Slovaklar), Güney Slavları (Sırlar, Hırvatlar, Boşnaklar, Slovenler, Maklar ~ Makedonyalılar, Karadağlılar vb).²⁴

Polları, yani Lehleri hariç tutarsak, boloto ~ blato sözünün genelde Doğu Slavlarında görüldüğü anlaşılıyor. Her ne kadar Bulgarlar Güney Slav öbeğine sokulsalar da aslında onlar da Doğu Slav kökenlidir. Demek istediğimiz şudur: Doğu Slavlarına ait bir kelimenin batıda, Macaristan'da göl adı olması zayıf ihtimaldir.

Özetle **Balaton** gölünün adı Slavca değil Türkçe, daha doğrusu Hun Türkçesidir. Aslı *Baldang "sazlı, kamışlı bataklık; sazlı, kamışlı su birikintisi"dir (Ufak bir ihtimalle gölün adı Avarlardan da kalabilir). Şimdi Balaton göl adının Hunca *Baldang olduğu çözümümüzü destekleyen diğer kökteş ve ocaktaş verileri sunalım:

4. Türk dillerinde *baldang "sazlı, kamışlı bataklık; sazlı, kamışlı su birikintisi" sözüyle kökteş ve ocaktaş kelimeler

1. **Balta** "Romanya'da bataklıklar ve küçük göllerle kaplı bölge"dir. Calaraşi'den (Silistire'nin karşısında) Tuna deltasına kadar uzanır. 250 kilometre uzunluğunda, 30 kilometre enindedir.²⁵ Bu ad da Türkçedir. "Sazlı, kamışlı bataklık; sazlı, kamışlı su birikintisi" anlamındadır. Ya Hunlardan, Avarlardan yahut Peçenek, Uz veya Kuman-Kıpçaklardan kalmıştır. Burası Hunların en önemli mekânlarından biriydi ve **Hunnivar** olarak bilinirdi.

Yine Tuna ile Bükreş arasındaki ovanın adı Baragan'dır. İlkın 1529'da kaydedilmiştir. Ruman bilgini Şaineanu adın Türk kökenli olduğunu yazar. Laszló Rásonyi ova adının "Kuman menşeli olması gerçeğe benzemektedir." der; "etimolojisini henüz bilmediğini, belki bar- ediminin (fülinin) Bargan biçiminden geldiğini" söyler.²⁶ (Bu paragrafı Orta ve Doğu Avrupa'da Türklerden kalan yer adları bulunduğunu göstermek için yazdık).

2. Balaton gölünün anlamdaşı Kazakistan'daki **Balkaş** gölüdür. Balkaş, *Baldang sözünün ocaktaşdır (kökteşi değil) ve "sazlı, kamışlı göl" anlamındadır. Nitekim ansiklopediler gölün "güney kıyısının kamışlıkları"ndan söz ederler.²⁷ Gölün "Kamışlar ile örtülü kıyılarında kışın göçebeler barnır; yazın ise göl civarı tamamıyla ıssızdır."²⁸

Balkaş gölünün adını daha önce "çamurlu göl" olarak açıklamıştık.²⁹

²³ "Antlar", *Azerbaycan Sovyet Ansiklopedisi*, c. 1, s. 360.

²⁴ "Slavyanlar", *Azerbaycan Sovyet Ansiklopedisi*, c. 8, s. 483.

²⁵ "Balta", *Büyük Larousse*, c. 3, s. 1278.

²⁶ Laszló Rásonyi, *Doğu Avrupa'da Türklük*, haz. Yusuf Gedikli, Selenge Yayınları, İstanbul 2006, s. 175.

²⁷ "Balkaş", *Türk Ansiklopedisi*, c. 5, s. 169.

²⁸ W. Barthold, "Balkaş", *İA*, c. 2, s. 28 vd.

²⁹ Yusuf Gedikli, "Türk Coğrafyasındaki Bazı Su Adları (Hidronim)'nin Köken ve Anlamları - 4", *Yesevi*, Sayı: 233, Mayıs 2013, s. 26-27.

Şimdi “*sazlı, kamışlı bataklık; sazlı, kamışlı göl*” olarak düzeltiyoruz.

3. Bu noktada Kazak ağızlarında stratejik derecede önemli bir kelimedenden, **balkaş** “*batpak, sazlı jer*”, yani “*batak, sazlı yer*” kelimesinden söz etmemiz gerekir.³⁰ Bu kelime Balkaş göl adının manasını açık seçik ortaya koyar.

4. Maks Vasmer, etimolojik sözlüğünde Rusça **balkaş** “*bataklık yer*”, **balka** “*yar, dere*” sözlerinin Türkçeden alındığını yazar.³¹

5. Rásonyi, Macaristan’da Peçeneklerden kalan **Balkány** yer adının “*sulak yer*” anlamında olduğunu söyler.³²

6. H. Eren Macar ağızlarında **balkán, balkány’nin** “*su birikintisi, bataklık*” anlamına geldiğini belirtir.³³

Balaton göl adını buraya kadar sözcüksel-anlamsal, sessel ve tarihsel bakımdan inceledik ve onunla ilgili kökteş ve ocaktaş kelimeleri sıraladık. Şimdi konumuzla ilgili bu verilerimizi ilk kez 2015’te *Dillerin Şifresi - Dillerin Kökeni ve Türeyişi* eserimizde ortaya attığımız ocak yasasına göre özet olarak düzenleyelim:

5. Türkçede “*sazlı, kamışlı bataklık; sazlı, kamışlı su birikintisi*”yle ilgili *ba+ ocağı : *ba-lb, *ba-ld, *ba-lg (*balb, *bald, *balg)

1. *ba-lb köküyle ilgili Türk dillerinde henüz bir veriye rastlayamadık. Bir gün rastlanacağını umarız. Çünkü kesinlikle, mutlaka, muhakkak bu kökten “*sazlı, kamışlı bataklık*” anlamında bir kelime vardır.

2.1. *ba-ld kökünden gelen Gagavuzca **balta** “*bataklık*”, **balta kamışı** “*bataklık kamışı*”dır.³⁴ *Balta* sözünün gelişimi şöyledir: *baldang > *baldag > *balda > balta ~ valta.

2.2. Makedonya, Drama, Selanik göçmenleri ve Kırklareli-Vize’den derlenen **valta I, valtalık** “*bataklık, sazlık*”tır.³⁵

2.3. **Balta** “*Romanya’da bataklıklar ve küçük göllerle kaplı bölge*”dir.³⁶ Ad Türkçedir. Anlamı “*sazlı, kamışlı bataklık; sazlı, kamışlı su birikintisi*”dir. Ya Hunlardan yahut Bulgar, Avar, Peçenek, Uz veya Kuman-Kıpçaklardan kalmıştır.

2.4. Bu kökten gelen Hun Türkçesindeki ***Baldang** “*sazlı, kamışlı bataklık; sazlı, kamışlı su birikintisi*” anlamındadır ve Hun Türkleri tarafından Macaristan’daki Balaton gölüne ad olarak verilmiştir. Yani gölün adı sazlı, kamışlı bataklıkla ilgili bu ocağın bu, yani ikinci kökündendir. Bunu yukarıda sözcüksel-anlamsal, sessel ve tarihsel açılarından ortaya koyduk. Krş. Aşağıda 3.2.’de Kazakistan’daki **Balkaş** göl adıyla, 3.3.’te Macaristan’daki **Balkány** yer adıyla ve 3.4.’te Macarcadaki **balkány, balkán** kelimesiyle.

³⁰ *Kazak Tilinin Aymaktık Sözdüğü*, redaktörü Ş.Ş. Sarıbayev, Kazakistan Respublikası Bilim Jäne Gılım Ministrliğı, Almatı 2005, s. 124.

³¹ Serkan Şen, “Vasmer’in Rusçanın Etimolojik Sözlüğüne Göre Türkçeden Rusçaya Geçmiş Sözcükler”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 169, Temmuz-Ağustos 2007, s. 157.

³² Rásonyi, *Tarihte Türklük*, s. 134.

³³ Hasan Eren, “Balkan”, *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*, Ankara 1999, s. 36.

³⁴ *Gagavuz Türkçesinin Sözlüğü*, s. 28.

³⁵ *Derleme Sözlüğü*, c. 11, s. 4089.

³⁶ “Balta”, *Büyük Larousse*, c. 3, s. 1278.

2.5. İmre Baski'ye borçlu olduğumuz Macaristan'ın Békés vilayetinde 1295'de kayıtlanan **Balatun** bataklık adı bilgisi de Balaton göl adıyla ilgilidir ve muhtemelen Türklerden (Hun, Avar, Peçenek, Uz, Kuman-Kıpçaklardan) kalmadır. Heves vilayetindeki **Balathon** kasabası ayrı bir kelimedir. Çünkü sazlık, bataklık yere kasaba kurulması mantık dışıdır. Dikkat edersek yazılışı da farklıdır.

3.1. *ba-ig kökünden gelen Anadolu ağızlarındaki **balkan, balhan, balgam, balgamlık, balğan II** “1. sazlık, bataklık 2. pis suların biriktiği yer 3. su birikintisi 6. ovalık, alçak yerler”dir.³⁷ “Ovalık, alçak yerler” anlamı sulu, bataklık düzlüklere vurgu yapar. Zira “ovalık, alçak yerler” yağış, kar erimesi ve ırmak taşması dolayısıyla su basar yerler haline gelir.

3.2. Kazak ağızlarında **balkaş** “batpak, sazlı yer”, yani “bataklık, sazlı yer”dir.³⁸ Bu söz ocağın Türkçe olduğunu gösteren sıratejik değerde bir veridir. Kazakistan'ın doğusundaki **Balkaş** gölünün adı “sazlı, kamışlı bataklık; sazlı, kamışlı su birikintisi (göl)” manasında, bu kelimedir. Balkaş gölünün alanının sürekli değişmesi bataklık, sazlık bölgelerin yazın kuruması ve yağışta, kar erimesinde genişlemesinden dolayıdır.

3.3. L. Rásonyi, Macaristan'da Peçeneklerden kalan **Balkány** yer adının “sulak yer” anlamında olduğunu söyler.³⁹

3.4. H. Eren Macar ağızlarında **balkány, balkán'ın** “su birikintisi, bataklık” olduğunu kayıtlar.⁴⁰

3.5. M. Vasmer, etimolojik sözlüğünde Rusça **balkaş** “bataklık yar”, **balka** “yar, dere” sözlerinin Türkçeden geçtiğini yazar.⁴¹

6. Sonuç

Sonuç olarak **Balaton** gölünün adı Slavca değil Hun Türkçesidir. Göle *Baldang adını ilk koyan Hun Türkleridir. Hun Türkçesi *Baldang “sazlı bataklık; sazlı su birikintisi (göl)” anlamındadır. Hunca söz Germen, Slav ve Macarlara intikal etmiş, ufak tefek ses değişim ve ayrımlarıyla günümüze ulaşmıştır. Balaton biçiminde araya ünlü sokulmuş, sondaki *ng > n olmuştur.

Slavca boloto ~ bloto -o- ünlülüdür ve “çamurlu bataklık” anlamındadır; “sazlı, kamışlı bataklık” anlamında değil. Slavların Macaristan'la ilgisi Hunlardan yaklaşık iki yüzyıl sonradır. Hâlbuki *Baldang IV. - V. yüzyıllara ait bir sözdür. Bildiğimiz gibi bu asırlarda Hun Türklerinin ana merkezi Macaristan'dı. Macaristan'da Türkler Slavlardan daha eski ve bıraktıkları izler daha derin ve çoktur. Şunu da söylemeliyiz: Macaristan'da Hunlardan sonra Germenler yaşamışlardır. Slavlar Germenlerden sonradır.

Hun Türkçesi *Baldang > *baltang, Slavca boloto ~ bloto ~ blato'yla karışmıştır. Dil biliminde bu tür olgulara dış bulaşma demiştik.

³⁷ Derleme Sözlüğü, c. 2, s. 503, 507.

³⁸ Kazak Tilinin Aymaktık Sözdüğü, s. 124.

³⁹ Rásonyi, Tarihte Türklük, s. 134.

⁴⁰ Eren, “Balkan”, Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü, s. 36.

⁴¹ Şen, “Vasmer'in Rusçanın Etimolojik Sözlüğüne Göre Türkçeden Rusçaya Geçmiş Sözcükler”, s. 157.

Sanırız okurlarımızı ikna ettik ve bir sorunu daha sona erdirdik (23 Ağustos 2015, 2 Ağustos 2016, 2 Aralık 2016, 19 Mart 2017).

Kaynaklar

- Anadolu'da Halk Ağzından Söz Derleme Dergisi*, TDK, c. 3, İstanbul 1942.
- “Antlar”, *Azerbaycan Sovyet Ansiklopedisi*, c. 1, s. 360.
- “Bakony Dağları”, *Büyük Larousse*, c. 2, s. 1237.
- “Balaton Gölü”, *Türk Ansiklopedisi*, c. 5, s. 109.
- “Balaton Gölü”, *Büyük Larousse*, c. 2, s. 1246.
- “Bálaton”, *Azerbaycan Sovyet Ansiklopedisi*, c. 1, s. 582.
- “Balkaş”, *Türk Ansiklopedisi*, c. 5, s. 169.
- “Balta”, *Büyük Larousse*, c. 3, s. 1278.
- BARTHOLD, W.: “Balkaş”, *İslam Ansiklopedisi*, c. 2, s. 28-29.
- Bulgarca Cep Sözlüğü* (Bulgarca - Türkçe, Türkçe - Bulgarca), Fono Yayınları, İstanbul 2009.
- Derleme Sözlüğü*, c. 2 ve c. 11.
- EREN, Hasan: “Sırça Köşkte III”, *Türk Dili*, Sayı: 499, Temmuz 1993, s. 1-82.
- _____ : *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*, Ankara 1999.
- GAYDARCI, G.A. - KOLTSA, E.K. - POKROVSKAYA, L.A. - TUKAN, B.P.: *Gagauz Türkçesinin Sözlüğü*, akt.lar: Abdülmecit Doğru - İsmail Kaynak, KB Yayınları, Ankara 1991.
- GEDİKLİ, Yusuf: “Türk Coğrafyasındaki Bazı Su Adları (Hidronim)’nin Köken ve Anlamları - 4”, *Yesevi*, Sayı: 233, Mayıs 2013, s. 26-27.
- _____ : *Dillerin Şifresi - Dillerin Kökeni ve Türeyişi*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 2015.
- _____ : “Sırderya ve Sırderyanın Tarihi Adları Olan Oreksartes, Danu ~ Tanais, Yaksartes, Silis, Yinçü Ügüz, Ögüz, Seyhun ile Ceyhun, Seyhan, Ceyhan, Sıt, Sirab Adlarının Etimolojisi”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, *Turan Yazgan'a Armağan Üçlemesi*, Sayı: 208, Ocak-Şubat 2014, s. 81-100.
- GUMİLEV, L.N.: *Hunlar*, Selenge Yayınları, İstanbul 2003.
- İNAN, Abdülkadir: “Dede Korkut Kitabında Eski İnançlar”, *Türk Kültürü Araştırmaları*, 1966-69, c. III-VI, s. 145-157.
- Kazak Tilinin Aymaktık Sözdigi*, redaktörü: Ş.Ş. Sarıbeyev, Kazakistan Respublikası Bilim Jäne Gılım Ministrliği, Almatı 2005.
- Lehçe Cep Sözlüğü* (Turecko - Polski, Türkçe - Lehçe), Fono Yayınları, İstanbul 2007.
- MUSTAFAYEV, E. - ŞÇERBİNİN, V.G.: *Rusça-Türkçe Sözlük*, Moskova 1972.
- RÁSONYI, Laszló: *Tarihte Türklük*, çev. Hâmit Zübeyir Koşay, TKAE Yayınları, Ankara 1971.
- _____ : *Doğu Avrupa'da Türklük*, haz. Yusuf Gedikli, Selenge Yayınları, İstanbul 2006.

“Slavyanlar”, *Azerbaycan Sovyet Ansiklopedisi*, c. 8, s. 483-484.

ŞEN, Serkan: “Vasmer’in Rusçanın Etimolojik Sözlüğüne Göre Türkçeden Rusçaya Geçmiş Sözcükler”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 169, Temmuz-Ağustos 2007, s. 147-192.

WAGNER, Georg: “Osmanlı İmparatorluğu ve Avusturya”, *Türk Kültürü Araştırmaları*, c. III-VI, 1966-69, s. 269-288.

PRENS KALYANAMKARA PAPAMKARA'DAKİ DEYİMLERİN TÜRKİYE TÜRKÇESİ VE KARAÇAY-MALKAR TÜRKÇESİNDEKİ İZLERİ

Duygu YAVUZ ÖZ*

Öz

Bir dilin en etkili anlatım yollarından biri deyimlerdir. Toplumun yaşam biçimini, dini ya da batıl inançlarını, ahlaki değerlerini o millete ait deyimlerde görmek mümkündür. Buradan yola çıkarak deyimlerin toplumdaki topluma değişkenlik gösterdiği yani öznel olduğu söylenebilir. Bununla birlikte nesnel olarak nitelendirilebileceğimiz deyimler de vardır. Yüzyıllar önce aynı topraklarda yaşayıp zamanla başka bölgelere yayılan, aynı soy, aynı dil, aynı kültür temelinde birleşen Türk boylarına ait lehçelerdeki deyimler, Eski Türk kültürünün ortak kavram alanlarına dayanmakta olup birbirleriyle paralellik göstermektedir. Çağdaş Türk Lehçeleri arasındaki bu ortak payda, deyimlerin ifade ettiği anlamda, kuruluş mantığında ve seçilen kelimelerde kendini göstermektedir. Bu çalışmada, Eski Uygur Türkçesi dönemi eserlerinden Prens Kalyanamkara Papamkara (Edgü Ögü Tigin ile Ayg Ögü Tigin) jatakasındaki deyimler, Oğuz grubundan Türkiye Türkçesi, Kıpçak grubundan Karaçay-Malkar Türkçesindeki deyimler ile karşılaştırılmış, Prens Kalyanamkara Papamkara'daki deyimlerin bu iki çağdaş lehçedeki devamlılığı ve deyimlerin hangi sözcüklerle, hangi mantığa dayanarak oluşturulduğu üzerinde durulmuştur.

Anahtar kelimeler: Deyim, Kalyanamkara Papamkara, Edgü Ögü Tigin ile Ayg Ögü Tigin, Eski Uygur Türkçesi, Türkiye Türkçesi.

**Traces of Expressions in Prince Qalyanamqara Papamqara on
Modern Turkish and Karachay-Balkar Turkish**

Abstract

One of the most effective ways of expressing emotions and states in a language is expressions. It is possible to infer the life style, religious beliefs or

* Sakarya Üniversitesi Doktora Öğrencisi, d.yavuz88@gmail.com

superstitions and ethics of a society from expressions belonging to that nation. From this point of view, expressions varying from a society to another one can be described as subjective. In addition, there are also some objective expressions. Expressions in dialects belonging to Turkish tribes which lived in the same region in the past but then moved to other regions and share the same ancestry, language and culture, are based on common conceptual fields of Old Turkish culture and are parallel with each other. This common ground of Modern Turkish Dialects can be observed in the meaning, philosophy of formation and selected words in the expressions. In this study, expressions in Prince Kalyanamkara Papamkara (Edgü Ögü Tigin and Ayg Ögü Tigin) jataka which is one of the works of Old Uighur Turkish period are compared with those in Modern Turkish belonging to dialects in Oghuz group and in Karachay-Balkar Turkish belonging to dialects in Kıpçak group. Moreover, the topic of continuity of expressions in Prince Kalyanamkara Papamkara and philosophy of formation and selected words in the expressions of these two modern dialects is studied.

Keywords: *Expression, Kalyanamkara Papamkara, Edgü Ögü Tigin and Ayg Ögü Tigin, Old-Uighur Turkish, Modern Turkish.*

1. Giriş

Türkler, tarih boyunca pek çok inanç sistemini benimsemiş, bu inanç sistemlerindeki çeşitlilik özellikle Uygur Kağanlıkları döneminde dikkat çekici duruma gelmiştir. Uygur Türkleri'nin benimsediği inanç sistemlerinden Buddhism, Türklerin hayatına Köktürk Kağanlığı'nın ilk döneminde girmeye başlamıştır. Taspar Kağan'ın Buddhismi kabul etmesinin ardından ülkede Buddhist manastırları inşa edilmiş, Çin İmparatorluğu'ndan Buddhist eserler istenmiştir.¹ Bu eserler çeviri faaliyetlerini de beraberinde getirmiştir. Uygur Türkleri tarafından yapılan bu mükemmel çeviri faaliyetlerinin sonucunda oldukça hacimli bir Buddhist çevre Türk edebiyatı oluşmuş ve yüzyıllar sonrasına örnek olabilecek düzeyde türetmeler gerçekleştirilmiştir.

Türkçe Buddhist eserler çeviri yolları bakımından üç öbekte toplanabilir: İlki, kaynak dil ile hedef dildeki eşitliği sağlayarak metne sadık kalınan çeviridir. İkincisi, anlam çevirisi olup sutralar ve jatakaların bulunduğu daha serbest çeviridir. Bu tür metinler içinde özetlenerek çevrilen metinler de vardır. Üçüncüsü ise iki türlü çeviri tarzı göstermektedir. Bunlardan ilki çeviri metne ara ara Çinceleri de eklenmiş; fakat Türkçe'ye çevrilmeden olduğu gibi bırakılmıştır. Ötekisi ise, çeviri metne alınan Çincelerin hemen yanına Türkçe karşılıkları da eklenmiştir.² Bu çalışmada ele alınan '*Prens Kalyanamkara ile Papamkara*'³ adlı eser bu sınıflandırmanın ikinci öbeğine girmektedir.

¹ F.S. Barutcu Özönder, "Eski Türklerde Dil ve Edebiyat", *Türkler Ansiklopedisi*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 484.

² M. Kemal, *Buddhist Türk Çevresi Eserlerinde Metafor*, Danışman: F. Sema Barutcu Özönder, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2003, s. 109.

³ Söz konusu eser, yüksek lisans tezi olarak çalışılmıştır: D. Yavuz, *Uygurca Prens Kalyanamkara Papamkara Hikâyesi, Metin (Çeviriyazı ve Aktarım), Dil İncelemeleri (Cümle Bilgisi ve Sözcük Yapımı), İndeks*, Danışman: Doç. Dr. Tanju Oral Seyhan - Yrd. Doç. Dr. C. Eralp Alışık, Mimar Sinan

Prens Kalyanamkara Papamkara, diğer adıyla Edgü Ögü Tigin ile Ayıg Ögü Tigin, Eski Uygur Türkçesi dönemine ait bir eser olup Buddhist Uygur edebiyatının çatık (Skr. jataka) türünde yazılmıştır. Eserde, iyi yürekli bir prensin bütün canlılara yardım etmek ve canlıların birbirlerini öldürmelerine engel olmak üzere çok değerli bir mücevheri (çintemeni erdini) ele geçirmek için çıktığı yolculuk, bu yolculukta kardeşi tarafından uğradığı ihanet ve mücevheri elde etmesi anlatılmaktadır. Oldukça canlı bir üsluba sahip olan bu eserde; deyimlerin, benzetmelerin ve ikilemelerin çokluğu göze çarpmaktadır.

Türkoloji alanında deyimler üzerinde yapılmış pek çok çalışma vardır. Köktürk yazılı belgelerinden başlayarak günümüz eserlerine değin yazılmış metinler üzerinde yapılan bu çalışmalar; genellikle dilbilim açısından deyim kavramının incelenmesi, seçilmiş birtakım eser/ eserlerde geçen deyimlerin analizi, Türk Lehçelerinde kullanılan deyimlerin tespiti, diğer Türk Lehçeleri ile mukayesesi ve belli bir ad etrafında oluşturulan deyimlerin derlemesi şeklinde olmuştur.

Dildeki her sözcük başlangıçta tek bir anlama sahip olup bu anlam sözcüğün temel anlamı olarak nitelendirilir. Sözcükler zamanla bu temel anlamla ilişkili olarak yeni ve yan anlamlar kazanırlar. Yan anlamlar; somuta eklenen yeni somut kavramlar, somuta eklenen yeni soyut kavramlar, soyuta eklenen yeni soyut kavramlar ve soyuta eklenen yeni somut kavramlar sonucunda oluşmaktadır.⁴ Deyimlerin oluşumu işte bu yan anlamlar ile ilişkilidir. Doğan Aksan deyimi, “*Belli bir kavramı, belli bir duygu ya da durumu dile getirmek için birden çok sözcüğün bir arada, seyrek olarak da tek bir sözcüğün yan anlamda kullanılmasıyla oluşan söz*” olarak tanımlamaktadır. Deyimler milli olabildikleri gibi evrensel de olabilirler. Türkçenin, etrafındaki duygu ve durumları doğadan yararlanarak ifade etmesi -somutlaştırması- onu diğer dillerden ayıran bir özellik olup, bu özelliği deyimlerde de gözlemlenmektedir. Bu durum onu milli hale getirir. Öte yandan dillerin aynı mantık ile ortaya koydukları ya da bir dile ait deyim diğer dillere çevrilmesi ile ortak hale gelmiş deyimler vardır.⁵

Bu çalışmada Prens Kalyanamkara Papamkara adlı eserde geçen deyimler, Oğuz grubu lehçelerinden Türkiye Türkçesi ve Kıpçak grubu lehçelerinden Karaçay-Malkar Türkçesi ile karşılaştırılmış olup deyimlerin bu lehçelerdeki devamlılığı konusunda değerlendirmeler yapılmıştır. Türkiye Türkçesi’ndeki deyimler Ömer Asım Aksoy’un Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü,⁶ Karaçay-Malkar Türkçesi’ndeki deyimler ise Ufuk Tavkul’un Karaçay-Malkar Türkçesi’nde Deyimler⁷ ve Karaçay-Malkar Türkçesi Sözlüğü⁸ adlı eserlerinden taranmıştır.

Güzel Sanatlar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2011.

⁴ D. Aksan, *Anlambilimi ve Türk Anlambilimi (Ana Çizgileriyle)*, Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Yayınları, Ankara 1971, s. 60.

⁵ D. Aksan, *Her Yönüyle Dil Ana Çizgileriyle Dilbilim*, 3. Cilt, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1982, s. 37-39.

⁶ Ö.A. Aksoy, *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü*, İnkılap Yayınları, İstanbul 1988.

⁷ U. Tavkul, “Karaçay-Malkar Türkçesinde Deyimler”, *Kırım, Üç Aylık Fikir ve Kültür Dergisi*, Yıl: 7, Sayı: 28, Temmuz-Ağustos-Eylül, 1999.

⁸ U. Tavkul, *Karaçay-Malkar Türkçesi Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2000.

Metnin akıcılığını bozmamak adına alıntılanan her bir deyim için söz konusu çalışmalara gönderme yapılmamış; ancak Tavkul'un iki ayrı eserinden yararlanıldığı için karışıklık olmaması adına Karaçay-Malkar Türkçesi Sözlüğü adlı çalışmasından yapılan alıntılar dipnotla gösterilmiştir.

2. Prens Kalyanamkara Papamkara'da Geçen Deyimler

2.1. PP 2/5: Taķı yme adruk uzlar kentü kentü öz işin işleyür, adruk adruk *emgek emgenür*. (Ve yine başka ustalar tek başlarına kendi işlerini yapar, başka başka *zahmet çeker(ler)*).

2.2. PP 2/7: Taķı yme kördi; amarı tınlıĝlar, yunt ud çoķar, ķoy laĝzın ul(a) tı tınlıĝ-larıĝ ölüür, terisin soyar, *ķan öĝüz aķıtar*, etin ķanın satar, anın öz igidür. (Ve yine gördü ki diĝer canlılar at, sığır keser, koyun, domuz bütün canlıları öldürür, (onların) derisini yüzer, *ķanını nehir gibi aķıtır*, etini kanını satar, onunla kendisi beslenir).

2.3. PP 4/7: Bu ne emgeklig yir ermiş, *neĝlük toĝdum m(e)n*. (Bu ne eziyetli yermiş, ben *ne diye doĝdum!*)

2.4. PP 6/4: *Ķaķım ķutı m(e)ni sever mü siz? (Ķut sahibi babam, beni sever misiniz?)*

2.5. PP 6/7: Amrak öĝüküm, sini inçe *sever m(e)n avad(a)nķı yinçü monçuk teg közdeki (ķaraçuk teg)*. (Sevgili yavrum seni o kadar *seviyorum (ki) mücevher kutusundaki inci boncuk gibi gözdeki gözbebeĝi gibi*).⁹

2.6. PP 7/1: *Köĝülçe* birdi. (Gönlünce verdi).

2.7. PP 7/1: Ol *edĝü kü at tört buluĝ-da yadıltı*. (Onun *şöhreti dört bir yana yayıldı*).

2.8. PP 7/8: T(e)ņrim aĝlıķ *ķuruĝ bo(l)ĝan-ın*, aĝı barım alķın-sar uvatsar *yazukķa tüşe* teginmegey ertimiz t(e)ņrim. (Efendim, hazine *kuruduĝundan*, (eĝer) servet azalırsa tükenirse, *ĝünaha ĝirerek* yarınlara ulařamayacaĝız efendim).

2.9. PP 8/4: *Köĝüllüĝ* birzün. (Gönlünce versin).

2.10. PP 8/5: *Köĝlin bertmeņler*. (Gönlünü kırmayın).

2.11. PP 9/2: T(e)ņrim ilig törüĝ aĝı barım *tutar*. (Efendim, ili, töreyi servet *ayakta tutar*).

2.12. PP 11/2: *Ķaķım ķan bodun ķutluĝ tiliņe ķorķup* inça y(a)rılıĝ-ķadı erinç, közünür. (Babam han milletin kutlu *dilinden çekinip* böyle buyurmuş olmalı, öyle gözüküyor).

2.13. PP 11/4: *Ķayu kişi öĝ ķaķ köĝlin b(e)rt-ser* ol tınlıĝ *tamuluĝ bolur*. (Hangi kişi anne baba *ĝönlünü kırarsa* o canlı *cehennemlik olur*).

2.14. PP 11/6: *Oĝul kızķa sanmaz*. (O kişi, anne ve baba için) *ķız (ve) erkek (evlattan) sayılmaz*).

2.15. PP 12/2: *Ķaķım ilig tilke kırmazün*. (Babam han *dil(ler)e düşmesin*).

2.16. PP 16/5: Amtı *köĝülçe* alıĝ. (şimdi *ĝönlünüzce* alın).

2.17. PP 18/4: Bu munça *ķorķınçıĝ adaķa kirip* öĝey siz bizni irinç *ķılĝay* siz. (Bunca korkunç *tehlikeye atılıp* öleceksiniz).

⁹ M.M. Tulum, "Eski Uygurca Bir Cümle Üzerine Bazı Düşünceler", *Türkiyat Mecmuası*, Cilt: 25/ Güz, İstanbul Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, İstanbul 2015, s. 355.

2.18. PP 26/3: T(e)ñrim ne muñ tağ boltı kim ant(a)ğ t(e)ñri teg *erd(i)ni teg* öğükünüzni ölüm yeriñe ıdur siz? (Efendim, ne sıkıntı, ihtiyaç oldu da o öyle göge benzeyen *mücevher gibi* yavrunuzu ölüm yerine gönderirsiniz?)

2.19. PP 33/1: Küniñe munçulayu *küvrüg tokıp y(a)rl(ı)ğ y(a)rl(ı)ğap* kim neñ ün-temeser yitiñ kün t(e)mir sua açtı. (Günden güne bu şekilde *duyurup* buyruk verirken kimse bir şey söylemeyince yedinci gün demir zincir(i) çözdü).

2.20. PP 56/4: Ol ödün ayağ ögli tigin *köñliñe yek sakıncı kirdi*. (O zaman kötü düşünceli prens(in) *gönlüne şeytan düşüncesi girdi* şöyle diyerek söyledi).

2.21. PP 57/2: Amtı bu erd(i)ni birle tegdükte içim *kök t(e)ñri-ke yoğlağay*. (Şimdi bu mücevher ile ulaştığında ağabeyimi *göklere yükseltecek*).

2.22. PP 61/2: Ol ödün қаңı қаn bu sav işidip *kök t(e)ñri tapa uldı*. (O zaman babası han bu sözü işitip *göge doğru yüksek sesle ağladı, sızladı*).

2.23. PP 63/1: Amrağ oğlum ölti erser munuñ *yüzin yme körmeyin*. (Sevgili oğlum öldüyse bunun *yüzünü de görmeyeyim*).

2.24. PP 68/2: Anta kin yme *agrux bultı*. (Ondan sonra (prens kendisini onlara) *yük* (olarak) *buldu*).

2.25. PP 68/4: Қалtı tigin uқtı *köñli yirinti*. (Prens bu durumu anladığında *kalbi kırıldı*).

2.26. PP 68/8: *Köñlüñüzni kim birtdi?* (*Kalbinizi kim kırdı?*)

2.27. PP 72/7: İçgerü-lüg edgü yimişig kuş-lar arta-tır üçün turқaru *қınқа te-ğinür men*. (Saray için olan iyi yemişi kuşlar harap ettiği için hep *ceza çekiyorum*).

2.28. PP 76/2: Barça-қа һumaru sav қodtı. (Herkesе sözlerini miras olarak *birakti*).

2.29. PP 77/3: Қалtı buзағу-сın itürmiş iñek teg ulıyу inça tip ötün-ti-ler. (*Buzağısını kaybetmiş inek gibi yüksek sesle ağlayarak şöyle diyerek arz ettiler*).

2.30. PP XLIII iç: *Tegintim yazuқ*. (*Günaha girdim*).

2.31. PP LXIX iç: *Köñli boltı*. (*Gönlü oldu*).

2.32. PP LXIX alt: *Köñül birmedi*. (*Gönül vermedi*).

3. Prens Kalyanamkara Papamkara'da Geçen Deyimlerin Türkiye Türkçesi ve Karaçay-Malkar Türkçesindeki Eş ya da Benzerleri

3.1. E. Uyg. Tü. *Adaқа kir-; Tür. Tü.* *Peştamal ıslandı*: Tehlikeyi göze alıp işe giriştim, *Ya devlet başa, ya kuzgun leşe*: Öyle bir işe girişiyorum ki beni ya imrenilecek bir duruma yükseltir; ya batırır, mahveder, *Ya herrü, ya merrü*: Giriştiğimiz iş tehlikeli. Ama onu da göze aldık; ya batarız, ya çıkarız; **Kar.-Malk. Tü.'nde tespit edilemedi**.

3.2. E. Uyg. Tü. *Агрux bul-; Tür. Tü.* *Yük ol- (birine)*: 1) Sıkıntılı bir işini başkasına yaptırmak 2) Paylaşmaları gereken bir harcamayı arkasının ödemesine bırakmak; **Kar.-Malk. Tü.:** *Sagüncü bol-*: Eziyet vermek, yük olmak.¹⁰

3.3. E. Uyg. Tü. *Ayığ ögli; Tür. Tü.* *Fena kalpli*: Herkesin kötülüğünü isteyen, başkaları için hep kötülük düşünen, *Gönlü kara*: Başkalarının iyi durumda olmasını istemeyen, *İçi kan kuyusu*: Hep kötülük düşünür; **Kar.-Malk. Tü.** *Aman innetli*: Kötü niyetli,¹¹ *Aman kan*: Kötü kanlı, *Cüregi haram*: Kötü

¹⁰ Tavkul, *Karaçay-Malkar Türkçesi Sözlüğü*, 2000, s. 325.

¹¹ Tavkul, *Karaçay-Malkar Türkçesi Sözlüğü*, 2000, s. 229.

kalpli,¹² *İçi tar*: Kötü niyetli, fesat, *Kara cürek*: Kötü kalpli, hain,¹³ *Kir innetli*: Hain, kötü fikirli,¹⁴ *Ters innetli*: Kötü kalpli,¹⁵ *Tülkünü kuyruğu*: Kurnaz, hilekâr, kötü niyetli.

3.4. E. Uyg. Tü. *Edgü kü at tört bulunđa yadıl-*; **Tür. Tü.** *Ad al-*: ün kazanmak, iyi olarak tanınmak, *Adı kulağına değ-* (*Bir kimsenin*): Ünü çok yayılmış olmak, *Aldı yürüdü*: Az zamanda çok ilerledi, büyük ün ya da para kazandı, *Alıp yürü-*: Az zamanda çok ilerlemek, *Allah “yürü ya kulum” demiş*: Az zamanda mesleğinde çok ilerledi, *Dillere destan ol-*: Aşırı niteliği her yerde anlatılır olmak, *Parmakla gösteril-*: Çok ünlü bir kimse olmak, *Yıldızı parla-*: Ün kazanmak, talihli açılmak; **Kar.-Malk. Tü.** *Atı beş tav elde ayıl-*: İyiliği, mertliği, dürüstlüğü ile tanınmak, meşhur olmak, *Aytuvda ayılğan*: Meşhur, şöhretli,¹⁶ *Cavbermezni canğız tekesinley*: 1) Bir insanın bütün varlığı, serveti, zenginliği. 2) Herkesin tanıdığı, meşhur, ünlü, *Tav bla teng bolğan*: İtibarlı, şerefli, değerli.¹⁷

3.5. E. Uyg. Tü. *Edgü ögli*; **Tür. Tü.** *Hayır sahibi*: İyiliksever, *İnsan evladı*: İyilik bilen, iyilik yapmasını seven, soylu kişi, *İyi kalpli*: Herkes için iyilik düşünen, herkesin iyiliğini isteyen; **Kar.-Malk. Tü.** *Ak innet*: İyi niyet,¹⁸ *Aruv innetli*: İyi niyetli,¹⁹ *Halal adam*: Temiz kalpli adam,²⁰ *Halal köllü*: İçi dışı bir olan, temiz kalpli,²¹ *Tüz innetli*: İyi fikirli, iyi kalpli.²²

3.6. E. Uyg. Tü. *Emgek emgen-*; **Tür. Tü.** *Alın teri (dök-)*: Yorucu emek (harcamak), *Anası ağla-*: Çok sıkıntı çekmek, *Anasından emdiği süt burnundan gel-*: Bir işi yaparken çok sıkıntı çekmek, *Canını dişine tak- (al-)*: Bir işi başarmak için büyük sıkıntıları, tehlikeleri göze almak, *Dişini tırnağına tak-*: Çok büyük güçlülere, sıkıntılara katlanarak çalışmak, *Dokuz doğur- (2)*: Bir işi sıkıntı ve güçlük çekerek sona erdirmek, *Emek ver- (çek-)* (*Bir şeye*): Bir şeyin meydana gelmesi için özenle ve çok çalışmak, *Geceyi gündüze kat-/ Gece gündüz deme-*: Sürekli, aralıksız, gece gündüz çalışmak, *Göbeği çatla-*: Başarmak için çok uğraşmak, birçok güçlükleri yenmek zorunda kalmak, *Göz nuru dök-*: İnce, değerli bir ürün meydana getirmek için gözleri çok yoran bir dikkatle uzun süre çalışmak, *Güçlük çek-*: Yapmayı kolaylıkla başaramamak, çok zor yapabilmek, *İkınıp sıkın- (2)*: Beden ya da kafa çalışmalarında bir şey ortaya koyabilmek için kendini çok zorlamak, *İmanı gevre-*: Bir işi yapmak için çok sıkıntı çekmek, çok yorulmak, *Kanını su et-*: Aşırı özveride bulunmak, *Kıçını (götünü) yırt- (1)*: İlle yapacağım diye didinip uğraşmak, *Menzilci beygiri gibi koş-*: Durup dinlenmeden çalışmak, sıkı çalışmak, iş çıkarmak için koşturup durmak, *Pahalıya mal*

¹² Tavkul, *a.g.e.*, s. 214.

¹³ Tavkul, *a.g.e.*, s. 242.

¹⁴ Tavkul, *a.g.e.*, s. 229.

¹⁵ Tavkul, *a.g.e.*, s. 229.

¹⁶ Tavkul, *a.g.e.*, s. 105.

¹⁷ Tavkul, *a.g.e.*, s. 384.

¹⁸ Tavkul, *a.g.e.*, s. 74.

¹⁹ Tavkul, *a.g.e.*, s. 229.

²⁰ Tavkul, *a.g.e.*, s. 212.

²¹ Tavkul, *a.g.e.*, s. 212.

²² Tavkul, *a.g.e.*, s. 229.

ol- (otur-): Çok fedakarlıkla ya da çok para harcanarak meydana gelmiş olmak, *Peşinde koş- (peşine düş-)* (1): Bir şeyi elde etmek için çok uğraşmak, *Saçını sü-pürge et-:* Kadın, birileri uğruna özveri ile çalışmak, *Vaktini al- (ye-):* Yapılması bir kişinin uzunca bir süre uğraşmasını, epey bir zaman harcamasını *gerektirmek*, *Yumruğu derisine vur-:* Güç ya da çok pahalı bir girişimi başkasından yardım istemeksizin kendi olanaklarını zorlayarak yapmak; **Kar.-Malk. Tü.** *Altı kınır bolub işle-:* Çok zorlanarak çalışmak,²³ *Aman künlü bol-:* Çok zahmet görmek, çok sıkıntı çekmek, *İt künlü kör-:* Çok sıkıntı çekmek, eziyet çekmek, *İyne kö-zünden çıkar-:* Çok eziyet etmek, çok sıkıntı vermek, zorlamak, *Kan-can sal-:* Çabalamak, gayret etmek,²⁴ *Kan-kazavat et-:* Uğraşıp didinmek, büyük gayret göstermek,²⁵ *Kara emgek:* Cefa, çile,²⁶ *Kırkincikden bol-:* Bir şeyi yapmak ya da yapmamak için direnmek,²⁷ *Kıyını kir-:* Emeği geçmek, emek sarf etmek,²⁸ *Köl aşı- (2):* Uğraşmak, didinmek, çalışmak,²⁹ *Köz avana et-:* Uğraşmak, didinip çalışmak,³⁰ *Közleri kandan tol-:* Çok sıkıntı çekmek, *Kulagın burnuna bayla-:* Uğraşıp didinmek, çalışıp çabalamak, *Kül-kömür aşı-:* Büyük sıkıntılara dayanmak, sabretmek, *Öpkesin-bavurun tök-:* Sağlığını düşünmeden çalışmak, didinmek, *Tört guppur bolub işle-:* Çok zorlanıp çalışmak.

3.7. E. Uyg. Tü. *Kan ögüz akit-;* **Tür. Tü.** *Kan gövdeyi götür-:* Çok kan dökülmek, çok insan öldürülmek; **Kar.-Malk. Tü.'nde tespit edilemedi.**

3.8. E. Uyg. Tü. *Kınka teğin-;* **Tür. Tü.** *Ceza gör-:* Kendisine ceza veril-mek, cezalandırılmak, *Cezaya çarptırıl-:* Cezalandırılmak, *Hüküm giy-:* Ken-disine ceza verilmek, *Hüküm ver- (1):* Yargıç, bir karar ya da suçluya ceza vermek; **Kar.-Malk. Tü.** *Ayibha coluk-:* Cezalandırılmak,³¹ *Ayibha tart-:* Cezalandırılmak,³² *Ayibha tartıl-:* Ceza görmek, cezalandırılmak,³³ *Ayibha tübe-:* Cezalandırılmak,³⁴ *Ayibha tübet-:* Cezalandırılmak,³⁵ *Azab sal-:* Cezalandırmak, ceza vermek,³⁶ *Azabha colukdur-:* Cezalandırmak,³⁷ *Kara taşha tak-:* Cezalan-dırmak, halkın önünde rezil etmek,³⁸ *Tazir sal-:* Ceza vermek,³⁹ *Teşikli taşha tak-:* Cezalandırmak, halkın önünde rezil etmek,⁴⁰ *Tölev sal-:* Ceza kesmek.⁴¹

²³ Tavkul, *a.g.e.*, s. 259.

²⁴ Tavkul, *a.g.e.*, s. 240.

²⁵ Tavkul, *a.g.e.*, s. 240.

²⁶ Tavkul, *a.g.e.*, s. 242.

²⁷ Tavkul, *a.g.e.*, s. 260.

²⁸ Tavkul, *a.g.e.*, s. 263.

²⁹ Tavkul, *a.g.e.*, s. 274.

³⁰ Tavkul, *a.g.e.*, s. 277.

³¹ Tavkul, *a.g.e.*, s. 100.

³² Tavkul, *a.g.e.*, s. 100.

³³ Tavkul, *a.g.e.*, s. 100.

³⁴ Tavkul, *a.g.e.*, s. 100.

³⁵ Tavkul, *a.g.e.*, s. 100.

³⁶ Tavkul, *a.g.e.*, s. 105.

³⁷ Tavkul, *a.g.e.*, s. 105.

³⁸ Tavkul, *a.g.e.*, s. 243.

³⁹ Tavkul, *a.g.e.*, s. 327.

⁴⁰ Tavkul, *a.g.e.*, s. 394.

⁴¹ Tavkul, *a.g.e.*, s. 406.

3.9. E. Uyg. Tü. *Kök tenri tapa ult-, Buzağusın itürmiş iñek teg ult-; Tür. Tü.* “Aman Allah!”ı göğe çık-: Yüksek sesle feryat etmek, *Avaz avaz bağır-:* Olanca gücüyle bağırmak, *Direk direk bağır-:* Uzun, yüksek seslerle bağırmak, *Sesi ay-yuka çık-:* Çok yüksek sesle bağırmak; **Kar.-Malk. Tü.’nde tespit edilemedi.**

3.10. E. Uyg. Tü. *Kök tenrike yoğla-; Tür. Tü.* *Arkasını sığa- (sıvazla-):* Okşayıp övmek, *Göğsü kabar-:* Övünç duymak, *Göklere çıkar- (uçur-):* (Birini) pek çok övmek, *Kılıcını arşa as-:* Kendisiyle yarışanlara karşı kazandığı büyük başarıdan dolayı aşırı derecede övünmeye hak kazanmak; **Kar.-Malk. Tü.** *Agırık atha mindir-:* Övmek, göklere çıkarmak,⁴² *Ak atha mindir-:* Övmek, göklere çıkarmak, *Tişleri tüşgünçü mahta-:* Çok övmek, göklere çıkarmak.

3.11. E. Uyg. Tü. *Köñli bol-; Tür. Tü.* *Gönlü ol-:* Rız olmak, *Gönlünü et-:* Rız etmek, *Gönlünü gör-/Gönlünü (hatırını) hoş et-:* İstedğini yaparak sevindirme, *Gönül yap-:* Bir kimsenin gücencikliğini, ya da istemediği bir durumu uygun davranışlarla olumlu yola çevirmek; **Kar.-Malk. Tü.’nde tespit edilemedi.**

3.12. E. Uyg. Tü. *Köñül bert-/birt-; Tür. Tü.* *Diliyle sok-:* *Ağır sözlerle birini incitmek, Gönül (kalp) kır- (yük-):* Davranışıyla birini incitmek, üzüp gücendirmek, *Kalbini (gönlünü, hatırını) kır-:* Birini küstürecek, kendisinden soğutacak davranışta bulunmak; **Kar.-Malk. Tü.** *Cavuruna katıl-:* Acı söz söylemek, kalbini kırmak, üzmek.

3.13. E. Uyg. Tü. *Köñül bir-; Tür. Tü.* *Abayı yak-:* Birisine gönül vermek, aşık olmak, *Deli divane ol- (Divane ol-) (Bir kimse, bir şey için; bir kimseye, bir şeye):* Bir kimseyi, bir şeyi çıldırmasıyla sevmek, *Divanesi (delisi) olmak (Bir şeyin):* Bir şeyi çıldırmasıyla sevmek, *Gönlü ak-:* (Birine, bir şeye karşı) Güçlü bir sevgi duymak, *Gönlü iliş- (takıl-):* Birine karşı içinde sevgi duygusu uyanmak, *Gönül çek-:* Aşk, sevda içinde olmak, *Gönül kaptır-/Gönlü çelin-:* Aşık olmak, aşırı sevgiden kendisini kurtaramamak, *Gönül ver-/Gönül bağla-:* Sevgi ile bağlanmak, *Merak getir-:* Karasevdaya tutulmak, *Yanıp tutuş- (Biri için, bir şey için) (1):* Büyük bir aşk içinde olmak; **Kar.-Malk. Tü.** *Cüregi biç-:* Sevmek, beğenmek, hoşlanmak.

3.14. E. Uyg. Tü. *Köñül yirin-; Tür. Tü.* *Hatırı (gönlü) kal- (birinin):* Gücencemek, darılmak; **Kar.-Malk. Tü.** *Cüregi sın-:* Üzölmek, kalbi kırılmak, *Dıgılına katıl-:* Gücüne gitmek, ağırına gitmek, kalbi kırılmak, dokunmak,⁴³ *Kölü sın-:* Üzölmek, kalbi kırılmak, *Kölüne tiy-:* Üzömek, kalbine dokunmak.⁴⁴

3.15. E. Uyg. Tü. *Köñülçe, Köñüllüg; Tür. Tü.* *Gönlüne göre:* 1) Dilediğine uygun 2) İyi kalpliliğine yaraşacak biçimde, *Gönül hoşluğu ile (rızasıyla):* Bir zorlama olmadan, gücenip kırılmadan, isteyerek, *Hatır için:* Gerektiği için değil, birini memnun etmek için, *Kalbine göre:* Başkasına karşı beslediği duygulara göre; **Kar.-Malk. Tü.’nde tespit edilemedi.**

3.16. E. Uyg. Tü. *Köñülke yek sakınçı kir-; Tür. Tü.* *Şeytan diyor ki:* İçimde şu kötü işi yapmak eğilimi var, *Şeytan dürt-:* Durup dururken bir kötü iş yapı-

⁴² Tavkul, a.g.e., s. 72.

⁴³ Tavkul, a.g.e., s. 184.

⁴⁴ Tavkul, a.g.e., s. 275.

vermek, *Şeytana uy-*: Doğru yoldan ayrılarak kötü bir iş yapmak; **Kar.-Malk. Tü.'nde tespit edilemedi.**

3.17. E. Uyg. Tü. *Kuruğ bol-*; **Tür. Tü.** *Dağarcıkta bir şey kalma-*: Söylenecik sözü ya da harcanacak varlığı kalmamak, *Dibi görün-*: Bir kabın içindeki şey görünmek, *Dibine darı ek-*: Harcayıp bitirmek, *Duman et- (bir şeyi)*: Bozmak, yok etmek, *Duman ol-(2)*: Bir şey, bir kimse ortadan kaybolmak, *El elde baş başta*: Gereken harcamalar yapıldı, eldekiler tükendi, *Elde avuçta bir şey kalma-/ Sıfırı tüket-*: Parasını, malını harcayıp bitirmiş olmak, *Gavur et- (Bir şeyi)*: İşe yaramaz duruma getirmek, heder etmek, harcamak, *Güme git- (2)*: Bir şey boş yere yok olmak, *Har vurup harman savur-*: Gereksiz yere bol bol harcayıp tüketmek, *Kesenin dibi görün-*: Para tükenmek, *Kökünü kurut-/ Köküne kibrit suyu dök-*: Bir daha ortaya çıkamayacak biçimde yok etmek, *Oğlan aldı (yedi) oyuna gitti*: Birinin eli altında bulunan parayı, malı, bu yönetimin bireyleri rasgele harcayıp çarçur ettiler, *Suyunu çek- (2)*: Harcanmakta olan şey, özellikle para tükenecik duruma gelmek, *Yere bat- (1)*: Yok olmak, *Yerinde yeller es-*: Artık yerinde olmamak, yerinde görünmez olmak; **Kar.-Malk. Tü. Artın et-**: Kökünü kurutmak,⁴⁵ *Bardan çok bol-*: Ortadan silinmek, kaybolmak.

3.18. E. Uyg. Tü. *Küvrüg tokı-*; **Tür. Tü.** *Ağız tamburası çal- (1)*: Sözle oyalamaya, avutmaya çalışmak; **Kar.-Malk. Tü.'nde tespit edilemedi.**

3.19. E. Uyg. Tü. *Neglük toğdum men*; **Tür. Tü.** *Anasından doğduğuna pişman (2)/Doğduğuna pişman*: Canından bezmiş, *Anasından doğduğuna pişman et- (birini)*: Çok eziyet ederek birini canından bezdirmek; **Kar.-Malk. Tü.'nde tespit edilemedi.**

3.20. E. Uyg. Tü. *Neglük*; **Tür. Tü.** *Ne dedim de*: Neden, ne düşündüm de... (Yaptığıma pişmanım), *Ne demeye/ne diye*: Niçin, hangi erekle?; **Kar.-Malk. Tü.'nde tespit edilemedi.**

3.21. E. Uyg. Tü. *Oğul kızka sanma-*; **Tür. Tü.** *Adamdan say-/Adam yerine koy-*: Bir kimseye, değeri olmadığı halde değer vermek, *Aforoz et- (birini)*: Yakını olmaktan çıkarmak, ilgiyi kesip uzaklaştırmak, *Ayağının pabucunu başına giy- (2)*: Değersiz bir kimseye üstün değer vermek, *Defterden sil- (Birini)*: Bir kişi ile arasındaki yakınlığa son vermek, bir kişiyi dostluktan çıkarmak, *Dirsek çevir-*: Daha önce işbirliği yaptığı kişiyi uzaklaştıracak davranışlarda bulunmak, *Esamisi okunma-*: Bir kimseye önem verilmemek, adı hatıra bile gelmemek, ... *gözüyle bak- (Birine, bir şeye)*: Birini, bir şeyi ... saymak, ... yerine koymak, *Hesaba alma- (2)*: Önem vermemek, *Hesabı kes- (Biriyle)*: Alışverişi ya da ilişkiyi kesmek, *Hiçe say-*: Hiç yerine koymak, yok gibi tutmak, biraz olsun önem vermemek, *Iska geç-*: Üzerinde durmamak, atlamak, önem vermemek, *Kale alma-*: Sözünü etmeye değer saymamak, önem vermemek, *Metelik verme-*: Değer, önem vermemek, umursamamak, *Selamı sabahı kes-*: Dostluk ilişkisine son vermek, *Siktir et (1)*: Aldırma, önem verme (Terbiye dışı söz), *Vız gel- (Vız gelip tırıs git-)* (*Birine bir şey*): Bir kişi, o şeye önem vermemek, aldırış etmemek, *Yabana at-*: Önem vermemek, önemsiz görmek, *Yüz çevir- (Bir kimseden)*: Ona karşı gösterdiği ilgiyi kesmek; **Kar.-Malk. Tü.** *Adamğa terge-*:

⁴⁵ Tavkul, a.g.e., s. 196.

Adamdan saymak,⁴⁶ *Bagır şayga da sanama-*: Hakir görmek, adam yerine koymamak, değersiz bulmak, *Buçhagına teng etme-*: Adam yerine koymamak, *Buv kulagina ayaz kakgança*: Aldırmamak, önem vermemek,⁴⁷ *Cugutur kulagina cel kakgança*: Aldırmamak, önem vermemek, umursamamak, *Çöb üz-*: İlişkiyi kesmek,⁴⁸ *Haram et-*: Evlatlıktan reddetmek,⁴⁹ *Kol sırtından kara-*: Umursamamak, önem vermemek, *Kulak tikme-*: Umursamamak, aldırmamak,⁵⁰ *Kulakga kırav kakgança*: Önemsememek, önem vermemek, umursamamak, *Ortanı üz-*: İlişkiyi kesmek,⁵¹ *Sırt bur-*: Dostluğu bozmak, sırt çevirmek, *Sıysız kör-*: Değersiz görmek, aşağılamak,⁵² *Tükge da körme-*: Umursamamak, adam yerine koymamak, zorlanmak.

3.22. E. Uyg. Tü. *Tiliğe qorq-*, *Tilke kir-*; **Tür. Tü.** *Ağızdan ağıza*: Birisini ötekine, o da başkasına söyleyerek, *Ağızlara sakız ol- (biri)*: Herkes olağanüstü bir durumdan dolayı onu konuşmak, *Ağzından düşürme-*: Hep onun sözünü etmek, *Altın adı pul oldu, kız adı dul oldu*: Uygunsuz davranışları yüzünden temiz tanınan kişiliği lekelenildi, *Altın adını bakır et-*: Kötü işler yaparak itibardan düşmek, eski iyi adını, uygunsuz davranışıyla kötüye çevirmek, *Bir paralık ol-*: İtibarsız, değersiz, kötü, işe yaramaz bir duruma düşmek, *Dil uzat- (Birine)*: Durumuna göre yapmaması gerekirken saygısızca sözleriyle bir kimseyi kötülemek, *Dilden dile dolaş-*: Bir haber herkesin ağzından işitilmek, herkesçe konuşulmak, *Dile (dillere) düş-*: Uygunsuz davranışı yüzünden çevrede onun için kötü şeyler söylenmek, *Dile gel- (1)*: Dile düşmek, *Dile getir- (1)*: Dile düşürmek, *Dile ver-*: Gizli kalması gereken şeyi herkese duyurmak, *Diline dola-*: 1) Aynı şeyi sık sık her yerde söylemek 2) Bir kimseyi her yerde kötüleyip durmak, *Dillerde dolaş- (gez-)*: Her yerde sözü edilmek, *İki paralık et- (birini)*: Söz ve davranışlarıyla bir kimsenin itibarını, değerini düşürmek, *Küçük düş-*: Bir söz ya da davranış dolayısıyla itibarı sarsılmak, *Lakırdı (laf) taşı-*: Birinin bir kimse aleyhindeki sözlerini o kimseye ulaştırmak, *Laf et- (2)*: Bir şeyi dedikodu konusu yapmak, *Sağır sultan bile duydu*: İşitmedik kimse kalmadı, *Söz çık-*: Ortalıkta bir haber dolaşmak, *Söz gel- (Birine)*: Kişi, bir davranışından dolayı eleştiriye uğramak, ya da büyüğünü kendisine darıltmak, *Söz ol-*: Dedikodu yapılmak, hoş karşılanmamak, *Tefe koy- (koyup çal-)*: Birini (ya da bir olayı) ele güne vererek, alay ederek tanıtmak, beğenilmeyecek yönüyle anlatmak, *Yıldızı sön-*: Ününü yitirmek, itibardan düşmek; **Kar.-Malk. Tü.** *At-bet al-*: Kötü şöhret sahibi olmak,⁵³ *At-bet ata-*: Adını çıkarmak, rezil etmek,⁵⁴ *Atl-betli bol-*: Şerefi lekelenmek,⁵⁵ *Atl-betli et-*: İtibarını zedelemek,⁵⁶ *Avuzga tüş-*: Dile

⁴⁶ Tavkul, a.g.e., s. 392.

⁴⁷ Tavkul, a.g.e., s. 131.

⁴⁸ Tavkul, a.g.e., s. 424.

⁴⁹ Tavkul, a.g.e., s. 214.

⁵⁰ Tavkul, a.g.e., s. 280.

⁵¹ Tavkul, a.g.e., s. 424.

⁵² Tavkul, a.g.e., s. 346.

⁵³ Tavkul, a.g.e., s. 94.

⁵⁴ Tavkul, a.g.e., s. 94.

⁵⁵ Tavkul, a.g.e., s. 95.

⁵⁶ Tavkul, a.g.e., s. 95.

düşmek, dedikodu konusu olmak, *Başın sözge kaldır-*: Dedikodu konusu olmak, rezil olmak,⁵⁷ *Boş til*: Halk dili, halk ağzı, *El bedişlik bol-*: Elaleme rezil olmak,⁵⁸ *İt avzuna salmazlık bol-*: İtibarı azalmak, şerefi lekelenmek, *Kulagin kızdır-*: Dedikodusunu yapmak, *Sıyı sın-*: Şerefi lekelenmek, itibarı düşmek,⁵⁹ *Söz cürüt-*: Dedikodu yapmak,⁶⁰ *Söz et-*: Dedikodu yapmak,⁶¹ *Sözge kal-*: Dedikoduya uğramak,⁶² *Suwutmay cetdir-*: Dedikoduyu hemen ulaştırmak, *Tavruh bol-*: Dedikodu konusu olmak,⁶³ *Tavruhha kal-*: Dedikodu konusu olmak, dile düşmek,⁶⁴ *Til et-*: Dedikodu yapmak, laf taşımak, *Tilin tuzlukga ur-*: Üzerine vazife olmayan şeyleri konuşmak, dedikodu etmek.

3.23. E. Uyg. Tü. Tört buluş; Tür. Tü. Dört bir taraf: Her taraf, bütün çevre, *Yedi iklim dört bucak*: Bütün dünya, her taraf, *Yedi mahalle*: Bütün çevre; **Kar.-Malk. Tü.'nde tespit edilemedi.**

3.24. E. Uyg. Tü. Tut-; Tür. Tü. Ayakta tut-: Yıkılmamasını, bozulmamasını, sürüp gitmesini sağlamak, *Çekidüzen ver- (üstüne başına, ortalığa)*: (Üstünü, başını, ortalığı) Dağınıklıktan, perişanlıktan kurtarıp düzgün, düzenli duruma getirmek, *Çekip çevir-*: 1) Bir yönetimi dağınıklıktan kurtarıp düzenli duruma getirmek 2) Bir kişiyi, bir işletmeyi gereksiz giderlerden kurtarıp düzgün, düzenli duruma getirmek, *Hüküm sür- (2)*: Bir şeyin güçlü varlığı sürüp gitmek; **Kar.-Malk. Tü.'nde tespit edilemedi.**

3.25. E. Uyg. Tü. Uçuz bol-; Tür. Tü. Gözden düş-: Daha önce kendisine değer verenlerin sevgi ve güvenini yitirmek, *Yıldızı düşük*: Talihsiz, gözden düşmüş, **Kar.-Malk. Tü.'nde tespit edilemedi.**

3.26. E. Uyg. Tü. Yazuk teğin-/Yazukça tüş-; Tür. Tü. Günaha gir-: Davranışıyla, dince suç sayılan bir iş yapmak, *Günah işle-*: Dince suç sayılan bir iş yapmak; **Kar.-Malk. Tü. Başına at ur-**: Yanılmak, *Kak aş-*: Hatalı olmak, yanlış iş yapmak, suçlu olmak.

3.27. E. Uyg. Tü. Yüz körme-; Tür. Tü. Eksik olsun (2): Gereği yok, istemem, olmamasını yeğlerim, *Gözüm görmesin (Birini, bir şeyi)*: 1) Defolup gitsin, bana görünmesin, onu görmek istemiyorum 2) O şeyi uzaklaştırın, görmeye dayanamıyorum, *Siktir et (2)*: Kov, defet, *Siktirip git- (İstenmeyen kişi)*: Defolup gitmek (Terbiye dışı söz), *Şeytan görsün yüzünü*: Onu sevmiyor, hiç görmek istemiyorum; **Kar.-Malk. Tü. Ayrı kara-**: Görmeye dayanamamak, *Ayrı kör-*: Görmeye tahammül edememek, sevmemek.

4. İnceleme

PP'deki *adağa kir- 'tehlikeye atılmak'* deyiminin Tür. Tü.'ndeki karşılıkları olarak *peştamal ıslandı, ya devlet başa ya kuzgun leşe, ya herrü ya merrü*

⁵⁷ Tavkul, a.g.e., s. 112.

⁵⁸ Tavkul, a.g.e., s. 117.

⁵⁹ Tavkul, a.g.e., s. 345.

⁶⁰ Tavkul, a.g.e., s. 354.

⁶¹ Tavkul, a.g.e., s. 354.

⁶² Tavkul, a.g.e., s. 354.

⁶³ Tavkul, a.g.e., s. 385.

⁶⁴ Tavkul, a.g.e., s. 385.

deyimleri tespit edilmiştir. Bu deyimlerden ilkinde doğrudan tehlikeli bir işe girişilmesi, diğer ikisinde bu tehlikeli işin ya kötü biçimde ya da iyi biçimde sonuçlanması söz konusudur. Kar.Malk. Tü.'nde bu anlama gelen deyme rastlanmamıştır.

PP'deki *agruḫ bul-* deyimini Tür. Tü.'nde *yük ol-*, Kar.-Malk.Tü.'nde *sagüncü bol-* şeklindedir. 1. Yük, bagaj 2. Tasa, kaygı, yük⁶⁵ anlamındaki sagüncü sözcüğü. E.Tü.'deki sakınç '*düşünce, aşırı kaygılı düşünce, endişe*⁶⁶ sözünün Kar.Malk.Tü.'ndeki biçimi olmalıdır. Sözcüğün düşünce anlamından yola çıkarak dert, tasa anlamını kazandığı ve insan için derdin bir yük olması dolayısıyla yük anlamına geldiği söylenebilir. *Agruḫ bul-* deyimindeki *agruḫ* sözcüğü '*ağır nesne, ağır valiz*⁶⁷, '*yük, eziyet, sıkıntı*⁶⁸ anlamlarında olup sözcüğün yük anlamını kazanması yine aynı sebep ile ilişkili olmalıdır.

PP'deki *ayıḡ ögli* deyiminin Tür. Tü.'ndeki karşılıkları '*fena kalpli, gönlü kara, içi kan kuyusu*' olarak tespit edilmiştir. Eserdeki '*ayıḡ ögli*' ifadesi hem kötü düşünceli hem de kötü kalpli olarak yorumlanabilir. Bu deyim Tü. Tü.'ndeki anlamdaşlarında kötü düşünceye sahip olan kişinin gönlünün (kalbinin) kötü olduğunun vurgulandığı görülmektedir. Yukarıdaki deyimlerden ilk ikisinde kötü düşüncelere sahip insanların gönüllerinin kötü olduğu '*fena*' ve '*kara*' sözleri ile belirtilmekte, üçüncü deyimde ise kötü düşünceli kimse için kan kuyusuna benzetilmektedir. Bu, insan bedeninin bir kuyuya, insana ait kötü düşüncelerin ise pis kana benzetilmesinden kaynaklanmış olmalıdır. Kar.-Malk. Tü.'nde kötü kalpli insanları tanımlamada kullanılan deyimler *aman innetli, aman kan, cüregi haram, içi tar, kara cürek, kir innetli, ters innetli ve tülkünü kuyruğu* olarak tespit edilmiştir. Bu deyimler kötü anlamına gelen sözcüklerin '*innet, kan, haram, cürek*' vb. sözcüklerle bir araya gelmesi sonucu oluşmuştur. Deyimlerin üçünde yer alan '*innet*' sözcüğü '*niyet*' sözünün Kar.-Malk. Tü.'ndeki biçimidir. Niyet ifade eden bu sözcüğe '*aman innetli, kir innetli, ters innetli*' deyimlerinde rastlanmaktadır. Hepsisi kötü düşünceli kimseyi karşılayan bu deyimlerin ilkinde kötü düşüncenin '*aman*' sözcüğüyle, ikincisinde '*kir*' sözcüğüyle, üçüncüsünde ise '*ters*' sözcüğüyle ifade edildiği görülmektedir. Aman, E. Tü. yaman '*kötü, fena*' sözcüğünün Kar.-Malk. Tü.'ndeki biçimidir. Kir '*kir, pislik, kirlilik*⁶⁹ ve ters '*ters, yanlış, düşmanca, zor, rahatsız*⁷⁰ sözcükleri Kar.-Malk. Tü.'nde E.Tü.'deki ses, biçim ve anlam özellikleriyle yer almaktadır. Aman (<yaman) sözcüğünün '*kan*' sözüyle bir araya gelerek *aman kan* deyimini de oluşturduğu görülmektedir, Tür. Tü.'ndeki *çici kan kuyusu* deyiminde de kötülük, '*kan*' sözüyle ifade edilmekteydi. Burada da kötü kimse, kötü kanlı olarak tanımlanmaktadır. Bu ifade Tür.Tü.'ndeki

⁶⁵ Tavkul, a.g.e., s. 325.

⁶⁶ G. Clauson, *An Etymological Dictionary of Prethirteenth Century Turkish*, Oxford University, Oxford 1972, s. 90.

⁶⁷ EDPT, 1972 : 90.

⁶⁸ K. Röhrborn, *Uigurisches Wörterbuch: Sprachmaterial der Vorislamischen Türkischen Texte aus Zentralasien*, Lieferung 2: agrıglan-anta. Wiesbaden: Franz Steiner Verlag, 1979, s. 74.

⁶⁹ EDPT, 1972 : 735.

⁷⁰ EDPT, 1972 : 553.

kanı bozuk 'soysuz' deyimini akıllara getirirse de o deyim anlam olarak daha farklıdır. Kar.-Malk. Tü.'nde kötü kalpli anlamına gelen iki deyim 'cürek', E.Tü. yürek 'kalp, cesur'⁷¹ sözcüğüyle oluşturulmuştur. Bunlardan *cüregi haram* deyimindeki 'haram' sözcüğü 'haram, kötü'⁷², *kara cürek* deyimindeki 'kara' ise 'siyah, kara'⁷³ anlamına gelir. Kar.-Malk. Tü.'ndeki *kara cürek* deyiminin Tür. Tü.'ndeki *gönlü kara* deymiyle aynı olduğu görülmektedir. Yalnızca ögelerin dizilişi ve birinde Tü. gönül (<E.Tü. köñül), diğerinde ise Tü. cürek (<E.Tü. yürek) sözcüklerinin seçilmesi fark oluşturmaktadır. *İçi tar* deyimindeki 'tar' sözcüğü 'güç durum, müşkül vaziyet, sıkıntı, zorluk'⁷⁴ anlamlarına gelmekte olup, sözcük E.Tü.'deki tar 'dar, sıkışık, hapsedilmiş'⁷⁵ sözcüğüdür. Tür. Tü.'nde de sıkıntılı hallerde "Bugün içim çok dar" denebiliyor. Ancak Kar.-Malk. Tü.'ndeki içi 'tar' sözcüğünün sıkıntının ötesinde kötülüğü ifade ettiği görülüyor. Bu deyimde de Tür. Tü.'ndeki *ichi kan kuyusu* deyiminde olduğu gibi insanın gönlü için 'iç' sözcüğünün kullanıldığına tanık oluyoruz. Kar.-Malk. Tü.'nde kötü kalpli kimseler için kullanılan bir diğer deyim ise *tülkünü kuyruğu*'dur. Deyime, 'tülkü' sözcüğünün sahip olduğu 1) Tilki 2) Kurnaz⁷⁶ anlamlarından yola çıkılarak olumsuz bir anlam kazandırıldığı görülüyor.

PP'deki *edgü kü at dört buluşda yadıl-* deyiminin Tür.Tü.'ndeki karşılıkları *ad al-*, *adı kulağına değ-*, *aldı yürüdü*, *alıp yürü-*, *Allah "yürü ya kulum" demiş*, *dillere destan ol-*, *parmakla gösteril-*, *yıldızı parla-* olarak tespit edilmiştir. E.Tü. kü 'söylenti, nam, şöret'⁷⁷, at 'ad, unvan, yüz akı, ün'⁷⁸, 'ad, lakap, unvan'⁷⁹ anlamlarına gelmektedir. E.Tü.de 'kü at', 'at kü' ve 'atlıg kü-lüg' ikilemelerine rastlanmaktadır. Vahit Türk, "Türkçede Ses-Şöhret İlişkisi" adlı makalesinde⁸⁰ Türkçede ses anlamında kullanılan bazı sözlerin, ilk yazılı metinlerden itibaren ün, şöret anlamlarıyla da kullanıldığını, sözcükteki bu anlam değişikliğinin öncelikle ses, daha sonra haber ve en sonunda da şöret sıralamasıyla olduğunu söylemektedir. Şöhret kavramının ses kavramı dışında başka kavramlarla da ilişkilendirildiğini, bu kavramlardan en yaygın olanının ad kavramı olduğunu belirtmekte, kişinin adının herhangi bir özelliğinden dolayı yayılmasıyla bu iki kavramın ilişkilendirildiğini ifade etmektedir.⁸¹ Sözü edilen makalede belirtildiği gibi, üçüncü bölümdeki sekiz deyimden ikisinde şöret ifadesi için 'ad' sözcüğünün kullanıldığı görülmektedir. İlk deyimde ün kazanmak, *ad al-* şeklinde ifade edilmiştir. *Adı kulağına değ-* deyiminde bir kimsenin şöret sahibi olması onun adının, bir başka deyişle şan ve şöreti-

⁷¹ EDPT, 1972 : 965.

⁷² Tavkul, a.g.e., s. 214.

⁷³ Tavkul, a.g.e., s. 242.

⁷⁴ Tavkul, a.g.e., s. 377.

⁷⁵ EDPT, 1972 : 528.

⁷⁶ Tavkul, a.g.e., s. 413.

⁷⁷ EDPT, 1972 : 686.

⁷⁸ EDPT, 1972 : 32.

⁷⁹ Röhrborn, 1988 : 247-248.

⁸⁰ V. Türk, *Türkçede Ses-Şöhret İlişkisi*, Kazakistan: IV. Halklararası Türkolojiye Kongresi, 13-14 Mamır, 2011.

⁸¹ Türk, a.g.e., s. 2-7.

nin kulağa gelmesi, duyulması şeklinde belirtilmiştir. *Alp yürüdü* deyiminde doğrudan ün sahibi olmak anlamı olmasa da, kendisine oldukça benzeyen *aldı yürüdü* deyiminin anlamı Aksoy tarafından 'Az zamanda çok ilerledi, büyük ün ya da para kazandı' şeklinde verildiği için bu deyim de listeye dahil edilmiştir. *Allah "yürü ya kulum" demiş* deyimini de doğrudan ün kazanmak anlamına sahip olmayıp deyim anlamında yer alan mesleğinde ilerlemek ifadesi ünün yayılması olarak düşünülmüştür. *Dillere destan ol-* deyiminde bir kimsenin adının olumlu anlamda dilden dile dolaşması, tıpkı destanların kişiden kişiye ulaşması gibi o kişinin adının da kişiler arasında aktarılması söz konusudur. *Parmakla gösteril-* deyiminde ün sahibi kişinin tanınmış olması sonucunda pek çok kişi arasından hemen seçilebileceği anlatılmaktadır. *Yıldızı parla-* deyiminde, kişinin talihinin, kısmetinin açılması o kişinin yıldızının parlaması şeklinde ifade edilmiştir. Kar.-Malk. Tü.'nde *edgü kü at dört buluşda yadıl-* deyimine eş, *atı beş tav elde aytil-, aytuvda aytilgan, Cavbermezni cangız tekesinley, tav bla teng bolgan* deyimleri tespit edilmiştir. *Atı beş tav elde aytil-* deyimindeki beş dağ köyü, Malkar, Holam, Bızıng, Çegem, Bashan adını taşıyan vadilerde yer alan eski Karaçay-Malkar köyleridir.⁸² Kişinin ün sahibi olması, adının bu yerlerde anılması ile ilişkilendirilmiştir. *Aytuvda aytilgan* deyimindeki aytuv sözcüğü 'hikaye, efsane, masal'⁸³ anlamında olup E.Tü. ayıt- 'sormak, bilgi almak, söylemek, rica etmek, incelemek'⁸⁴ köküne dayandığı açıktır. Deyimin ikinci ögesi olan 'aytilgan'da bu kök belirgin bir şekilde görülmektedir. Bu deyim, Tür. Tü.'ndeki *dillere destan ol-* deymiyle aynı doğrultuda oluşturulmuştur. Burada destan yerine hikâye, efsane, masal türleri üzerinden benzetme yapılmıştır. *Cavbermezni cangız tekesinley* deyimindeki Cavbermez, Tavkul tarafından 'Yağvermez'⁸⁵ şeklinde bir kişi adı olarak aktarılmıştır. Cangız, E.Tü. yalnızuz-yalnızuz 'yalnız, tek başına' sözcüğüdür. Teke sözü de E.Tü.deki ses, şekil ve anlam özellikleriyle devam etmiştir: Teke (keçi).⁸⁶ Bu deyimde ün kazanmak, Cavbermez'in biricik tekesine benzetilmiştir. Cavbermez'in bu tekesinin herkes tarafından bilinmesi ile ün kavramı arasında ilgi kurulmuştur. *Tav bla teng bolgan* deyiminin *tav* (<E.Tü. tağ), *bla* (<E.Tü. birle), *teng* (= E.Tü. teng) 'eşit, denk', *bol-* (=E.Tü. bol-) sözcükleriyle oluşturulduğu görülmektedir. Bu deyim anlamı doğrudan ün kazanmak olmayıp itibarlı, şerefli, değerli anlamına gelmektedir. Bu deyimde sözü edilen kişi, eski Türk inanışında özel bir yere sahip olan ve insanlar tarafından saygı gören dağa benzetilmiştir. İtibar da ün ile ilgili olduğundan deyim listeye dahil edilmiştir.

PP'deki *edgü kü at dört buluşda yadıl-* deyiminin içinde ayrıca bir deyimden daha bahsedilmelidir. Bu da *dört buluş*'dur. Bu anlam Tür. Tü.nde *dört bir taraf, yedi iklim dört bucağ, yedi mahalle* deyimlerinde yaşamaktadır. Deyimlerin Türk kültüründe kutsal kabul edilen dört ve yedi sayılarıyla kurulduğu görülmektedir.

⁸² Tavkul, "Karaçay-Malkar Türkçesinde Deyimler", *Kırım, Üç Aylık Fikir ve Kültür Dergisi*, 1999, s. 23.

⁸³ Tavkul, *Karaçay-Malkar Türkçesi Sözlüğü*, 2000, s. 105.

⁸⁴ Röhrborn, 1994 : 309-312.

⁸⁵ Tavkul, "Karaçay-Malkar Türkçesinde Deyimler", *Kırım, Üç Aylık Fikir ve Kültür Dergisi*, 1999, s. 27.

⁸⁶ A. Caferoğlu, *Eski Uyğur Türkçesi Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2011, s. 232.

PP'deki *edgü ögli* deyimini *ayığ ögli* deyiminin zıttıdır. Tür. Tü.'nde bu deyim in ifade ettiği anlam, *hayır sahibi*, *insan evladı* ve *iyi kalpli* deyimlerinde vardır. *Hayır sahibi*, insanlara iyilik yapan kimseler için kullanılan bir deyimdir. İnsan evladı deyiminden tam manasıyla insan olan kişinin iyi kalpli olması gerektiği çıkarılabilir. İyi kalpli ise kötü kalpli'nin zıttı olarak görülmekte, burada iyi düşünce ile iyi kalp arasında ilgi kurulmaktadır. *Edgü ögli* deyiminin Kar.-Malk. Tü.'ndeki yansımaları olarak *ak innet*, *aruv innetli*, *halal adam*, *halal köllü*, *tüz innetli* deyimleri tespit edilmiştir. *Ayığ ögli* deyiminde olumsuz bir sıfatla kullanılan *innet* sözcüğü burada olumlu anlam taşıyan '*ak*, *aruv*, *tüz*' sözcükleriyle kullanılmıştır. *Ak innet* deyiminin, *ak* (= E.Tü. *ak* '*yağmur bulutu*, *beyaz*, *uygun*'⁸⁷) sözcüğünün saflığı, temizliği temsil eden beyaz renginden yola çıkılarak iyilik anlamının ifade edildiği görülmektedir. *Aruv innetli* deyimindeki *aruv* (<E.Tü. *arığ* '*saf*, *temiz*, *kirsiz*'⁸⁸) sözündeki saflıktan yola çıkılarak deyimde iyilik anlamı kazandırılmıştır. *Tüz innetli* deyimini, *ayığ ögli* deyiminin Kar.-Malk. Tü.'ndeki anlamdaşı olan *ters innetlinin* zıttıdır. *Tüz* sözcüğü Kar.-Malk. Tü.'nde E.Tü.'deki ses, şekil ve anlam özellikleriyle yaşamaktadır: *Tüz* '*düz*, *pürüzsüz*'.⁸⁹ Deyimde, doğruluk, pürüzsüzlük ile iyilik arasında ilişki kurulmuştur. İyi kalpli olmayı ifade eden diğer iki deyim '*halal*' sözüyle oluşturulmuştur. Ar. *halal* sözü Kar.-Malk. Tü.'nde '*helal*, *temiz kalpli*'⁹⁰ anlamındadır. İyi kalpli kimse *halal adam* şeklinde betimlenmiştir. *Halal köllü* deyimindeki *köl*, E. Tü. köñül '*akıl*, *düşünce*, *gönül*'⁹¹ sözcüğünün Kar.-Malk. Tü.'ndeki biçimidir. *Ayığ ögli* deyiminin eş anlamlısı olan *kara cürek* deyiminde kalp için '*cürek*' sözü kullanılırken burada '*köl*' sözcüğü kullanılmıştır.

PP'deki *emgek emgen*- deyimini, ifade ettiği anlam bakımından Buddhist inanç sisteminde önemli bir yere sahip olup sık kullanılan bir deyimdir. Tür. Tü.'nde bu deyimdeki anlam, *alın teri* (*dök*-), *anası ağla*-, *anasından emdiği süt burnundan gel*-, *canını dişine tak*-, *dişini tırnağına tak*-, *dokuz doğur*-, *emek ver*- (*çek*-), *geceyi gündüze kat*-/ *gece gündüz deme*-, *göbeği çatla*-, *göz nuru dök*-, *güçlük çek*-, *ıknıp sıkın*-, *imanı gevre*-, *kanını su et*-, *kıçını* (*götünü*) *yırt*-, *menzili beygiri gibi koş*-, *pahalıya mal ol*- (*otur*-), *peşinde koş*- (*peşine düş*-), *saçını süpürge et*-, *vaktini al*- (*ye*-), *yumruğu derisine vur*- deyimlerinde bulunmaktadır. Emek kavramı, içinde sıkıntı ve güçlük de barındırdığından Tür. Tü.'nde sıkıntı ve güçlük ile ilgili deyimler de listeye dahil edilmiştir. Tür. Tü.'nde ve Kar.-Malk. Tü.'nde emek hakkındaki deyimlere bakıldığında, insan bedenine ait öğelerin sıkça kullanıldığı görülmektedir. Tür. Tü.'ndeki deyimlerde; '*alın*, *can*, *diş*, *tırnak*, *göbek*, *göz*, *kıç*, *kan*, *saç*, *yumruk*, *deri*' sözcüklerine rastlanmaktadır. *Alın teri dök*- deyiminde bir iş için verilen uğraş *alın teri* ile ifade edilmiştir. *Anası ağla*- ve *anasından emdiği süt burnundan gel*- deyimlerinde girilen işin sıkıntısı '*anne*' üzerinden belirtilmiştir. *Canını*

⁸⁷ Röhrborn, 1979 : 77-78.

⁸⁸ Röhrborn, 1981 : 182.

⁸⁹ EDPT, 1972 : 571.

⁹⁰ Tavkul, *Karaçay-Malkar Türkçesi Sözlüğü*, 2000, s. 212.

⁹¹ EDPT, 1972 : 731.

dişine tak- ve *dişini tırnağına tak-* deyimlerinde canla başla mücadele etmek, var gücüyle uğraşmak, ulaşmak istenen hedef için her şeyini ortaya koymak söz konusudur. Nitekim günlük hayatta bir işte kendi emeğiyle başarılı olmuş kişiler için '*Dişiyile tırnağıyla buraya geldi*' ifadesi kullanılır. *Dokuz doğur-, göbeği çatla-, güçlük çek-, ikınıp sıkın-* deyimlerinde sıkıntı ve güçlük ön planda tutulan kavramlardır. *Emek ver- (çek-)* deyimini PP'deki *emek emgen-* deyimine tam karşılığı olarak Tür. Tü.'nde bulunmaktadır. *Geceyi gündüze kat- / gece gündüz deme-* deyimleri ilk olarak Orhun Anıtları'nda '*tün udıma-, küntüz olurma-*' şeklinde karşımıza çıkmıştır. Bu iki deyimde de, gündüz çalışmak, gece dinlenmek için yaratılmasına rağmen, gece de tıpkı gündüzmüş gibi çalışıldığı, emek harcandığı ifade edilmektedir. *Göz nuru dök-* deyiminde harcanan emeğin özellikle göz ile yapılan bir emek olduğu belirtilmektedir. Ayrıca '*göz nuru*' ifadesinin çok kıymetli durumlar, duygular için kullanıldığı bilinmekte olup kişi için emek verdiği iş de aynı kıymette olacağından böyle bir benzetme yapılmış olmalıdır. *Kanını su et-, kıçını (götünü) yırt-, saçını süpürge et-, yumruğu derisine vur-* deyimlerinde yine insan vücuduna ait öğelerin kullanıldığı görülmektedir. *İmanı gevre-* deyiminde işin zorluğu, insanın en sağlam noktası olan imanının bile zedeleneyecek hale gelmesi ile ilişkilendirilmiştir. *Menzilci beygiri gibi koş-* deyiminde insan, menzilci beygirine benzetilmiştir. Menzilci; '*uzak yerlere menzil beygiriyle giden posta tatarı*'⁹²dir. İnsanın emek vermesi, postanın oradan oraya koşturması, işi için çaba göstermesine benzetilmiştir. *Pahalıya mal ol- (otur-)* deyiminde, emek harcanan işe ulaşmak pahalı şeylere sahip olmakla ifade edilmiştir. Ayrıca '*pahalı*' sözcüğünün zıttı olan '*uçuz*' sözünün E. Tü.'de '*kolay, saygıya değmeyen, değersiz*'⁹³ anlamlarını taşıdığı bilinmektedir. Sözcüğün '*kolay*' anlamı esas alındığında pahalı sözünün de '*zor*' anlamına geleceği tahmin edilebilir. *Peşinde koş-* deyiminde hedefe ulaşmak için verilen uğraş, bu yolda pes etmeyiş yansıtılmıştır. *Vaktini al-* deyiminde hedefe ulaşmanın süreç bakımından kısa olmadığı, söz konusu durum üzerinde insanın uzun bir süre uğraşması ön plana çıkarılmıştır. Kar.-Malk. Tü.'nde *emek emgen-* deyimini ile anlamca örtüşen birçok deyim bulunmaktadır: *Altı kınır bolub işle-, aman künlü bol-, it künlü kör-, iyne közünden çıkar-, kan-can sal-, kan-kazavat et-, kara emgek, kırkuncikden bol-, kıyını kir-, köl aşı-, köz avana et-, közleri kandan tol-, kulagın burnuna bayla-, kül-kömür aşı-, öpkesin-bavurun tök-, tört guppur bolub işle-*. Bu deyimlerden *kara emgek* deyiminde E.Tü. emgek sözcüğünün aynen korunduğu görülür. Tür. Tü.'nde olduğu gibi Kar.-Malk. Tü.'nde de bu deyim anlamdaşlarının insan bedenine ait öğelerle kurulması söz konusudur: Kan, köz, kulak, burun, öpke, bavur. Tür. Tü.'ndeki *kanını su et-* deyimini Kar.-Malk. Tü.'nde *kan-can sal-, kan-kazavat et-* şeklinde görülmektedir. Bu deyimlerde insanın emek verdiği şey uğruna kanını, canını bile ortaya koyabileceği ifade edilmektedir. Kişinin gözünün hep uğraştığı şey üzerinde olması *köz avana et-* deyiminiyle belirtilmiştir. Göz ile kurulan bir başka deyim olan *közleri kandan tol-* deyiminde insanın emek sürecinde çektiği

⁹² *Türkçe Sözlük*, Türk Dil Kurumu Yayınları, s. 1370, Ankara 2005.

⁹³ *EDPT*, 1972 : 32.

sıkıntı sonucunda gözlerindeki akın bile kan rengine dönüşmesi, gözüne kan oturması ifade edilmektedir. *Kulagın burnuna bayla-* ve *öpkesin-bavurun tök-* deyimleri Tür. Tü.'ndeki *canını dişine tak-*, *dişini tırnağına tak-* deyimleriyle aynı doğrultuda, aynı mantıkla oluşturulmuştur. *Altı kınır bolub işle-* ve *tört guppur bolup işle-* deyimlerinde insanın çalışırken girdiği eğri büğrü hallerin, kambur duruşun altı ve dört sayılarıyla tasvir edildiği görülmektedir. Günlük kullanımda da çok uzun süre bir şey üzerinde özellikle oturarak çalışan kişiler için '*Kamburun çıkacak*' ifadesi kullanılır. *Aman künlü bol-*, *it künlü kör-* deyimlerinde bir işe ulaşmada sıkıntılı olan süreç, aman (<E.Tü. yaman) ve it (=E.Tü. it) sözcükleriyle ifade edilmiştir. Emek sürecinin zorluğu için kullanılan bir başka deyim *iyne közünden çıkar-* deyimidir. İğnedeki küçük delikten bir şey geçirmek nasıl zorsa ve dikkat gerektiriyorsa, üzerinde çalışılan durum da aynı şekilde zordur. *Kırkincikden bol-* deyimindeki kırkincik sözcüğü E. Tü. kırkın '*eziyet, işkence*'⁹⁴ sözünden türemiş olmalıdır. Bu deyimde bir şeyi yapmanın ya da yapmamanın o kişi için ıstıraba dönüşmesi söz konusudur. *Kıyını kir-* deyimindeki kıyın E.Tü.'de '*ceza, eziyet*'⁹⁵ anlamındayken Kar.-Malk. Tü.'nde '*emek*'⁹⁶ anlamındadır. *Köl aşı-* deyimindeki aşı- fiili Kar.-Malk. Tü.'nde '*yemek*'⁹⁷ eylemini karşılar. E. Tü.'de de sözcüğün anlamlarından biri yemek yemektir. Deyim Tür. Tü.'ne aktarıldığında '*gönül yemek*' anlamına gelir. Bu ibare, Tür. Tü.'nde bir durum karşısında aşırı cesaret örneği gösteren kişiler için kullanılan '*yürek yemiş*' ibaresini akıllara getirir. Aşı- fiiliyle kurulan bir başka deyim *kül-kömür aşı-*'tır. Sıkıntılı süreç kül, kömür yemek şeklinde ifade edilmiştir. İşin zorluğu, insanın elini bile yaklaştıramayacağı külü ve kömürü yiyecek duruma gelmesi ile ilişkilendirilmiştir.

Tür. Tü.'nde PP'deki *kan ögüz akıt-* deyimine en yakın *kan gövdeyi götür-* deyimi tespit edilmiştir. *Kan ögüz akıt-* deyiminde öldürülen insan kanının, nehirdeki su gibi çok fazla olduğu ifade edilmektedir. Bu, Tür. Tü.'ndeki kan gölüne çevirmek ifadesiyle aynıdır. Ancak bu ifade Aksoy tarafından deyim olarak sayılmadığından *çalışmaya* dâhil edilmemiştir.

PP'deki *kınka tegin-* deyiminin ifade ettiği anlam Tür. Tü.'nde *ceza gör, cezaya çarptırıl-, hüküm giy-, hüküm ver-* deyimlerinde bulunmaktadır. Deyimler Ar. ceza ve hüküm sözcükleriyle oluşturulmuştur. Kar.-Malk. Tü.'nde *kınka tegin-* deyiminin anlamı; *ayubha tübe-*, *ayubha tübet-*, *ayıb sal-*, *azabha colukdur-*, *kara taşha tak-*, *tazir sal-*, *teşikli taşha tak-*, *tölev sal-* deyimlerinde bulunur. Bu deyimler; Ar. ayıb '1. *ayıp, ar, haya, yüzkarası* 2. *suç* 3. *kınama, ihtar, serzeniş* 4. *kusur, noksan, pürüz, eksiklik*'⁹⁸; Ar. azab '2. *ceza*'⁹⁹; Ar. tazir '*ceza*'¹⁰⁰ ve Tü. tölev '*ödeme*'¹⁰¹ sözcükleri etrafında şekillenmektedir. Ceza

⁹⁴ EDPT, 1972 : 654.

⁹⁵ EDPT, 1972 : 631.

⁹⁶ Tavkul, *Karaçay-Malkar Türkçesi Sözlüğü*, 2000, s. 263.

⁹⁷ Tavkul, *a.g.e.*, s. 92.

⁹⁸ Tavkul, *Karaçay-Malkar Türkçesi Sözlüğü*, 2000, s. 100.

⁹⁹ Tavkul, *a.g.e.*, s. 105.

¹⁰⁰ Tavkul, *a.g.e.*, s. 387.

¹⁰¹ Tavkul, *a.g.e.*, s. 406.

çekmek anlamındaki *kara taşha tak-* ve *teşikli taşha tak-* deyimlerinde ‘taş’ sözcüğü ortaktır.

PP’deki *kök teyri tapa ul-* ve *buzajusın itürmiş ipek teg ul-* deyimlerinde ul- ‘ulumak’ fiili ortak olarak kullanılmıştır. Bu deyimlerin Tür. Tü.’ndeki anlamdaşları olarak *aman Allah’ı göje çık-*, *avaz avaz bağır-*, *direk direk bağır-* *sesi ayyuka çık-* deyimleri tespit edilmiştir. İlk deyim, E.Tü.deki gibi gök (< E.Tü. kök) sözcüğü ile, dördüncüsü ise Ar. ayyuk ‘1. göğün en yüksek yeri’¹⁰² sözcüğü ile kurulmuştur. Ul-, feryat ve yüksek sesle bağırmak anlamına geldiğinden *avaz avaz bağır-* ve *direk direk bağır-* deyimleri de söz konusu deyimle ilgili görülmüştür.

PP’deki *kök teyrike yoğla-* deyiminin Tür. Tü.’ndeki karşılıkları *arkasını sığa-*, *göğsü kabar-*, *göklere çıkar-*, *kılıcını arşa as-*’tır. Bunlar arasında *göklere çıkar-* deyimini E. Tü.’deki deyimle aynıdır. *Kılıcını arşa as-* deyiminde göğün Ar. karşılıklarından olan ‘arş *İslam inanişına göre göğün en yüksek katı*’¹⁰³ sözcüğünün kullanıldığı görülmüyor. Burada, övülen kişinin kahramanlık ve başarı simgesi olan kılıcını en üst noktaya asması söz konusudur. *Arkasını sığa-* deyimine bakıldığında, gerçekten de takdir edilen kişinin sırtının sıvazlandığı bilinmektedir. *Göğsü kabar-* deyiminde övünme sonucunda gururun okşanması, bütün duyguları barındıran kalbin (göğsün) kabarması olarak betimlenmiştir. Kar.-Malk. Tü.’nde *kök teyrike yoğla-* deyiminin *agirık atha mindir-*, *ak atha mindir-*, *tişleri tüşgünçü makta-* olmak üzere üç anlamdaşı tespit edilmiştir. Bunların ilk ikisinde at sözcüğü ortak olarak kullanılmıştır. *Agirık at* ‘*üzerinde bütün koşum takımları olan at*’¹⁰⁴’tır. Sıradan bir at değildir. Ak at da aynı şekilde değerli görülen türdür. Türk kültüründe oldukça önemli bir yere sahip olan atın, insanları övmek için oluşturulan deyimlerde yer alması kültürel bir etkidir. *Tişleri tüşgünçü makta-* deyiminde, öven kişinin ancak ağzındaki dişlerinin dökülmesi halinde konuşamayıp o kişiyi övmekten vazgececeği ifade edilmektedir.

PP’deki *köñli bol-* deyiminin Tür. Tü.’ndeki karşılıkları olan *gönlü ol-*, *gönlünü et-*, *gönlünü gör-*, *gönlünü (hatırını) hoş et-*, *gönül yap-* deyimlerinde yine gönül (<E. Tü. köñül) sözcüğünün kullanıldığı görülmektedir. Kar.-Malk. Tü.’nde bu deyimle anlamca örtüşen bir deyim tespit edilememiştir.

PP’deki *köñül ber-/birt-* deyiminin anlamı Tür. Tü.’nde *diliyle sok-*, *gönül (kalp) kır-* (*yık-*), *kalbini (gönlünü, hatırını) kır-* deyimlerinde bulunmaktadır. İncitmek anlamındaki deyimlerin karşılıkları gönül, kalp ve hatır sözcükleriyle oluşturulmuştur. *Diliyle sok-* deyiminde diğerlerinden farklı olarak, incitme eylemi söz ile yapılmaktadır. Kar.-Malk. Tü.’ndeki *cavuruna katıl-* deyiminin anlamı E. Tü. *köñül bert-/birt-* deyimiyile örtüşmektedir. Cavur ‘*atın sırtında meydana gelen yara*’¹⁰⁵, katıl- ‘1. Saldırmak 2. Dokunmak, değmek’¹⁰⁶ anlamında olup bu deyim Tür. Tü.’ndeki *yarasını deş-* deyimine benzediği

¹⁰² TS, 2005 : 165.

¹⁰³ TS, 2005: 124.

¹⁰⁴ Tavkul, *a.g.e.*, s. 72.

¹⁰⁵ Tavkul, *a.g.e.*, s. 145.

¹⁰⁶ Tavkul, *a.g.e.*, s. 248.

görölmektedir. Ancak *yarasını deş-* deyimini bir acıyı, üzüntüyü hatırlatmak anlamındadır. *Cavuruna katıl-* deyimini ise incitme, kalp kırma karşılığında kullanılmıştır.

PP'deki *könül bir-* deyiminin Tür. Tü.'ndeki anlamdaşları *abayı yak-*, *deli divane ol-* (*divane ol-*), *divanesi (delisi) ol-*, *gönlü ak-*, *gönlü iliş-* (*takıl-*), *gönül çek-*, *gönül kaptır-/gönlü çelin-*, *gönül ver-/gönül bağla-*, *merak getir-*, *yanıp tutuş-* tir. Hepsini birine sevgi duymak anlamında kullanılan bu deyimler çoğunlukla gönül sözcüğüyle oluşturulmuştur. *Abayı yak-* deyimindeki aba '1. Yünün dövülmesiyle yapılan kalın ve kaba kumaş 2. Bu kumaştan yapılan yakasız ve uzun üstlük 3. sf. Bu kumaştan yapılan 4. esk. Bu kumaştan yapılan ve dervişlerce giyilen hırka 5. Kepenek (I)'.¹⁰⁷ anlamlarını taşır. Bu deyimde birini sevmek, kişinin üstündeki hırka yanmış olmasına rağmen onu hissedemeyecek kadar büyük bir aşk içinde olması ve akli dengesinin de bu aşk dolayısıyla zarar görmesi şeklinde ifade edilmiştir. Sözcüğün dördüncü anlamı dikkate alındığında bu aşkın maddi aşktan öte manevi aşk, Allah aşkı olduğu düşünülebilir ve deyim bu doğrultuda yorumlanabilir. *Delî divane ol-* (*divane ol-*) ve *divanesi (delisi) ol-* deyimlerinde aşırı sevgi, '*delî, divane*' sözcükleriyle ifade edilmiştir. *Merak getir-* deyimindeki sevgi ifadesi, sevilen kişinin her an düşünülmesi, ona karşı sürekli bir merak duygusu içinde olunuşu ile açıklanabilir. *Yanıp tutuş-* deyiminde, aşk duygusu ateş kavramıyla ilişkili görülmüştür.

PP'deki *könül yirin-* deyimini Tür. Tü.'ndeki *hatır (gönlü) kal-* deyimleriyle uyuşmaktadır. Bu deyim için Kar.-Malk. Tü.'ndeki anlamdaşları; *cüregi sın-*, *dıgılına katıl-*, *kölü sın-*, *kölüne tiy-* tir. Deyimler, Tü. '*cürek, köl, dıgıl*' sözcüklerinden meydana gelmiştir. Kar.-Malk. Tü. Sözlüğü'nde *dıgıl* sözcüğü madde başı olarak bulunmamaktadır. Bu sözcük Tür.Tü. ağızlarında '1. Her şeyin ufağı, küçüğü. 2. Elma, domates gibi şeylerin küçüğü. 3. Tane. 4. Pişmiş mısır tanesi, dan.' olarak geçmektedir.

PP'deki *könülçe ve gönüllük* deyimlerinin Tür. Tü.'ndeki karşılıkları olan *gönlüne göre, gönül hoşluğu ile (rızasıyla), hatır için, kalbine göre* deyimlerinin gönül, hatır ve kalp ile oluşturulduğu görölmekte olup bu deyimlerin hepsinde bir şeyin içten gelerek yapılması söz konusudur.

PP'deki *könülke yek sakınçı kir-* deyimini Tür. Tü.'ndeki *şeytan diyor ki, şeytan dürt-*, *şeytana uy-* deyimleriyle anlamca örtüşmektedir. Bu deyimlerin hepsinde '*yek*' sözcüğü yerine Far. şeytân sözcüğü kullanılmıştır. Her şey yolunda giderken birden kötülük yapma isteğinin şeytan tarafından verildiğine inanılmaktadır.

PP'deki *kurug bol-* deyiminin Tür. Tü.'nde pek çok karşılığı bulunmaktadır: *Dağarcıkta bir şey kalma-*, *dibi görün-*, *dibine darı ek-*, *duman et-*, *duman ol-* (2), *el elde baş başta, elde avuçta bir şey kalma-/ sıfırı tüket-*, *gavur et-*, *güme git-* (2), *har vurup harman savur-*, *keseinin dibi görün-*, *kökünü kurut-/ köküne kibrit suyu dök-*, *oğlan aldı (yedi) oyuna gitti, suyunu çek-* (2), *yere bat-* (1), *yerinde yeller es-*. Bir şeyin tükenmesini ifade eden bu deyimlerden üçü '*dip*'

¹⁰⁷ TS, 2005 : 1.

sözcüğüyle oluşturulmuştur. *Dibi görün-, dibine darı ek-, kesenin dibi görün-* deyimlerinde, bir şeyin tükenmesi ile içi dolu olan bir nesnenin boşalması ilişkilendirilmiştir. *Duman et-* ve *duman ol-* deyimlerinde var olan şeyin tükenmesi, bir şeyin yandıktan sonra duman haline gelip bir süre sonra gözden kaybolmasıyla ilişkilendirilmiştir. *Dağarcıkta bir şey kalma-* deyimindeki dağarcık sözcüğü '1. Meşin torba' anlamında olup içi dolu olan torbanın boşalması ile tükenmek arasında ilgi kurulmuştur. *El elde baş başta, elde avuçta bir şey kalma-* deyimlerinde daha önceleri kişinin elinde bulunan varlığı yitirmesi bu şekilde ifade edilmiştir. *Sfırın tüket-* deyiminde kişinin elinde bir kuruş bile kalmayacak kadar malını harcaması sıfır rakamıyla anlatılmıştır. *Gavur et-* deyiminde, 'gavur' sözcüğünün tercih edilmesi gavurların işe yaramaz, boş kimseler olarak düşünülmesinden kaynaklanmış olabilir. *Güme git-* deyimindeki güm sözcüğü 'derinden ve patlayıcı yankılı gürültü'¹⁰⁸ anlamına gelmekte olup, bir şeyin ortadan kaybolması tükenmesi için bu sözcüğün tercih edilmesi, bir patlamanın ardından ortada hiçbir şey kalmaması ile ilgilidir. *Har vurup harman savur-* deyiminde malın gereksiz yere harcanması ön plandadır. Buradaki har sözcüğü 'sıcak, kızgın, yakıcı'¹⁰⁹ anlamında olup, har vur- ifadesi ateşe vermek anlamına gelmektedir. Bir şeyin tükenmesi, harmanın ateşe verilerek her şeyin dağılması, yanıp kül olması şeklinde anlatılmıştır. *Kökünü kurut-* ve *köküne kibrit suyu dök-* deyimlerinde, kök sözcüğü ortak olarak kullanılmıştır. Bir şeyin kökü onun aslıdır, kökü zarar gören şey sağlıklı olmaz. *Kökünü kurut-* deyimindeki tükenmek ifadesi, bir bitkinin sulanmadığı takdirde büyümeyip bir süre sonra ölmesi ile benzetilmiş olmalıdır. *Köküne kibrit suyu dök-* deyiminde bir şeyin ortadan kalkması, temelinin yakılması ile ifade edilmiştir. *Oğlan aldı (yedi) oyuna gitti* deyimindeki tükenmek anlamı, bir babanın sahip olduğu varlığın oğlu tarafından çar çur edilmesi olarak gösterilmiştir. *Suyunu çek-* deyiminde tükenmek kavramı, suluyken bereketli olan bir yemeğin suyunu çektikten sonra azıcık kalması ile ilişkilendirilmiştir. *Yere bat-* deyiminde yerin altında bulunan nesnenin görülmeyecek durumda olması yani yok olması tükenmek anlamında kullanılmıştır. *Yerinde yeller es-* deyiminde, yelin nesnelere sağa sola savurması sonucunda ortada bir şey kalmaması tükenmek eylemine karşılık gelmektedir. Kar.-Malk.Tü.'nde *ku-ruğ bol-* deyimini için *artın et-* ve *bardan çok bol-* deyimleri kullanılmıştır. *Artın et-* deyimindeki art, E.Tü. art 'ense, sırt, dağın sırtı, sıradağ'¹¹⁰ sözcüğü olup deyim bir şeyin arkasını yani devamını sona erdirmek anlamındadır. *Bardan çok bol-* deyimindeki bar sözcüğü E. Tü. bar, çok sözcüğü ise E.Tü. yok sözcüğü olup var olan bir şeyin ortadan kalkması bu sözcüklerle ifade edilmiştir.

PP'deki *küvrüg tokt-* deyimini bir şeyi duyurmak anlamına gelmektedir. Tür. Tü.'nde başka bir çalgı olan tambura ile aynı ifadenin verildiği görülmektedir: *Ağız tamburası çal-*. Ayrıca Tür. Tü.'nde davul çalmak eylemi, gerçek anlamının yanı sıra bir şeyi duyurmak için de kullanılır.

¹⁰⁸ TS, 2005 : 807.

¹⁰⁹ TS, 2005 : 845.

¹¹⁰ EDPT, 1972 : 200; Röhrborn 1981 : 204-205.

PP'deki *neglük toğdum men* deyiminin Tür. Tü.'ndeki karşılıkları *anasından doğduğuna pişman, doğduğuna pişman, anasından doğduğuna pişman et'* tir. Deyimlerin üçünde de kişinin hayattaki mutsuzluğundan ötürü yaşama karşı isyan ve şikâyeti söz konusudur. PP'deki *neglük toğdum men* deyimindeki *neglük* ifadesi de ayrı bir deyim olarak düşünülmelidir. Tü. Tü.'nde *ne dedim de, ne demeye, ne diye* deyimleri anlam bakımından *neglük* ile tamamen örtüşmektedir.

Evlattan saymamak, reddetmek, yok saymak vb. anlamlar ifade eden PP'deki *oğul kızka sanma-* deyiminin Tür. Tü.'nde pek çok karşılığı bulunmaktadır: *Adamdan say-/adam yerine koy-, aforoz et-, ayağının pabucunu başına giy- (2), defterden sil-, dirsek çevir-, esamisi okunma-, ... gözüyle bak-, hesaba alma-, hesabı kes-, hiçe say-, iska geç-, kale alma-, metelik verme-, selamı sabahı kes-, siktir et, vız gel-, yabana at-, yüz çevir-*. Burada listeye dahil ettiğimiz deyimler arasında yalnızca *adamdan say-* ve *adam yerine koy-* deyimleri olumludur. PP'deki deyimde de *san-* fiili anlam bakımından olumlu olup *'-ma'* olumsuzluk eki ile olumsuz anlama gelmiştir. *Oğul kızka sanma-* deyimindeki *'oğul kız'* ifadesinin Tür. Tü.'ndeki deyimlerde *'adam, insan'* sözcükleriyle ifade edildiği görülmektedir. *Adamdan say-* ve *adam yerine koy-* deyimleri olumsuzluk eki ile birlikte düşünüldüğünde PP'deki deyim anlamca ve biçimce en yakın deyimlerdir. *Aforoz et-* deyiminde geçen Rum. *aforoz '2. mec. Darlıp biriyle konuşmama, ilgiyi kesip kendinden uzaklaştırma, toplum dışılama'*¹¹¹ anlamına gelip deyimde biriyle ilişkinin kesilmesi bu şekilde ifade edilmiştir. *Ayağının pabucunu başına giy-* deyiminde, ayak ve baş sözcüklerindeki üstünlük/aşağılık hiyerarşisinden yola çıkılarak, söz konusu kişinin ayaklar altında kalacak değersizlikte olmasına rağmen baş üstünde taşınması söz konusudur. *Defterden sil-* deyiminde defter sözcüğü insan hayatına benzetilmiş, istenmeyen kişinin hayattan çıkarılması defterden silinmesi olarak ifade edilmiştir. *Dirsek çevir-* deyiminde dirsek sözcüğünün tercih edilmesinin nedeni dirseğin kolun arka kısmında bulunması olup kişiye sırtını dönmek anlamına gelmektedir. *Yüz çevir-* deyimi de aynı mantıkla oluşturulmuştur. *Esamisi okunma-* deyiminde yer alan Ar. *esâme* sözcüğü *'adlar, isimler'*¹¹² anlamında olup ilişki kesilen kişinin artık adının bile anılmayacağı anlamına gelmektedir. *...gözüyle bak-* deyiminin olumsuzluk eki almış biçimi söz konusu deyim anlamını ifade etmektedir. *Hesaba alma-* ve *hesabı kes-* deyimlerindeki hesap sözcüğü ilişki anlamında kullanılıp ilişkinin kesilmesi bu şekilde dile getirilmiştir. *Hiçe say-* deyiminde kişinin yok sayılması *'hiç'* sözcüğüyle belirtilmiştir. *Iska geç-* deyiminde yok saymak anlamı *'1. Üzerinde durmama, önem vermeme'*¹¹³ sözcüğüyle verilmiştir. *Metelik verme-* deyiminde kişinin değersizliğinin metelik *'2. mec. Çok az para'*¹¹⁴ sözcüğüyle belirtildiği görülmektedir. *Siktir et*, argo bir deyim olup *'umursama!'* anlamı taşır. *Vız gel-* ya da *vız gelip tırs git-*,

¹¹¹ TS, 2005 : 26.

¹¹² TS, 2005 : 648.

¹¹³ TS, 2005 : 915.

¹¹⁴ TS, 2005 : 1381.

deyimlerindeki vız sözcüğü 'böcek uçarken veya atılan bir şey hızla geçerken çıkan ses'¹¹⁵ anlamında olup umursamama, görmezden gelme ifadesi böceğin hemen uçup gitmesi ile ilgili olabilir. *Yabana at-* deyimindeki görmezden gelme, yok sayma anlamı, yaban sözcüğünün anlamları değerlendirildiğinde, bir kimseyi ıssız bir yere bırakmak ya da el saymak anlamlarıyla örtüşmektedir. *Oğul kızka sanma-* deyimini Kar.-Malk. Tü.'ndeki *adamga terge-*, *bağır şayga da sanama-*, *buçhagına teng etme-*, *bw kulagina ayaz kakgança*, *cugutur kulagina cel kakgança*, *çöb üz-*, *haram et-*, *kol sırtından kara-*, *kulak tikme-*, *kulakga kırav kakgança*, *ortanı üz-*, *sırt bur-*, *sıysız kör-*, *tükge da körme-* deyimlerine karşılık gelmektedir. Bu deyimlerden *sırt bur-*, Tür. Tü.'ndeki *dirsek çevir-* ve *yüz çevir-* deyimleriyle aynı olup onlardan farklı olarak 'sırt' sözcüğü ile oluşturulmuştur. *Adamga terge-* deyiminin Tür. Tü.'ndeki *adamdan say-*, *adam yerine koy-* deyimleriyle aynı olduğu, onlardaki gibi burada da olumsuzluk eki aldığı *oğul kızka sanma-* deyimini ile aynı anlama geldiği söylenebilir. *Bağır şayga da sanama-* deyimindeki bağır 'bakır'¹¹⁶, kapek 'Rus parası, kopek'¹¹⁷ anlamlarında olup, kişiye değer verilmemesi para ile ilişkilendirilmiştir. Bu deyim, Tür. Tü.'ndeki *metelik verme-* deyimine benzemektedir. *Buçhagına teng etme-* deyiminde kişinin ayaklar altında olmaya, pantolonun paçası gibi yerlerde sürünmeye layık olduğu ifade edilmektedir. *Bw kulagina ayaz kakgança ve cugutur kulagina cel kakgança* deyimlerindeki ifadede, geyiğin rüzgârın esmesinden rahatsız olmaması, rüzgâra aldırması ile söz konusu kişiye aldırma, o kişiyi önemsememe arasında ilişki kurulmuştur. *Kulakga kırav kakgança* deyiminde de aynı mantık söz konusudur. *Çöb üz- ve ortanı üz-* deyimlerinde ilişkinin kesilmesi üz- fiili ile belirtilmiştir. *Haram et-* deyiminin PP'deki *oğul kızka sanma-* deyimine anlam açısından aynı olduğu görülmektedir. İkisinde de evlattan saymamak anlamı vardır. *Kol sırtından kara-*, *kulak tikme-*, *kulakga kırav kakgança* deyimlerinde insan bedenine ait öğeler kullanılmıştır. *Sırt bur-* deyimini de bunlardan biri olup yukarıda açıklanmıştır. Çağdaş lehçelerin bazılarında el anlamında kullanılan 'kol' sözcüğüyle kurulan *kol sırtından bak-* deyiminde elinin tersinden bakmak, umursamamak anlamında kullanılmıştır. *Kulak tik-* deyiminin yalnızca olumsuzluk eki almış şekli söz konusu deyimle anlamca örtüşmektedir. *Sıysız kör-* deyimindeki sıysız 'ahlaksız, şerefsiz, edepsiz, haysiyetsiz, prestijsiz, değersiz, aşağılık'¹¹⁸ anlamlarına gelen sıysız sözünün değersiz anlamıyla kullanıldığı bellidir. *Tükge da körme-* deyimindeki tük E.Tü. tük 'tüy'¹¹⁹ sözcüğü olup bu deyimde, söz konusu kişinin bir tüy kadar bile değeri olmadığı ifade edilmektedir.

PP'deki *tiliçe kırk-* ve *tilke kir-* deyimleri genel olarak olumsuz bir anlama sahip olmakla birlikte bir konunun insanlar arasında konuşulması şeklinde de yorumlanabilir. Tür. Tü.'ndeki karşılıkları *ağızdan ağıza*, *ağızlara sakız*

¹¹⁵ TS, 2005 : 2091.

¹¹⁶ Tavkul, *Karaçay-Malkar Türkçesi Sözlüğü*, 2000, s. 108.

¹¹⁷ Tavkul, *a.g.e.*, s. 242.

¹¹⁸ Tavkul, *a.g.e.*, s. 346.

¹¹⁹ EDPT, 1972 : 433.

ol-, ağızından düşürme-, altın adı pul oldu kız adı dul oldu, altın adını bakır et-, bir paralık ol-, dil uzat-, dilden dile dolaş-, dile (dillere) düş-, dile gel- (1), dile getir- (1), dile ver-, diline dola-, dillerde dolaş- (gez-), iki paralık et-, küçük düş-, lakırdı (laf) taşı-, laf et-, sağır sultan bile duydu, söz çık-, söz gel-, söz ol-, tefe koy-, yıldızı sön-¹²⁰tir. Edgü kü at tört bulunğa yadıl- deyiminde itibar kazanmak anlamına gelen deyimler de söz konusu deyimle ilgili görüldüğü gibi burada da itibar kaybetmek anlamındaki deyimler *tiliğe kırk-* ve *tilke kir-* deyimleriyle ilgili görülmüştür. Yukarıda E. Tü.'deki biçiminde olduğu gibi çoğunlukla dil (<E. Tü. til) sözcüğüyle kurulan deyimler bulunmakla birlikte, Tü. söz (=E. Tü. söz), ağız (<E. Tü. ağız) ve Far. lāf sözcükleri ile oluşturulan deyimler de vardır. *Ağızdan ağıza, ağızlara sakız ol-, ağızından düşürme-, dil uzat-, dilden dile dolaş-, dile (dillere) düş-, dile gel- (1), dile getir- (1), dile ver-, dilinde dola-, dillerde dolaş- (gez-), lakırdı (laf) taşı-, laf et-, sağır sultan bile duydu, söz çık-, söz gel-, söz ol-, tefe koy-* deyimlerinde bir konunun halk arasında konuşulması, yayılması anlatılır. *Altın adı pul oldu kız adı dul oldu, altın adını bakır et-, bir paralık ol-, iki paralık et-, küçük düş-, yıldızı sön-* deyimleri ise itibarın azalması anlamına gelmektedir. *Küçük düş-* ve *yıldızı sön-* dışındaki deyimlerde itibar kaybı, para ve bakır madeniyle benzetmeli olarak ifade edilmiştir. Birinci ve ikinci deyimde kişinin itibar kaybetmesi, altından bakır seviyesine düşmesi olarak anlatılmıştır. *Bir paralık ol-* ve *iki paralık et-* deyimlerinde değer kaybı, az miktarda paraya benzetilmiştir. Daha önceki paragraflarda *edgü kü at tört bulunğa yadıl-* deyiminin anlamdaşlarından biri olarak açıklanan *yıldızı parla-* deyimi itibarın artması anlamına gelirken, *yıldız düş-* deyimi ise itibarın azalması anlamına gelmektedir. *Sağır sultan bile duydu* deyiminde bir konunun herkes tarafından duyulması, normal şartlarda duyma yetisine sahip olmayan sağır sultanın bile duyması şeklinde anlatılmıştır. *Tefe koy-* deyiminde bu anlam bir çalgının sesinin yayılması ile ilişkilendirilmiştir. Kar.-Malk. Tü.'nde *tiliğe kırk-* ve *tilke kir-* deyimlerinin karşılığı *at-bet al-, at-bet ata-, atlı-betli bol-, atlı-betli et-, avuzga tüş-, başın sözge kaldır-, boş til, el bedişlik bol-, it avzuna salmazlık bol-, it avzuna salmazlık bol-, kulagin kızdır-, sıyı sın-, söz çürüt-, söz et-, sözge kal-, suvutmay cetdir-, tavruh bol-, tavruhha kal-, til et-, tilin tuzlukğa ur-* olarak tespit edilmiştir. Bunlardan *avuzga tüş-, söz çürüt-, söz et-, sözge kal-, til et-, tilin tuzlukğa ur-* deyimlerinin Tür. Tü.'ndeki gibi avuz (=Tür. Tü. ağız), söz ve til (=Tür. Tü. dil) sözcükleriyle oluşturulduğu görülmektedir. *Tavruh bol-* ve *tavruhha kal-* deyimlerinde tavruh 'hikaye, menkıbe, efsane'¹²⁰ anlamında olup, efsanelerin, hikâyelerin kişiden kişiye aktarılması ile birisi hakkındaki söylentilerin halk arasında yayılması arasında benzerlik kurulmuştur. Tür. Tü.'ndeki *dile düş-* deyimi Kar.-Malk.Tü.'nde *avuzga tüş-* olarak yer almaktadır. *Başın sözge kaldır-* deyiminde kişinin dikkatinin etrafa yönelmesiyle ya da uyandığı andan itibaren kendi ile ilgili dedikoduları duyması söz konusudur. *Kulagin kızdır-* deyimi Tür. Tü.'ndeki *kulağını çınlat-* deyimini andırmaktadır. Tür. Tü.'nde kulağı çınlayan kişinin dedikodusunun yapıldığı düşünülürken, Kar.-Malk. Tü.'nde de kulağı kızaran kişi için aynı

¹²⁰ Tavkul, a.g.e., s. 385.

şey düşünülüyor olmalıdır. Bunlar dışında listede bulunan deyimler itibarın azalması, zedelenmesi anlamını taşımaktadır. *At-bet al-*, *at-bet ata-*, *atlı-betli bol-*, *atlı-betli et-* deyimlerindeki 'bet' sözcüğü Far. bed ile ilgili olmalıdır. Bet sözcüğü Kar.-Malk. Tü.nde dört farklı anlam taşımaktadır: '*Yüz, şeref, yamaç, renk*'.¹²¹ Ancak bu anlamlar olumsuz olmadığından buradaki bet sözcüğünün Far. bed '*kötü, çirkin, tuhaf*'¹²² sözcüğüyle ilgili olduğu düşünülmelidir. *El be-dişli bol-*, elaleme, millete rezil olmak anlamındadır. *İt avzuna salmazlık bol-* deyiminde sözü edilen kişinin köpeğin bile ağzına almayacağı kadar aşağılık bir kimse olması anlatılmaktadır. *Suvutmay cetdir-* deyiminde, birinden duyduğu bir şeyi hiç bekletmeden başkasına ileten kişinin haberi bekletmemesi, yemeğin sıcak haline benzetilmiştir. *suvut-* (< E. Tü. soğit-).

PP'de bir şeyin devamlılığının sağlanması anlamındaki *tut-* deyiminin Tür. Tü.'ndeki karşılıkları *ayakta tut-*, *çekidüzen ver-*, *çekip çevir-*, *hüküm sür-* olarak tespit edilmiştir. *Tut-* deyiminin Tür. Tü.'nde tespit edilen en yakın anlamdaşı *ayakta tut-*'tır. Bir şeyin yıkılmaması, çökmemesi, ayakta kalmak şeklinde belirtilmiştir. Bir şeyi düzenli hale getirmek anlamındaki deyimlerin de *tut-* deymi ile ilgili olduğu düşünüldüğünden *çekidüzen ver-*, *çekip çevir-* deyimleri listeye dahil edilmiştir. Bir diğer deyim olan *hüküm sür-* ise bir şeyin geçerliliğinin devam etmesi anlamındadır.

PP'deki *uçuz bol-* deyiminin Tür. Tü.'ndeki karşılıkları *gözden düş-* ve *yıldızı düşük* olarak tespit edilmiştir. *Uçuz bol-*, değerini kaybetmek, önceki konumundan düşük seviyeye geçmek olarak yorumlanabilir. *Gözden düş-* deyiminde önceden gözde olan, beğenilen kişinin artık beğenilmemesi anlatılmaktadır. *Yıldızı düşük* deymi ise bir kimsenin kısmetinin bağlı olması anlamında olup bu kişiler aynı zamanda talihsiz ve eski değerini yitirmiş kişiler olarak da kabul edilir.

PP'deki *yazuk tegin-* ve *yazukka tüş-* deyimleri günaha girmek, hata etmek anlamlarında olup Tür. Tü.'ndeki karşılıkları *günaha gir-* ve *günah işle-* deyimleridir. Kar.-Malk. Tü.'nde *başına at ur-* ve *kak aşa-* deyimlerinin yanlışlık hata etmek anlamında kullanıldığı görülmektedir. *Kak aşa-* deyimindeki *kak* '*Kaf-kasyalılara özgü yemeklerden; mısır unundan yapılan bir tür lapa*'¹²³ anlamında olup hata etmek bu lapayı yemeye benzetilmiştir. Bir yemeğin lapa olması hazırlama aşamasında birtakım yanlışlıklardan kaynaklanmış olmalıdır. Bu deyme hata etmek anlamının böyle bir benzetme ile kazandırıldığı görülmektedir.

PP'deki *yüz körme-* deyiminin Tür. Tü.'ndeki karşılıkları *eksik olsun (2)*, *gözüm görmesin*, *siktir et*, *siktirip git-*, *şeytan görsün yüzünü* deyimleridir. *Eksik olsun (2)* deyiminde söz konusu kişinin olmaması istenmektedir. *Gözüm görmesin* deyiminde bu deyme muhatap olan kişinin gözün görebileceği alandan uzak olması arzu edilmektedir. *Siktir et* ve *siktirip git-* deyimleri argo deyimler olup istenmeyen kişiyi def etmek, kovmak için kullanılır. *Şeytan görsün yüzünü* deyiminde ise, sözü edilen kişinin kötü bir varlık olan şeytanla yüz yüze gelmesi ve belki de şeytan tarafından kendisine kötülük gelmesi umulmaktadır. Kar.-Malk.

¹²¹ Tavkul, *a.g.e.*, s. 119-120.

¹²² TS, 2005 : 231.

¹²³ Tavkul, *a.g.e.*, s. 236.

Tü.'ndeki *ayrı kara-* ve *ayrı kör-* deyimleri *yüz körme-* deyimleriyle anlamca örtüşmektedir. Aynı '2. *zit, karşıt, birbirine uymayan*'¹²⁴ sözcüğü ile *kara-* E. Tü. *çara-* 'bakmak' ve *kör-* E. Tü. *kör-* 'görmek, tecrübe etmek, itaat etmek, emin olmak'¹²⁵ eylemleriyle oluşturulan deyimlerde, birinin duygu bakımından karşısında olmak, onu sevmemek, onu görmeye tahammül edememek söz konusudur.

PP'deki *adağa kir-*, *avad(a)nkı yinçü monçuğ teg közdeki (karaçuğ teg) sev-*, *erdini teg*, *humaru sav kod-*, *kaşım kutu* ve *tamuluğ bol-* deyimlerine Aksoy'un ve Tavkul'un çalışmalarında rastlanmamıştır.

Değerlendirme - Sonuç

Bu çalışmada, PP'deki deyimlerin Tür. Tü. ve Kar. Malk-. Tü.'ndeki anlamdaşları üzerinde durulmuş olup çalışma sonucunda Eski Uygur Türkçesi ile Türkiye Türkçesi ve Karaçay-Malkar Türkçesi'nde kullanılan deyimler arasında ses, şekil ve anlam bakımından birçok benzerlik bulunduğu tespit edilmiştir. Tespit edilen deyimler kimi zaman tek sözcükten oluşurken kimi zaman da sözcük sayısı beşe kadar çıkmıştır. Deyimler; isim+isim, isim+fiil, fiil+fiil şeklinde oluşturulmuştur. Ancak çalışmanın kapsamı gereği, deyimler şekil bakımından incelenmemiştir.

Sözü edilen lehçelerde, deyimler oluşturulurken seçilen sözcüklerin, bu sözcüklerin diğer sözcüklerle olan anlam ilişkisinin ve deyimlerin kurulma mantığının ortak olduğu gözlemlenmiştir. Örneğin; E. Tü. *ayığ ögli* deymi, Tür. Tü.nde *gönlü kara*, Kar.-Malk. Tü.'nde *kara cürek* şeklindedir. Bu iki deyimde kötü anlamında *kara* sözcüğünün kullanıldığı, kalp anlamında da birinde Tü. gönül, diğerinde ise Tü. yürek sözcüklerinin kullanıldığı görülmektedir. Bir başka örnek olarak, E. Tü. *emgek emgen-* deyiminin Tür. Tü.nde anlamdaşlarından *dişini trnağına tak-* ile Kar.-Malk. Tü.'ndeki anlamdaşlarından *kulagın burnuna bayla-* deyimlerinin ikisinde de iş için verilen emeğin, insan bedenine ait iki ögenin, organın bir arada çalışmasıyla anlatılması söz konusudur. Diğer bir örnek olarak, E. Tü. *oğul kızka san-* deyiminin Tür. Tü.'ndeki karşılığı *adam* ve *say-* sözcükleri ile Kar. Malk. Tü.'nde *adam* ve *terge-* sözcükleri ile oluşturulmuştur. İki lehçede de '*adam*' kelimesi ortak olarak kullanılmış ve iki lehçede de saymak anlamına gelen '*say-, terge-*' '2. *Saymak* 3. *Düşünmek, sanmak*'¹²⁶ fiilleri tercih edilmiştir. Ayrıca E. Tü. *tiliçe korç-* ve *tilke kir-* deyimleri için Tür. Tü.nde *dile düş-* kullanılırken bu deyim Kar.Malk.Tü.'nde *avuzga tüş-* olarak yer almaktadır.

Bütün bunlar sonucunda birbirinden yüzyıllar önce coğrafi olarak ayrılmış, 11. yüzyıldan itibaren Orta Asya ve Ön Asya coğrafyalarında hayat alanları kurmuş olan Türk boylarının, hayata bakış açılarının, dünyayı algılama ve yorumlama biçimlerinin birbiriyle örtüştüğü rahatlıkla söylenebilir. Türk- lük hayat alanlarında Türk soylu toplulukların hayatı algılamasının Türk Diline somut yansımaları olarak değerlendirebileceğimiz '*deyimler*', tüm çağdaş lehçelerimizde ortak kavram alanları çerçevesinde takip edilebilmektedir.

¹²⁴ Tavkul, *a.g.e.*, s. 103.

¹²⁵ EDPT, 1972 : 736.

¹²⁶ Tavkul, *a.g.e.*, s. 392.

Kısaltmalar

E.Tü.	Eski Türkçe
E. Uyg. Tü.	Eski Uygur Türkçesi
EDPT	An Eytmological Dictionary of Pre-thirteenth Century Turkish
EUTS	Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü
PP	Prens Kalyanamkara Papamkara Hikayesi
Kar.-Malk. Tü.	Karaçay-Malkar Türkçesi
TS	<i>Türkçe Sözlük</i> , Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
Tür. Tü.	Türkiye Türkçesi

Kaynaklar

AKSAN, D.: *Anlambilimi ve Türk Anlambilimi (Ana Çizgileriyle)*, Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Yayınları, Ankara 1971.

_____ : *Her Yönüyle Dil Ana Çizgileriyle Dilbilim*, 3. Cilt, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1982.

AKSOY, Ö.A.: *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü*, İnkılap Yayınları, İstanbul 1988.

BARUTCU ÖZÖNDER, F.S.: "Eski Türklerde Dil ve Edebiyat", *Türkler Ansiklopedisi*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 481-501.

CAFEROĞLU, A.: *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2011.

CLAUSON, G.: *An Eytmological Dictionary of Pre-thirteenth Century Turkish*, Oxford University, Oxford 1972.

KEMAL, M.: *Buddhist Türk Çevresi Eserlerinde Metafor*, Danışman: F. Sema Barutcu Özönder, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2003.

RÖHRBORN, K.: *Uigurisches Wörterbuch: Sprachmaterial der Vorislamischen Türkischen Texte aus Zentralasien*, Lieferung 2: ağırlan-anta, Franz Steiner Verlag, Wiesbaden 1979.

_____ : *Uigurisches Wörterbuch: Sprachmaterial der Vorislamischen Türkischen Texte aus Zentralasien*, Lieferung 3 anta-asanke, Franz Steiner Verlag, Wiesbaden 198.

_____ : *Uigurisches Wörterbuch: Sprachmaterial der Vorislamischen Türkischen Texte aus Zentralasien*, Lieferung 4 asankelig-ayat, Franz Steiner Verlag, Wiesbaden 1988.

_____ : *Uigurisches Wörterbuch: Sprachmaterial der Vorislamischen Türkischen Texte aus Zentralasien*, Lieferung 5 ayatıl-ämgäklig, Franz Steiner Verlag, Wiesbaden 1994.

TAVKUL, U.: "Karaçay-Malkar Türkçesinde Deyimler", *Kırım, Üç Aylık Fikir ve Kültür Dergisi*, Yıl: 7, Sayı: 28, Temmuz-Ağustos-Eylül, 1999.

_____ : *Karaçay-Malkar Türkçesi Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2000.

TULUM, M.M.: "Eski Uygurca Bir Cümle Üzerine Bazı Düşünceler", *Türkiyat Mecmuası*, Cilt: 25/Güz, İstanbul Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, İstanbul 2015, s. 347-357.

TÜRK, V.: *Türkçede Ses-Şöhret İlişkisi*, IV. Halıkaralık Türkologiya Kongresi, 13-14 Mamır, Kazakistan 2011.

Türkçe Sözlük, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2005.

KİTAP TANITMA

TÜRKİYE'DE ERMENİ MESELESİ (RUS GENELKURMAY BAŞKANLIĞI BELGELERİ)

Yrd. Doç. Dr. Ayhan Nuri YILMAZ¹

Prof. Dr. Mihail Bashanov, Türkiye'de Ermeni Meselesi (Rus Genelkurmay Başkanlığı Belgeleri), Çev. Doç. Dr. İlyas Kemaloğlu, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları, 16 x 24 cm, Karton Kapak, 1. Baskı, 638 sayfa, indeksi var, ISBN: 978-975-16-2598-4, Ankara 2013.

Bu kitap giriş (sayfa 1-22) 55 belge (s. 23-266), genel dizin (s. 267-275), eserin tıpkı basımından (s. 277-580) ve söz konusu belgelerin fotoğraflarından (s. 581-638) oluşmaktadır.

Kitapta incelenen belgelerin çoğunu Rusya Askeri Devlet Arşivi'nde yer alan Türkiye'deki Rus askeri istihbarat raporları oluşturmaktadır. Bu belgelerin büyük bir bölümü gizli ibaresi taşımakta olup Rus Kafkas ya Askeri Bölge Karargâhı'na gönderilen raporlar, haberler ve analizlerden oluşmaktadır.

'Ermeni Meselesi' ile ilgili kaynakların en başında Rusya Savunma Bakanlığı'nca kaleme alınan belgeler gelmektedir. Bu belgeler Rus askeri istihbaratının raporlarından oluşmaktadır. Rus gizli askeri ajanlarının raporlarında Türkiye'deki siyasi ve askeri duruma geniş yer verilmiştir. Siyasi ve askeri durumun gelişimini etkileyen en önemli faktörlerden biri olan 'Ermeni Meselesi', Rus askeri istihbaratının da dikkatini çekmiştir. Ermenilerin yoğun yaşadıkları bölgelerde, yani Van ile Erzurum'da bulunan gizli askeri ajanlar, konuyla ilgili önemli ve ayrıntılı bilgiler toplamışlardır. Bu bilgilerin çoğu yayımlanmıştır. Bu belgeler 'Ermeni Meselesi'nin ortaya çıkışı ve soruna dönüşmesinde de oldukça etkili olmuştur. Bu nedenle bu belgelerin incelenmesi ve analizi Ermeni meselesinin ortaya çıkışı ve bundaki Rusya etkisini de ortaya koyacağı oldukça önemlidir.

¹ Düzce Üniversitesi İşletme Fakültesi.

Rusya İmparatorluğu'nda Osmanlı Devleti'ni askeri ve siyasi açılardan araştırma işine her zaman önem verilmiştir. Zira Rusya ile sınırı olan Doğu ülkelerinden sadece Osmanlı, askeri bakımdan Rusya için ciddi bir rakip konumundaydı. Komşu ülkedeki siyasi durumla ülkenin askeri ve ekonomik potansiyeli hakkında bilgi sahibi olmak için Rusya Genelkurmay Başkanlığı, 1877-1878 Türk Rus Savaşı ile 1. Dünya Savaşı arasında askeri istihbarat ağını ciddi oranda geliştirmiştir. Bu ağ, merkezi ve bölgesel teşkilatlarla Türkiye ve onun Orta Doğu'daki topraklarında faaliyet gösteren yurt dışındaki istihbarat personellerinden oluşmaktaydı. Kafkasya'daki Müslüman dağlı halkların isyanları bastırıldıktan ve büyük Çerkez sürgününden sonra Rus Kafkas ordusu yeniden düzenlenmiş ve yeniden yapılanmasını ve düzenini Asya Türkiye'sindeki duruma göre şekillendirmiş ve buradaki, faaliyetleri de yakından takibe almıştır. Bölgede görevlendirilen ajanlar ile sınır ötesindeki askeri, istatistiki, coğrafi ve etnografik bilgiler derlenmiş ve olası bir savaşa karşı hazırlık yapılmıştır. Buna bağlı olarak yürütülen casusluk, bilgi toplama gibi faaliyetler için muazzam bir bütçe ayırmıştır.

Rusya İmparatorluğu Osmanlı Devleti'nin bazı vilayetlerinde konsolosluklar açarak Rus ajanları ile Kafkasya Askeri Bölge Karargâhı'na bilgiler de göndermekteydi. Bunlar arasında Erzurum ve Kars konsoloslarının çalışmalarının etkisi ve önemi görülür. Nitekim Erzurum vilayetinde konsolos görevlisi olarak görülen gizli ajan Yüzbaşı Malama, Erzurum ve Trabzon vilayetlerinde keşif gezileri gerçekleştirmiş ve elde ettiği bilgileri kaleme almıştır. 1877-1878 Türk-Rus Savaşı bölgedeki istihbarat faaliyetlerine ara vermişse de o güne kadar elde edilenler Rus Ordusu'nun başarılı olmasına ciddi katkı sağlamıştır. Savaş sonrası istihbarat ve bilgi toplama faaliyetlerine yeniden ve farklı stratejilerle devam eden Rusya artık bölgedeki bazı Ermenileri de bu faaliyet için kullanmıştır.

Çalışmadaki ilk iki belge Yarbay Lundekvist'in Kafkasya Askeri Bölge Karargâhı'na gönderdiği iki mektuptan oluşmaktadır. Meşhur Rus şarkiyatçı Putyata'nın Küçük Asya hakkındaki notu adlı inceleme kitabından üç bölümde biraz kısaltılarak bu eserde verilmiştir. Putyata'nın görevi Rus sınırından Akdeniz'e kadar olan bölgeyi incelemek olup Kars'tan Mersin'e kadar olan bütün bölgeyi dolaşarak bilgi toplamış ve buna bağlı olarak Ermeni meselesine dair tespit ve önerilerini sunmuştur. Ayrıca Rus Askeri Şarkiyatçısı Maevskiy'in çalışmaları da Ermeni meselesi açısından oldukça önem arz eder. Bu şahıs Anadolu'da 20 yıl boyunca gizli askeri ajan olarak çalışmış ve yazdıkları ile Rus Genelkurmay'ında Türkiye uzmanı olarak kabul görmüştür. Bu eserde Maevskiy'in Van vilayetiyle ilgili çalışmasından alıntı verilmiştir.

Çalışmadaki belgeler kronolojik sırayla ve künye bilgileriyle verilmiş olup coğrafi adlandırmalar dönemin kullanımına uygun orijinal halleriyle yer almıştır. Aşağıda bazı belgelerden kısa örnekler verilmiştir.

BELGE -1-

Rusya İmparatorluğu Halep Konsolos Sekreteri, Nadvorniy Sovetnik Lundekvist'in Kafkasya Askeri Bölge Karargâh Başkanı'na gönderdiği

**Gizli Mektup'tan Alıntı (1 Ekim 1879) - Rusya Askeri Tarih Devlet Arşivi
Fond 401, Liste 3, Dosya 78, Yaprak 140-142 b.**

Tuğgeneral Bobrikov, Ermenistan meselesi raporunda, Kafkasya yönünde fetih amacıyla yapılan saldırı savaşlarının yarar değil zarar getireceğini belirtmiştir. Ona göre, *'bizim için Müslüman Türk Devleti'nden ziyade Hristiyan Ermenistan Devleti ile komşu olmamız daha çok işimize yarayacaktır. Sınırlarımızda Ermenistan Devleti'nin kuruluşuna yardımcı olmalıyız.'*

Tuğgeneral Bobrikov'un Ermeni meselesine bakışı, bu meseleyle yakından ilgilenen İvanov'un görüşünden çok farklıdır.

İvanov, *'Bizim sınırlarımızda bağımsız devletin kuruluşunun propagandasını yapan Ermeniler, amaçlarına ulaşırsa Kafkaya Ötesi'ndeki sınırlarımızda ikinci bir Polonya ile karşı karşıya kalacağız.'* Güney sınırlarımızda komşumuz yeni Ermeni Devleti olursa, Ermenilerin siyasi ve dini hayatlarının merkezi olan Eçmiadzin ile Ağrı, yani Ermenilerin Filistin'i, bizim sınırlarımız içerisinde yer aldığından dolayı böyle bir komşuluk bütün Kafkasya'yı ilgilendirecek birleşimlere yol açacak ve Avrupa ülkelerine Kafkasya'daki etki ve iktidarımızı yok etmek amacıyla işlerimize karışmalarına fırsat verecektir.

BELGE -2-

**Rusya İmparatorluğu Halep Konsolos Sekreteri, Nadvorniy Sovetnik
Lundekvist'in Kafkasya Askeri Bölge Karargâh Başkanı'na Gönderdiği
Gizli Mektuba Ek Olarak Yazılan Not (10 Ekim 1879) - Rusya Askeri Tarih
Devlet Arşivi, Fond 401, Liste 3, Dosya 78, Yaprak 153-165 b.**

Zeytun Ermeni Meselesine Dair Not (Halep Konsolosu İvanov)

İstanbul Ermenileri'nin Türk Ermenistan'ı için istedikleri sultan başkanlığındaki özerklik, Türklerin Küçük Asya'daki hâkimiyetini kırmayı öngörmektedir. İvanov'a göre diğer halklar da dışarıdan verilen bu hakkı talep edeceklerdir. Bu ise isyanlara yol açacak, hilafet için yeni talipler ortaya çıkaracak ve Osmanlı'nın yıkılışını hazırlayacaktır. Avrupa'nın müdahalesini zorunlu kılacaktır.

**Devlet Konsey Üyesi İvanov'un Ermeni Meselesi'ne Dair Notu
Berlin, 18 Haziran 1878**

İstanbul Ermeni delegasyonları Küçük Asya'daki Ermeniler için idari özerklik talep ediyorlar. Bu talebe göre söz konusu idari yapının başında ulu devletlerin onayı ile Bab-ı Ali tarafından atanacak Ermeni kökenli bir genel vali olacaktır. Teminat konusunda ise onlar olup bitmiş bir meseleden bahseder gibi bahsediyorlar.

Eçmiadzin dolayısıyla biz de Türk Ermenistan'ı ile bağlantılıyız. Onlar sınırlarımıza yakın köylerin yok oluşunu göze alarak Rusya'ya olan sempatilerini 1818-1829, 1853-56 ve 1877 yıllarında ispatlamışlardır. Bu husus, bizlere Ermenilerin bu isteklerine karşı duyarlı olmamızı gerektirmektedir.

İvanov'un belirtmek istediği Osmanlı İmparatorluğu Ermeniler için bir özerklik verirse ve atanan vali Ermeni kökenli biri olursa, bölgedeki diğer etnik grupları da tetikleyebilir. Araplar, Kürtler, Rumlar vb. halklar Ermenilere

bir özerklik verilmesi durumunda isyana kalkışabilecekler ve Osmanlı Devleti'nin yıkılmasını hızlandıracaklardı. İngiltere ve Fransa'nın bölgedeki stratejilerini değiştirebilecekti.

BELGE -3-

A.M. Kolübakin, 'Erzurum Ovası'ndan Kıığı, Palu, Çarsancak Üzerinden Harput'a Uzanan Operasyon Hattı.

(Cilt 3, 1. Bölüm, 2. Kısım, Genelkurmay Başkanlığı Kafkasya Askeri Bölgesi Tiflis Matbaası, 1891, s. 56-57, 124-127, 333-337).

Bu raporda bölgedeki 4 önemli ilin askeri-istatistikî analizleri yapılmıştır. Kıığı ilindeki Ermeni nüfusunun fazla olduğu belirtilmiştir. Ancak ilde ilçelere göre farklılıklar gözükmemektedir. İlin bazı bölgelerinde Ermeniler zengin iken bazı bölgelerinde zor yaşam sürmektedirler.

Palu Kazası'nda birkaç zengin Ermeni'nin etkisinden bahsedilmiştir. Bunlar o kadar zenginler ki çok zengin ve yetkin Müslüman aileleri bile etkisiz bırakıyorlar. Bu kazadaki zengin Ermeni ailelerin kendi halkına ve Türkleşmiş Kürt halkına yaptığı eziyetler ve baskılardan söz edilmiştir. İlçede eğitim seviyesinin düşük olduğundan, din adamlarının eğitim seviyesinin çok düşük olduğundan bahsedilmiştir. Biraz eğitim alan öğretmenlerin Hıristiyan nüfusunun kötü şartlarda yaşadığı bu bölgelere gelmek istemediği gözlemlenmiştir.

Harput Kazası'nda siyasi güç Hıristiyanlarda, yani Ermenilerdedir. Onları Sünni Müslümanlar takip etmektedir. Harput'un şehirli nüfusu, bu bölgenin en eski ve en köklü ahalisidir. Ticaret ve sanayi ile uğraşır, refah ve dayanışma içerisinde yaşarlar.

Ermeni şehirlileri siyasi ve ekonomik anlamda iyi bir konumda iken, Ermeni köylüleri tam tersi bir yaşam sürmüşlerdir. Şehirlilerin köylüleri sömürmeleri, toprak mülkiyetinin adil paylaşılmasında, yüksek kiralar vb. durumlar vaziyeti ağırlaştırmıştır.

BELGE -4-

Genelkurmay Baş Karargâhı Askeri Eğitim Komitesi Kañçılıryası Başkâtibi Albay Jilinskiy'in Askeri Eğitim Komitesi Başkanı'na Gönderdiği 11 Ocak 1895 Tarihli Rapor (Rusya Askeri Tarih Devlet Arşivi, Fond 401, Liste 5, Dosya 3, Yaprak 1-2 b.)

Bu belgede, Türk büyükelçisi Fuad Paşa'nın düşünceleri paylaşılmıştır. Fuad Paşa'ya göre bölgede bir Ermeni meselesi yoktur. Ermeni ve Kürt halkının kendi aralarındaki kavgalarının büyümesi ve bölgede bir sorun varmış gibi gösterilmesine değinmiştir. Köylü halk ufak bir sorunu büyütüp yanına millettaşlarını alarak kavgayı daha da büyük bir hale sokmuştur ve bölgede bir sorun varmış gibi Batılı güçlerce gösterilmiştir. İngiltere'nin bölgede bir özerk yönetim kurdurmasına değinmiştir. Hatta böyle bir yönetimin Türkiye'nin işine bile geleceğini ifade etmiştir. Ermenistan Devleti kurulursa bizim için Rusya'ya karşı tampon devlet olabileceğini ifade etmiştir. Bulgaristan'ın İstanbul için tampon devlet olduğu gibi.

BELGE -5-

‘Genelkurmay Başkanlığı Albayı D.V. Putyata’nın Küçük Asya Hakkındaki Notu’ Asya’ya Dair Coğrafi Topografik ve İstatistikî Bilgiler Külliyesi, No. LXVI, Askeri Matbaacılık, St. Petersburg 1896, s. 1-154

Küçük Asya’daki İngiliz Konsoloslar

Bu belgede, Türkiye’de Ermenilere, çok eski yıllardan beri beraber yaşadıkları ülkenin siyasi ve doğal artlarına uyum sağlayan barışsever vatandaş olarak bakıldığından ve bu durumun bir anda neden değiştiğine vurgu yapılmıştır.

Türkler Ermeniler için *“bizim cici Hristiyan evlatlarımız”* ifadesini kullanmaktaydı. Ermeniler maddi imkânlarını arttırmaya çalışan bir kesimdi. Müslümanlar ile çok iyi anlaşırılar, sanayi ve ticaret gibi alanlarda faaliyette bulunurlardı.

Türk halkı Ermenilere o kadar çok güveniyordu ki, onlara ülke yönetiminde görevler veriyor ve onlara hiyerarşinin en yüksek yerlerine çıkabilmeleri için imkân tanıyordu.

Birden bire bu tutumun değişmesinin nedeni olarak İngiliz basını ve İngiliz devlet adamları gösteriliyor. İngiliz basınının yazmış olduğu makaleler ile Ermeni halkı kendi içerisinde propagandalar yaparak isyan ateşlerini başlatıyorlardı. İngiliz basınının Türkiye aleyhinde yazmış olduğu abartılı karalayıcı yazılar bire bin katılarak Ermeni ahali tarafından dilden dile aktarılıyordu. Arazinin engebeli ve düzensiz olmasına karşın, bütün olumsuzluklara rağmen İngiliz basınının haberleri Ermeni halkına ulaşabiliyordu. Ermeni gençlik yapıları oluşturulup, ırkçılık propagandaları yapılarak bölgede isyan başlatılmak amaçlanmıştı.

Her Ermeni vatandaşında bir Ermenistan bilinci oluşturulmaya çalışılmış ve günden güne başarılı olmuştur.

İngiliz basını Ermenilerin şikâyetlerinin dikkate alınmadığını, Ermenilerin ikinci insan muamelesi gördüğünü, haklarının yenildiğini, yaşanmamış yalan hikâyeler ile birlikte haber olarak veriyordu. Bu durum Ermeni halkı tarafından bir isyana, başkaldırıya ve Türk düşmanlığına sebep olmuştur.

BELGE -6-

V.T. Maevskiy, Van Vilayeti, Askeri İstatistikî Tasvir, Kafkasya Askeri Bölge Karargâhının Yayını, Tiflis 1901, s. 137-192

Etnografik Deneme,

Ermeniler;

Ermeniler, eskiden beri Türkiye’de diğer halklara kıyasla daha varlıklı bir sınıf oluşturuyorlardı. Onlar ticaret, sanayi, zanaat ve tarım ile uğraşıyorlar. Tarımla meşgul olanlar daha çok köylü nüfustu. Türkiye’de köylü ve şehirli nüfusun sosyal konumları farklı olduğundan Ermeniler arasında da köylü-şehirli ayrımı göze çarpmaktadır.

Ermeniler, tasarruf yapmak konusunda istisnai ve olağanüstü bir yeteneğe sahiptirler. Öyle ki günlük ihtiyaçlarını minimum düzeye indirmeyi her

zaman başarmışlardır. Öşür vergisi toplayan Ermeni memurlar kendi halklarından bile yüksek vergi almakta idi. Ermeni memurların yaptıkları Türk memurların en kötü rüşvet olaylarından bile daha korkunç bir şekilde idi.

Sanayi ve zanaat ile uğraşan Ermeniler şehirlerde yaşıyordu. Sanatlarını daha iyi yerlere getirebilmek adına cemiyetler kurmuşlardır. Biraz da eğitim almış olan şehirli Ermeniler milletleri açısından siyasi söz sahibi oluyorlardı. Ermeni milletinin dirileceğini kendi devletini kuracağını düşünüyorlar ve dile getiriyorlardı.

Şehirde yaşayan Ermenilerin köylü Ermenilere karşı bir sömürü yarışı yürüttüğü söylenebilir. Köylü Ermeniler savunmasız ve güçsüz bir şekilde yaşamlarını sürdürürken şehirli Ermeniler oldukça iyi bir yaşam sürmekteydi.

Bu durumun neticesinde köylerinde baskı gören Ermeniler, silahlı Ermeni çeteleri kurmaya başlamışlardır. Bölgede kışkırtmalarında var olduğunu düşünürsek Ermeni çetelerin ayaklanmaları günden güne artmıştır.

BELGE -10-

Genelkurmay Başkanlığı Yarbayı Tomilov'un Asya Türkiyesi'ne Yaptığı Ziyaretin Raporu (1904). Bölüm 1: Adana-Musul Bağdat Demiryolu Bölgesi, Obşestvennaya Polza Matbaası, St. Petersburg 1907, s. 238-241

Hıristiyanlar Türkiye'deki medeni haklarından yoksun bırakılmaktan şikâyetçilerdir. Müslümanların boyunduruğundan kendilerini ancak Rusya'nın kurtarabileceğine dair görüş hâkim. Manevi bir baskı hissedilmektedir. Müslümanların vergilerinin ödenmesi konusunda ısrarcı davranmayan Osmanlı Devleti, gayrimüslim halkın vergilerini almakta ısrarcı davranıyor görüşü hâkimdir. Davalarda adaletsiz yaklaşımların olduğu dile getirilmektedir.

BELGE -23-

R.İ. Termen, 1907 Yılında Van, Bitlis Ve Diyarbakır Vilayetlerine Yapılan Araştırma Gezisinin Raporu. Tiflis, Genelkurmay Başkanlığı Kafkasya Askeri Bölgesi Tiflis Matbaası, 1909, s. 49-88

Ermeniler, Van ve Bitlis vilayetlerinin nüfusunun önemli bir bölümünü oluşturuyordu. Van vilayetinin nüfusunun %26'sını Ermeniler oluşturuyordu.

Ermeniler her iki vilayetin de tarım ile uğraşan sınıfını oluşturuyorlardı. Onlar düz arazilerin bulunduğu yerlerde yaşıyor ve ekin ekmek için müsait toprakları işliyorlardı. Kürtler ise çoğunlukla dağlık bölgelerde ikamet ediyor ve hayvancılıkla uğraşıyorlardı.

Ermenilerin yaşam koşulları çok kötüydü ve her geçen sene daha da kötüleşiyordu.

Osmanlı Devleti'nin Ermeniler üzerindeki tutumu ekonomik anlamda gerilemesini sağlama düşüncesidir. Ermenilerin ekonomideki gücünü alarak güçsüz bırakmayı düşünmüş, yaşanan Ermeni isyanlarına karşı hep kaçınmaya çalışmıştır. Çıkan isyanı hemen bastırma gücüne sahip iken ekonomi alanındaki reformları ile Osmanlı Devleti'nin düşüncesi Ermenilerin ekonomik gücünün yitirilmesidir.

Osmanlı Devleti yaşanan Ermeni ayaklanmalarına karşı Kürtleri kullanmıştır. Kürtler bölgede aşiretler kurmuş ve geniş alanlara yayılmışlardır. Ayaklanan Ermenilere karşı Kürtler devlet tarafından silahlandırılıp Ermenilere karşı sürülmüştür.

Ermeni toplumu devrimci fikirler beslemeye başlamıştır. Memnuniyetsizlikler günden güne artmış ve yurt dışından gelen devrimciler de onlar arasında yerlerini almışlardır.

Ermeni çocukları daha okul sıralarında Türkiye'ye karşı nefret ve kin duymaya başlamışlardır. Bu şekilde yetişen gençler mezun olduktan sonra Ermeni isyanlarının ateşini arttırmış ve özerklik düşüncesini daha da güçlendirmiştir.

Köyler de zor yaşam mücadelesi veren köylüler de devrim hareketlerine katılmıştır. Kürt aşiretlerinin Ermeni köylerine yaptığı zorbalıklar, Ermeni köylülerini kendilerini koruyacak bir güç aramaya itmiştir. Bu dönemde cinayet ve terör olayları fazlasıyla artmıştır.

BELGE -35-

Van'daki Rusya İmparatorluğu Konsolos Yardımcısı S.P. Olferyev'in Kafkasya Askeri Bölge Karargâhına Gönderdiği 20 Şubat 1911 Tarihli Rapor. Rusya Askeri Tarih Devlet Arşivi, Fond 1300, Liste 1, Dosya 1337, Yaprak 61-63

Son dönemde misyonerler arasında canlanma söz konusudur. Daha önce Van'da üç Dominik keşişi yaşıyordu. Bu sene buraya üç keşiş ve bir rahibe daha gönderilmiştir.

Bu dönemde Amerikalı misyonerlerin sayısı da önemli ölçüde artmıştır. Halkın sempatisi Amerikalılara karşı günden güne artmıştır.

Alman misyonerlerin sayısı fazla değildir. Almanların propagandası kenarda köşede kalmış köylerde sonuç vermekte idi.

Resmi yetkililer için ülkeyle ilgili bilgi toplama işinde ve ayrı şahsiyetlere, hatta yabancı dil eğitimi yaptıkları ayrı sınıflara etki etme konusunda yardımcı bir teşkilat konumunda olan buradaki misyonerler, Ermenilerin Rusya'ya olan ilgilerini dağıtmak için ellerinden geleni yapıyorlardı. Rusların Ermeniler üzerindeki etkisini azaltmak için misyonerler iyi bir tercih idi. Türkler bu durumu çok iyi kavradığından Doğu Hıristiyanlarının birliğini bozan ve aralarındaki kan bağına rağmen onları birbirine düşman eden bu Hıristiyan misyonerlerin faaliyetlerine engel olmuylordı.

BELGE -38-

Van'daki Rusya İmparatorluğu Konsolos Yardımcısı S.P. Olferyev'in Kafkasya Askeri Bölge Karargâhı'na Gönderdiği 26 Aralık 1911 Tarihli Rapor. GİZLİ. Rusya Askeri Tarih Devlet Arşivi, Fond 1300, Liste 1, Dosya 1366, Yaprak 6-7

Daha önce ülkede yeni rejimin kuruluşunu samimiyetle destekleyen buradaki Ermeniler, artık Müslümanlara hiç güvenmiyordu. Ermenileri Rusya'ya

karşı kışkırtan Türkler artık başarısız olmaya başlıyor ve bu durum Ermenileri rahatsız ediyordu. Jön Türklerin Ermenileri desteklemesi artık Devrimci Ermenileri etkilemiyor ve yakın zamanda Jön Türklere karşı olacaklarını hissettiriyorlardı.

Ermenilerde İslamiyet uzlaşmaya yanaşmıyor görüşü hâkim oluşmaya başlamıştır.

BELGE -55-

Rize'deki Rusya İmparatorluğu Konsol Yardımcısı V. Maevskiy'in Kafkasya Askeri Bölge Karargâhı'na Gönderdiği 12 Ocak 1914 Tarihli Rapor. GİZLİ. Rusya Askeri Tarih Devlet Arşivi, Fond 1300, Liste 1, Dosya 1413, Yaprak 318-319.

1913 Yılına Ait Yıllık Rapor. Konsolosun Rize'deki Gözlemleri

Türk Ordusu'nun Tasviri

1913 yılında Türkiye ile ilgili öyle fikirler olmuştur ki bunların özünde Türkiye'nin Rusya'nın en yakın ve en dürüst komşusu ve aynı zamanda bizim için hayati önem taşıyan boğazların bekçisi olarak muhafaza edilmesi düşüncesi yatmaktadır (Rusya için).

19. yüzyılın tamamı, İstanbul ve Çanakkale boğazları için Rusya ile Avrupa ülkelerinin verdikleri mücadele ile geçmiştir. Avrupa ülkeleri ile Rusya arasında özellikle boğazlar olmak üzere birçok konuda anlaşmazlıklar olmuştur. Ve her iki taraf bölgede kendi rantlarını sağlamak için türlü stratejiler uygulamıştır. Doğudaki Ermeni sorunu, Kürt sorunu, Jön Türkler vb. sorunlar ve gruplar çıkararak Türk yönetiminin dağılmasını ve parçalanmasını sağlamışlardır.

KİTAP TANITMA

OSMANLI TARİHİ NASIL İNCELENİR? KAYNAKLARA GİRİŞ

Tuğrulhan KARADUMAN

Suraiya Faroqhi, Osmanlı Tarihi Nasıl İncelenir? Kaynaklara Giriş,
Çev. Zeynep Altok, Tarih Vakfı Yurt Yayınları 121, 15 x 21 cm, Karton Kapak,
2. Hamur Kağıt, 378 sayfa, ISBN: 975-333-154-1, İstanbul 2001.

Suraiya Faroqhi'nin, Ekim 2001 yılında Tarih Vakfı Yurt Yayınları'ndan çıkan "*Osmanlı Tarihi Nasıl İncelenir? Kaynaklara Giriş*" adlı kitabı, bir tarihin Osmanlı tarihini araştırırken kaynaklardan nasıl yararlanılması gerektiğini ele almaktadır.

Faroqhi, 1941 yılında Almanya'nın Berlin şehrinde doğmuştur. Hamburg Üniversitesi'nde öğrenci değişim programı çerçevesinde 21 yaşında İstanbul Üniversitesi'ne gelmiştir. Burada, Ömer Lütfi Barkan'ın öğrencisi olarak iktisat ve sosyal tarih üzerine çalışmalar yapan Faroqhi, 1986 yılında profesör olmuştur. 1987 yılında Münih Ludwig Maximilian Üniversitesi'ne geçen Faroqhi, emekliye ayrıldığı 2005 yılından itibaren İstanbul Bilgi Üniversitesi'nde çalışmalarına devam etmiştir.

Yazarın bu kitabı yazmasının nedeni, kendi ifadesiyle; "*Osmanlı tarihine muhtelif yaklaşımlar içinde metodolojik bakımdan en ilginç olanlarını vurgulamasıyla, Osmanlı tarihi uzmanları ile Avrupa, Hindistan, Çin tarihçileri arasında böyle bir alışverişin katkıda bulunabileceğini umması*"dır.

Yazarın, yaşamı boyunca Osmanlı iktisadı ve sosyal tarihiyle ilgili olayları engin tarih birikimi ile bütünleştirerek anlatması, "*Osmanlı Tarihi Nasıl İncelenir? Kaynaklara Giriş*" adlı eseri incelenmeye değer kılmaktadır. Zira Osmanlı'nın hâkimiyet kurduğu sahalar, bugün hala hem bölgesel hem de uluslararası güç dağılımına yön veren mücadelelerin yaşandığı bir bölgedir.

Kitap; "*Giriş*" (s. 1-26), "*Sahaya Adım Atarken*" (s. 27-46), "*Osmanlı Kaynaklarına Nasıl Ulaşılr*" (s. 46-82), "*Arşivlere Yansıyan Kırsal Hayat: Seçilmiş*

Örnekler” (s. 82-110), “Tarihsel Kaynak Olarak İmge ve Mimari” (s. 110-177), “Osmanlı Tarihine İlişkin Avrupa Kaynakları: Seyahat Anlatıları” (s. 177-210), “Osmanlı Tarihçileri Nasıl Yazarlar ve Nasıl Okunmalıdırlar” (s. 210-239), “İmparatorluğun Algılanışı - Genel Tarihlerden Osmanlı İmparatorluğuna Bakış” (s. 239-269), “Sonuç” (s. 269-287) olmak üzere 9 bölümden oluşmaktadır. Ayrıca eserde, “Kaynakça” ve “Dizin” kısımlarına da yer verilmiştir.

Birinci başlık olan, “Giriş” bölümünde, Osmanlı tarihçilerinin yararlanabileceği arşiv kaynakları, anlatsal metinler, görsel kaynaklar ve tarih yazımı metodu ele almıştır. Kitapta birincil ve ikincil kaynaklar arası mukayese yapıp gazete ve dergi gibi akademik olmayan ikincil kaynaklara, Osmanlı ve Avrupa arasındaki mutlak monarşi anlayışı farklarına, Avrupa eğitimi almış araştırmacıların Osmanlı’ya bakış açısı ve ilgisine, Osmanlı tarihi uzmanları ile sosyal bilimcilerin ilişkilerine, Osmanlı tarihçiliğinin “geleneysel” devlet merkeziliğinin Marksist ve Marksist olmayan teorilere açıklamalarına ve milliyetçi tarih yazımına değinmiştir. “Osmanlı tarihinde araştırmaların tasarlanması için ilk adımlar” adlı alt başlıkta ise yazar, iki önemli hususa değinmiştir. Bunlardan ilki sorunsal-yönelimli tarih yazımı çalışmaları, ikincisi ise sofistike bir yaklaşımla çıkarılan sorularla birincil kaynak metinlerini incelemidir.

“Sahaya Adım Atarken” adlı ikinci bölümde yazar; bir Osmanlı araştırmacısının dil öğrenme zaruretine, birincil kaynakların belirlenip mukayeseli bir biçimde yorumlanmasına, ikincil kaynakların önemine, transliterasyon usulüne, belge yönelimli ve sorunsal yönelimli çalışmalara ve konu seçimine değinmiştir.

Üçüncü bölüm olan “Osmanlı Kaynaklarına Nasıl Ulaşılabilir?”de yazma ve basma koleksiyonculuğu, kütüphane ve arşivlerde yapılan çalışmalar, Osmanlı vakayiname ve tarihsel belgelerine ilgi uyandırması, Osmanlı kaynaklarını barındıran Avrupa kütüphaneleri ve ana kaynak olabilecek yurt içi ve yurt dışı belgeler incelenmiştir.

Söz konusu kütüphane ve kaynaklar şunlardır: Başbakanlık Arşivi ve Osmanlı Arşivi, Topkapı Sarayı Arşivi, Tapu ve Kadastro ve Vakıflar Arşivi, Kadı Sicilleri, Özel Arşivler, Saray Bosna’daki Gazi Hüsrev Bey Kütüphanesi, Sofya’da Osmanlı Belgeleri Kiril ve Methodius Ulusal Kütüphanesi, Filipe Şehir ve Bölge Arşivi, Sofya’da Ulusal Tarih Müzesi, Mısır Ulusal Arşivi (Darü’l-Mahfuzati’l Umumiye), Mısır Hükümeti Arşivi, Şam’da Merkezü’l-Vesâiki’t-Tarihiyye (Tarihsel Belge Merkezi), Kasr’ül-Adliyye (Adalet Sarayı) ve el-Zahiriyye Kütüphanesi’nde bulunan belgeler, Marsilya Ticaret Odası Arşivi, Toulon Limanı Arşivleri, Paris Ulusal Arşivi ile Dışişleri Bakanlığı Arşivi, Deniz Kuvvetleri Bakanlığı kayıtları veya Genel İdare ile ilgili olan “F” dizisi yazıları, Hollanda Lahey’de Algemeen Rijksarchief, Londra Kamu Arşivi, Levant Company Archives (Levant Şirketleri Arşivleri), Halep Arşivi, Londra Guidhall Kütüphanesi, Hertfordshire Arşivi, Chelmsford’da Essex Record Office (Essex Arşivi), Ferdinand Bennet’in 1881 yılında hazırladığı “Avam Kamarası Rapor ve Yazışmaları”, İtalya Venedik’te Archivio di Stato, Vatikan Arşivleri özellikle de Sacia Congregatio de Propaganda Fide’dekiler, Lizbon’da Torre do Tombo

Devlet Arşivleri, Avusturya-Viyana Devlet Arşivleri, Dubrovnik Arşivi, Bosna Fransisken Manastır Arşivi, Belgrad Osmanlı Belgeleri, Sırp Ortadoks Kilisesi Müzesi, Lübnan'da Maruni Manastırı Arşivi, Deyrül Kreim, Deyr Hub, Deyr Kfifan Arşivleri, Deyr Samyyidat Bkirki'de Maruni Patrikhanesi Arşivi, Maruni ailesi olan el-Hazin'lere ait belgeler, Beyrut Ulusal Müzesi, Tunus'ta Draül-Bekte'ki Devlet Arşivi ve Livorno Devlet Arşivi, Hırvatistan Zadar Arşivi, Fransiskenler Arşivi, Polonya Arşivleri vs. "*Paleoğrafya ve Diplomatîğe Giriş*" adlı alt başlıkta ise yazar, Osmanlı ve paleoğrafya diplomatîğini bir bütün olarak ele alıp Osmanlı evraklarının yapısı ve üreticilik tarzı ile ilgilenen uzman tarihçilere ve eserlerine yer vermiştir. Söz konusu kişiler, İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Carter Findley, Halil İnalçık, Valery Stajanov, Friedrich Kraelitz, Macar tarihçi Lajos Fekete, Mahmut Yazır (1942 tarihli paleoğrafyaya giriş), Dündar Günday, Selahaddin Elker (siyakat rakamlarını veren cep kitabı), Jan Reychman ve Ananiasz Zajaczkowski (Osmanlı-Türk Diplomatîği Elkitabı), Mihaıl Guboğlu, M. Tayyib Gökbilgin, Mübahat Kütükoğlu (Osmanlı Belgelerinin Dili).

Kitabın dördüncü bölümü ise "*Arşivlere Yansıyan Kırsal Hayat: Seçilmiş Örnekler*" başlığı altında hazırlanmıştır. Bu bölümde Faroqhi, Osmanlı kırsal hayatıyla ilgili bir çalışma yapacak olan araştırmacıların karşılaşabileceği belgelere değinmiştir. Bunlar; Tapu-Tahrir Defterleri, Avarız Defterleri, Kadı Sicilleri, Ahkâm Defterleri, Başbakanlık Arşivi, Haremeyn Muhasebesi Defterleri, Vakıflar Genel Müdürlüğü'ndeki defterler, Temettuat Defterleri'dir. Yazar, 1970'lerden itibaren; daha önce köy çalışmış olan araştırmacıların eserlerine bir hareketlilik kazandırdığını belirtir. Bu tür çalışmalarda Osmanlı tarihçileri ile antropologların müşterek çalışması gerektiği kanısını taşımaktadır.

Beşinci bölüm olan "*Tarihsel Kaynak Olarak İmge ve Mimari*"de; görsel sanat alanındaki belgelerden, "*resmi*" ve "*yerel*" mimarinin yanı sıra halı, kilim, karikatür, sikke, mezar taşı ve minyatür gibi figüratif olan ve olmayan sanatların temsilcilerine, sanat minyatürcülerine, görsel kültürün manzarası olan mimari ve şehir manzarasına, şehir tarihiyle ilgili vazgeçilmez bir belge olan fotoğrafa ilişkin yararlanabileceğimiz kaynaklara ve bu görsel kültürün önemli kaynakları olan bu sanatların Osmanlı kültürü içinde nasıl yer aldığına ve geliştiğine değinmiştir.

Altıncı başlık olan, "*Osmanlı Tarihine İlişkin Avrupa Kaynakları: Seyahat Anlatıları*" bölümünde, Osmanlı tarihiyle ilgili Avrupa kaynakları ve seyahatlerine değinilmiştir. Bunlar; Venedikli, İngiliz, Fransız gezgin ve elçilik heyetlerinin aktardığı bilgiler, 16. yüzyıl ve 18. yüzyıl arası döneme ait alıntılar, 18. ve 19. yüzyılın Osmanlı liman kayıtlarından örnekler vererek Avrupa kaynaklı arşiv malzemeleri, biyografi ve monografi türünde çalışma yapan yazarlar ve onların gözlemleri, Osmanlı sarayına gelen yabancı diplomatların yazdıkları, hacılar, esirler, tüccarlar, misyonerler gibi seyahat anlatısı yazan önemli simalara, Osmanlı tarihçilerinin Avrupa'daki gözlemleri ve Avrupalı seyyahların gözüyle Osmanlı şehirlerine ve bunlardan özellikle Evliya Çelebi ve Busbeck'in seyahatlerine, 16. ve 17. yüzyıllarda Osmanlı İmparatorluğu'na esir ya da

gönüllü olarak gelip, zaman içinde Müslümanlığı benimseyen Macar, İtalyan, Alman ve Leh'lerin yazdıkları, önemli kaynaklar arasında gösterilmiştir.

“Osmanlı Tarihçileri Nasıl Yazarlar ve Nasıl Okunmalıdırlar” adlı yedinci bölümde yazar; edebi metinleri inceleyip yayınlanma hususunda hazırlanan çalışmalara yer vermiştir. Oruç Bey, İbn Kemal, Neşri, Âşık Paşazade, Mustafa Ali, Kâtip Çelebi, Hazerfen gibi Osmanlı tarihçileri ve eserlerine, vakayiname ve risale geleneğinin temsilcileri olan Mustafa Ali, Kâtip Çelebi, Naima, Ahmed Resmi, Ahmed Cevdet Paşa'nın eserleri hakkında önemli bilgiler vermektedir. İlerleyen sayfalarda vakayiname tarihçiliğinin dilinin 15. yüzyıldan 19. yüzyıla kadar geçirmiş olduğu safhalara ve taşra vilayetlerinde yer alan önemli vakayiname temsilcilerine değinmiş, burada Evliya Çelebi'den bahsedip onun için vazgeçilmez bir kaynak olduğunu belirtmiştir. Osmanlı'da süreli yayınlar, biyografi ve otobiyografi şeklinde kaleme alınan eserler incelenmiştir.

Sevizinci bölüm olan, “İmparatorluğun Algılanışı - Genel Tarihlerden Osmanlı İmparatorluğu'na Bakış”da, yazar Osmanlı tarih yazıcılığının tarihi üzerinde durarak, konuyla ilgili II. Dünya Savaşı'nın sonlarından günümüze kadar Osmanlı tarihiyle ilgili çalışmalar yapan yazarlardan bahsetmiştir. Faroqi, genç araştırmacılara yöntem hakkında önemli bilgiler verdikten sonra önemli yazarları şu şekilde sıralamıştır: İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Enver Ziya Karal, Harold Bowen, Bernard Lewis, Halil İnalçık, Stavrianos, Roderic Davison, William McNeill, K.S. Lambzon, Viernon J. Parry, Akdes Nimet Kurat, J. S. Bromley, Michael A. Cook, Marshall Hodgston, Stanford Shaw, Ezel Kural Shaw, Peter Sugar, Charles ve Barbara Jelavich, İlber Ortaylı, Speros Vryoniz, Mustafa Akdağ, Niyazi Berkes, Şevket Pamuk, Charles Issavi, Roger Owen, John R. Lampe, Marwin R. Jackson, Keyder, Fernand Braundell, Ömer Lütfi Barkan, Perry Anderson, Donald Quataert, Mc Gowan, Feridun Emecen, Kemal Beydilli, Mehmet Akif Aydın, Mübahat Kütükoğlu, Justin McCarthy, Colin İmber, Cemal Kafadar, Michael Palairt, Todorova vd.

Dokuzuncu ve son bölüm olan “Sonuç” ise genç Osmanlı tarihçilerine önerilerden oluşmaktadır. Söz konusu bölümde yazar; edebiyattan günceye, resmi kayıtlardan gündelik yaşam araştırmalarına kadar birçok eserin mukayese yapılmak şartıyla kaynak olarak kabul edilebileceğinden ve Osmanlı araştırmaları için ilham verebilecek bilgiler içerebileceğinden bahsetmiştir. Lisansüstü eğitimlerini yurt dışında ve yurt içinde alan öğrencilerin müşterek çalışmalar yapmaları gerektiğine değinen Faroqi, önemli tavsiyelerde de bulunmaktadır.

Osmanlı iktisadi ve toplumsal tarihi alanında çalışan en önemli tarihçilerden biri olan Suraiya Faroqi'nin bu eseri, yüksek lisans ve doktora yapacak öğrencilerin çalışmalarında bir ön kaynak hüviyeti taşımaktadır. Eserde dikkat çeken önemli bir husus da bir Osmanlı tarihçisinin araştırma yaparken; edebiyat, felsefe, fizik, iktisat, coğrafya gibi alanlarla da ilgilenmesi gerekliliğinin vurgulanıyor olmasıdır. Özellikle Faroqi'nin yararlanılabilecek kaynakları ve yazarları paylaşması, konuları kaleme alırken kaynaklar arası mukayese yapılmasını önermesi ve araştırmalar hakkında verdiği öneriler kitabın önemini artırmaktadır.

KİTAP TANITMA

RİNAT MUHAMMEDİYEV'İN “BORAN” ROMANI

Yrd. Doç. Dr. Muhsin KADIOĞLU¹

Rinat Muhammediyev, Göz Açtırmayan Boran Turan, Çev. Mehmet Yasin Kaya, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayını, 13 x 19 cm, Karton Kapak, Enzo Kağıt, 268 sayfa, ISBN: 978-975-498-237-4, İstanbul 2016.

Rinat Muhammediyev'in Prof. Dr. Turan Yazgan'ın borana benzeyen hayatını iki büyük boran hikayesinde anlattığı, faaliyetlerini diyaloglar arasına ustaca yerleştirdiği “Boran” adlı romanı, roman tadı kadar fikir kitabı özelliği de taşıyor.

İkili biyografi, biyografi-otobiyografi, gezi notlarıyla bezenmiş ikili biyografi ve biyografik fikir kitabı özelliğini taşıyan “Boran” adlı romanı Türk edebiyatında yeni bir türdür.

Eserin biyografi olarak adlandırabileceğimiz bölümlerinde son asrın en büyük Türkçüsü ve Turancısı, Turan Yazgan'ın hayatı konu ediliyor. Eğirdir'de bir hamamda başlayan hayat yolculuğu, araştırmaya dayalı notlarla gerçeğe işlenmiş adeta.

Yazar, okuyucuyu biyografi ve otobiyografi arasında sıklıkla yolculuğa çıkartıyor. Bu seyahatte, kendi öğrendikleri ile okuyucuya düşünce ufku açıyor, okuyucudan kendi kararını kendisinin vermesini istiyor. “Tatarlar, Sovyetlerden kalma adetle, misafirlige giderken hediye olarak votka götürürdük. Turan Yazgan'ın tavrından sonra bir daha hediye votka götürmedim.” Hem limon ağacı hem kendir (kendir) hakkında konuşurken Türk coğrafyasının biyolojik çeşitliliğine somut örnekler veriyor.

Rinat Muhammediyev, Müderris Eglemov'un “tekrarlanacak mı bu akşam, / gidemiyorum bunu bilmeden” dizelerine Turan Yazgan'ın faaliyetleri ile defalarca ses verdiğini örnekleriyle anlatıyor.

Turan Yazgan ve Rinat Muhammediyev iki farklı dünya görüşüne sahip, iki ayrı deryadır aslında. Eserde, zaman zaman bu iki farklı dünya görüşü kendini en keskin şekilde ortaya koyar.

Muhammediyev ise Rusya'da Komünist Parti üyesi olarak büyük işler başarmış, özellikle Tatar Türklerinin hak ve çıkarlarını Rusya parlamentosunda gözünü budaktan esirgemenen savunmuştur. Hatta, Rusya Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti'ni tanımadığı halde, izin alamamasına rağmen KKTC'yi ziyaret eden bir siyasetçidir Muhammediyev. Üstelik, Rusya'da korkuyla anılan ve korkunç gösterilen Alparslan Türkeş'in toplantılarına iştirak etmekten de çekinmez. Çünkü Muhammediyev, Moskova'da yaptığı pek çok toplantıda “soydaşlarımız” şeklinde söze başlayıp “bizim öncelikle bir Türk kavminden ve Tatar olduğumuzu unutmamamız gerek” diyen biridir.

Turan Yazgan, hiç şüphesiz ki, Tatar Türkleri'nin topraklarının yer altı ve yer üstü kaynaklarının Ruslar tarafından talan edildiğine inanan biriydi. Buna karşılık Rinat Muhammediyev'e göre, “Tatarlar ve Ruslar, ortak vatanın temellerini atmışlar”dı. Üstelik Tatarlar ve Ruslar “ortak vatanlarının temellerini birlikte ayakta tutuyorlar”dı. “Egemenlik” kavramını 1990'lı yıllara kadar duymayan ve bu fikrin Batı'dan geldiğini savunan Muhammediyev'in karşısında Turan Yazgan, Tatar Türkleri'nin temel insan hak ve hürriyetlerinden istifade etmesi gerektiğini savunan biriydi.

¹ İstanbul Teknik Üniversitesi Denizcilik Fakültesi Deniz Ulaştırma İşletme Mühendisliği Bölümü.

Turan Yazgan'ın, ömrünün büyük bir kısmı komünizmle mücadeleyle geçmişti. Turan Yazgan ve Rinat Muhammediyev iki farklı dünya görüşüne sahip, iki ayrı deryadır aslında. Eserde, zaman zaman bu iki farklı dünya görüşü kendini en keskin şekilde ortaya koyar.

Bütün bunlara rağmen, Tataristan'da ve Türkiye'de sıklıkla komünist geçmişine karşısına çıkartılan Rinat Muhammediyev "size hoş görünmek için komünistleri kötüyemem" der. Turan Yazgan ise "ömrümde ilk defa bir komünisti savunan konuşma yapar." Çünkü, Türkleri başkalarına tanıtmaktan önce Türklere tanıtmaktadır asıl mesele. Son derece geniş bir coğrafyaya yayılmış ve asırlarca birbirinden habersiz yaşamış Türklerin her boyunun birbirini tanımaya ihtiyacı vardır. Sadece kendi penceresinden bakmak yerine, karşısındakinin penceresinden bakmayı bilmek sadece alimlere has bir kabiliyet değildir elbette. Ancak "bakmak", "görmek" ve "kavramak" için alim olmak gerekir. Turan Yazgan tartışmalara son noktayı çok net şekilde koyar: "Mirseyit Sultan Galiyev bizi birleştirecek." Zaman Turan Yazgan'ı haklı çıkartır. Zaman içinde "Tatarlar ve Ruslar, ortak vatanımızı birlikte ayakta tutuyorlar" ve biz köle olarak yaşamıyoruz. "Kendi vatanımızda, atalarımızın topraklarında yaşıyoruz" düşüncesi, "biz ikinci, üçüncü sınıf halkız" görüşüne evrilir.

Günümüzde yapılan ilmi araştırmalar çocuğa verilen ismin, çocuğun kişiliğini şekillenmesinde ilk adım olduğunu kabul etmektedir. Çocuğa konulan ismin anlamının, çocuğun kişilik gelişiminde olumlu veya olumsuz etkisi olduğu bilimsel bulgularla ortaya çıkarılmıştır. Kişinin karakter gelişiminde, ruhsal olgunlaşmasında hitap biçimi önemli olurken, isim; kişinin algılarını değiştirerek kişiliği şekillendiriyor. Rinat Muhammediyev, okuma yazma bilmeyen ve muhtemelen ismin anlamı konusunda da fikir sahibi olmayan birinin oğluna "Turan" adını vermesine, ilahî bir anlam yüklemiyor ama, Turan adı verilen birinin büyük bir Turancı olmasını okuyucunun sorgulaması için kapı aralıyor.

Millî kültüre sahip Türk aydınları "İslamlaşmak" ile "Araplaşmak" arasındaki farkı gayet net şekilde ortaya koymuş olmalarına rağmen; ilim disiplininden habersiz, kendisine medrese uleması denilmesini arzu edenlerin Türk millî kimliğine düşman oluşlarının altında yatan ana sebeplerden biri, tıpkı kökü dışarda cemiyet üyeleri gibi, devşirme torunları olmalarıyla yakından ilgilidir. Benzer düşmanlığı Kazan müftü yardımcısının sözlerinde fark eden Muhammediyev, müftü yardımcısına "İslamiyet'i kabul edene kadar biz kimdik? İslamiyet'e olan tarih, bizim değil mi?" diye sorar. Müftü yardımcısının Tatar edebiyatının önde gelen şairlerinden Dermend'in "süt kalır, vatan gider" sözünden haberi olmadığı gibi, Türkiye'deki din adamı kılığındaki dincilerin Gökalp'ten, Yurdakul'dan, Asya'dan ve diğerlerinden bir dize bilmeleri de mucize kabilindedir. Hun İmparatorluğu döneminde İslam ortaya çıkmadığı halde, Türkiye'deki din adamlarının İslam öncesindeki Türk tarihini tümünden reddetmeleri felsefi, ilmi, akli ve dini bakımdan ne kadar aptalca ise, Tataristan'daki din adamlarının da Hristiyan Kreşin Tatarları'nı yok saymalarının kabul edilemez olduğu, Muhammediyev'in eserinde bir defa daha hatırlatılır. Pek çok defa temas edilen bu husus, Turan Yazgan'ın "kardeşlikte din önemli değildir" görüşüyle açıklığa kavuşturulur.

Turan Yazgan'ın fikirleriyle yaşam biçimi arasındaki uyum, İstanbul'da ilk defa karşılaştığı Hristiyan Türklere gösterdiği ilgi ve hürmet ile açık bir şekilde örneklenir. Türklerin İslam'ın şartlarını yerine getirmesinin elzem olduğu, ama bunun için "öncelik"lerin varlığına Turan Yazgan'ın ifadesiyle şöyle işaret edilir: "Kendini Türk hisseden birinin, hacdan önce mutlaka Doğu Türkistan'a gitmesi gerekir. Bir Türk, önce atalarının topraklarına secde etmelidir." Hiç şüphesiz ki, bu görüş, hacca gidenlerin hacının makbul sayılması için İstanbul'a uğranmış olmalı şeklinde Doğu Türkistan'daki düşünceye atıftır.

Yazar, Recep Tayyip Erdoğan'ın "Zeki Velidi Togan Bey'in üstündeki elbiseyi Sultan Galiyev'e verdiği doğru mu?" diye sormasını aktarırken, Türkiye'de bilinen ifadesiyle "dava adamı"na vurgu yapıyor. Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel tarafından kendisine gönderilen davetiyedeki "kendi bağımsız olmayan bir kişi, halkı bağımsız olmaya çağıramaz" ifadelerini okurla paylaşırken "özgür düşünce" kadar, millî nitelikli devlet adamına da vurgu yapıyor aslında... Turan Yazgan'ın hemen her zaman dile getirdiği "Bu gün Türkler sekizi Latince ve Arapça, otuzu da Kril alfabesiyle olmak üzere 38 farklı alfabe kullanıyorlar. Hiçbir milletin Türkler gibi farklı alfabesi yoktur" gibi son derece önemli görüşleri de, yazar tarafından ustalıkla sohbet arasında yerleştirilmiş.

Biz, Türkiye Türkleri; "ben Türk'üm" diyen herkesi, iktisadi, siyasi, askeri veya başka hiç bir çıkar gözetmeden, asırlarca süren hasretin sonrasında kardeşçe duygularla kucaklıyoruz. Bağımsız veya özerk Türk devletlerinde yaşayan halkın özgürce seçtikleri yöneticileri, başımızın tacı sayıyoruz. Türkiye dışında yaşayan Türklerle olan ilişkilerde "ağabey" veya "büyük kardeş" olarak değil, "ikiz kardeş", yani eşit kardeşlik prensibini benimsiyoruz.

Günümüzde ve gelecekte; ayrılıklarımızı körüklemek yerine ortaklıklarımızı kutsallaştırmak; kardeşlik, barış ve refah içinde yaşamak, refahımızı kardeşlerimizle bölüşmek aklın gereğidir.